

Knjižnica HAZU

2 000000 050485

PA-091-014a

ELA ZA OPĆU NAOBRAZBU
IZDAJE
JA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA XIV

APENINSKI POLUOTOK

I SUSJEDNA
PADSKO-VENETSKA NIZINA

NAPISAO

DR. ARTUR GAVAZZI

PRAVI ČLAN HRVATSKE AKADEMIJE

U ZAGREBU

NARODNA TISKARA, KAPTOL 27

1942

GAVAZZI: APENINSKI POLUOTOK

ZNANSTVENA DJELA ZA OPĆU NAOBRAZBU
IZDAJE
HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
U ZAGREBU
KNJIGA XIV.

APENINSKE ZEMLJE I SUSJEDNA PADSKO-VENETSKA ZAVALA

NAPISAO
PROF. DR. ARTUR GAVAZZI
PRAVI ČLAN HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZAGREBU

SA 53 SLIKE I CRTEŽA U TEKSTU
I 31 SLIKOM U DODATKU

ZAGREB
TISKANO U NARODNOJ TISKARI

1 9 4 2

*Ovaj svoj književni rad
posvećujem
svom dragom jedincu
MILOVANU*

PREDGOVOR

Dok sam izrađivao ovaj zemljopis, mnogo su mi pomogle odlične osobe iz Italije, što su mi pribavile opsežnu literaturu i važne podatke. Ponajprije dugujem hvalu prijašnjem gener. konsulu italijanskom u Zagrebu, gospodinu comm. Giovanni Gobbi i tajniku konsulata gospodinu dru. Fortunatu Becafigo, koji su mi pribavili mnogo italijanskih knjiga, atlasa i fotografija.

Svoje iskreno priznanje šaljem i kolegama, profesorima rimskog sveučilišta gg. Enricu Damiani i Eliju Migliorini, koji su mi rado u svakom pogledu išli na ruku.

Veliku mi je uslugu iskazao g. Franco Savorgnan, ravnatelj »Središnjeg statističkog ureda kraljevine Italije« u Rimu, jer mi je saopćio podatke o broju žitelja mnogih gradova italijanskih po popisu od 21. travnja 1936.

Zahvaljujem prijatelju g. sveuč. profesoru Dru Ljudmilu Hauptmannu što mi je pregledao povijest italijanskih pokrajina. Hvalu dugujem i sveuč. prof. Dru Stjepanu Horvatiću, što mi je pregledao fitogeografsku nomenklaturu. Isto tako i doc. g. Dru J. Torbarini, što mi je još god. 1937. pribavio nekoliko engleskih knjiga o Malti.

Veoma sam zahvalan i g. Enricu de Schönfeld, vlasniku knjižare u Zadru, koji se mnogo trudio da mi pribavi lijepih slika za reprodukcije.

Za Corsicu su mi dali važnih podataka Librairie Hachette u Ajaccio i Librairie Costa u Bastiji.

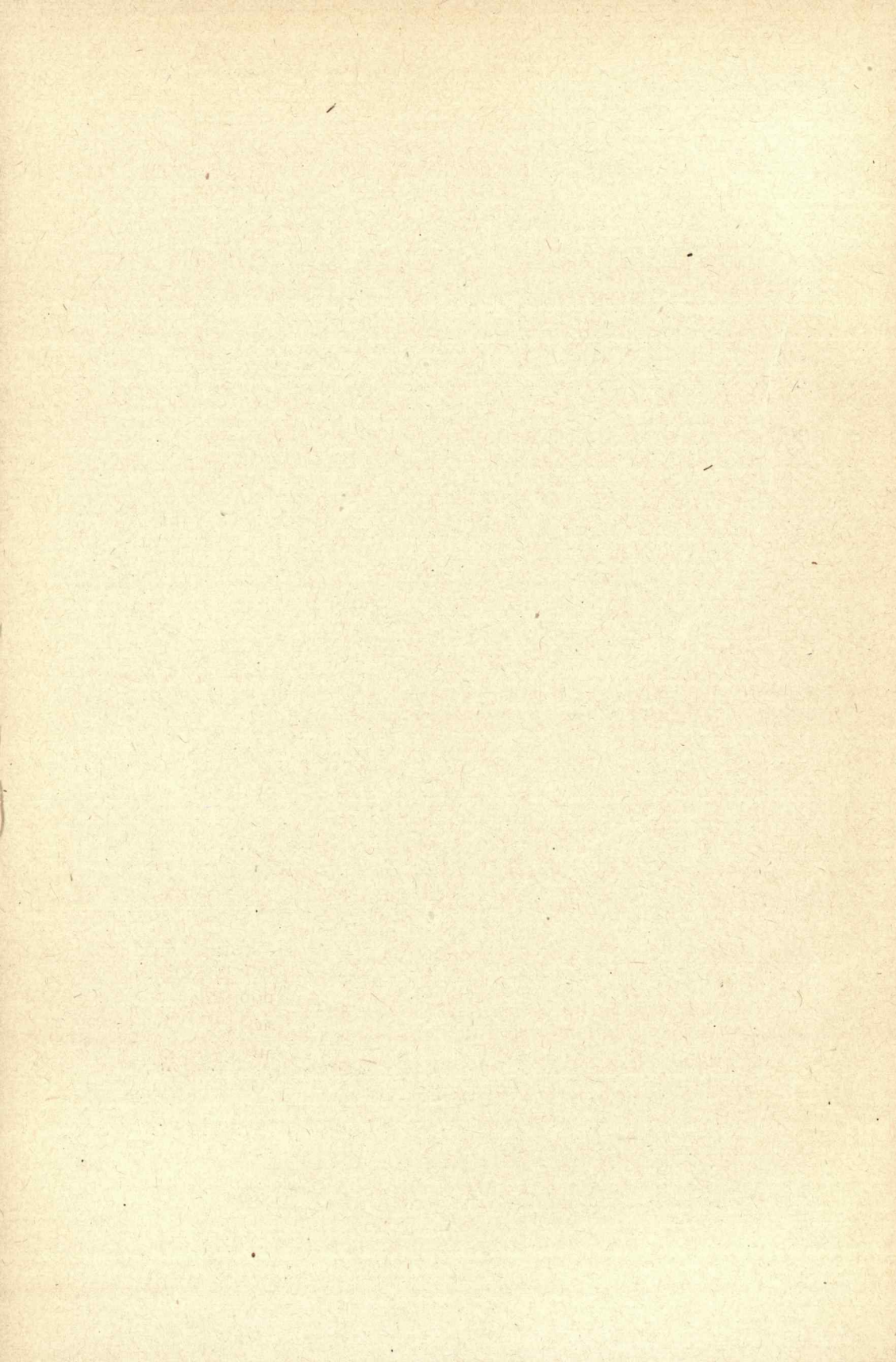
Hvalu dugujem i svojim suradnicima u Fiziogeografskom Zavodu Sveučilišta, gg. Dru. O. Oppitzu i Vl. Vičiću, što su mi pomagali: jedan redanjem literarnog materijala, a drugi izrađivanjem crteža.

Vrlo sam mnogo crteža preuzeo iz rasprava, koje navodim na kraju knjige.

Navod (D slika) u tekstu označuje broj slike u Dodatku knjige.

U Zagrebu, 14. listopada 1942.

Dr. A. Gavazzi

JUŽNA EVROPA

OPĆI PREGLED

Po svojem horizontalnom obliku južna je Evropa izgrađena od triju poluotoka. Na zapadu je Iberski, na istoku Balkanski, a u sredini Apeninski poluotok. Uz te tri trupine ispelo se iz mora mnogo otoka i otočića. Sve to kopno, koje sa sjevera zatvara Sredozemno more, najmlađi je geologijski član Evrope. Ono se naime nalazi u onom pomičnom pojasu, koji se proteže oko cijele Zemlje izmed sjevernih i južnih kontinenata, a koji se još nije potpuno smirio od utjecaja unutrašnjih sila Zemlje: potresa i vulkana.

U pradávnno geologijsko doba more je potpuno pokrivalo sve današnje kopno južne Evrope. Tek kasnije (u paleozojsko doba) ispeli se iz mora neki masivi, koji su provirili kao poveći otoci. Eto, jedan je takav bio usred Iberskog poluotoka; drugi se nalazio na mjestu, gdje je danas Tirensko more; na Balkanskom poluotoku postojao je tada Rodopski masiv, a u opsegu današnjih cikladijskih otoka virio je iz mora »Cikladijski masiv«. Tokom kasnijih geologijskih perioda ti su se masivi sačuvali posve samostalnim, nijesu dospjeli ni u kakvu vezu s ostalom (sadašnjom) Evropom. Tek u treće geologijsko doba (u tercijaru), kad su unutrašnje sile Zemlje razvile upravo golemu aktivnost, nastala su poremećenja slojeva. Mnoge su se krajine ispele iz mora pa se tako povezale uz ostalo evropsko kopno; drugdje su opet neke sašle pod razinu njegovu. Iz temelja su se preobrazili oblici tla; južna je Evropa dobila posve drugo lice, onakvo konačno, kakvo ga ima danas. Ali one zemaljske sile, koje su sve to izvele, nijesu se ondje ni danas smirile; brojni vulkani, koji su još aktivni, česti potresi, koji katkada katastrofalno djeluju, očevidni su dokazi tome.

Južna Evropa je najtoplija krajina, jer se nalazi u subtropskom pojasu. U ljetno polugodište, kad je anticiklon kod Ačora snažno razvijen, nebo je vedro, a utjecaj je Sunca jak: temperature

su zraka visoke; samo su u neposrednoj blizini mora nešto umjerene: more ohlađuje zrak. Ljeti pušu suhi vjetrovi s kopna prema ugrijanoj Sahari; padaline su tada veoma rijetke; nebo je vedro osobito po južnim krajinama triju evropskih poluotoka, a zbog toga Sunce snažno grije tlo, a po njem i zrak. Zimi su temperature mnogo više nego u srednjoj Evropi, dakako uvijek u jednakim aps. visinama. Prema tome se godišnje temperature kolebaju samo izmed 15° i 20° C. U to godišnje doba, kad je Sredokemno more toplije od susjednoga kopna, nebo je oblačno, a padaline dosta obilne.

Slika 1. Položaj Apeninskih zemalja u južnoj Evropi

Opreke med jednim i drugim polugodištem sve su veće, što je južno-evropska krajina bliža žarkoj Africi. Nije zimski maximum padalina toliko karakterističan po te krajine, koliko ljetni minimum: po južnom iberskom poluotoku, po Siciliji i Malti, pa po Heladi — osobito po Peloponezu — ljeti vlada katkada upravo potpuna suša. Polazeći dakle sa srednje Evrope prema Sredozemlju mijenja se i godišnji raspored padalina: postepeno zavlada etezijska klima t. j. ljeti suša, zimi kiša.

More i podneblje pak daju cijelom tom pojasu neko zajedničko obilježje. Po svojem geografijskom položaju, u subtropskom pojasu, morska je voda topla; a kako je ta Sredozemska zavalu u

vrlo slaboj vezi s oceanima,¹ a k tomu vrlo duboka,² ona utječe na klimatske odnošaje cijelog pomorja. More naime ljeti ublažuje silnu sparinu, dok zimi vrijedi kao grijalište toplom vodom. Dakako da taj utjecaj ne seže svagdje jednako daleko u kopno; najdalje dopire po uskom Apeninskom poluotoku, jer su njegove središnje krajine bliže moru, nego one po širokom Balkanskom i Iberskom Poluotoku. S tim u vezi stoji množina padalina, koje se ruše na nje; do središnjih Appennina dopire mnogo više vlage, odnosno kiše, nego do središta Iberske i Balkanske zemlje. Sve je to uzrok, da ni bilinstvo nije po njima jednako razvijeno.

Ako Južna Evropa nije u klimatskom pogledu jedinstvena, nije takvom ni u biljnom. Uzak je pojas ono vazdazeleno pomorje, gdje uspijevaju karakteristične biljke »macchia« (= makja), »maslina« pa i »loza«. Ali taj pojas nije na svim trim poluotocima ni jednako širok ni jednako rodan. A ni pojas kiselasta voća (»agrumi«) nije svagdje razvijen; na Iberskom poluotoku ima ga*malone po cijelom primorju, na Apeninskom samo po Siciliji, Napoletanu i Calabriji, dok je na Balkanskom raširen ponajviše po južnom jadranskom i po jonskom primorju. A šumsko drveće? Najbolje je i najbrojnije po Balkanu, dok je Iberski poluotok najsiromašnija šumska zemlja u Evropi; Apeninske krajine pak stoje med tim krajnostima.

U pogledu rasprostranjenosti životinja po cijeloj južnoj Evropi vlada nasuprot dosta velika sličnost.

Kulturne su životinje pretežitim dijelom po svom tipu jednake na svima trim poluotocima. Ti organizmi imaju naime mogućnost, da se pomiču iz jednoga kraja u drugi; samo im je more zaprekom takvoj njihovoj seobi. Drugi su faktori utjecali na veličinu njihova stasa. Nauka je naime utvrdila, da su gorostasni, odnosno patuljasti oblici životinja zavisni od hrane, u kojoj ima, odnosno nema nekih vrsta vitamina. Prema tome lako možemo rastumačiti činjenicu, da je na pr. u južnoj Evropi bilo samo patuljastih slonova i to jedino na Sardegni, Siciliji, Kreti pa i na Cipru, jer im hrana nije bila tako podesna kao u Africi.

Sredozemski životni prostor, dakle kulturna krajina, razvila se u tijesnoj vezi sa svima navedenim prirodnim činjenicama. Cijelo je Sredozemlje jedinstvena skupina različnosti. Ono naime nije bilo,

¹ Gibraltarski tjesnac dubok je samo 760 m kod Tarife.

² 4057 m u istočnom i 3731 m u zapadnom dijelu.

a ni ti je sada hermetički zatvoreno i odijeljeno od ostalog svijeta; u nj su bez zapreka zalazili elementi razliĉnih kultura. Ne ću ovdje raspredati ĉinjenicu, kako je u spiljama po evropskom pomorju nađeno ostataka rase ljudske, koja je sliĉna crnaĉkoj (negroidna). Istaknut ću samo, da su se tokom vremena od najranijih poĉetaka razvili razliĉni narodi, a i razliĉne kulture; jednih je nestalo, da na njihovo mjesto dođu druge. Helenska kultura prešla je u Italiju, a odavle u »rimskom obliku« na Iberski pa i na Balkanski poluotok. Dok je ta rimska kultura prevladala po Iberiji i pretvorila prvašnje žitelje u Romane, na Balkanu se takva izmjena narodnosti nije održala; saćuvala se samo po gdjgdje.

Kamogod je dospjela rimska kultura, tamo je dospjela i njezina tadašnja karakteristiĉna oznaka: Katoliĉka vjera.³ A Hrvati, koji se nijesu odnarodili pod utjecajem ni modernog Rima, ni Venecije, a ni Carigrada, prigrlili su katolicizam kao svoju kulturnu vjeru.

Težak je udarac pretrpjela rimska kultura na Iberskom poluotoku u srednjem vijeku od Arapa. Ako je ona i stradala, arapska se kultura s druge strane podigla tako moćna, da je posvema zasjenila svoju prethodnicu. Ali nakon sedam vijekova izmijenile se uloge: muslimanski su Arapi ipak podlegli kulturi katoliĉkih Romana: Španjolaca.

Na Balkanskom su se poluotoku susrele tri kulture: pored navedene rimske (katoliĉke) istakla se bizantska svojom istoĉnom vjerom, i orijentalna islamom. I sve su se te tri saćuvale, samo se islam danas umanjio s obzirom na broj vjernika.

APENINSKE ZEMLJE

NJIHOVE PRIRODNE SASTAVINE

U sredini južne Evrope smještene su Apeninske zemlje. Ne saĉinjavaju one kopnenu cjelinu, već su raskinute u nekoliko samostalnih jedinica, koje su među sobom rastavljene morem. Ali ni u političkom pogledu nijesu cjelina; zasjele su se po njima tri evropske državne vlasti.

³ Izuzetak su Rumuni; oni su dospjeli pod utjecaj Bizanta odnosno Carigrada i zbog toga su prigrlili istoĉnu vjeru.

Od apeninskih zemalja najveća je Apeninski poluotok, gdje se rodila rimska kultura; iz nje se postepeno razvila italijanska kultura, koja je s vremenom zavládala i po ostalim apeninskim krajevima.

Vezan je Poluotok na srednju Evropu posredovanjem nizine rijeke Pada, koja je uvaljena med Alpama i Appenninima. Ona se nastavlja prema istoku ali pod imenom »Venetska ravnica« (Pianura Veneta) i takva dopire do rijeke Tagliamento-Tilmento t. j. do sjeverozapadne prirodne međe Balkanskog poluotoka.

Apeninskoj zajednici pripada još italijanski otok Sicilija, koja je samo uskim Mesinskim tjesnacem rastavljena od krajnjega Poluotoka. Osim mnogo otočića, koji su se nanizali oko Sicilije, na jugu je apeninsko otočje Malta, koje politički pripada Velikoj Britaniji.

Na zapadu Poluotoka pak, osim mnogih malih otoka, dva su se povećala ispela iz mora: Corsica i Sardegnna. Dok je Corsica postala već god. 1798. sastavinom Franceske i takvom ostala do danas, Sardegnna (čit. Sardenja) je sačuvala svoju političku pripadnost italijanskom Poluotoku.

U Jadranskom moru a u najbližem susjedstvu Poluotoka nekoliko je otočića, koji su u prirodnoj vezi s Appenninima. Zbog svega toga u ovom ću djelu opisati Apeninske zemlje u opsegu njihovih prirodnih međa, dakle

apeninsku Italiju i njezinu Padsko-venetsku zavalu,
francesku Corsicu i
britansku Maltu.

PRIRODNI ODNOSI

A. MORE OKO APENINSKIH ZEMALJA

Sjeveroistočnu obalu Apeninskog poluotoka plaće Jadransko more. Njegova je zavala izgrađena od dvije nejednake udoljine; sjeverna je plitka, jedva da u zavali Jabuke dopire do dubine od 243 m. Južna zavala nasuprot duboka je 1223 m, a izgleda ondje kao veliki lijevak, ali ravna dna. Jadran je odijeljen od susjednog Jonskog mora prečkom, koja je duboka nekih 700 m. Preko nje, a

od tog svog susjeda dolazi kroz Otrantski tjesnac struja, dosta topla, a koja se pomiče uz našu obalu prema krajnom sjevernom kutu. Na tom putu, a na više mjesta zakreću njezini ogranci prema apeninskoj obali. Ta struja, a i ti njezini ogranci, dok teku pored naše obale, primaju hladne vode, koje im daju naše rijeke; tako ohlađene pomiču se uz Apeninsko primorje i donose njezinu zraku nešto hladnoće. Konačno svi ogranci izlaze van iz Jadrana kroz isti Otrantski tjesnac, kroz koji su u zajednici ušli u nj. Odanle struja teče uz obale Tarantskog zaliva i obišavši Kalabrijski poluotok, dosegne napokon Mesinski tjesnac. Taj je s dinamičkog pogleda morkke vode vrlo zanimljiv.

Plovidba po Tjesnacu bila je u staro doba vrlo plašljiva; zaista ima nekih poteškoća, osobito zbog nepravilnih i brzih struja. Ali i vjetrovi zadaju neprilika, jer često pušu s velikom jakosti, a katkada među sobom u borbi. Glavnu struju izvodi plima, koja se pomiče od juga na sjever, a zovu je »reuma⁴ montante« (struja uzlazna); ona struja, koju izvodi oseka, pomiče se od sjevera na jug: »reuma scendente« (struja zalazna). One se pomiču brzinom katkada i preko 9 km na jedan sat. Redovno se obje struje izmjenjuju svakih 6 sati, ali radi vanrednih prirodnih prilika (na pr. jakih poremećenja u atmosferi, potresa i sl.) može se taj period i poremetiti. Svaka struja ima svoje protivne struje, koje se pomiču uz rub glavnih struja; široke su i do 1000 m; primorci ih ondje zovu »bastardi« (neprave, izrođene, lažne; mješanci). Kad se susreću dvije struje protivna smjera, nastaju virovi (»garofali«, »refoli«). Dva su takva vira poznata još iz starog doba: jedan je »Karijda« na sicilijskoj, a drugi »Scilla« na kalabrijskoj strani.

Poradi njih se u staro doba bio razvio cijeli niz priča (»Scilla« i »Karijda«); danas ti virovi nijesu ni od kakve zapreke za brodarstvo, tek možda za sitne lađe, kad se izmjenjuju struje. Struje, kad su pojačane od znatnih atmosferskih prilika, tako su silne, da zavijtlaju svu vodu do dna.

U Tjesnacu ima nekih 140 vrsta riba. Ta raznolikost zavisi od posebnih prirodnih odnosa; ponajprije od izvanredne množine planktona^{4a}, koja je veća nego u oba susjedna mora, ali onda i od činjenice, da je Tjesnac onaj put, kojim se ribe sele periodski..

⁴ U dijalektu »rema«.

^{4a} »Plankton« su vrlo sitni organizmi, koji plivaju u vodi.

Iz Mesinskog se tjesnaca ulazi u Tirensko more, koje je duboko 3731 m; po njem se morske struje pomiču uz obalu Poluotoka, otkuda jedan ogranak teče dalje na sjever u Ligursko more, a drugi zakreće i, pošavši uz Corsicu i Sardegnu, izlazi napokon iz Tirenskog mora. Sa sjeverne obale Afrike pomiče se trak struje prema Siciliji, a odavle dalje u Istočno Sredozemsko more.

Na obalama Sicilije, a nezavisno od potresa pojavljuju se pomicanja mora, koja su ritmička. Osobito je poznat »marrobbio« ili »marrubbio« na zapadnoj obali i po susjednim otočićima. Morska se voda ispinje i slazi izmjenice više puta uzastopce; razlika med jednim i drugim položajem obično je nekoliko centimetara, ali katkada i više od jednog metra. Taj pojav — čini se — da zavisi od nenadanih poremećenja ravnoteže u zraku i ta onda izvode takva okomita titranja morske vode.

Da još navedem jedno važno svojstvo morske vode.

Kako morska voda treba 4 puta veću toplinu od zraka, da se ugrije na pr. za 1° C, tako se isto voda 4 puta teže i ohlađuje. Zbog toga naselja po primorju imaju obično najnižu mjesečnu temperaturu zraka u veljači; jer u tom mjesecu i more ima svoju najnižu temperaturu: teško se ohladilo. Naselja daleko od obala — kao na pr. Zagreb — imaju takav pojav u siječnju.

B. GEOLOGIJSKA POVIJEST APENINSKIH ZEMALJA

U sredini južnoevropskoga labilnog pojasa nalaze se Apeninske zemlje. Nijesu one jedinstveno kopno; glavna je masa Poluotok, dok se po zapadnoj njegovoj strani ispinju iz mora tri povećá otoka, a oko njih mnogo otočića.

Apeninske zemlje u početku svoga geologijskog razvitka, u prastaro, t. zv. a r h a j s k o d o b a, bile su potpuno pod morem. Na njegovu se dnu na više mjesta razvijale vulkanske erupcije; od njih potječu nakupine kristalinskoga kamenja (granita, gnajsa i sl.), koje su se malo kasnije isplele nad razinu mora i provirile kao otoci. S njih su pod utjecajem atmosferskih pojava (Sunca, kiše, vjetera i sl.) potoci i rijeke odnosile rastrošeni materijal, pijesak i šljunak, u susjedno more, gdje se na dnu taložio. Sve se to mirno razvijalo tokom drugog geologijskog perioda: p a l e o z o i k a.⁵ Tek pri

⁵ »Paleozoik« je staro geologijsko doba.

koncu počele su unutrašnje sile Zemlje remetiti polžaj slojeva, koji su se stvarali na dnu mora. Negdje su u njima nastale pukotine, kroz koje su prodrle velike množine lave; te su se onda skrutile i tako pokrile i povećale dijelove dna. Kasnije se to dno diglo i ono danas izgrađuje mnoge krajeve, koji su vrlo rodni; lava se naime raspala i time dala vrlo podesan materijal za hranidbu biljaka.

Drugdje se nasuprot morsko dno jednostavno ispelo i dospjelo na suho.

Ti slojevi izgrađuju danas osnovu krajeva po Alpama, po Toscani, po Calabrij i Siciliji, po Corsici i Sardegni. Dok su drugdje po Evropi u to doba rasla velika stabla, od kojih se u karbonsko doba razvile vrlo bogate naslage uglja, u Italiji se to nije desilo i zbog toga ondje nemaju tog »crnog dijamanta«.

Nije dugo trajao taj kopneni period, jer su u mezozoiku,⁶ prostrani dijelovi tadašnjih apeninskih zemalja počeli silaziti pod more. U njemu se otada razvijao bujan život; bilo je u njemu alga, korala, ježeva, spužava, mekušaca pa riba, morskih gmazova, morskih kornjača i dr. Kad su ti organizmi uginuli, njihovi skeleti i njihove kućice pale su na dno; od njih su se postepeno razvili debeli vapnenačni slojevi. Kad su ih u kasnijim geologijskim periodima unutrašnje sile Zemlje ispele, izgradili su mnoge gorske lance današnjih Appennina.

Na koncu tog perioda; ali i na početku novog, tercijara,⁷ unutrašnje su sile Zemlje mirovale; Apeninsko kopno bilo je još maleno; jedva je koji poveći otok virio iz mora. Tada je još postojala i veza med Tirenskim i Jadranskim morem i to od prilike kod previje blizu današnje Genove; Jadransko je more naime pokrivalo tada svu današnju padsku nizinu i dopiralo na zapadu od prilike do današnjih podanaka Alpa.

Kad je naposon nadošlo srednje doba tercijara unutrašnje sile Zemlje silno ku se razbudile. Apeninsko morsko dno počelo se snažno ispinjati; postepeno je dolazilo na suho, da izgradi današnje kopno. Tokom tog procesa slojevi su se negdje borali, drugdje raspukli, da se i jedni i drugi negdje popnu vrlo visoko. Tako su eto srednji i južni Appennini, pak Mte. Gargáno i Puljska ploča s Poluotokom salentinskim izvirili iz mora kao poveći otoci, a pored njih nekoliko manjih. S tih otoka i otočića rijeke su nosile

⁶ Srednje geologijsko doba.

⁷ »Tercijar« je treće geologijsko doba.

sitnih kamenitih čestica u susjedno more, gdje su se taložile i od njih stvorile naslage pješčenjaka i lapora. Postepeno se pak i to morsko dno ispinje i dolazi tako sve više na suho; svi oni otoci i otočići na taj su se način spojili u jednu cjelinu: u apeninsku zemlju, ali još malene površine.

Poradi znatne labilnosti apeninske zemlje nije taj kopneni period dugo trajao. Već koncem tercijara (u pliocenu) veći dio kopna ponovo je dospjeo pod razinu mora; samo su današnji najviši gorski isponi virili iz mora, a kod Genove veoma uska prevlaka spajala je Alpe s Poluotokom. Sašla je u velike dubine i ona prostrana zemlja, koja je postojala, gdje je danas Tirensko more (»Tyrrhenis«); od nje se sačuvalo na suhom samo nekoliko plasina.

Tek su se koncem tercijara (u pliocenu) sve te poronjene krajevine opet počele ispinjati iz mora, pa se ujedinile sa ostalim kopnom; priključila su mu se također Puljska Ploča i Monte Gargáno; samo se Sicilia sačuvala (po mesinskom tjesnacu) kao samostalan otok.

Nastavak vrlo jakih pomicanja tadašnjega kopna protegnuo se i u kvarterno⁸ doba. Dno morsko oko male Apeninske zemlje pomalo se ispinje i dopijeva na suho; tako postepeno nestaje mora sa Padske nizine, pa se Jadran suzuje u svoje sadašnje među. Tako se konačno razvile apeninske zemlje u današnjem vodoravnom i okomitom obliku.

Radi tih veličajnih pomicanja, koja su negdje raskinula slojeve, a drugdje ih borala, razvila su se dva pojava, koja su po svojoj prirodi suprotna jedan drugome.

Kroz pukotine, koje su nastale od čestih, opsežnih a i dubokih kidanja i lomljenja slojeva, silne mase lave, plinova i vodenih para prodrle su iz unutrašnjosti na površje Zemlje. Dok je vulkanizam u prijašnje, tercijarno doba, bio ograničen na vrlo uzan prostor na Poluotoku, po pokrajini Veneziji, sada se taj pojav razvio u vanrednoj mjeri po čitavom tirenskom pomorju, tako da su i mnogi otoci u njegovu susjedstvu vulkanskog podrijetla.

Sav taj veličanstveni seizmičko-vulkanski pojav, koji je prodrmao velikim površjem apeninske zemlje, dao joj je u mnogim njenim krajevima novo lice. Iz unutrašnjosti Zemlje dospjelo je na površje različita materijala; negdje se taj upotrebljuje za građevne svrhe (skrućenu lavu), drugdje opet u ratarske svrhe (rastro-

⁸ Četvrto, najnovije geologijsko doba.

šenu lavu), tako da su mnogi nekadašnji pusti ili močvarni krajevi postali rodni. Kao primjer tomu navodim »Campania felice« (sretna zemlja) u napuljskoj pokrajini; to je najrodnija zemlja na Poluotoku. Ta je rodnost već u davno doba tamo namamila Etruske, koji su osnovali trgovačko naselje »Capua«, a onda i Hellene, koji su se nastanili u gradu »Cumae«.

Vulkanska djelatnost naime, ako i je žalostan pojav, jer uništava mnoga naselja i kulture, ipak zna biti i od koristi. Pršinac, što ga izbacuju vulkani, pada često na veoma prostrane površine, a vrijedi kao najrodnija zemlja. Lava pak dugo je vremena sterilna; tek kad ju atmosferilija⁹ rastroše, postane rodnom.

Ispinjanje kopna u najmlađe geologijsko doba imalo je još jednu važnu posljedicu. U to vrijeme razvija se po sjevernoj Evropi, a i po visokim gorama ostaloga kontinenta t. zv. ledeno doba. Temperatura se zraka postepeno snizuje, a vodene se pare iz zraka sve više kondensiraju i padaju, da u obliku snijega postepeno pokriju sve apeninske ispone, više od 2000 m. Odatle su se razvili ledenici, koji su plazili u nizinu.¹⁰

Taj katastrofalni period u geologijskoj povijesti apeninske zemlje, naime s jedne strane vulkansko-seizmički, a s druge diluvio-glacijalni pojavi utjecali su na raspored organskog života. Biljke a i životinje u to doba, kad se temperatura zraka snizavala, nijesu se mogle sačuvati na svojim staništima. Biljke su stradavale, tako da su izdržale nisku temperaturu samo otpornije vrste (bor, hrast, javor, jela, brijest, jablan i sl.), a od životinja sačuvale su se samo one, koje su imale gustu dlaku i koje su mogle da se sklonu po prirodnim spiljama.

Postepeno je napokon nestajalo leda s nižih visina, da se sačuva samo po najvišim isponima. Tada se priroda počela sve ljepše obnavljati, dok se konačno nije pojavio čovjek kao kruna svemu.

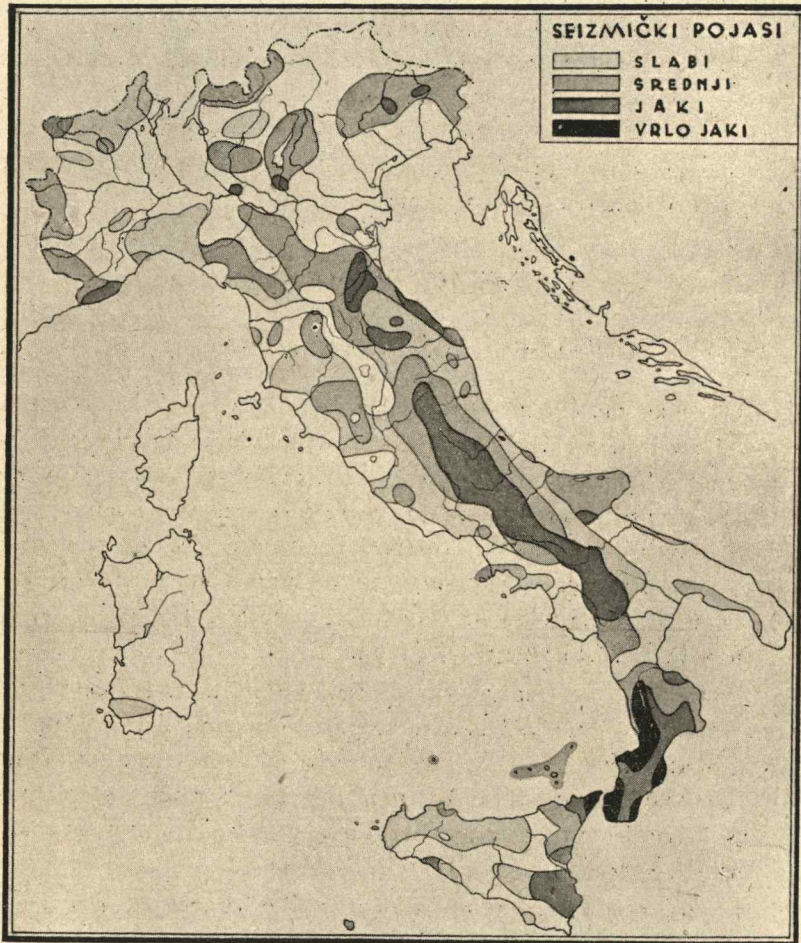
Nu onaj drugi se prirodni pojav nije još smirio. Još je danas apeninska zemlja vrlo labilna, ona je »klasična« u seizmičkom pogledu (sl. 2.).

Pretežna većina potresa vezana je na rasjede slojeva, koji se ukrštavaju osobito po južnim Appenninima; potres je siguran dokaz, da se plasine još danas nijesu smirile pa da se pomiču bilo

⁹ Kiša, vjetar, suncane zrake.

¹⁰ Neki pojam o veličini ledenika, koji su se pomicali po dolinama italijanskih Alpa u »ledeno doba«, može dati slika ledenika Mer de glace (D sl. 1.).

okomito bilo vodoravno. Dakako da su na rasjede vezani i današnji (živi) vulkani; njihova jača ili slabija djelatnost može biti ili efektom ili uzrokom potresa. Zbog toga je često puta teško odrediti, da li je potres tektonske ili vulkanske prirode.

Slika 2. Seizmički pojasi (A. Gortani)

Od svih dijelova apeninske zemlje najjače je seizmički uznemirena Calabria pa susjedni dijelovi Sicilije. U ova tri zadnja stoljeća bilo je ondje nekih deset potresa, koji su upravo uništili po koje naselje. Tako je 27. ožujka 1638. »zemlja progutala« čitavo naselje Sta. Eufemia, a na njegovu je mjestu danas »smrdljiva« baruština.

Od potresa, koji su u novije doba bili katastrofalni, navodim onaj u Ischiji (28. VII. 1883.), koji je uništio Casamicciolu; i onaj, koji je (28. XII. 1908.) znatno oštetio Messinu.

U cijeloj Apeninskoj zemlji ne prođe — da tako kažem — jedna godina, a da se ne osjeti po koji ojači potres. Godine 1870., koju smatraju jednom od najmirnijih, uništeno je 225 kuća, a za glavilo je 98 ljudi. Šteta, koju počinii potres, mnogo je zavisna i od same gradnje kuća. U Italiji se kuće grade od kamena; ali se pri tom nije pazilo, da se kamenje čvrsto priljubi jedno uz drugo, već je među sobom prilično labavo. Treba da se pojavi slabiji potres, pak će na kući nastati raspukline.

C. OBLICI POVRŠJA

I. PADSKO-VENETSKA ZAVALA

služi kao veza med Apeninskim poluotokom i Srednjom Evropom. Ona je u cijelom svom opsegu uvala, koju opkoljuju Alpe i Appennini. Sama ravnica protekla se u duljini od nekih 450 km, a u širini prosječno od 100 km. Iz te se niske ravnice ispinje samo po koji osamljeni brežuljak: Monferrato (716 m) na zapadu, geologijski je sastavni dio Appennina, ali od njih odcijepljen dolinom rijeke Tanaro; na istoku su vulkanski osamljeni Colli Euganei (602 m) i Mti. Berici (419 m).

Padska nizina bila je još koncem tercijara, u pliocenu, zalivom Jadranskog mora. Kako su se pak postepeno Alpe i Appennini ispinjali, tako su rijeke s njih nosile sve više sitna kamenita materijala, koji se naslagao po tom zalivu. Konačno se od tog trajnog i opsežnog procesa cijela Zavala ispunila sedimentima i pretvorila u suho kopno.

Po toj nizini teče vijugasta rijeka Po (Pad) sa podanaka zapadnih Alpa prema istoku i salijeva se u Jadransko more. Ta rijeka, koja rastavlja alpsku od apeninske ravnice, svojom duljinom od 652 km nadmašuje sve rijeke apeninske, ali zaostaje na pr. za našom Dravom (749 km) i Savom (710 km). Izvire iz maloga jezera na pristranku Monte Visa u visini od 2020 m. U svom povirju voda teče velikom brzinom, jer mu je strmina korita silna: na duljinu od samih 16 km silazi za 1600 m i tada ulazi u nizinu, po kojoj se pomiče dosta tromo. Toliko sam Po, koliko njegovi

pritoci s obiju strana nose sa sobom u nizinu svake godine do 40 milijuna kub. metara sitnih kamenih čestica; sav se taj materijal taloži po koritu rijeke, a najsitnije čestice na samom ušću. Tim procesom njegova se ušća sve više pomiču naprijed, na istok. Od godine 1200. do 1600. ona su se pomakla s v a k e g o d i n e za $2\frac{1}{2}$ m; od god. 1600. do 1800. za 64 m, a u prošlom stoljeću za 70 m. Pa kad bi to tako dalje išlo, ušće Pada bi dospjelo do istarske obale za nekih 1000 godina: Venezia i Trst pretvorili bi se u posve kopnena naselja.

Korito Pada, iz godine u godinu zatrpano sve više taložinama, postajalo je sve pliće; voda je sve češće za neznatnih kiša izlazila iz korita i plavila čitavo susjedstvo. Da se izbjegne poplavama, izgrađeni su postepeno sve viši nasipi; dno rijeke Pada danas je u većoj visini od crkvenih tornjeva nekih susjednih naselja.

Rijeka je Po međa nizine, jer teče po njezinim najnižim točkama; ali je ona i morfologijska međa, jer rastavlja dvije krajevine, koje su dobile današnje svoje oblike zbog različita postanka.

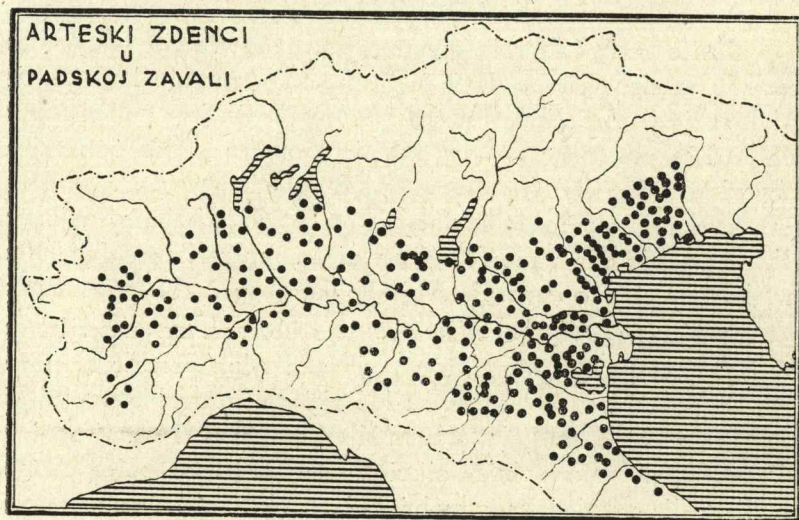
a) *Sjeverna (alpska) nizina Pada* s obzirom na materijal sastavljena je od triju pojasa. Do podanaka Alpa proteže se pojas, širok 10 do 50 km, po kojem su ledenici amfiteatralno nagomilali krupna kamena materijala (č e o n i h m o r e n a). Na taj se brežuljkasti pojas — sve bliže rijeci Po — prisionio pojas mlađeg diluvija, gdje prevladava g r u b i š l j u n a k. Taj su tamo dopremile rijeke, koje su istjecale iz alpskih ledenika u ledeno doba. Kako kroz taj šljunak kišnica lako prodiere duboko u tlo, sav je taj pojas veoma slabo rodan. Tek je kanalizacijom u novije doba pretvoreno djelomično u kulturno tlo. Poradi nerodnosti taj je pojas slabo naseljen, pa i nema ondje većih naselja.

Treći pojas — najdalji od podanaka Alpa — sačinjavaju sitne naplavine rijeke. Na međi grubih i sitnih naplavina izbijaju mnoga vrela (fontanili, risorgivi). Kiša naime, koja pada na grubi šljunak, lako prodiere kroza nj, pak po nagibu tla teče podzemno prema jugu. Dospjevši u pojas te nepropusne sitne naplavine, izbija kao vrelo. Zbog toga se u toj zoni počinje gajenje žitarica u opsežnoj mjeri. Dalje bliže Padu, gdje je tlo slabo nagnuto, voda ga lako poplavi i u tim krajevima onda gaje rižu.

b) *Južna (apeninska) nizina* sva je posuta šljunkom, što ga donose apeninski pritoci Pada. Ti su pritoci mal ne prave bujice; koje nemaju pravilna vodostaja. U suho doba imaju vrlo malo vode,

dok u kišovito doba tako nabujaju da valjaju u dolinu mnogo krupna materijala, a taj se materijal nagomilava po južnoj strani padske nizine.

Poradi tih prirodnih prilika žitelji nemaju u nizini dosta zdrave, pitke vode. Da je prskrbe morali su bušiti arteseke zdence i to gdje gdje dosta duboke. Već se po ovom crtežu vidi, koliko je nevoljna bila u prijašnja vremena opskrba čistom vodom; ima danas ondje na stotine zdenaca. (gl. crtež str. 3.)

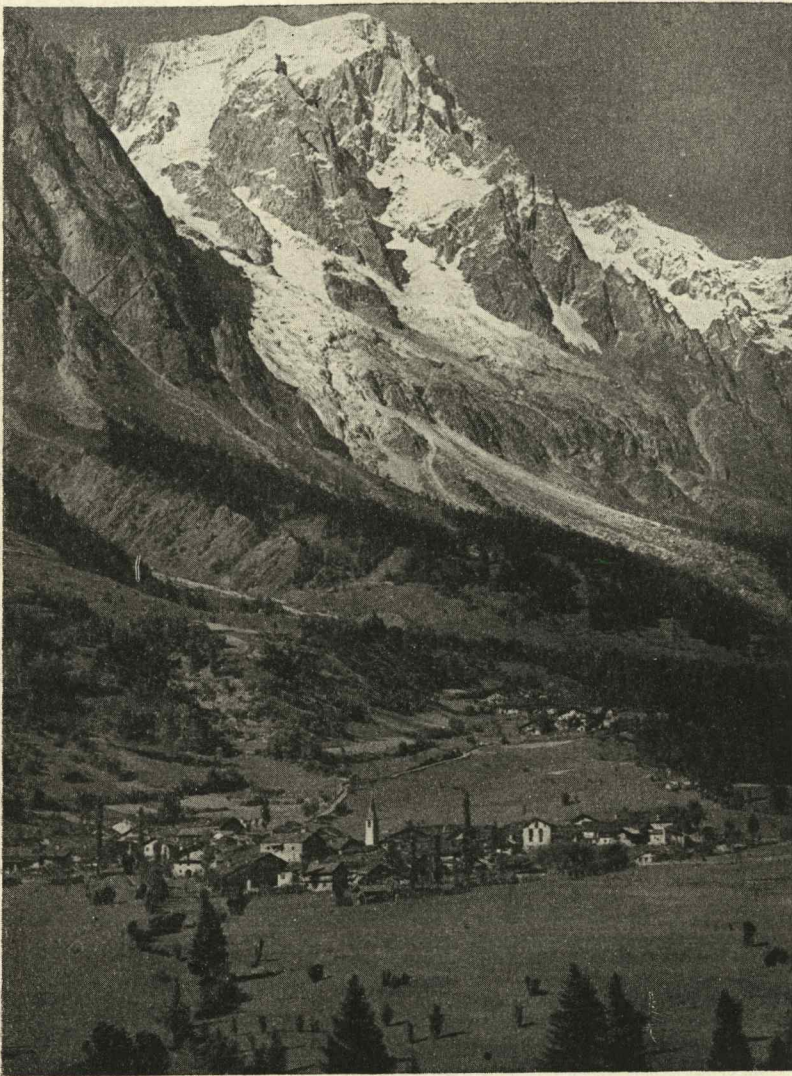

Slika 3. Arteski zdenci u Zavalu (A. R. Toniolo)

Padska ravnica s obzirom na oblike površja, na klimu, na vegetaciju i na životne odnose čovjeka svojim sjevernim (alpskim) dijelom zaista nije sastavni dio apeninskog poluotoka. Ipak je moramo smatrati, u vezi s južnim dijelom, prostornom jezgrom Italije, jer po toj ravnici, koja zauzima tek $\frac{1}{5}$ površine čitave države, živi $\frac{2}{5}$ svih Italijana. Ona je naime vrlo odlična kulturna zemlja, a takva je bila i u davno, rimsko doba. Strabo je zbog toga punim pravom pisao o njoj, da je napućena zato, što je vrlo rodna.

II. ALPSKI PRISTRANCI ZAVALE

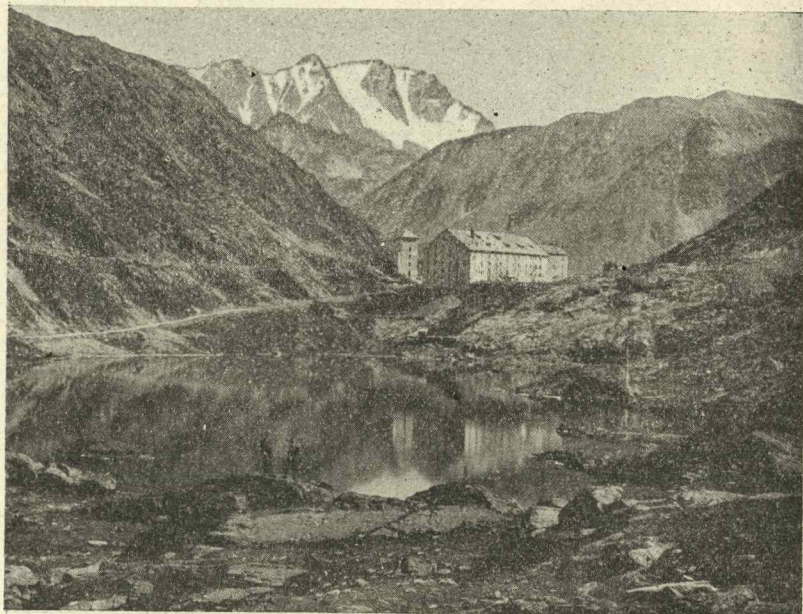
Niska ravnica Pada zatvorena je sa sjeverne i sa zapadne strane onom golemom zidinom, koju su od davnine nazvali Alpe, što znači »visok«, »gorovit«. Bile su one nekad puno više, ali su

Slika 4. Mte. Bianco 4810 m (K. Hielscher)

ih vanjske sile Zemlje dobroano snizile. Osobito se to dešavalo u ledeno doba. S visokih su pristranaka gorskih puzali golemi ledenici nizbrdo, od kojih su neki svojim čelom dopirali sve do nizine rijeke Po. Na svom putu izjedali su i kidali kamenje pak ga nosili sa sobom. Dospjevši u nizinu talio se led poradi poviške tempe-

rature zraka, a krupno kamenje t. zv. morene taložilo se na izlazu iz doline u obliku amfiteatra i gdjekada je zatvorilo. To se događalo naročito po onim dolinama, koje su opkoljene visokim isponima, gdje su se sakupljale velike množine snijega. Eto u Piemontu velika je morena zaostala kod malog naselja Ivrea, a na izlazu iz doline Aoste, koja je do 100 km duga, a široka 3 km, opkoljena vijencem alpskih gorostasa Gran Paradiso, Monte

Slika 5. Sklonište na Vel. Sv. Bernhardu (P. Jousset)

Bianco (sl. 4.). Matterhorn i Monte Rosa. Sa svih njih led je slazio u dolinu i takav golemi ledenik, koji je onuda plazio, nagomilao je kamenja u obliku brežuljaka. Med njima se osobito ističe »Serra d' Ivrea«; to je golema morena tako pravilna profila, da bi je mogli smatrati gorostasnim vještačkim nasipom. Danas onom dolinom teče brza rijeka Dora Baltea, pritok Poa; onuda vodi cesta, gdje je na previji Vel. Sv. Bernharda sagrađeno sklonište (2472 m). Samostanci, koji su se u njem smjestili s pomoću svojih izvježbanih pasa pomažu zalutalim pješacima i dovode ih u sklonište (sl. 5).

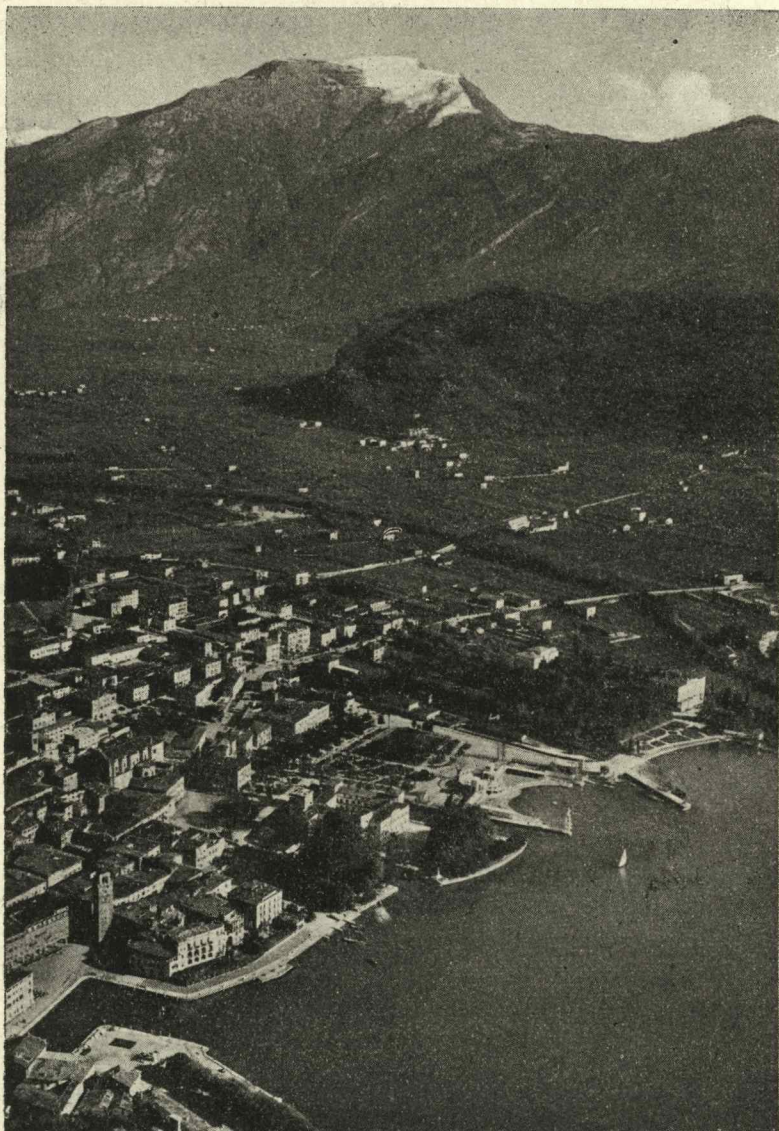
Sa Monte Rosa plazio je u dolinu ledenik Lys, dok danas njegova voda teče ravno na naselje Ivrea (D. sl. 2).

Lago Maggiore bio je djelomice ponovo izduben i to od ledenika, koji je puzao po dolini sadašnje rijeke Ticino; ta se konačno morala probiti kroz debele morenske nasipe, da dospije do rijeke Po. Jezero zauzima 216 km², a duboko je 372 m tako, da je i njegovo dno 177 m ispod razine mora. Obale sjevernoga rukava opkoljene su visokim a šumovitim brdinama; voda mu je zelenkasta, dok je na jugu tamnomodra. Najljepši su čar Bormejski otoci, a med njima »Isola Bella«. Po parku, koji se po njoj ispinje u deset terasa do 32 m nad razinu jezera, već u svibnju razvijaju sav svoj čar citrioni, narandže, cedri, magnolije, kamelije, oleandri i dr. biljke južnjačke; tako je pogodna klima.

Desilo se, da je morena zagatila rijeku, koja je onuda tekla i ta se onda ondje pretvorila u veće ili manje jezero. Tako su se konačno razvila neka jezera na podanku Alpa.

Ima pak jezera, kojih prvotni oblik potječe iz ranijeg doba, a od golemih pukotina i rasjeda. Takvo je jezero Lugano. Njegova je zavala nastala od rascjepa vulkanskih nakupina paleozoiskog doba. Oblik mu je vrlo čudnovat: ima tri ili — ako hoćemo — četiri kraka, koja zauzimlju površje od 49 km²; dubina mu je 388 m tako, da se njegovo dno nalazi 118 m ispod idealne razine Jadranskog mora. Politički većim dijelom pripada Švicarskoj, a samo mali komad Italiji. Kako je ljeti temperatura vode 21° do 25° C, dakle vrlo ugodna, postala su naselja na njegovim obalama posjećena ljetovališta, kupališta.

Ista je podrijetla i jezero Garda (ili: Benaco). Njegova se zavala nalazi između dvaju bora, koje su izgrađene od slojeva srednjeg geologijskog doba. Kako je taj kameni materijal dosta trošljiv, bila je najprije rijeka Adige, koja ga je znatno izdubila i sebi tako izbrazdila duboko korito. U ledeno doba pak golem je ledenih još jače produbio i proširio dolinu. Gardsko jezero je najveće italijansko jezero; ono se nalazi u aps. visini od 65 m, a njegova je dubina 346 m, dno mu je dakle ispod idealne razine Jadranskog mora ništa manje nego 281 m; njegova je najdublja točka dublja od najveće dubine u sjevernom Jadranu. Sjeverni njegov dio sličan je fjordu; dug je a uzan, stisnut med podancima gora, koje su visoke i preko 2000 m (Monte Baldo 2218 m). Rijeka Sarca i mnogi pritoci, koji se u nj slijevaju, dnosili su tokom najmlađega geologijskog doba (»aluvija«) mnogo sitna kamenita materijala i taložile ga na svojem ušću u jezero. Postepeno se tako

Slika 6. Riva na jezeru Garda (po fotografiji)

ondje razvila prostrana ravnica »Campagna«, gdje se za rana mogao čovjek nastaniti, jer je tlo veoma rodno. Ondje se još u rimsko doba smjestilo naselje Ripa, današnja Riva (4500 žit.), živahna prometna luka (sl. 6.).

Donji dio jezera nasuprot širok je, obale su niske i plosnate, a zaokružene morenama, što ih je ostavio ledenik, koji je onuda nekad plazio. Kolosalan je ondje taj morenski amfiteatar, što ga željeznica probija, polazeći u Peschieru i Desenzano na obali jezera. Sva je krajina načičkana malim naseljima, a pored obale nižu se ugodna ljetovališta. Najljepši je pogled iz Desenzana (4500 ž.): odande vidiš čitavo jezero do krajnoga sjevernog kuta: voda tamnomodre boje kao da je prodrila u onu dugu dolinu, koju s obiju strana nadvisuju strmeniti isponi: »jezerske zidine«.

Na jezeru — nema li vanrednih atmosferskih poremećenja — vladaju redovni vjetrovi, koji se tokom dana izmjenjuju. Od ponoći do 9 sati prije podne puše sjevernjak »vento paesano« (ili »sover«); postepeno onda prestaje pa se voda u jezeru umiri i bude glatka kao staklo. Iza toga navali južnjak »ora«, koji traje do zalaza Sunca.

Pored jezera cvate bujna južnjačka vegetacija; posebice je zapadna obala (»La Riviera«) prekrasan vrt, u kom rastu paome i magnolije, narandže i četruni, agave i mirti, smokve i mendule, loza i šipak. Na suprotnoj obali pak maslinci su se rasprostranili svagdje, kamo »dopire dah jezera«.

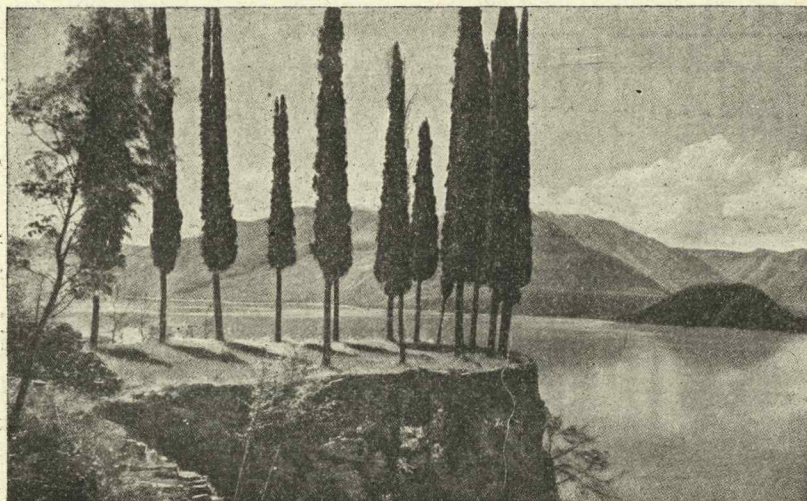
Na alpskim međašnjim isponima Trentina i Lombardije velik je masiv Adamello (3554 m; Presamella 3556 m), koji je izgrađen od vulkanskoga kamenja »tonalita« (vrsta granita). Kostur je tog masiva sastavljen za pravo od pet paralelnih lanaca od sjevera na jug; njima treba priključiti na sjeveru jedan poprečni lanac, koji je vezan na središnji masiv. Po svem tom gorju plaze prema južnom kvadrantu golemi ledenici, med kojima je ledenik Mandrone, dug 9'9 km, najdulji u Alpama (D sl. 3.).

Daleko na sjeveru Gardskom jezeru ispinju se alpski masivi Adamello (3554 m), a dalje od njega Ortler, 3899 m (D sl. 4.) i ti sa svojim izdancima zatvaraju prelaze s juga prema sjeveru, naročito prema sjeverozapadu.

Preko gorskog lanca a na zapadu Gardskom jezeru proteže se tektonska dolina Judikarija. U njoj a ravno na jugu masivu Adamellu uvaljeno je malo ali idilično jezero Ledro (u visini od 655 m). Ima jasnih tragova ledenika »Chiese«, koji je plazio u ledeno doba po onoj dolini; po njoj je mnogo eratičkih blokova tonalita, koji potječu sa Adamella a koje je tada ledenik dopremio tamo. Cesta,

koja vodi onuda, zasađena je stablima po sjevernoj obali jezera i vodi konačno na seoce Pieve di Ledro (D sl. 5.).

Jezero C o m o ima tri kraka, u obliku preokrenutoga velikog slova Y. Dva južna kraka odgovaraju dvama ograncima nekadašnjeg ledenika, koji je plazio po dolini rijeke Adde i današnjeg toka jezera. Sjeverni je kraj duga dolina, po kojoj se klizao ledenik i onda spajao s prvima u jedan ojači. I to jezero seže svojim dnom do 212 m ispod razine mora. Po pristrancima ispona, koji su visoki

Slika 7. Čempresi na jezeru Como (C. W. Schmidt)

i preko 2000 m (Monte Legnone 2610 m), lijepe su šume kestena i oraha; njihova tamna boja u suprotnosti je sa sivozelenom bojom maslina. Oko jezera izrasli su lijepi čempresi (sl. 7.).

Sa obala jezera Como putujemo prema istoku po dolini Valtellini; na sjevernoj su se strani njezinj ispele Berninske (4050), a na južnoj Bergamske Alpe (3163 m). Cijela dolina trpi dosta od poplava, ali se u novije doba pomoglo izgradnjom hidroelektričkih središnjica; med njima se osobito ističe ona u Chiavenni (60.000 HP). Marljivi žitelji gaje od biljaka najviše lozu (Sondrio), a bave se osobito gojenjem blaga (volovi). Na daljnom putu kroz tu dolinu stižemo konačno pod prelaz Stelvio (Stilfser Joch, 2758 m), preko kojega eto nas u Švicarskoj (D sl. 6.).

Jezero I s e o ne daleko od Brescie zauzima površinu od 62 km² a duboko je 251 m; dno njegovo je dakle za 66 m ispod idealne razine mora. U srednje geologijsko doba to je jezero bilo fjordom Padskog zaliva Jadranskog mora kao i neka druga subalpska jezera. Kasnije, u ledeno doba, velik ledenik, koji je tamo dolazio iz susjedne doline Camonica, još je jače izdubio jezersku zavalu. Na izlazu iz doline on je naslagao toliko morenskog materijala, da je zagatio rijeku Oglio; voda se njegova pridigla i pretvorila u jezero, a Oglio sam jedva je mogao sačuvati sebi prolaz kroza nj. Još se danas vrlo lijepo vidi morenski amfiteatar, koji zatvara donji kraj jezera.

Na krajnjem istoku protekla se visoka dolina rijeke Piave, »C a d o r e«. Opkoljena je od majestetskih alpskih ispona, visokih preko 3000 m: Marmolata, Civetta, Cristallo i dr. Ti svojim fantastički oblikovanim vršcima odaju, da im je kamenje dolomitskog¹¹ sastava. Podno njih čarobna je dolina Ampezzo, a po njihovim podancima eno mnogih morena, koje su ondje ostavili ledenici.

III. APENINSKI POLUOTOK

Apeninski poluotok, najmanji od triju poluotoka južne Evrope, protegnuo se prema jugu kao kakav most, koji posredovanjem Sicilije spaja Srednju Evropu sa Sjevernom Afrikom. Po tom svom položaju apeninska zemlja rastavlja Sredozemsko more u dvije zavale: u istočnu i zapadnu.

Poluotok je vezan uz evropsko kopno na sjeveru velikom Padskom niskom ravnicom, dok je s ostalih strana svagdje morem opkoljen. Taj je poluotok po svojoj povijesti sigurno najbogatija zemlja u Evropi. Bila je ona kroz stoljeća žarištem sve kulture. Svaka epoha ljudske povijesti ostavila je ondje svoje tragove, ali svaki put u novoj impresivnoj živosti. Stari je Rim dao svijetu organsku zgradu državnoga bića, mudrost svoga prava, bogatstvo svoje znanosti i književnosti, poredak kršćanske crkve, što sve još danas možemo ubrojiti med najbolja dobra ljudske kulture.

Apeninski je poluotok prvi med svim evropskim zemljama stvorio novosti na kulturnom polju. Srednji i novi vijek učinili su Toscanu, Umbriju i Rim kolijevkom nove književnosti i kolijevkom nove umjetnosti. Ali ta zemlja nuđa nam još više toga. Ako nam

¹¹ Dolomit je odlika vapnenca; u njem ima mnogo magnezija.

se djela čovjeka prikazuju vrijednima udivljenja, prikazuju nam se i djela prirode isto tako divnima.

Odavna su poredili Apeninski poluotok — po njegovu horizontalnom obliku — sa čizmom: Izbojak salentinski prikazuje petu, a izbojak kalabrijski stopalo; med njima je zaliv Taranski, ogranak Jonskog mora; iznad »pete« je Mte. Gargáno, koji izgleda kao ostruga. Dok je poluotok opkoljen morem u duljini od nekih 6000 km, dotle je kopnenom osnovkom od nekih 500 km vezan na Evropu. Ta kopnena međa teče po rijeci Po od ušća uz vodu do ceste, koja vodi iz Torina u Genovu preko previje Giovi (472 m). Ovdje naime nestaje starijega alpskoga kamenja, a počinju borani terciarni slojevi, koji su karakteristični sastav sjevernih Appennina. To se gorje razvilo u obliku luka, kad ga gledamo sa ptičje perspektive; proteglo se odanle u duljini od nekih 1500 km prema jugu u Calabriju, otkuda — prekinut Mesinskim tjesnacem — prelazi u Siciliju, a onda, ponovo prekinut morem, u sjevernu Afriku.

Poprečne pukotine u tercijaru prekinule su vezu Sicilije s Afrikom, a u samoj apeninskoj zemlji raskinule su ispone u mnogo osamljenih trupina.

Poslije tercijara gorski su se oblici snažno ispeli, a to je dalo povoda tekućoj vodi, da jače izglođe tlo apeninsko; s toga ima u Appenninima dubokih gudura, koje dopuštaju, da se prijeđe s tirenske krajine u jadransku; po njima su danas povučene ceste i željeznice.

a) APPENNINI. Ako Appennini i izgrađuju okosnicu Poluotoka, oni su u današnjem obliku samo ostatak nekadašnjega prostranog kopna. Tri su se pojasa ispona protezala po duljini njegovoj. Središnjem pojasu kristalinskog kamenja bili su s vanjske (jadranske) i s unutrašnje (tirenske) strane prislonjeni po jedan pojas sedimentna kamenja. Od snažnih tektonskih procesa, koji su se razvijali u tercijaru, kopno se boralo, a onda se od rasjeda raskinulo i djelomice propalo u more. Od takvih je rasjeda unutrašnji (tirenski) sedimentni pojas potpuno poronio, dok se od središnjeg, kristalinskog pojasa sačuvalo samo nekoliko ostataka. Samo se vanjski (jadranski) borani pojas posvema sačuvao na Poluotoku. Po svemu tomu danas je to gorje jednostrano izgrađeno.

Uvažimo li kameni sastav vanjskog pojasa Appennina, raspoznavamo u glavnim crtama tri odsjeka u smjeru njihove protege.

Sjeverni Appennini, koji su se prema jugu protegli do izvora rijeke Tevere, izgrađeni su ponajviše od pješčenjaka, na kojima se po pristrancima i podancima naslagala ilovača i lapor. Kako je to kamenje mekano, oblici su površja blagi i jednolični.

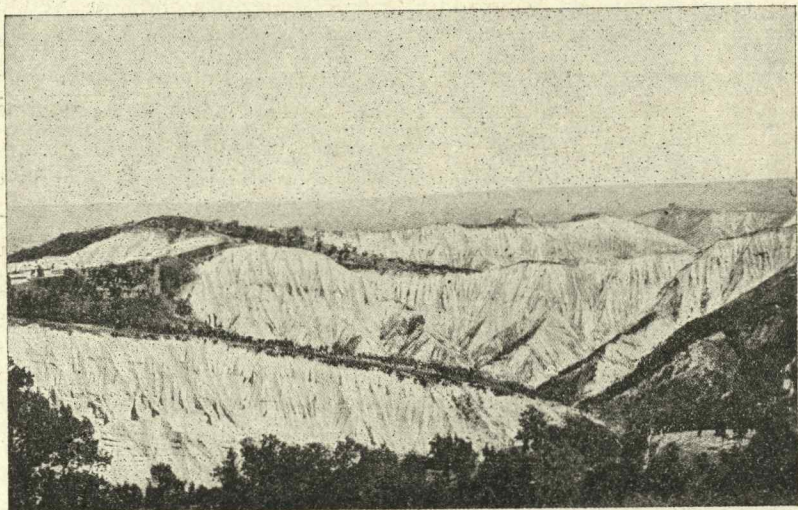
Na sjeveroistočnoj, jadranskoj strani gorje slazi blago i postepeno, dok je na tirenskoj strani strmo; zbog tih prirodnih odnosa sjeverna je strana više kultivirana od tirenske, a posuta je i brojnijim naseljima. Na unutrašnjoj strani strmina je pristranaka gdje tako znatna, da je gradnja cesta i željeznica bila u velike otežcana. Eto na pr. pruga, koja vodi iz Bologne na jednoj do Firenze na drugoj strani gorja, mora da pravi velike zavoje, spuštajući se sa sljemena u dolinu Arna do Pistoje.¹² Gdje su Appennini posve blizu mora, strmina je tako velika, da nije bilo ni pedlja podesnoga tla za gradnju željeznice. Tako po »Rivieri di Levante« (od Genove na jugoistok) trebalo je za željeznicu probušiti nebrojeno malih tunela; putnik, koji se nadao — ne znajući toga — da će uživati u vožnji pored obale morske, doživi pusta razočaranja. Ta od Genove do Rapalla na 30 km daljine ima 26 tunela, a odavle do Spezije (60 km) još toliko.

Po svome položaju uz Ligursku obalu Appennini se strmo ruše na morskoj strani, dok prema Padskoj zavalu slaze vrlo blago. Njihovih 108 jezera većinom potječu iz ledenog doba, a neka su vodene uvale, koje su zagaćene od kamenitih ruševina sa susjednih ispona. Po Toscani su Appennini skup lanaca, koji su poredani kao kulise, a ispinju se do 2165 m (Mte. Cimone). Njihovo suho, ali nepošumljeno tlo požudno upija pljusak, da se onda raspane u gomile, koje se kotrljaju u rijeke i potoke, gdje se rastvore u mulj i taj onda poplavi ceste i kulture. Zbog tih prirodnih pojava često nastaju klizanja tla: »frane«, koje uništavaju sela i polja. Dok »frane« prevladavaju po sjevernim (emilijskim) Appenninima, po istočnim (romanjolskim) pristrancima ističu se »calanchi« (gl. sl. 8.). To su duboke grižine, koje je izgledala tekuća voda po nagnutom površju mekanih pješčenjaka. Voda, koja s kopna odnosi materijala, nosi ga konačno u more. Sva takve suspendirane čestice, koje tamo donose rijeke, nanese su od morske struje i staložene pored ušća Pada i južno od njegove delte; tako se stvorilo novo tlo,

¹² Prije sedam godina izgrađena je nova pruga Bologna—Firenze (»direttissima«), ali je probijen tunel, da se izbjegne zavoja.

a izdvojene nove lagune. U naše se doba morao umjetno spriječiti nastavak toga prirodnog procesa, da se zaštiti ribarenje.

Već po najsjevernijim Appenninima počinje se isticati vulkanizam, koji je srednje, a osobito južne krajeve Poluotoka snažno uznemirivao. Po Ligurskim Appenninima naime provaljivale su lave već u tercijarno doba. Osobito je spomena vrijedan zelenkasti nefrit,¹³ od koga su žitelji u pretpovijesno doba izrađivali potrebne predmete zbog njegove žilavosti.

Slika 8. Calanchi (N. Cassarini)

Srednji Appennini, izgrađeni su od kršnih visoravni, koje se sastoje od svijetlih vapnenaca, gdje voda prodire u unutrašnjost tako, da od vegetacije ima samo mršavih pašnjaka. Te su vapnenačke trupine vrlo stisnute bore Appennina, koji ondje iskazuju svoj najveći razvitak u širini, u visini i u masivnosti. Za oblikovanje površja bilo je važno pored boranja i kidanje slojeva. Tako Umbrijski Appennini, koji dopiru do 2478 m (Mte Vettore), opkoljuju visočje Norcia, krajinu ispresječenu uskim a dubokim dolinama. U jednu od tih dubokih dolina uvalilo se Trasimensko jezero (Lago Trasimeno). Njegova je zavala ispunjena vodom još iz pliocenskog doba. Površina ako i je velika, jer zaprema 129 km², voda je vrlo plitka: 6 m, ali je bogata ribama.

¹³ Nefrit je posebna vrsta skrućene lave, koju je vulkan izbacio.

Iz njegove svijetlozelene površine vire tri šumovita otočića, a pored obala bjelasa se nekoliko gradića i sela. Napoleon I. imao je nakanu da posvema isuši jezero, ali je odustao poradi tehničkih zapreka. Postojao je naime na istočnoj strani još iz rimskog doba podzemni odvodni konao (»emissario«), kroz koji je suvišna voda posredno otjecala u Tevere; nu kako ga je mulj s vremenom zatrpao, izgradili su god. 1896—1898. novi konao, pa je tako voda u jezeru splasnula i time je ostalo na suhom mnogo rodne zemlje.

Najpustija je ondje krajina *A b r u z z i* (»Rialto Abruzzese«), gdje se ispinje i najviša apeninska gorska skupina »Gran Sasso d' Italia« (Monte Corno 2914 m) (D sl. 7.). Tri su vapnenačke kose, koje izgrađuje to visočje, a med nje se uvalile mnoge kotline. Rijeke, koje ondje izviru, teku neke u Jadransko, a neke u Tirensko more, ali se i jedne i druge provlače kroz duboka gudurasta korita strmenitih stijena. Po tim visokim isponima u ledeno doba ledenici su plazili do 700 m nizbrdo. Danas mali firniki¹⁴ na njegovim bokovima, goleme nakupine kršja na pristrancima, tek po koje šumsko stablo pa vrletne vapnenačke stijene daju onom kraju alpski izgled. Kako su vapnenci ovdje vrlo rašireni, razvijeni su po njima kršni pojavi. Ima mnogo »vrtača« a i nekoliko omanjih »polja«, iz kojih kišnica prodire u unutrašnjost zemlje posredovanjem »ponora«. Osim toga ima ondje i spilja; najveća i najljepša je *C a v a l l o n a*, duga 730 m, a zanimljiva zbog krasnih siga.

Kako je prokapljivost vapnenačkog kamenja velika, kiša i rastopljeni snijeg prodiru duboko u unutrašnjost tla, pa zbog toga ondje nema vegetacije. Tek po podancima ta voda napokon izlazi u obliku izvorâ, koji hrane sve susjedne rijeke, počevši od Tevera pak do Garigliana i Pescara.

Sav je taj visoki kraj divljačan i sniježan, pa je zbog toga više podesan za stočarstvo nego za ratarstvo. Samo po kotlinama i po nizinama uspijevaju masline, smokve i loza, a po koja biljka raste i na dnu nekadašnjeg jezera *F u c i n o*. Bila je to vodena zavalâ, koja je u staro doba imala opseg od 60 km. Kako nije imala pravilna odvirka, promjenljivi je njezin vodostaj nanosio susjedima mnogo štete. Počeli su ga isušavati još u rimsko doba, ali je uspjeh bio neznatan. Tek se u prošlom stoljeću to nastavilo i

¹⁴ Firnik je snijeg nagomilan po visokim isponima, otkuda se onda razvija ledenik.

dovršilo godine 1875., pa je danas ondje rodno tlo, koje daje mnogo krumpira i sladorne blitve.

Južni Appennini vapnenačko su gorje, koji se protežu od rijeke Volturna do Tarantskog zaliva. Kako su bore plitke, nema ondje onih izrazitih paralelnih lanaca kao po sjevernim i srednjim Appenninima. Pored toga jaki su ih rasjedi raskinuli u plasine i tako učinili podesnima u prometnom pogledu. Među pojednim strmim i golim vapnenačkim masivima naime uvaljene su duboke udoline (Avellino, Benevento, Potenza), koje su dale mogućnost, da se po njima izgrade ceste i željeznice.

Svi ti isponi i one bijele vrletne stijene, pa one duboke gudure većinom su gole ili pak zarasle grmićima ili stabalcima. Zimzelene šikare nadoknađuju šumsko drveće samo ondje, gdje ima drugoga kamenja (lapora, pješčenjaka, škrljavca). Po dolinama i zavalama šire se vrtovi i voćnjaci: maslinici, agrumi, kesteni, orasi.

Na istočnom pristranku tih Appennina susrećemo ostatak djelovanja unutrašnjih sila Zemlje; kod naselja Melfi smireni je vulkan Monte Vulture (1330 m). Opseg toga brijege je nekih 60 km; krater je njegov pod bukovom šumom, dok su u njegovu dnu dva mala jezera, duboka 35 do 38 m. Kod jednoga je od njih zgrada nekadašnjega kapucinskog samostana.

Prema jugu sedimentni Appennini su sve niži tako da se njegovi vrhunci ispinju najviše do 2000 m. Tek su se u sjevernoj Calabriji, na svom završetku popeli u Serra Dolcedorme do 2271 m; dalje ih nestaje, sašli su u susjedno Tarantsko more. Ovdje svršavaju Appennini na Poluotoku jer silaze u more, da se dalje popnu iz njega i pojave na Siciliji, ali pod drugim imenom.

Pristranci Appennina. Oba se pristranka Appennina znatno razlikuju i u hidrografijskom pogledu.

Na vanjskoj (jadranskoj) strani riječne su doline okomite na protegu lanaca gorskih; tek je gdje gdje tekućica mogla izgledati svoje vrelište, da tako dospije na drugu stranu brda, pa da i odanle odvede vodu u more (na pr. Aterno-Pescara). Povrh toga rijeke na toj strani nose malo vode; one naime teku po površju, na koje pada malo kiše, a i neredovito, jer je u zavjetrini; zbog toga su od neznatne koristi čovjeku. Drukčiji su ti prirodni odnosi na unutrašnjoj (tirenskoj) strani. Rijeke teku po duguljastim dolinama, da se onda kroz kratke prodole proveru do

mora. One nose mnogo vode, jer se pomiču po krajinama, koje su u navjetrini pa imaju mnogo padalina. Ali s obzirom na svoju protegu rijeke su u sjevernom Tirenskom pomorju mnogo dulje nego u južnom. Med podancima Appennina i obalom kopno je na sjeveru puno prostranije nego na jugu; rijeke su se ondje mogle razviti u duljini mnogo više nego na jugu. Tako je na pr. Arno dug 248 km, a Tevere 403 km, dok je Garigliano na jugu samo 158 km dug.

b) PRIGORJE APPENNINA. Dok se razvijalo Apeninsko gorje, susjedne zemlje, koje su često bile pod morem, a često i na suhom, pomicale se, a i kidale se nezavisno od njega. Danas su sve te krajine među sobom u kopnenoj vezi, ali svaka od njih ima svoj posebni geologijski razvitak i svoju samostalnost. Jednim ih imenom zovemo Prigorje apeninsko (Subappennini, Antiappennini). Prema tome, u kojem se pomorju nalazi, postoji: Jadransko, odnosno Tirensko prigorje.

Na jadranskoj strani Jadransko prigorje izgrađeno je od dviju sastavina, koje možemo smatrati stranima Apeninskom poluotoku: Mte. Gargáno i Puljska ploča.

»Ostruga« Italije, Monte Gargáno (1056 m), ispinje se iz nizine kao osamljeni stražar; njegovi slojevi vapnenaca strmo su se ispeli, dok su podanci opkoljeni pjeskovito-laporastim naslagama. Te su dakle dokazi, da je Gargáno u starom i srednjem geologijskom periodu bio morem odijeljen od Appennina. Životinje (puževi), koje su nađene okamenjene u vapnenačkim sedimentima, posvema odgovaraju okamenjenim životinjama, koje su nađene po otocima srednje Dalmacije; to nas upućuje na mišljenje, da je Gargáno bio nedavno (geologijski) u kopnenoj vezi s Dalmacijom.

Podno Gargána dva su povećá jezera slane vode.

Jezero Varáno zauzima površinu od 60.5 km²; dug je 10.2 a širok 7.5 km a dubina je najveća 5.5 m. Hrane ga vrela, koja sva izbijaju na njegovu dnu. Dug nasip rastavlja ga od mora, s kojim je jezero u vezi kroz dva konala »foci« (ušća). Cijela je zavala bila nekad opsežan zaliv, koji je zadirao daleko u kopno, ali su potoci sa vapnenačkih susjednih ispona donosili suspendiranih čestica, koje su se staložile na dnu morkom, i postepeno izgradile također onaj nasip.

Posve jednakog je postanka jezero Lésina, što su i gađavni Rimjani zvali »Lacus Pantanus« (Blatno jezero), jer je du-

boko samo 0,8 m. Površina njegova 51.4 km², pak je po tome najveće italijansko jezero primorsko; dugo je 22,2 km, a široko prosječno 2,3 km. Rastavlja ga od mora dug prirodni nasip. Kako na kopnenoj strani ima uz jezero mnogo udubina, te se napune vodom, kad je u moru visoka voda, dok su na suhom, kad je niska razina mora. Dakako da se u ovim slučajevima razvijaju nepovoljne higijenske prilike i susjedna naselja stradavaju. Pokušalo se često puta popravljati istjecanje vode, ali nije bilo prava rezultata. Prevladava mišljenje, da treba jezero posvema isušiti; time bi se dobilo najmanje 7000 ha tla, koje bi bilo vrlo podesno za gajenje kulturnih biljaka.

Izmed Apeninskog i Balkanskog poluotoka postojalo je kopno u tercijaru u sjevernom i srednjem Jadranu. Kasnije je ono pod utjecajem unutrašnjih sila Zemlje dospjelo pod razinu mora, samo se sačuvalo nekoliko malih ostataka, otočića. Takvi su Tremiti na sjeveru gori Gargánu. Med njima Sv. Nikola, ako i nije najveći, a ono je najvažniji jer je sjedište žitelja; ti se bave gajenjem loze, žitarica, kiselog voća, maslina, smokava i dr. Pored Tremitija zaostali su još dvije skupine malih otoka, a to usred Jadrana. Jedan je otok, P i a n o s a, posve pust; samo ljeti tamo dolaze ribari u doba lova. Druga je skupina P a l a g r u Ź a od nekoliko malih otočića; nekad je pripadala Dalmaciji, a poslije rata dospjela je u posjed Italije. Na velikoj Palagruži postoji od mnogo vremena svjetionik, što ga dvore stalni namještenici, sada dakako italijanski.

Na jugu Gargánu a od rijeke Ofanto počinje se P u l j s k a p l o č a (Tavoliere di Puglia), koja se proteže u Salentinski poluotok sve do rta Šta. Maria di Leuca.¹⁵ To je visoka ravnica plosnatih vapnenačkih slojeva iz srednjeg geologijskog doba. Najviši se dio Puljske ploče zove »Le Murge« (ili: Le Murgie), a kako je ta krajina kamenita, okrstili su je »Puglia pietrosa« (kamenita Pulja). Ispuni njezini nijesu visoki (686 m), a vršci su plosnati; uopće se Murge prikazuju kao visoravan, koja je vrlo slabo valovita. Vapnenac je ondje kompaktan, a ima veliku važnost, jer daje odličan materijal za gradnju; od njega su davne utvrde, crkve, palače, mostovi i dr.

Prostrana nizina, koja opkoljuje Ploču, izrađena je od mlađih (pliocenskih i kvarternih) sedimenata; ona s jedne strane veže

¹⁵ U davno doba bila je u susjedstvu tog rta helenska naseobina »Leuka« (= bijela), nazvana tako zbog bijelih vapnenaca, od kojih je sastavljen onaj kraj.

Ploču sa dnom Tarantskog zaliva, s druge strane rastavlja je od Appennina.

Posve drukčijeg je sastava i postanka ona zemlja, koja se razvila po Tirenskom pomorju Poluotoka: Tirensko p r i g o r j e. Ono se proteglo od prilike od susjedstva luke Spezije na sjeveru pak do zaliva Policastro na jugu (dalje od Napulja). Nije to jedinstvena cjelina; tektonski procesi i eksogene sile rascijepile su je u nekoliko samosvojnih skupina. Po njima prevladavaju p o b r d e i humlje, a ravnice po zavalama i po primorju. Nije ta zemlja ni u povijesnom pogledu jedinstvena; ondje su smještene tri p o k r a j i n e, koje su u povijesti Apeninskog poluotoka imale svaka za se vidnu ulogu: Toscana (Firenze), Lazio (Rim) i Campania (Napulj).

Toscana, ona zemlja izmed podanaka sjevernih Appennina i Tirenskog mora, postojala je davno prije nego što su se Appennini nabrali. Međutim to je T o s k a n s k o p o b r d e pretrpjelo okomitih pomicanja: silazilo je pod razinu mora na početku trećeg geologijskog doba, da se onda opet pridigne. Radi tih procesa mlađi su sedimenti pokrili dobrim dijelom staru osnovku Pobrđa; ali ta iz njih danas toliko proviruje, da može pokazati svoje davno porijetlo.

Na krajnom sjeveru ispinje se pored morske obale divlje vapnenačko A p u a n s k o p o b r d e (Mt. Pisanino 1946 m) i njegov nastavak Monte Pisano (918 m), koji se po svojoj protegi posvema slažu sa susjednim Appenninima, ali se od njih razlikuje po svojoj građi i po svojim oblicima.

Na staroj kamenitoj osnovki, koja je ostatak nekadašnjega prostranog »Tirenskog kopna« naslagani su (mesozojski) vapnenci, a oko njih (eocenski) pješčenjak. Vapnenački su isponi divlji i rastrgani, kao oni u našem kršu, a ima u njima spilja i provalija. Ako i jesu ti lanci sušni, goletni i krševiti, ipak su davali a i danas daju najrazličnijega građevnog i ukrasnog materijala, osobito mramora. Njima su se koristili italijanski umjetnici, da kipovima ukrase gradove i groblja, (»marmo statuario«), graditelji, da sazidaju nebrojeno mnogo državnih i privatnih domova, a inženjeri, da izgrade konale, ceste, galerije i dr.

Rijeka Arno prosjekla je Toskansko pobrde. Ona izvire u Appenninima, pa je u svom bregovitom toku opasna bujica. Postepeno ona taj karakter gubi tako, da dalje po dolini teče troma.

Takova ulazi u prostranu zavalu Firenze, gdje je u davnije geološkijsko doba bilo jezero. Kad se odavle proverala kroz uske klance, izlazi napokon u nisku ravnicu. To je bio nekada prostran morski zaliv; ali Arno, noseći sobom mnogo sitnih kamenih čestica, taložio ih je ondje postepeno i zaliv se pretvorio u kopno. A kako se taj proces neprekidno razvijao, nastradala je P i s a, koja je danas 10 km daleko od obale.

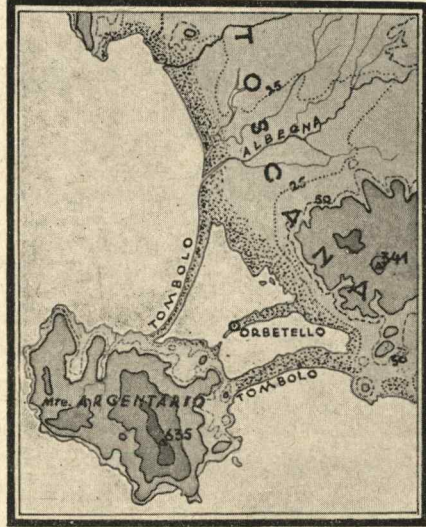
Preko rijeke Arna k jugu raširilo se R u d o g o r j e («colline metallifere»), jedini rudoviti kraj na Poluotoku; ima ondje bakra (srebra, olova, žive), što su ga već u staro doba iskorištavali Etrušćani. Tim se gorjem počinje po pomorju onaj niz ispona, koji je karakteriziran ugaslim vulkanima, a dopire do živog Vezuva. Jedan je od njih u ovom kraju M o n t e A m i a t a (1734 m), najviše brdo u južnoj Toscani. Taj ugasli vulkan prva je predstraža srednjeapeninskog vulkanskog prigorja. Zračni su pojavi, kiša i vjetar brdu Amiati razorili krater i pretvorili ga u zaobljenu glavicu. U treće geološkijsko doba virio je iz mora kao otok, a rigao je poveće množine lave, koja se raširila po dalekom susjedstvu, a onda se skrutila. Vulkanizam se ondje još nije posvema umirio; ima naime u blizini mnogo sumpornih izvora.

Polazeći po primorju iz Livorna na jug, počinje močvarno tlo. Cijela je ona obala niska od nasipavanja; pijesak što su ga tamo potoci nosili i naslagali — a da ga nitko nije odvezio — zatrpao je njihovo korito i zabrtvio im pravilan put u more. Po takovu tlu nakupilo se mnogo stajace vode (močvare = »maremme«), gdje su se nagomilali uzročnici malarije; zbog toga je ono primorje veoma slabo naseljeno. To je »M a r e m m a T o s c a n a«. U etrursko doba bila su ondje moćna i cvatuća naselja: Populonia, Vetulonia, Telamon, Cosa i dr. Kad je propalo zapadno rimsko carstvo, cijela je ta krajina opustjela; žiteljstvo se od straha kojekuda razbježalo. Posljedica je toga bila propast ratarstva, a težačka se zemlja pretvorila u travnike. U sadašnje doba državna je vlast izdubla novo korito rječice Bruna; voda se iscijedila pak se tlo ponovo pretvorilo u težačko. To se desilo i drugdje po Toskanskom primorju tako, da je kulturna površina znatno porasla, a pomor žitelja se u velike umanjio. Usred te obnovljene krajine ističe se lijepo mjestance Grosseto (1400 ž.). U susjedstvu je bilo nekada jezero, a kasnije malarična močvara; od god. 1860. isušena, sad je rodan travnik.

Ostacima su tirenske mase i T o s k a n s k i o t o c i, koji vire iz mora ne daleko od obale.

Parobrod, koji iz Livorna polazi na jug, vozi mimo svjetionik Meloria, gdje su Genovežani god. 1284. uništili flotu svoje su-
parnice Pise i preoteli joj vlast nad morem. Nakon dva sata vožnje
eto nas kod malog otoka G o r g ó n e, gdje marljivi žitelji (nekih
100) teže tlo. Na tom je otočiću i kažnjenička kolonija. Malo dalje
je otočić C a p r á i a (Kozji otok), koji je posvema vulkanskog po-
rijetla. Kažnjenička kolonija bavi
se gajenjem pšenice, ječma, mas-
lina i loze.

Za kratko vrijeme paro-
brod stiže na otok Elba.
Ostatak je i to nekadašnjega
tirenskog kopna. Izgrađen je
ponajviše od granita i porfira,
a sporedno od pješčenjaka, šкри-
ljevaca i vapnenaca, med kojima
se staložili različni spojevi že-
ljeza. Na posjedu tih željezovitih
rudnika osnivala se nad Elbom
vlast Etruščana, a onda Rim-
ljana. Pa i danas je dobivanje
željeza najglavnija privredna
grana žitelja.

Slika 9. Mte. Argentario

Na jugozapadu Elbi, a
udaljeno od nje samo 18 km,
ispeo se iz mora otočić Tirenska P i a n o s a, izgrađen od tercijarnih
vapnenaca; ondje je ratarska kolonija onih kažnjenika, koji boluju
od tuberkuloze. Dalje k jugu je otočić Montecristo, privatni
posjed italijanskog kralja (zbog toga nije publici pristupačan).
Nekad je ondje postojao znamenit samostan, gdje je bilo nagomi-
lano mnogo bogatstva. Kad je god. 1535. napušten samostan, od-
nesen je sav imetak na kontinent. Vjerovalo se nasuprot, da su
ondje fratri zakopali silno blago; tu je legendu upotriebio A. Dumas
za svoj roman »Il Conte di Montecristo«. Otočić je izgrađen kao
i susjedni otok Giglio od granita. Na njemu ima 2400 žitelja,
koji se bave vinogradarstvom i lomljenjem granita. Malo dalje je
otočić Giannutri; mora da je na njem bio ugodan boravak,

jer je ondje rimski car Domicijan sagradio sebi palaču, od koje danas ima nešto ruševina.

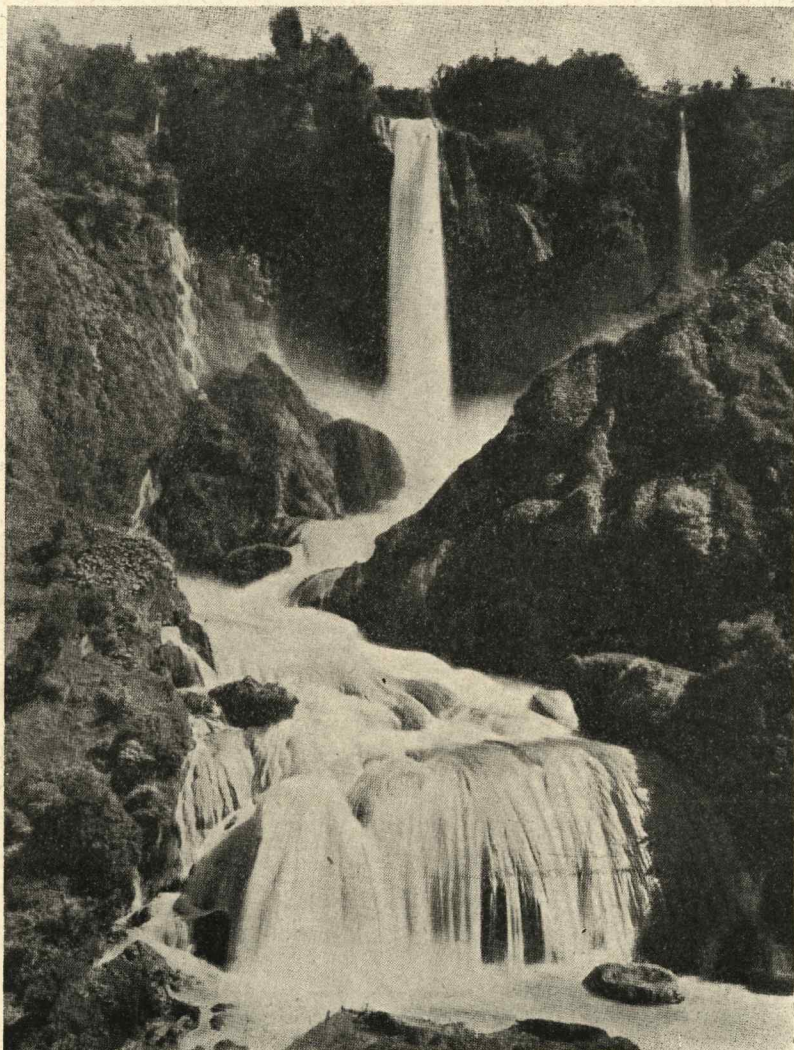
Posve blizu otoka Giglio, a uz toskansku obalu ispinje se Monte Argentario. To je izolirana plasina toskanskog pobrđa, koja je do diluvijskog doba bila otok. Mulj, što su ga od onda nosile rječice, taložio se u moru i izgradio dva uska nasipa (»tomboli«), koji su spojili otočić s kopnom; med njima se sačuvala laguna, bogata ribama, a u njoj na šiljku poluotočića malo je naselje Orbetello (5200 žit.) (gl. sl. 9.).

Uza središnje Appennine na tirenskoj strani prislonilo se Rimsko prigorje. Vulkanski pršinc i pepeo pokriva krajinu toliko, da se tek po koji brežuljak ispinje iz toga pokrova. Takav je M. Soratte (691 m) na sjeveru Rima. To je 5 km dugi hrbat, izgrađen od vapnenaca; taj nije dakle vulkanskog porijekla, već je ulomak apeninskog lanca, koji je propao u onim vulkanskim krajinama. Ostali su bregovi ondje krateri nekadašnjih vulkana, od kojih su mnogi ispunjeni vodom, te nam se tako prikazuju kao jezera. Takvi su Mti. Volsini; skupina glavica pokrivenih debelim pepelom i troskom, gdje se u blizini nalazi nekoliko malih naselja zbog rodne zemlje. U tom je pobrđu uvaljeno Jezero Bolsena, veliko 114 km², a duboko 146 m. Smatramo ga kraterom goleme erupcije vulkana iz trećega geologijskog doba (tercijara); pršinci, koje je on izbacio, rasprostranjeni su malo ne do mora, a lava, koja je tekla kao široka bujica osobito na zapad i jugozapad, skrutila se, a onda s vremenom se raspala i važi kao rodno tlo. U jezeru ima mnogo i dobrih riba, koje i Dante navodi.

U nizu kratera prema jugoistoku ističu se Monti Cimini (Mte. Cimino 1053 m). Sačuvali su svoje vulkanske oblike puno ljepše od spomenutih Volsinskih brda. Ne daleko od podanaka nalazi se kratersko jezero »Vico« (lacus Ciminus), od 12 km² površja i 50 m dubine; ono je danas opkoljeno lijepom bukovom šumom.

Nastavak je ciminskih vulkana krajina, koja može služiti kao vulkanski model; to su Sabatinska brda. U njima je jezero Bracciano (58 km²; duboko 160 m), koje nije drugo nego krater velikog vulkana. Pršinci, koji potječu od toga nekadašnjeg vulkana, rašireni su do Rima i do mora, a lava je prodrla daleko na sve strane pa i u susjednu rodnu Rimsku campagnu (Campagna romana). To je ponešto valovita zemlja, koja postepeno

slazi prema moru. Protječe je Tevere, u povijesti Italije najvažnija, a po svojoj duljini (403 km) najveća apeninska rijeka. Izvire u istočnoj Toscani na visini od 1266 m, usred bukove šume,

Slika 10. Cascata delle Marmore. (P. Jousset)

otkuda se voda brzo ruši u dolinu. Njezina je značajka, da nosi veoma nejednake množine vode. Uzrok je tomu njegov pritok Nera, koji dolazi iz Sibilinskog gorja (Monti Sibillini). On odanle

u svojem daljnjem toku sabire vodu svih onih potoka i rijeka, koje mu pritječu iz prostranih gorskih skupina po središnjoj Italiji; to se naročito tiče njegova pritoka Velino, koji se nedaleko Ternija slijeva u Neru. Nu prije toga ruši se u duboku dolinu, tvoreći vodopad »Cascata delle Marmore«, visok 160 m (gl. sl. 10.). A kad kišni period zahvaća cijelo njegovo porječje, Tevere nabuja i nosi kod ušća do 3400 m³ vode; u suprotnom slučaju rijeka vječnoga grada teče tromo, a nosi samo 90 m³. Dok je u davno doba njeno ušće bilo kod naselja Ostia, prirodnim se nasipavanjem pomaklo za neka 4 km dalje u more.

Ta velika rimska poljana (3000 km²), bila je u davno doba dobro obrađena, a važila je kao žitnica nekadašnjeg Rima. Ali već onda su pretvorili seljačke čestice tla u latifundija rimskih bogatuna, a posljedica je toga bila današnji izgled te zemlje. Ona je pusta, pa nešto malarična stepa i vrlo slabo naseljena, gdje se kao stafaža vide volovi dugih, srebrosivih rogova. Cijela ravnica, u kojoj je Tevere sebi usjekao široko korito, pokrivena je pršincima, koje su izbacivali susjedni vulkani. Od tih pršinastih brežuljaka sačuvali su se do danas i onih sedam, na kojem je sagrađen Rim. Susjedni kopneni vulkani pak, Sabatinski sa sjevera i Albanski s juga šiljali su široke pruge lave sve do vrata Rima.

Albanska brda (Monti Albani) naime 25 km na jugo-istoku Rimu, bila su golem vulkan, koji je svojom osnovkom zauzimao do 9000 km². Njegov prstenasti bedem prodrli su na jugozapadu tri mlada kratera, koji su još u povijesno doba djelomično djelovali. Danas su to jezera: Albano i Nemi.¹⁶ U sredini starog kratera ispinje se mladi vulkanski stožac Monte Cavo (956 m). Podražaj ljepote toga kolosa povećan je tim, što su njegovi pristranci pod bogatom šumom kestena i što su zasađeni maslinicima i lozom. Kako je k tomu klima vrlo ugodna u suprotnosti s nekadašnjim malaričnim leglima susjednih Pontinskih močvara, rado su tamo, u »Sanatorij Rima«, polazili na ljetovanje žitelji iz onih nevoljnih krajeva.

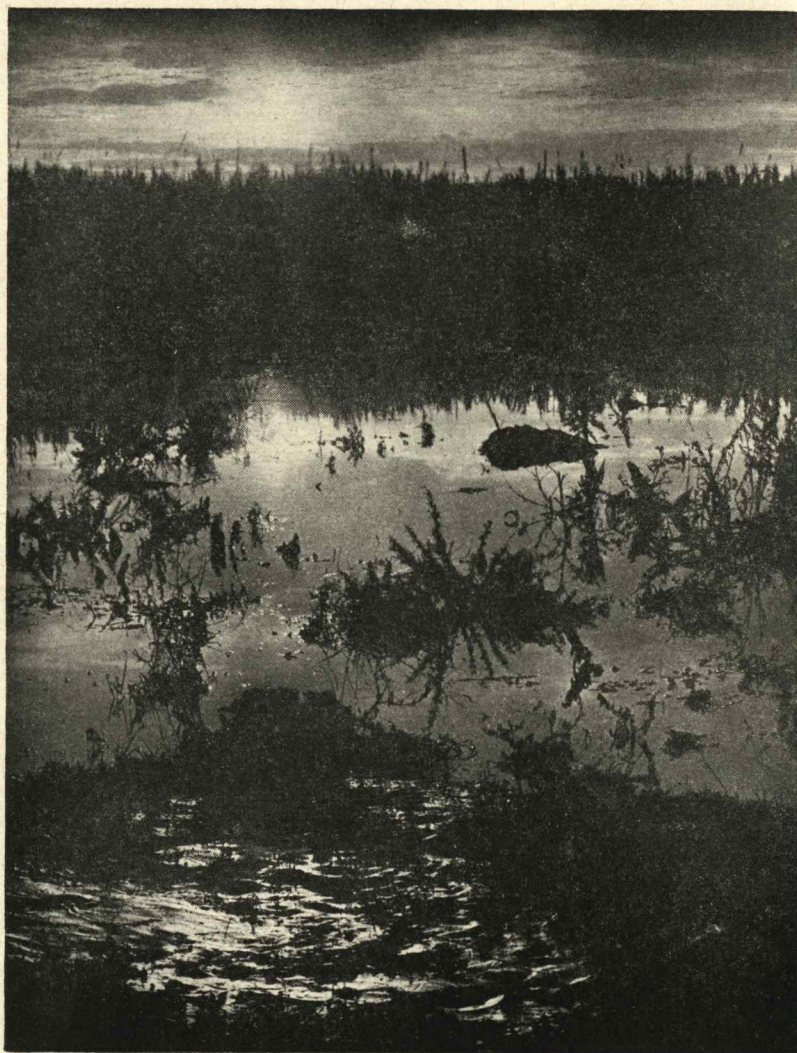
Cijela je ta Rimska Campagna bila u mladotercijarno doba morski zaliv, iz koga se ispinjao po koji otok. Današnje lice dobila je od vulkana, koji su ondje djelovali, naročito već navedeni Sa-

¹⁶ Nekih 50 m od obale nalaze se u tom jezeru ostaci dviju velikih lađa, potopljenih u doba cara Kaligule. Prije malo godina vještački su snizili razinu jezera, da mogu izvući lađe na suho.

batinski i Albanski vulkani. Duge valjavnice lave, pršinci i pepeo u tolikoj su mjeri padali, da su pokrili ne samo suho tlo, već su ispunili i taj zaliv; stvorile su se time po malo močvare. Ostataka ljudskih naselja ima iz davnine, do 1000 g. pr. Kr. U VIII. stoljeću pr. Kr. ima ondje sela i gradića, med kojima je Rim, najmlađa naseobina, u skoro prevladao nad svima. Rodno tlo davalo je obilna ploda, pa kad je Rim postao svjetski glavni grad, razvio se oko njega vijenac vila, parkova i vrtova. Osnivanjem latifundija propadao je seljački stališ; na mjesto ratarstva stupalo je livadarstvo, pa je zemlja postepeno postajala pustoš, a zavladała »malaria«. U srednjem je vijeku ta bolest zauzimala sve većeg maha. Papinska je vlast nastojala, da obnovi ratarstvo, ne bi li tako nestalo malarije. I sama italijanska državna vlast u prijašnja tri decenija pomogla je, da se podigne poljoprivreda: podala je naseljenicima novčane pomoći i umanjila poreze svima, koji su se nastanili po Campagni. Tako su se razvile postepeno lijepe kulturne oaze: ima majura, vrtova, industrijskih poduzeća; već je $\frac{1}{4}$ »agro romano« obrađena zemlja (450 km²). Ali glavno zlo još postoji: latifundija i livadarstvo. Bogatuni izručuju svoj posjed poduzetnicima (mercanti di campagna) koji ga daju upravniku (fattore), da njima ručuje. Vlada nastoji ondje podići seljački stališ, ali to ide veoma polagano. Veći dio zemlje pak još služi kao pašnjak za ovce, goveda i konje.

Dalje prema jugoistoku kao da je niz vulkana prividno prisinut. Dugo a duboko korito rijeke Sacco (pritoka Liri-Garigliano), kojim prolazi prometna linija iz Rimske Campagne u Napulj, označuje tektonsku granicu. Onuda se proteže »rasjed«; ondje su se naime slojevi raspukli i rasjeli (razmjestili), a kroz pukotine je provalila lava. Još danas ima po toj dolini nekoliko vulkanskih stožaca, ali su posve mirni. Ti su pojavi prekinuli nekadašnju vezu med Središnjim Appenninima i njihovom zapadnom sastavinom Monti Lepini (1536 m). To je tipično vapnenačko pobrđe i prema tome posve strani geologijski elemenat u onom vulkanskom milieu. Kako je njegova vapnenačka građa vrlo prokapljiva, u većim je aps. visinama bez vode, a na podancima bogata izvorima. Sva ta voda odlazi na jug u susjednu nizinu, u Pontinske močvare (Paludi Pontine). Ta se ravnica proteže uz more u širini od 10 do 18 km, a u duljini od 50 km sve do Terracine (sl. 11.). Plosnata je to zemlja, koju su nekada Volsci čestito obrađivali; ali

se već u zadnjim stoljećima rimske republike pretvorala u močvare, kad je počelo da propada slobodno ratarsko seljaštvo. Uzrok je te prirodne nevolje neznatan slaz tla; to je plitka zavala izmed po-

Slika 11. Nekadašnje Pontinske močvare (K. Hielscher)

danaka spomenutih Lepinskih brda i duga niza prudova pored morske obale; voda ne može da se slijeva u more, potoci i konali ne mogu da odvede vodu, koja nabuja, kad obilnije pada kiša po

susjednim brdinama. Bile su to velike močvare, leglo malarije, neproduktivne i puste. Pokušali su ih isušiti još u rimsko doba, a učinili su to i rimski pape; al je tek god. 1917. počela državna

Slika 12. Littoria (na nekadašnjim močvarama). K. Hielscher

vlast sistematski izvoditi melioracije. Zamišljeno je bilo svu vodu, koja teče sa bregova, zagatiti i pretvoriti u jezero, koje bi služilo za natapanje polja u doba suše i za hidroelektričnu postaju. Sve

je to ostalo samo projekt... na papiru. Tek je Mussolini uvidio potrebu, da i taj kraj privede kulturi, pa da ga tako učini sposobnim za naseljavanje. Golemim troškovima i upravo genijalnim tehničkim radovima bonificiran je sav onaj kraj. Izgrađena su ondje nova naselja, n. pr. Littoria (sl. 12).

Na južnom kraju Pontinskih — ne više: močvara, već — poljana, samotno je brdo Mte Circeo (541 m), možda ostatak nekadašnjega tirenskog kopna; nekad je bio otok, ali su ga s vremenom vještački priključili susjednom kopnu nasipanjem mora. Kako je sav taj kraj u prirodnom, naročito u biljnom pogledu vrlo zanimljiv, osnovan je ondje »Circejski Narodni Park« (Parco Nazionale Circeo).

S vrha Circejskog brda vrlo je lijep pogled k jugu na cijelo *Napoletansko prigorje*, koje seže sve do Cilentskih brda. Ono je ostatak istočnog ruba propale tirenske mase, a sastavljeno je od triju povećih kotlina, koje su nastale od proloma kopna, to su: Gaetska, Napoletanska i Salernska kotlina.

Gaetski je zato n eliptična oblika; oko njega se nanižalo nekoliko otoka i otočića, koji su u genetičkom pogledu potpuni odraz suprotnoga kopna. Nekih 35 km daleko od njega izvirili su iz mora otoci *Ponza*. Vulkanskog su naime porijetla, kao i ono, i zbog toga su ondje potresi dosta česti. Otok je zapravo 7½ km dugi greben kratera nekadašnjeg vulkana. Stalno je nastanjen samo glavni otok: Ponza (7.000 žit.).

U dnu kotline Gaete a podalje od obale eno vulkanskog stošca *Roccamonfina* koji sad mirno počiva. Oblik se njegova stošca posvema sačuvao; ali kako su pristranci dosta položiti, ne ističe se mnogo kao neko samostalno brdo. Gornji se dio stošca završuje prostranim kraterom od 5 do 6 km promjera; iz njega se penje u vis središnji stožac do 1005 m. Vulkan je počeo djelovati negdje koncem eocena a završio je svoj život u povijesno — ali neodređeno — doba. Kako je materijal, što ga je Roccamonfina bacao, vrlo različit, bit će da su njegove erupcije bile prekinute dugim periodima mirovanja. Svakako je razvitak tog vulkana bio od presudne važnosti po oblike onog površja: on je zatvorio tok susjednih rijeka *Volturna* i *Liri* a kod podanka *Monte Cassina*¹⁷ stvorio jezero.

¹⁷ *Monte Cassino* brežuljak je visok nekih 500 m. Na njegovu se vršku nalazi glasoviti samostan, kolijevka reda Benediktinaca, osnovan god. 529. od sv. Benedikta. Tokom cijeloga srednjeg vijeka bio je žarište zapadne kulture. Ondje su bili nebrojeni samostanci, koji su i u doba najjačeg propadanja sačuvali nauku u svojim ćelijama od posvemašnje zaboravi.

Druga dva otočića, *Ventotene* i *S. Stefano*, koji zatvaraju zaton s vanjske strane, također su vulkanskog porijekla. Oni su nekako most, preko kojeg se prelazi u drugu vulkansku kotlinu: u napuljsku. Napuljska je kotlina zatvorena sa sjevera otocima *Ischia* i *Procida*, koji nijesu drugo do li odcijepljeni komadi apeninskog prigorja. *Ischia* je zapravo skupina vulkana, od kojih su neki počeli djelovati već koncem tercijara (u pliocenu), kad su se od prilike počeli ispinjati južni *Appennini*. Jezgra je otoka danas *Mte. Epomeo* (789 m), nekadašnji vulkan, komu su krater porušile vanjske prirodne sile. Kako je sve tlo u onim krajevima vrlo pomično, potresi su vrlo česti, ako i nijesu uvijek katastrofalni. Jedan od njih godine 1883. uništio je glavno naselje otoka: *Casamicciola*. Sav je otok pokriven vulkanskim bacotinama, koje daju rodnost tlu. Zbog te svoje rodnosti i prirodnih ljepota slavljen je od pjesnika svih doba i nazvan »*Epitome di tutta la terra*« (Sadržaj cijele Zemlje).

Susjedi su *Ischije* flegrejski otoci *Procida* i *Vivara*, koji su zapravo nastavak Flegrejskih poljana na Apeninskom poluotoku, jer su istog porijekla. Izgrađeni su i oni od vulkanskog materijala, naročito pršinaca i plovučca, pa i lave. Žitelji, njih 11.000, bave se ratarstvom i ribarstvom.

Ako su četiri kratera na *Procidi* mogla da erupcijama drmaju cijelim otokom, a ono su na susjednom kopnu vulkani *Flegrejskih poljana* (»*Campi Flegrei*«) tresli cijelom krajinom. One su od davnine bile pozorištem goleme vulkanske djelatnosti.

Prve su se erupcije flegrejskih vulkana pojavile posve krajem tercijara. U prvom su periodu vulkani izbacivali osobito lavu, lapile,¹⁸ bombe i plovučac. Središte je tog početnog vulkanskog procesa bio u okolini *Camaldolija* (na sjeveroistoku *Napulju*), u onom prekrasnom i divotnom kraju, kamo su se fratri sklonuli i saizdati samostan godine 1585. Pogled s njegove vidjelice na flegrejske poljane jasno razabire one brojne kratere, koji su se stisli jedan do drugoga. U drugom su periodu provale bile podmorske a karakterizirane pršincima žučkaste boje, koji su pokrili veliko površje flegrejskih poljana. U trećem periodu, djelovanje je bilo kopneno, ali je slabilo i izbacivalo samo komade vulkanska materijala. U svakom takvom periodu otvorilo se po nekoliko kratera tako da sav kraj izgleda kao vulkansko površje Mjeseca.

¹⁸ Komadi lave i troske, veliki kao orah.

Kako su lave i plinovi provaljivali svaki put na drugom mjestu, nije se razvio jedan vulkanski brijeg, već su se stvarali niski krateri, jedan do drugoga. U 16. stoljeću napokon ispeo se Monte Nuovo (sada visok 140 m), koji je izmijenio lice onoj krajini. Još danas prodiru na površinu vruće pare i voda na mnogo mjesta, dok lave nema. Neki su se krateri pak tako smirili, da su ispunjeni vodom i pretvoreni u jezera. Takvi su Lago Averno i Lago Lucrino (gdje su davni Rimljani gajili oštrige), dok je Lago d' Agnano isušen god. 1866.

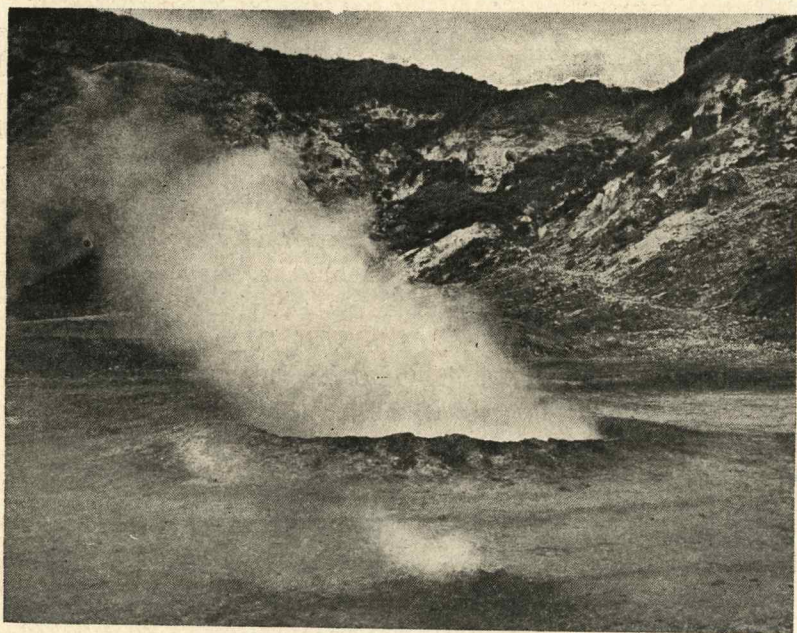

Slika 13. Serapeum (Pozzuoli). E. W. Schmidt

Podno Flegrejskih poljana smjestio se Pozzuoli, miran gradić od neko 21.000 ž. na podanku pršinasta brežuljka, a pored obale. U najbližem susjedstvu sadašnjeg naselja bila je zgrada (tržnica, hram, kupalište?) »Serapeum« (gl. sl. 13). To je četvoro-uglati trijem, opkoljen od 48 visokih mramornih i granitnih stupova, dok je predvorje počivalo na 6 korintskih stupova, od kojih su se tri sačuvala. Donji dio stupova, koji je bio zasut sitnim vulkanskim materijalom, sačuvao se netaknut do danas. Srednji dio u visini od $3\frac{1}{2}$ do $5\frac{1}{2}$ m iznad sadašnje razine mora, sav je izrešetan rupicama, koje su izdubili morski školjkaši (»morska datula«). Iznad toga je gornji dio ostao takođe netaknut od tih školjkaša, jer nije dospjeo pod more. Bit će dakle, da je tokom vremena sva

okolina pa i donji dio stupova bila zasuta vulkanskim bacotinama, a onda se uleknula pod razinu mora da se malo za tim ponovo izdigne iz njega. U susjedstvu je »Solfatara« (sl. 14) krater vulkana, koji se ponešto smirio. Sa dna i sa pristranaka izbacuje samo vodene pare (fumarole), iz kojih se talože sumporni spojevi; izbijaju i ugljične pare (mofete), a katkada provaljuje i toplo blato (pseudovulkanići).

S istočne je strane zaton Pozzuoli zatvoren otočićem Nisida. U davno su ga doba zvali »Nesis« t. j. mali otok. Oblika

Slika 14. Solfatara (Pozzuoli). K. Hielscher

je malo ne kružna posve slična vulkanskom krateru, koji u promjeru ima 500 m. Erupcije su Niside započele u plitkom moru, a onda se dno ispelo iznad mora možda prije nego što su one prestale. Sav se otočić sastoji od žutih pršinaca, koji su pokriveni tankim slojem sivih pršinaca; to je dokaz da je nisidski vulkan počeo djelovati u drugom periodu provale flegrejskih vulkana. U povijesnom pogledu važan je otočić. Na njem su Bruto i Cassius skovali urotu protiv Cesara; na njem se Marko Bruto sklonio nakon ubijstva Cesarova; na njem se on — odlazeći u Heladu — oprostio od svoje

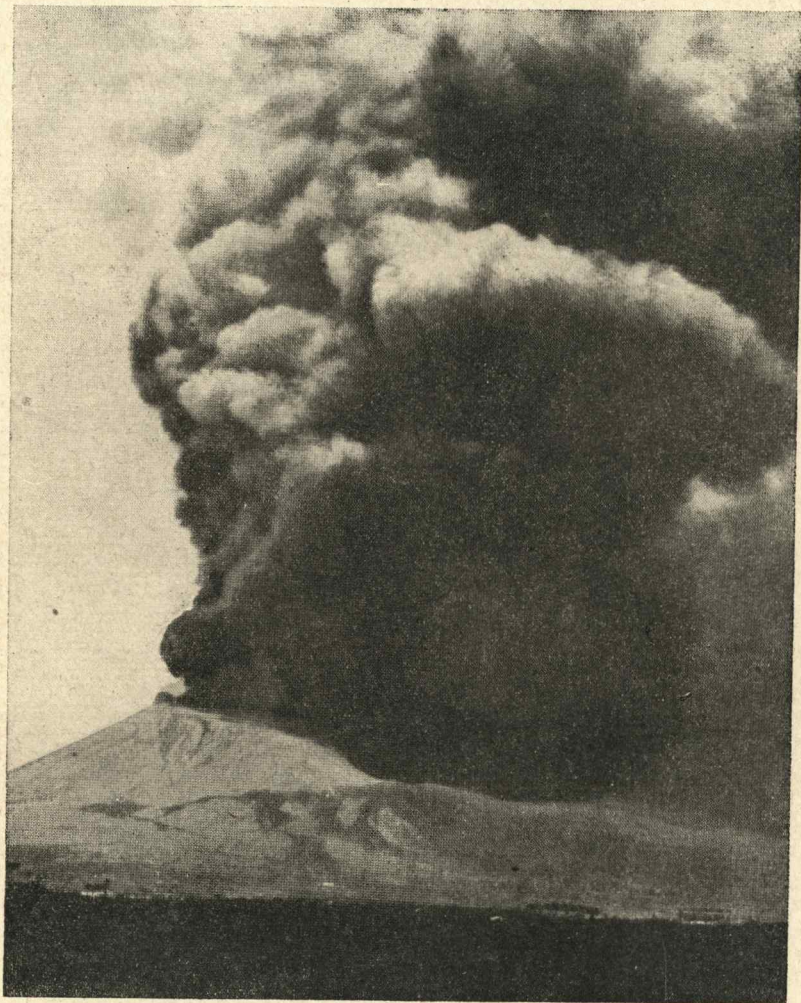
žene Porcije, koja je ondje počinila samoubijstvo, kad je borba za slobodu zlo svršila kod Filippija (g. 42. pr. Kr.).

Eno dalje prema istoku a preko zaliva napuljskog ispeo se gordi Vezuv (Vesuvio) (D. sl. 8., 9.). Za udobnost turista izgrađena je žična željeznica, koja vodi do ruba kratera (D. sl. 10.).

Čudna je oblika taj pepelasti stožac. U sredini je krater okruglasta oblika, a promjera nekih 500—700 m; njegov je rub bio god. 1900. visok 1303 m, a nakon provala osobito god. 1905./1906. snizio se na 1186 m. Sa sjeveroistoka u daljini od neko $1\frac{1}{2}$ km opasan je u polukružnici od Monte Somma; bit će da je to ostatak nekadašnjega golemog kratera. U davnije doba nije Vezuv bio jedini vulkan u ovoj krajini; djelatni su bili Ischia, Procida, (sadašnja) Solfatara i Monte Nuovo, ali su se ti s vremenom smirili. U doba rimskog cara Augusta nije se znalo za provale Vezuva, ako je i bilo jasno, da je nekada morao biti djelatn; sudilo se to po pepelastom i troskastom sastavu njegova vrška. Prve znakove ponovnoga života dao je god. 63. po Kr. a onda i 64. kad se od silnih potresa prodrimala i daljnja njegova okolina. Napokon 24. kolovoza god. 79. za cara Tita nastala je strahovita provala, a pepeo je u tolikoj množini pao tamo, da je pokrio Pompeje, Herculenum, Stabiae i druga susjedna naselja. Od tada pa do početka 16. stoljeća bilo je manjih ili većih provala, dok su napokon prestala. Izmed god. 1500. i 1631. tako je bio miran, da se sav zaodjenuo šumom i grmljem. A kad je god. 1631. nastala jedna od najstrašnijih erupcija, nije se Vezuv nikad više posve smirio (sl. 15.). Velike provale uvijek prate podzemne tutnjave i potresi, a munje i grmljavine u olujnim oblacima; vatrena svjetlost, koja se vidi po noći, nije plamen, već odraz kraterske lave na oblake, koji lebde nad njom. Lava svojom temperaturom od 1200° C, kuda god dospije, sve uništi. Svim su vulkanskim pojavima kruna oni nebrojeni hladni i topli rudoviti izvori po cijelom napoletanskom zalivu. Različnost i mnoštvo mineralnih voda toliki su, da je zaliv neka golema stanica terapijska.

Napuljski zaliv zatvoren je s juga poluotokom Sorrento i otokom Capri. Sam je poluotok izgrađen od vapnenca, pak je po tome odlomak Apeninskoga gorja; ali je pokriven debelim, a krutim naslagama vulkanskih pršinaca. Na visokoj takvoj terasi, strmo nad morem, počiva naselje Sorrento (7500 ž.). Otok Capri po svojem obliku i položaju prekinuti je nastavak Sorentskoga polu-

otočića, a izgrađen i on od vapnenačkih plasina, (Mte Solaro; 589 m), med kojima je uvaljena dolina, gdje je smješteno naselje C a p r i. Klima je ondje veoma povoljna, jer je zimska temperatura zraka

Slika 15. Provala Vezuva g. 1906. (O. Haas)

prosječno preko 10°C ; kako pak vjetrovi nesmetano onuda pušu, zrak je čist, nema pod večer onoga naglog prijelaza med dnevnom i noćnom temperaturom, nebo je pretežno vedro i modro. Tek ako suša dugo potraje, vjetar uzvitla nešta vapnenačke prašine, što

dakako nije ugodno. Ono 7500 žitelja, što ih ima na otoku, bavi se gajenjem voćaka, maslina i loze, a dosta i ribarstvom. Svi ti povoljni prirodni odnosi čine boravište ondje ugodnim. Nu najviše tamo privlači strance poznata »Modra spilja« (sl. 16.). Ulaz je visok jedva $1\frac{1}{8}$ m iznad razine mora, tako da se može u spilju samo malim čamcem. Unutrašnjost je 54 m duga, 30 m široka i 15 m visoka. Kad izvana Sunce sja, prekrasna modra svjetlost ispunja unutrašnjost spilje; osobito je čaroban taj pojav izmed 11 i 13 sati. Utakneš li ruku u vodu, čini ti se, kao da je sva od srebra.

Slika 16. Ulaz u Modru spilju (H. Haas)

Prostrana nizina podno napoletanskog Prigorja »C a m p a - n i a« pokrivena je sitnim bacotinama vulkana, koje su dale tlu tako veliku rodnost, da je ondje žiteljstvo vrlo gusto naseljeno: 500 do 600 duša na jednom km². Velika množina većih, a i manjih modernih naselja, pa i starih gradova (Aversa) razasuta je po cijeloj nizini. To vrijedi osobito za zemlju na sjeveru Flegrejskim poljanima, a i Vezuvu.

Campania se dosad sačuvala kao vrt Italije, a njezina rodnost dala joj je ime »Terra di Lavoro« (Zemlja rada). Južnjačkoj vegetaciji, koja osobito u proljeće razvija svoj čar, priključuje se plavilo mora i velika vedrina neba, da zajednički dadu cijeloj zemlji izgled raja zemaljskog.

Još se jednom k jugu otvara zaliv, a brda se povlače u kopno, da se uz obalu razvije ravnica. Uz nju je zaliv Salerno, jednak po postanku svom susjedu, Napuljskom zalivu, jer je i on dospio pod more poniranjem nekadašnjeg kopna. Dok su pak njegove obale na sjeveru i jugu strmenite, u sredini su vrlo plosnate. Ondje je naime prostrana niska ravnica; nju su izgradile rijeke, koje su nosile sobom sitna kamena materijala sa susjednih brda i postepeno ga taložile u moru. To je danas »Piana di Pesto«; bila je bez sumnje i u davno doba rodna, jer se ondje — u suprotnom slučaju — ne bi bili naselili Helleni. Od njihova naselja »Paestum« sačuvane su samo ruševine.

S juga je Salernski zaliv zatvoren pobrđem Cilento (1899 m). Kako je ono izgrađeno od vapnenaca, smatramo ga sastavinom Apeninskog sustava; prema tome se na njegovu rubu svršava vulkanska zemlja Tirenskog prigorja. Ali i sami Appennini stotinjak kilometara odavle postepeno se snizuju, da ih konačno — kako sam već istaknuo — »nestane«, jer su poronili pod razinu Tarantskog zaliva.

Calabria je doduše orografski nastavak Appennina, ali po svojoj je geologijskoj građi posve drukčija. Po njoj naime nema dugih lanaca i suvislih nizova kao u Appenninu; ispele se nasuprot masivne gore, koje su izgrađene od kristalnih škrljevaca i granita: Sila (1930 m) i Aspromonte (1958 m). Ta dva masiva također su ostaci Tirenske mase kao i drugi isponi Tirenskog prigorja; i oni su se ugradili u mlađe apeninske ispone, kad su se ti ispeli nad razinu mora.

Po kristalinskom površju Calabrije, gdje je tlo pokriveno debelim rastrošenim materijalom, koji je vrlo rodan, kulturne se terase nalaze i po povisokim pristrancima ispona, a po višim aps. visinama ima zatvorenih kompleksa četinjača. Još u prvoj polovini prošlog stoljeća bio je veći dio planina u onim krajevima pošumljen, dok je pripadao crkvi i plemićima. Kad su bile podijeljene seljacima, ubrzo su oni uništili šume.

c) ZAGLAVAK. Apeninski poluotok dakle prema svom geologijskom razvitku izgrađen je pretežno od mladoga kamenja; preko dvije trećine njegove površine pokrite su tercijskim i kvarternim naslagama. Ostalo je kopno porijetla vulkanskog ili je gdje-gdje od starijeg kamenja. Samo Apeninsko gorje pak u svojem je današnjem sastavu ostatak onog kopna, koje se boranjem slojeva

ispelo u srednje, tercijarno doba, a onda se od rasjeda raskomadalo i dobrim dijelom propalo u more.

Petrografijski karakter, po kojem se razlikuju pojedini odsjeci, ne samo što je utjecao na oblikovanje površja, već i na antropogeografske odnose. U vapnenačkim krajevima na pr. po središnjim Appenninima rijeke, koje ondje izviru, bogate su rastopljenim ugljičnokiselim vapnom, a taj se na podesnim mjestima taloži pod imenom »travertin«. Toli vapnenac koli travertin imali su tolik utjecaj, da se žiteljstvo od davnine podalo na zidanje kuća od vapnenaca i na izrađivanje ukrasnih predmeta od travertina. Na taj su način mogli Italijani postati majstori u klesanju. Posve drugog su karaktera oni krajevi, gdje prevladava lapor, na pr. u sjevernim Appenninima. U suho godišnje doba tlo se raspuca na sve strane, pak kad u jeseni i zimi padne kiša, ona razmekša tlo do znatne dubine: sve se pretvori u blato. Lako se onda i poveći komadi tla pa i brežuljaka skliznu u nizinu i nanesu štete kultura. To su one žalosne »frane«. Od njih se površje zemlje zna tako izmijeniti, da se polja moraju svakih 10 ili 20 godina (u Toscani) na novo premjeriti i međašiti. Gdje je pak tlo bilo manje više ravno, kišnica se po njem dulje sačuvala i u njoj se onda izrodili uzročnici malarije (anopheles). Sve su te nevolje toliko utjecale na žiteljstvo, da ga je po takvim krajevima veoma malo naseljeno.

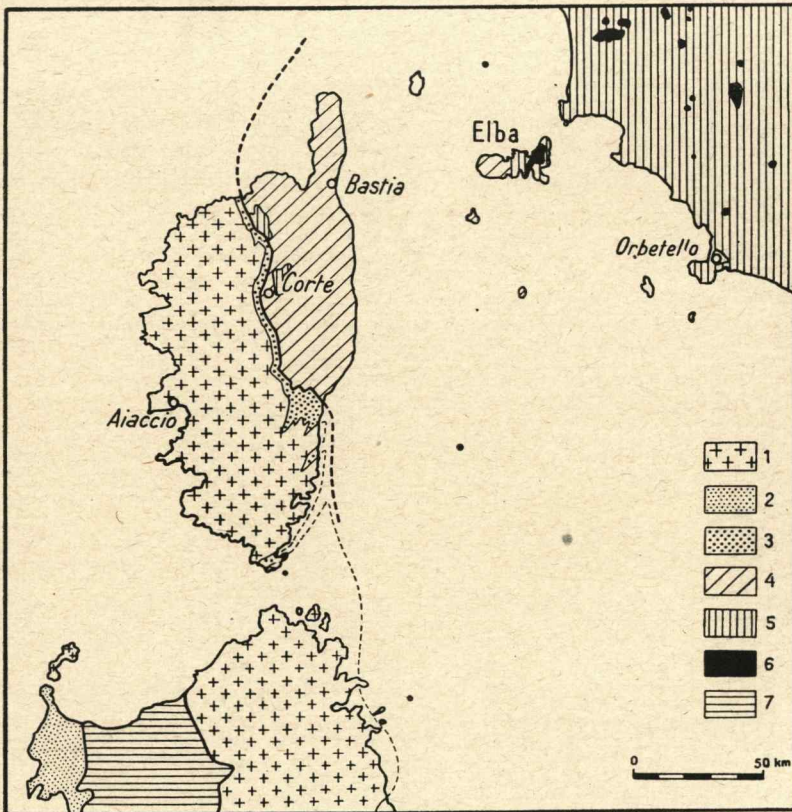
IV. SARDEGNA I CORSICA.

Otoci Sardegna i Corsica, koji su među sobom rastavljeni uskim konalom Sv. Bonifacija (12 km), po svojim oblicima površja i po svojem postanku sačinjavaju cjelinu; posebice u pogledu njihove građe tako, da su ih naučenjaci okrstili zajedničkim imenom »Corsadegna«. U najranije geologijsko doba bila su sastavni dio već spomenutog kontinenta »Tyrrhenis«²⁰ Sa tog prastarog kopna rijeke su nosile sitne kamenite čestice u susjedno more, gdje su se taložile. Ali eto usred tog procesa sva se ta krajina uznemirila: slojevi su se nabirali i ispinjali iznad razine mora; kroz mnoge je pukotine pak iz unutrašnjosti Zemlje prodirala lava na površje, gdje se skrutila.

²⁰ Moram istaknuti, da neki geolozi misle, da je Corsadegna nastavak Primorskih Alpa prema jugu.

Tako se razvio zametak korsardenjskog kopna. Oko njega, a i podalje, počeli su onda taložiti redom slojevi starog doba (sl. 17.).

U srednje (mesozojsko) doba vladalo je relativno mirovanje: nije bilo ni boranja, ni rasjeda, ni vulkanskih provala. Dobar dio sadašnjeg korsardenjskog kopna bio je pod morem, gdje su se na dnu stvarali sedimenti srednjega geologijskog doba. Takve su pri-

Slika 17. Corsardegna (A. Mori)

1. kristalinski masivi; 2. serije sedimenata (u Sardegni); 3. sedimenti helvetskog pojasa; 4. peninski pojas; 5. alpski elementi; 6. ligurski pokrovi;
7. vulkanski pojas u Sardegni

like vladale i na početku trećeg doba (tercijara). Malo kasnije cijelo se dno ispelo nad razinu mora, došlo je na suho; ta je činjenica utvrđena time, što po kopnu nema morskih sedimenata iz sredine tercijarnog doba. Ali kad su malo kasnije prirodne sile uznemirile

sve zemlje oko Sredozemnoga mora, stara se »Tyrrenis« srozala pod razinu njegovu, a samo su se pojedini njezini dijelovi sačuvali na suhom kao otoci. Corsadegna se konačno raskinula: razvio se tjesnac Sv. Bonifacija, koji je nekadašnje jedinstveno kopno razdvojio u dvije samostalne cjeline, u Corsicu i Sardegnu. Mali otoci u tom tjesnacu ostaci su onoga mosta, ko(i) je nekad spajao oba otoka.

U Sardegni se k tomu tlo raspuklo, a kroz te pukotine silne su mase lave (bazalt) provalile iz unutrašnjosti Zemlje i pokrile oveće površje tla.

Na koncu toga nemirnog perioda Corsica je zauzimala od prilike današnje površje; od Sardegne su nasuprot bila još odcijepljena dva otočića: »Iglesiente« na jugozapadu i »Nurra« na sjeverozapadu. More, koje je rastavljalo te otoke, postajalo je postepeno sve pliće; dno se morsko ispinjalo, dok napokon ono u susjedstvu nije dospjelo na suho, pa je tako povezalo u jednu cjelinu sve one tri sardenjske sastavine. Taj se proces još nije potpuno dovršio, još se tlo nije dosta ispelo pored obala, jer po njima ima i sada nekoliko močvara. Napokon u prvom periodu četvrtog geologijskog doba (kvartera) u diluviju, dok je tlo sjeverne polovine Evrope stenjalo pod teškim ledom, visoki su isponi Corsadegne bili također pokriveni ledom, ali nešto tanjim. S tih gora plazili su ledenici nizbrdo, dopremali su sa sobom kamenita materijala, morene, da ga po dolinama nagomilaju. Led je pak svojom velikom snagom izdubio i po koju uvalu, gdje se kasnije sakupila voda kao jezero.

Prema svome geologijskom razvitku isponi se u *Sardegni* znatno razlikuju od Appennina po svome vanjskom obliku. Nijesu to lanci, koji se protežu u određenom smjeru, već su to pojedinačne skupine ispona, koji su tek na svojim podancima spojeni među sobom.

Sardegna u tom pogledu izgleda kao mnoštvo otočića, koji su se ispeli iz mora, a njegovo dno, dospjevši na suho, kao da ih je spojilo među sobom.

Prastaro i staro kamenje, koje izgrađuje osnovku Sardegne, raskinuto je u tri skupine. Najprostranija od njih zauzima cijelu istočnu polovinu otoka. Ondje se stara granitna plasina ispinje u Monti del Gennargentu do 1834 m (Perdas Crapias).

Druga gorska grupa, osamljena, ispinje se na jugozapadu: »Iglesiente«, poznata poradi rudnoga blaga. Između jedne i druge

grupe od Cagliarija na južnoj obali do Oristana na sjeverozapadnoj protekla se rodna ratarska nizina »Campidano«, duga do 100 km.

Tektonski procesi u tercijaru mora da su u snažnoj mjeri zahvatili Sardegnu; kroz mnoge pukotine naime, koje ukrštavaju otok, prodrila je lava (trahit i bazalt) i pokrila povećе komplekse površja. Tako je sjeverozapadna — treća — gorska grupa pokrivena većim dijelom vulkanskim materijalom; na zapadnoj je obali pače ugasli vulkan Urtigu (1050 m) još sačuvao svoj oblik kraterski.

Corsica, kao ostatak davnoga kopna »Tyrrhenis«, još je danas vezana s Apeninskom zemljom posredovanjem podmorske prečke, na kojoj se nalaze Toskanski otoci. Od franceske Provençe pak rastavljena je doduše do 2000 m dubokim morem, ali je u geološkoj prošlosti bila u vezi, osobito s masivima Maures i Esterel.

Duga dolina, koja se protekla od sjeverozapada na jugoistok, rastavlja Corsicu u dva dijela nejednake veličine: u kristalinsku i sedimentu. Zapadne vanjske krajine (»Banda di fuori«) izgrađene su pretežno od granitnog kamenja. Ondje gorski lanci svojim sljemenima imaju alpski, majestetski karakter, a dopiru u vulkanskom, vazda snjegovitom vršku Monte Cinto do 2710 m. Visoko gorje, koje na zapadnoj obali strmo slazi, ispresječeno je dubokim riječnim dolinama, tako da prodiere u more, ali raskinuto gdje gdje u mnoge bādove.²¹ Krasan su ures zapadne obale brojne drāge, koje prodiru daleko u kopno. Po njima se od mora pa sve do visokih ispona redaju omanja naselja, jedno pored drugoga.

Veza jedne doline s drugom silno je otešćana, jer su prelazi visoki 1000 do 1500 m. Takva prirodna raskinutost zemlje pogodovala je njezinom političkom komadanju u omanje krajeve.

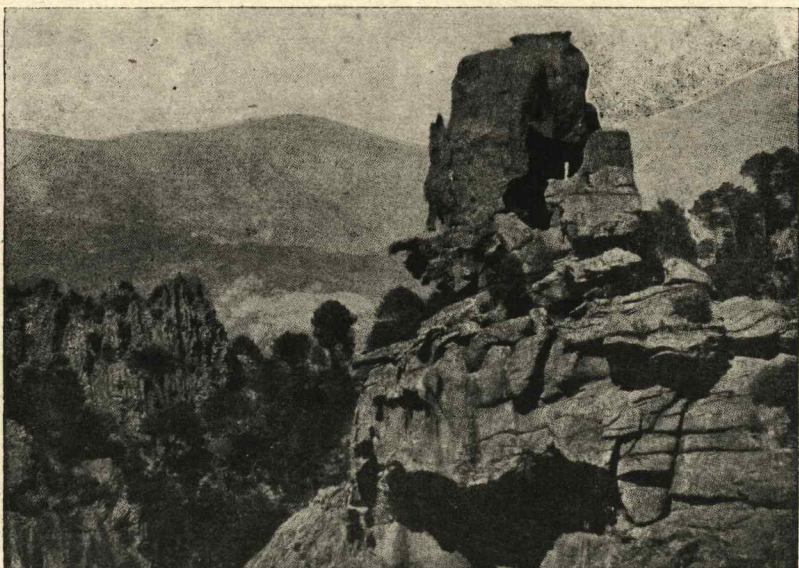
U istočnoj Corsici (»Banda di dentro«) prevladava vapnenачko kamenje drugoga geološkog doba, koje se pretvorilo u škriljavce. Takvi isponi nijesu ni iz daleka tako razrovani kao oni na zapadu, a nijesu ni tako visoki (1766 m). Pored istočne obale protekla se dosta prostrana ravnica, koja je doduše veoma rodna, ali i malarična. Zbog toga su ondje naselja veoma rijetkas smjestila se najviše po prigorju. Ima ondje po primorju i nekoliko jezera, koja nijesu drugo do li ponešto ispeto dno susjednog mora.

Manji dio otoka na sjeveroistoku, koji je izgrađen od mekana (krednog) vapnenca, nije tako visok, a ima široke doline pa

²¹ Bādovi su sitni otočići, koji jedva vire iz mora.

nije tako divlji kao zapad, već slazi blago i pravilno. Na istočnoj obali rijeke su naslagale materijala i time stvorili do 10 km široki žal; nema ondje nikakvih luka, a skoro ni žive duše, jer vlada malarija.

Nije samo tekuća voda, koja je utjecala — a koja i danas utječe — na razvitak oblika površja; i led je to učinio. Dok je u diluvijsko doba led pokrивao preko polovine sjeverne Evrope pa i visoke ispone na jugu, bile su tada i gore u Corsici pod ledenim

Slika 18. Taffonu (A. Cossù)

pokrovom. Odanle su plazili u nizinu ledenici, koji su svojom erozivnom snagom dubili i širili svoje doline; s njih su sabirali kamenite krhotine i sa sobom nosili, da ih konačno talože ponajviše ondje, gdje se led talio. Osim tog leda i voda je utjecala na oblike površja, a i na njegove unutrašnjosti. Voda je u svojem podzemnom toku izradila u vapencima mnoge spilje, kao n. pr. onu »Grotta di Brando« ne daleko od grada Bastia.²²

U krajinama, gdje vlada suša, može jaka rosa da zamijeni vlagu tla, koju je stvorila kiša. Kroz pore i pukotine, a po zakonu

²² Nad ulazom u spilju italijanski je natpis, koji kaže, da je ona otvorena god. 1871.

o difuziji, prodire rosa u unutrašnjost kamenja, gdje rastapa pojedine njegove mineralne sastavine. Kad pak po danu Sunce jako ugrije takvo kamenje, onda insolacija povuče rastopinu iz unutrašnjosti na površje; ovdje se voda ishlapi, a rudne se sastavine talože na površju kamena. Tako se kamen rastvara iznutra prema vani; od toga se kamen u unutrašnjosti umekša, dok se vanjšina pokrije tamnom, tvrdom zaštitnom korom. Takav se pojav razvija u opsegu granita na Corsici; žitelji zovu takvu šupljinu: *t a f f o n u* (gl. sliku 18.).

V. SICILIA

Sicilia, »biser med otocima«, najveći je otok u Sredozemskom moru (25.738 km²). Bila je nekad spojena s Kalabrijskim poluotokom, ali su je tektonski procesi počeli kidati od njega u mlado geologijsko doba (miocen). A kad se Sicilia posvema odcijepila od Calabrije, puknuo je med njima »Mesinski tjesnac«. U kasnije doba (u kvarteru) nastao je obrnut proces: one su se krajine počele ispinjati; postepenno su plitki konali med otocima dospjeli na suho; Mesinski se tjesnac također ispeo, ali — kako je bio širok i dubok — postao je samo nešto uži i plići: 3 km širok i nekih 100 m dubok. Sicilia se konačno sačuvala kao otok.

Sve do diluvijskog doba protezalo se plosnato sicilijsko kopno ča do sjeverne Afrike. Dokazom su tomu kosti od slonova i drugih većih životinja, kojih je u velikoj množini nađeno po spiljama na Siciliji i na Malti; Sicilia je dakle sačinjavala sa susjednim svojim otocima kopnenu cjelinu sa Tunisom.

U Siciliji samo je jedan gorski pojas, koji zaslužuje ime »lanac«. Protegnuo se uza sjevernu obalu od Mesinskoga tjesnaca prema zapadu. Izgrađen je od različnih petrografijskih elemenata, jer potječu iz različnih geologijskih epoha. Odmah kod Messine počinje lanac pod imenom *Monti Peloritani* (1286 m). Po svojem su sastavu posve jednaki isponi u susjenoj Calabriji; izgrađeni su od kamenja, koje potječe iz najdavnijeg geologiskog doba. Peloritanske gore, kao što i njihov parac Aspromonte u Calabriji, ostaci su nekadašnjega tirenskog kopna, koje je u nedavnoj geologijskoj prošlosti propalo u more.

Orografijski su nastavak Peloritana *Nebrodi*, ali po sastavu svoga kamenja druge su prirode: izgrađeni su od pješčenjaka

kao i sjeverni Appennini, pa i veći dio vanjskoga pojasa toga gorja, dakle puno su mlađi od Peloritana. Vršci, koji sežu do 1847 m, doduše su goli; ali za razliku od drugih gora, šuma je po nižim krajevima mnogo više raširena nego igdje drugdje u Siciliji.

Od Nebroda se prema zapadu protegle *Madonie*; iz njih se ispeli najviši vrhunci u cijeloj Siciliji (izuzevši Etnu!), jer se sežu i do 1977 m. Kako je to gorje u svojoj jezgri izgrađeno od vapnenaca, a to iz mladog geologijskog doba, ima po njemu spilja i ponora, kao po našem kršu. Tekuća voda na mnogim mjestima propada u zemlju, da se opet u nižim aps. visinama pojavi kao izdašno vrelo. Takvo je na pr. vrelo Scillato, koje daje do 500 litara u sekundi, a hrani vodovod Palermo.

Kako se svi navedeni gorski lanci protežu uza sjevernu obalu Sicilije, ona je strmenita, a puna zaliva. Po tom primorju ima mnogo malih, ali rodnih ravnica.

Što dalje prema zapadu to je reljef tla sve nepravilniji; izgrađen je od mnogih vapnenačkih trupina, koje su pune spilja, gdje siromašno pučanstvo stanuje trajno ili povremeno. Po zapadnom primorju ti su pojedini isponi dapače odcijepljeni od sicilijaskog kopna i opkoljeni morem; takvi su *Egatski otoci*.

Suprotno sjevernom gorovitom primorju ostalo je površje Sicilije valovito, a sastavljeno od kamenja onog tercijarnog pojasa, koji s vanjske strane opasuje Appennine počevši od sjevera pa sve do Tarantskoga zaliva na jugu, gdje je sašao pod more. Na Siciliji nastavak se tog pojasa sačuvao od propasti; on izgrađuje visočje, koje postepeno slazi prema afričkom plitkom moru. Vanjske sile Zemlje, osobito kiša, rijeke i vjetar raskinule su mekano kamenje u nebrojene brežuljaste obljuje. Samo se nekoliko stršjenika otpornijega kamenja sačuvalo do visine od 1000 metara. Ispioni ne izgrađuju ni kakva gorskog lanca, već su negdje grupirani, drugdje raspršeni, a rastavljeni dubokim vrlo neprohodnim dolinama: vodomeda se po tome vijuga sad amo sad tamo. To se pobrđe svršava na južnoj obali Sicilije, a kako je ta vrlo slabo razvedena, pa nema po njoj valjanih luka, državna je vlast morala izgraditi podesna pristaništa (*Empedocle*, *Licata*). Vode, koje teku po tom terenu, prodiru na više mjesta u unutrašnjost zemlje. One su tokom vremena rastopile podzemne naslage krede, pa se tlo od toga uleknulo: nastale su udubine kao dôci u našem kršu. Jedna je od njih jezero *Pergusa*; davni žitelji smatrali su ga »pupkom« Sicilije.

Vulkanizam nije poštedio ni Sicilije kao što ni Apeninskog poluotoka. Dok je jedna grupa vulkana završila — barem prividno — svoj život, drugi orijaš još i sad djeluje: Etna (D sl. 11. i 12.).

Etna, što ga susjedi zovu jednostavno »Monte« (brdo), najveći je vulkan u Evropi; osnovka zauzima punih 1200 km². Poradi provala, koje drmaju cijelo brdo, krater mijenja svoju apsolutnu visinu: god. 1865. dopirao je do 3313 m, a god. 1900. do 3274 m, snizio se za 39 m. Etna je moderna geologijska tvorevina, koja se iz mora ispela — po svoj prilici — na prostoru nekadašnjeg zaliva, a izgrađena je od lave, troske, pijeska i pepela. Već je u staro doba bila Etna poznata kao brdo, koje riga vatru; neki su pripovijedali, da se gigant Enkelados ili Typhoeus valja pod njom, pa da se zbog toga potrese sva krajina; drugi opet, da je ondje ognjište i dimnjak Vulkana. Nije poznato doba, kad je Etna počela djelovati; u povijesno je doba provalila 80 puta. Najstrašnija je provala bila god. 1669.; lava je tekla brzo, uništila je mnogo naselja i kultura, pa je do 27.000 ljudi ostalo bez krova i zemlje. Provalu od god. 1693. pratio je užasan potres, koji je porušio 40 naselja, a u njihovim ruševinama pokopao preko 60.000 ljudi. U prošlom stoljeću bilo je 19 provala, a u sadašnjem 6; zadnja je bila godine 1928.

Vulkan je sastavljen od triju vatrenih bregova, koji su svoju djelatnost prenosili od sjevera na jug. Osim sadašnjega glavnog stošca, ima na stotine većih i manjih parasitnih vulkanskih stožaca. Od najdavnijih vremena do danas Etna je svojom lavom pokrila vrlo opsežno površje sve oko sebe; ona je time počinila mnogo štete na šumama i kulturama; ali gdje su je atmosferilija raskrojila, ondje biljke odlično uspijevaju. Po podancima Etne proteže se kulturni pojas (»regione coltivata«), gdje uspijevaju osobito narandže i četruni, mendule i lješnjaci, loza se popela do 1200 m visine, a masline i do 1300 m. Iznad toga je šumski pojas (»regione boscosa«), sastavljen od borova, breza pa i nešta hrastova; dok plemeniti kesten uspijeva samo do 1540 m. Najviši pojas (»regione deserta«) iznad 2100 m ima samo zakršljalih biljki, kojih možemo naći i u visini od 2500 m; inače je sve pusto, tek se zna sačuvati kroz ljeto po koja mala sniježna poljana. Dok u nižim regijama ima divljači (zecova, kunića i veprova), u višima prestaje svaki životinjski život. Nešta preko 300 m ispod vrha nalazi se »Opservatorij« (»Casa etnea«) u visini od 2969 m.

Od vulkana, koji su na Siciliji završili svoj život, jedna je grupa na jugu Etni: Mti. Iblei (985 m). Sasavljeni su od lave, koja je djelomice pokrivena vapnenačkim slojevima; to je dokaz, da su ta brda djelovala prije konca trećega geologijskog doba; prema tome su starija od Etne.

Blizu Catanije od materijala nekadašnjih vulkanskih erupcija razvilo se vrlo mnogo stupova na više mjesta pored obale. Od njih je izgrađena spilja »Grotta delle Palombe«, koju poređuju sa Fingalovom spiljom na otoku Staffi. Od istog su materijala i susjedni »ciklopski otočići« (»Scogli dei Ciclopi«). Najveći i najimpozantniji stup visok je 70 m, a pokriven »kapom« od ilovače. Na krajnom jugoistoku kod rta Pàssero vrlo je mali otok, gdje je bilo nekada također mnogo provala lave.

Sicilia je dakle bila nemirna kroz različite geologijske epohe, a na više mjesta osobito po svojoj istočnoj polovini. Oko Sicilije u bližem ili daljnom susjedstvu smješteno je mnogo malih otoka, koji su od dvovrsnog postanka: vulkanskog ili tektonskog.

VI. OTOCI OKO SICILIJE

Iz Messine ili — još bliže — iz Milazza vozi parobrod na sjever prema Eolским otocima, u staro doba nazvane »Insulae Aeoliae«. Tri veća i mnogo manjih otoka vrhunci su golemoga vulkanskog gorja. Ondje živi nekih 16.000 žitelja; polovina njih je nastanjena na najvećem otoku na Lipari, ali je pretežni dio nagomilan u glavnom naselju, u Lipari (5.600 žit.). U sredini otoka ispinje se ugasli vulkan (594 m), na kom danas raste trava. Da je po otoku bilo ljudi i u najdavnije doba, svjedoči nađeno oruđe, izrađeno od opsidijana,¹⁰ dakle od kamena, koga ima ondje u znatnim množinama.

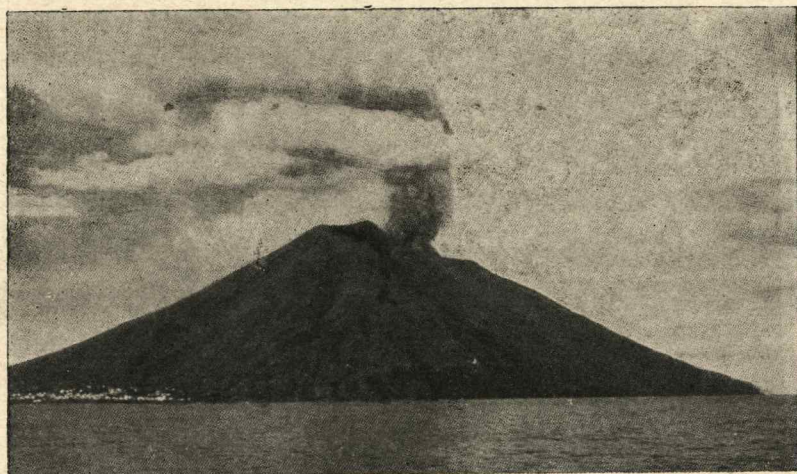
Na otočiću Vulcano tri su kratera: u sredini je »Gran cratere« ili jednostavno »Vulcano« još danas djelotvoran; na sjeveru je »Vulcanello« (125 m) a na jugu »Mte. Aria« (499 m). Po glavnom vulkanu, kako su njegove velike erupcije bile rijetke, izdašno se eksploatirao sumpor i stipsa (alaun).

Na sjeverozapadu Liparskom otočju ispeo se otok Salina (27 km²). Sastavljen je od dvaju ugaslih vulkana, a kako nema

¹⁰ Skrućena bacotina vulkana.

pogibli, nastanilo se ondje do 4000 žitelja. Pored opsežnih šuma, koje daju mnogo drva, ljudi gaje voćke i lozu (glasovito malvazijsko vino!).

Od drugih vulkanskih otoka na sjeveru Siciliji najznačajniji je Stromboli (sl. 19.). Njegov krater (926 m visok) spada kao i krater napomenutoga Vulcana u red onih rijetkih vulkana u Evropi, koji su od davnine neprekidno djelatni. Iz njegova kratera ispinju se u kratkim razmacima kugle lave, koje pucaju gromovitom treskom, a izbačene troske padaju natrag u krater. Rijetke su velike provale, kao što su bile one god. 1889., 1891., 1907., 1912., 1915., 1919., 1921., kad su lava i pepeo uništili mnoge kulture marljivih žitelja (2000 njih).

Slika 19. Stromboli (M. Gortani)

Svi su ti otoci još u davnini zabavljali fantaziju Hellena; mislili su, da je na otoku »Strongyle« (danas Stromboli) stanište »Aeolus-a«, gospodara vjetrova, pa su ih zato nazvali »eolskima«.

Njima daleko na zapadu, a nekih 60 km na sjeveru Sicilije osamljen je otočić Ustica. I on je vulkanskog porijekla, ali danas nema traga o takvom djelovanju; pače nestalo je većinom i oblika kratera. Žitelji, njih nešto preko 1000, bave se najviše ribarenjem, ali i gajenjem loze, žitarica, voća i tikava u tolikoj množini, da ih izvoze. U kuli na visini od 157 m sjedište je kažnjeničke kolonije.

Pelagijski otoci (Isole Pelagie) također su ostaci onog kopna, koje je vezalo Maltu odnosno Siciliju s Afrikom. Najveći

je otočić Lampedusa, gdje ima 2200 žitelja, a služi i kao boravište prognanika. Na sjeveru je vulkanski Linosa (5.4 km²), gdje životari 150 ljudi; na zapadu je pusti otočić Lampioni.

U susjedstvu je god. 1831. provalio podmorski vulkan (»Ferdinanda« ili »Giulia«); kad se za kratko vrijeme smirio, nije se njegov stožac dugo sačuvao: uništili su ga morski valovi, pa ga je god. 1835. nestalo, a na njegovom mjestu je danas pličina.

Slika 20. Pantelleria (Enc. ital.)

VII. OTOČJE MALTA

Na jugu je Sicilije o t o č j e M a l t a (Malta, Gozo, Comino, i dva pusta bāda) ostaci su to onog kopnenog mosta, koji je u tercijaru spajao Sioiliju s Afrikom. Otoci su brežuljasti, ali se vrhunci ispinju tek nešto preko 200 m (na Malti 258 m). Slojevi su izgrađeni od vapnenca, koji se ondje staložio u drugoj polovini trećeg geološkog doba, u miocenu. Kako nema mladih slojeva, bit će, da se otočje ispelo iz mora koncem tog doba, a odmah iza toga da se raskinula veza sicilijско-tuniska; ono se kopno srozalo, propalo je u more, dok se Malta sačuvala kao otočje. Ilovasti slojevi, koji su na mnogim mjestima umetnuti med vapnence, od velike su važnosti po vodne prilike: oni su nepropusni t. j. sprečavaju kišnicu da proдре u velike dubine; tako Malta ipak ima nešto malo dobrih vrela.

VIII. PANTELLERIA

Parobrodom iz Mazare (Sicilia) za 7 sati prispjet ćemo do osamljenog otoka Pantelleria (sl. 20.). Ispinje se iz dna dubokog mora med Sicilijom i Afrikom kao kakva stražarska kula. Vulkanski je to otok od 83 km² površine. Oko ostataka velikoga središnjeg stošca nekadašnjeg vulkana, *Montagna Grande*, ispinju se 24 brežuljčica, također ostaci vulkanskih kratera, koji se svi ne raspoznaju potpuno. Središnji masiv Velike Gore (836 m) vlada po svojem sljemenu nad cijelim otokom, ali se od toga velikog kratera sačuvala samo istočna stijena. Sav je otok pokriven bazaltnom lavom, koju su izbacivali vulkani u prijašnja vremena. Najnovija provala bila je u listopadu god. 1891. ali u moru, 5 km daleko od sjevernog rta. Kratko vrijeme prije te erupcije ispela se obala na sjevernoj strani otoka za puni 1 metar. Kao nastavak nekadašnjih erupcija lave smatramo provale vodenih para («Favare»), vrućih i do 100° C.

IX. APENNINI

su dakle u svojem sadašnjem obliku posve mlado gorje. Ono je izgrađeno na mijeni trećeg i četvrtog doba. Od presudne važnosti po njihovo oblikovanje nije bilo toliko njihovo boranje koliko njihovo kasnije ispinjanje. Kao što su Appennini po svom postanku mlado gorje, tako su oni mladi i po kamenju, koje ih izgrađuje.

Njegovi su blagi pristranci okrenuti prema Jadranskom moru, dok su pristranci na zapadnoj strani strmeniti. Ako naime Appennini i jesu hrptenjača Poluotoka, oni su u današnjem obliku ostatak onoga kopna, koje se boralo u tercijaru, ali se onda prolomilo pa se od toga raskinulo i djelomice propalo u more. Nestalo je time unutrašnjeg sedimentnog pojasa boranih ispona, dok su se od prastare kristalinske mase («Tyrrhenis») sačuvali samo gdjekoji ostaci. Takvi su ostaci Toskansko pogorje i Toskanski otoci, gorje u Calabriji,²³ i ono u sjevernoj Siciliji pak nekadašnje jedinstveno kopno u Sardegni, Corsici i Malti.

²³ U novije doba smatraju to kristalinsko gorje osnovnom okosnicom nagonilanoga sedimentnog pokrova.

D. KLIMA

Nije ispravno, kad se ističe, da je klima Apeninske zemlje jednoličan pojav atmosferski; nasuprot klima je ondje višestruka. Geografska različnost tih krajeva vrlo je velika: duguljasti oblik Poluotoka usred mlačne morske vode sredozemske, a protegnut kroz 11 stupanja geogr. širine; njezine kontinentske i otočne sastavine, njezina alpska zidina na sjeveru, gdje se razbijaju hladni sjeverni vjetrovi; njezin otvoren položaj prema jugu, otkuda nesmetano stizava topli zrak; visoki isponi Appennina, niska ravnica Padska, primorje jadransko s jedne, a tirensko s druge strane — sve to uvjetuje veliku različnost klimatskih odnosa. Apeninska zemlja i svi njezini susjedni krajevi imaju u nižim aps. visinama tako povoljnu klimu, da je smatramo velikim blagom njihovim; od nje zavisi bogat rod ratarstva. Klima je ondje s obzirom na mjeru i raspored toli temperature zraka koli padalina vrlo prijatna; svi se ti krajevi naime nalaze u subtropskom pojasu, a k tomu su opkoljeni morem, koje je odlučan regulator toplote zraka i izvor padalina. Pored tih faktora još su isponi, koji utječu na klimatske odnose. Po visokim isponima temperatura je zraka puno niža nego po nizinama, jer se ona na svakih 100 m visine umanjuje od prilike za $\frac{1}{2}$ stupnja Celsija. A množina padalina? Ona je sve veća, što su isponi viši — dakako do neke određene visine. Svi ti pojavi stoje u uskoj vezi s općenim pomicanjem zraka po eurafričkom Sredozemlju.

Sintetički i objektivni kriterij o pomicanju zraka daje nam raspored njegova tlaka, kad je reduciran na morsku razinu; od njega naime zavisi smjer i jakost vjetera u vezi s položajem i orografijom pojedinih krajina.

Dva su krajna slučaja o rasporedu tlaka tokom godine. U jednom je slučaju tlak nizak i tad vlada »ciklon« (depresija); u drugom je tlak visok, a onda vlada »anticiklon«. — Ta dva »akcijska središta« nijesu stacionarna, već se pomiču tokom godine s jednog kraja na drugi; prema njihovu časovitu položaju mijenja se »vrijeme« u pojedinim krajevima.

Da promotrimo pomicanje zraka u ona dva krajna slučaja!

U zimsko doba zrak je nad kopnom hladniji, a nad morem topliji. Nad kopnom zrak se od studeni steže, postaje teži pak silazi s visina prema tlu. Nad kopnom dakle vlada visok pritisak

zraka (anticiklon). Suprotni su odnosi nad morem. Kako je more u zimsko doba toplije od susjednog kopna, zrak se nad morem rasteže i penje u vis; nad njim vlada dakle nizak pritisak zraka (ciklon; depresija). Efekt svih takvih pojava jest, da se zimi zrak s kopna, gdje ga ima »previše«, pomiče prema moru, gdje ga ima »premalo«.

U ljetno doba odnosi su obrnuti. More je hladnije od niskog kopna; nad morem je dakle razvijen visok tlak zraka (anticiklon), a nad kopnom nizak tlak (ciklon). S mora u to doba struji zrak prema kopnu.

Razlike dakle u pritisku zraka med kopnom i morem, pak onda i pomicanje »aksijskih središta« (ciklona i anticiklona) glavni su faktori, od kojih zavisi klima u bilo kojoj krajini.

Uvažimo li sve atmosferske činjenice, a k tomu i različne oblike površja kopna, nema sumnje, da svi apeninski krajevi ne mogu imati jednaku klimu — ako i nije prevelika razlika med njima.

Ima nekih 6 klimatskih krajina: Zavala rijeke Po, Apeninski poluotok, zatim otoci Sicilija, Sardegna, Corsica i Malta.

I. PADSKO-VENETSKA ZAVALA

Shvatimo li Zavalu samo kao ravnicu med Alpama i Appenninima, ona je u klimatskom pogledu kontinentska zemlja, naročito po zapadnim svojim stranama. Zaštićena je doduše Alpama na sjevernoj strani tako, da sjeverni hladni vjetrovi dopiru do nje umjerenom temperaturom; ali je s druge strane rastavljena gorama od mora, koje bi moglo ublažiti previsoke i preniske temperature.

a) TEMPERATURA. Po nizini nema zimi niskih temperatura kao na pr. po sjevernom Balkanskom poluotoku, jer taj nije sa sjeverne hladne strane zaštićen kao Zavala. Ipak po njoj u zapadnom dijelu vlada dosta kontinentska klima: ljeti su naime temperature visoke, jer sunčane zrake jako zagriju tlo, a more je daleko, da bi ga rashladilo. Nasuprot polazeći prema istoku, prema Jadranskom moru, klima je umjerenija. Eto na pr. dok je na zapadu, u Torinu razlika med najvišom i najnižom temperaturom 51.0° , u Veneziji je samo 44.4° . Toliki je utjecaj mora!

Alpska ravnica:

	siječ.	srp.	razl.	najniž.	najviš.	razl.
Novara	1.4	24.0	22.6	—11.2	35.5	46.7
Milano	1.0	24.4	23.4	—13.7	37.5	51.2
Brescia	1.5	23.9	22.4	—11.2	37.1	48.3
Verona	2.5	24.9	22.4	—15.0	38.1	53.1
Venezia	2.6	24.1	21.5	—9.4	35.0	44.4

Apeninska ravnica:

Torino	0.3	23.1	22.8	—15.5	35.5	51.0
Alessandria	—0.3	23.8	24.1	—17.7	37.1	54.8
Piacenza	—0.4	23.7	24.1	—18.5	35.5	54.0
Parma	0.7	24.3	23.6	—14.5	37.7	52.2
Bologna	1.8	24.9	23.1	—12.4	39.5	51.9
Ravenna	1.8	24.5	22.7	—14.0	?	?

Temperature u zimsko doba po Padskoj ravnici na zapadnoj su strani niže od onih na istočnoj: u Novari je 1.4 a u Veneciji 2.6 po Alpskoj strani; po apeninskoj pak Torino ima 0.3 a Ravenna 1.8. U tom nazrijevamo utjecaj Jadranskog mora, koji dopire nekako samo do polovine ravnice. U ljetno doba temperature su svagdje dosta visoke: između 23° i 25° C. Po zapadnim krajevima apeninske ravnice temperature su ljeti niže nego po onima alpske nizine. Eto Torino issazuje 23.1° na jugu, a Novara 24.0° na sjeveru. Po istočnim krajevima temperature su ljeti podjednake: nekih 24.5°.

Poznata je činjenica, da se temperatura zraka umanjuje, što je veća aps. visina. Ali je taj pojav potvrđen katkada anomalijama. Tako se opazilo, da je po dnu zavala temperatura zraka zimi niža nego po susjednim višim položajima. Poslovična je u tom pogledu zavala Celovca; ondje vrijede riječi: »Steigt man um einen Stock, so wird es wärmer um einen Rock«. Po Padskoj se Zavali to isto događa, ali ne samo po koji put, već vrlo često u cijelo zimsko doba. Tako je na pr. zimi god. 1879.—1880. bila prosječna vrijednost najnižih temperatura

u Paviji (98 m) —7.6° C — u nizini hladno!

u Milanu (147 m) —5.7

u Vareše (862 m) —1.0 — u visini toplo!

dakle: što je visina naselja veća, bilo je to toplije — dakako samo do aps. visine od nekih 900 m.

Po prostranim zavalama, koje su opkoljene visokim isponima, često puta vlada neobičan pojav temperature zraka: zimi redovno postoji po njima hladno središte. U Padskoj se Zavali također ističe takav pojav: i taj vlada oko naselja Alessandrije i Piacenze; što dalje od njega, temperatura je to viša. Evo dokaza! Prosječna temperatura zraka je za siječanj u

Alessandriji (98 m) —0.6

Piacenzi (72 m) —0.2

dok je podalje od njih a u sličnoj aps. visini u

Cremoni (68 m) 0.3

Casale (121 m) 0.3

Pavia (96 m) 0.6 i t. d.

Uzrok je tomu pojavu magla, koja se slegne po Padskoj zavali; ona priječi sunčanim zrakama da ugriju tlo a po njemu i zrak.

U ljetno doba Padska je Zavala podjednako topla: prosječna se mjesečna temperatura zraka u srpnju koleba samo med 23.1° (Torino) i 24.6° (Verona).

b) PADALINE. Polazeći s alpskih visokih ispona prema apeninskom jugu mijenja se postepeno godišnji raspored padalina. Po alpskim isponima naime vladaju ponešto klimatski odnosi srednje Evrope; suho je doba zimi, ali i ljeti ima malo padalina. Med njima su dva kišovita doba: proljeće i jesen (sl. 22.).

Kako je Zavala zatvorena sa sjevera, zapada i juga visokim gorama, tako uživa vrlo malo blagodati mora i s obzirom na padaline. Sav zrak, koji dolazi tamo, donosi sa sobom malo vodenih para. Prelazeći naime preko alpskih ili apeninskih ispona, zrak se ohlađuje pa se tako velika većina njegovih vodenih para kondensira i pada na one visoke gore u obliku kiše ili snijega; do nizine zrak dopire vrlo suh. Po njoj se godišnje množina padalina koleba prosječno med 650 i 800 mm.

U proljeće se ističe znatan niski tlak zraka med Marseille-om i Sardegnom (759 mm). Vjetrovi, koji pušu prema tom središtu (smjerom kazaljke na satu), prolaze preko mora i dolaze u Padsku zavalu dosta vlažni — ako su i mnogo vode međutim porušili osobito po Liguriji. U to godišnje doba pada po onoj nizini

nekih 220 mm (Torino 269 mm, Casale 244, Pavia 196, Mantova 179, Ferrara 186, Venezia 177). Ta množina kiše pa i ona, koja pada u ljetno doba dostaju za uspjeh kultura, naročito riže, koja se gaji oko rijeke Po.

U ljetno doba, kad nad nizinom vlada visoka temperatura, zrak je razređen tako, da se njegove vodene pare ne mogu mnogo kondensirati pa bile one i u povećim visinama; u tri ljetna mjeseca pada nekih 180 mm (Torino 241, Casale 196, Pavia 151, Mantova 149, Ferrara 165, Venezia 201). Suša u to doba nije znatna, a nikada tako jaka kao po južnom Apeninskom poluotoku. Ako u to doba i ne pada mnog kiše, ipak je ima više nego u zimsko doba. Najviše kiše pada u jesen (230 mm) posebice u listopadu (95 mm). U tom su mjesecu razvijena dva niska tlaka zraka: jedan — kao u proljeće — med Corsicom i Marseilleom (754.5 mm), a drugi nad sjevernim Jadranom (Pula 758.7 mm). Zrak, koji se pomiče oko ovih središta, impregnira se iz mora vodenim parama, i kada dospije na kopno, ruši se iz njega kiša u velikim množinama (Torino 229 mm, Casale 222, Pavia 246, Mantova 217, Ferrara 216, Venezia 251).

Po Padskoj zavali zimi pušu vjetrovi ponajviše sa sjevernoga kvadranta, dakle s kopna srednje Evrope. Nad Alpama vlada tada visoki tlak zraka, odanle vjetrovi dolaze u Zavalu dosta suhi. Tu po nizini u tri zimska mjeseca pada prosječno samo nekih 140 do 160 mm. (Torino 117 mm, Casale 172, Pavia 165, Mantova 112, Ferrara 136, Venezia 122). Između dana s padalinama ima ih vrlo malo, koji su označeni kao sniježni. U Torinu pada snijeg zimi 9 dana, u Paviji 7, u Mantovi 6, a u Veneziji jedva 2 dana. Polazeći dakle s Piemonta na zapadu prema Veneziji na istoku broj je sniježnih dana sve manji. U tom se vidi utjecaj Jadranskoga mora, koje susjednom zraku odaje takvu toplinu, da se snijeg može razviti samo u izuzetnim slučajevima. To se događa samo onda, kad se morska struja na našoj strani ohladi i takva dospije do pomorja Padske ravnice (Venezia).

II. APENINSKI POLUOTOK

Apeninski je poluotok vezan na srednjeevropsko kopno samo na svojoj sjevernoj strani; na ostalim je stranama opkoljen morem. To je uzrok, da na cijelom Poluotoku, a onda — kako ćemo vidjeti — i na otocima vladaju umjerene temperature. Zbog toga kli-

matske su opreke med pomorskim i kontinentskim krajevima apeninskim znatno manje od onih na pr. na Balkanskom poluotoku. Na tu činjenicu mnogo utječe sam oblik Apeninskoga poluotoka: njegovo je kopno usko; ta najveća mu je širina samo nekih 240 km (kao od prilike od Zagreba do Šibenika ili do Hrvatske Mitrovice u ravnoj crti). Utjecaj mora dasle i s istoka i sa zapada dopire zbog toga dosta daleko u apeninsko kopno. To kopno prema tome ne može da samo odredi sebi klimu sa svih pogleda. Ono utječe na svoje klimatske odnose samo — i to djelomice — po svojim vertikalnim oblicima površja; u svakom drugom obliku klima je pod utjecajem mora, a u zavisnosti od općeg pomicanja zraka.

Uvažujući navedena opća klimatska načela, evo kakve su klimatske prilike na Poluotoku u dva suprotna godišnja doba. — Zimi postoje dvije barometarske depresije: jedna nad Tirenskim, a druga nad Jadranskim morem. Kako se zrak sa svih strana pomiče prema središtima tih depresija, tako i vjetrovi pušu posebnim smjerovima. Po ligurskom pomorju u to godišnje doba pušu sjeverni i sjeveroistočni hladni, a suhi vjetrovi, koji dolaze s kopna; po tirenskom pomorju nasuprot pušu južni i jugozapadni vlažni vjetrovi s mora.

Na Jadranskoj strani Apeninskog kopna vjetrovi po sjevernom primorju pušu ponajviše sa sjevera pa i sjeverozapada; po južnom primorju pak pušu s južnoga kvadranta, pa su prema tome ponajviše suhi.

Ljeti su klimatski odnosi na Apeninskom poluotoku posve protivni od onih zimi. Nad njim je obično razvijena barometarska depresija; zbog toga vjetrovi pušu pretežno s mora prema kopnu.

Zbog navedenih prirodnih odnosa Poluotok se u klimatskom pogledu raspada u tri krajine: u jadransku, u sredozemsku (posebice tirensku) i unutrašnju.

a) TEMPERATURA ZRAKA. U uskoj vezi s takvim prosječnim pomicanjem zraka stoji temperatura njegova, a — kako ćemo vidjeti — i padaline. Dakako da oba ova klimatska faktora postepeno mijenjaju svoje karakterne crte prema položaju, što ga ima ovaj ili onaj kraj naprama depresijama.

Ligursko pomorje

odijeljeno je od Padske zavale po Alpama i Appenninima, tako da ima veoma ugodnu primorsku klimu. Ligurska obala (»Riviera

di Levante« i »Riviera di Ponente«) poznata je zbog umjerene zimske temperature; gore je štite od sjevernih hladnih vjetrova tako, da ondje rastu narandže i limuni, a i datuljina palma. Ljeto pak nije prevruće, jer more ublažuje sparinu. Razlika je dakle med jednom i drugom godišnjom dobom dosta malena, kako se vidi iz ovih podataka:

	siječ.	srp.	razl.	aps. min.	aps. max.	razl.
San Remo	8.6	23.8	15.2	—3.3	34.0	37.3
Genova	7.5	24.1	16.6	—8.5	34.7	43.2
Spezia	7.5	23.7	16.2	—2.3	30.8	33.1

U San Remu, gdje je primorje posve zaštićeno Alpama od hladnih sjevernih vjetrova, temperatura je zimi prosječno za 1° viša nego u drugim naseljima po Rivijeri. U Genovi apsolutna najniža temperatura zimi —8.5° niža je za 5° do 6° nego po drugim naseljima Rivijere. Do same Genove naime može doći hladan zrak sa sjevera po onoj niskoj, a širokoj previji »Giovi« (472 m), dok su druga naselja zaštićena od Appennina.

Tirensko pomorje

Polazeći sa ligurske obale prema jugoistoku pored Tirenskog mora temperatura ljetna raste postepeno, dok je zimska znatno niža od ligurske, pak se s ovom izjednačuje tek negdje oko Napulja.

					apsol.		
	aps. vis.	siječ.	srp.	razl.	min.	max.	razl.
Spezia	(25 m)	7.5	23.7	16.2	—2.3	30.8	33.1
Livorno	(24 m)	7.0	24.5	17.5	—6.8	36.6	43.0
Rim	(50 m)	6.7	24.8	18.1	—6.6	42.0?	48.6?
Napulj	(150 m)	8.2	24.2	16.0	—4.5	37.3	41.5
Tropea	(52 m)	11.6	25.0	13.4	—2.0	37.7	39.7
Reggio Cal.	(15 m)	12.1	24.3	12.2	—0.9	35.1	36.0

Prema položaju navedenih barometarskih depresija prema Apeninskom poluotoku zimi su odnosi vjetrova, a po njima i temperature zraka vrlo komplicirani. Kako po sjevernom Tirenskom pomorju pušu hladni a suhi kopneni vjetrovi, temperature su zraka u to godišnje doba vrlo niske. Livorno je imao minimum —6.8°, a Rim —6.6°. Po južnom Tirenskom pomorju nasuprot, jer pušu

vjetrovi s juga, dakle s mora, temperature nijesu tako niske kao u sjevernom pomorju. Tomu treba dodati, da je od Rima dalje k jugu od odlučne važnosti po zimske temperature i manja geogr. širina; naselja su južnije položena i po tome toplija. Napulj je imao najnižu temperaturu -4.5° , dakle za 2.1° blažu nego u Rimu; a Reggio u Calabriji je imao samo -0.9° . Ljeti pak, jer po cijelom Tirenskom pomorju vladaju suhi (kopneni) vjetrovi, temperature su ondje sve jednake. Posljedica je tih odnosa, da se kontinentalitet klime umanjuje od Rima počevši i prema jugu i prema sjeveru.

Jadransko pomorje

ima nešta kontinentalniju klimu od tirenskog: zimi je temperatura niža, a ljeti viša

		apsol.					
		siječ.	srp.	razl.	min.	max.	razl.
Rimini	(21 m)	3.2	25.0	21.8	-4.7	39.9	44.6
Ancona	(90 m)	5.5	25.7	20.2	-6.0	37.6	43.6
Foggia	(87 m)	6.3	26.0	19.7	-7.5	43.2	50.7
Lecce	(72 m)	8.8	25.2	16.4	-3.2	41.8	45.0

I ovdje se ističe utjecaj geogr. širine toli zimi koli ljeti; tek je Lecce izuzetak za ljeto. To je naselje na krajnom jugu Puglije, kamò dopijevaju zračne struje s Jonskog mora, koje je znatno hladnije od kopna.

Da je u Jadranskom pomorju klima kontinentalnija nego u Tirenskom, dokazuju ove poredbe:

				razl.	
Livorno	43.6°	7.0	24.5	17.5	Tir. m.
Ancona	43.6°	5.7	25.9	20.2	Jadr. m.
Rim	41.9°	6.7	24.8	18.1	Tir. m.
Foggia	41.5°	6.3	26.0	19.7	Jadr. m.
Napulj	40.9°	8.2	24.2	16.0	Tir. m.
Lecce	40.4	8.8	25.2	16.4	Jadr. m.

Ta eto, dok je u Livornu razlika temperature med najhladnijim i najtoplijim mjesecima samo 17.3° , u Anconi na Jadranu je 20.2° ; dakle 3 stepena razlike. Polazeći na jug razlike su sve bliže jedna drugoj.

Unutrašnjost Poluotoka

napokon iskazuje ovakve temperature:

		siječ.	srp.	razl.
Barberino	(43 m)	3.8	23.6	19.8
Aquila	(935 m)	1.6	21.4	19.8
Agnone	(806 m)	2.3	20.2	17.9
Potenza	(826 m)	2.8	20.5	17.7

Poređujući ove temperature s onima Jadranskog i Tirenskog pomorja vidi se, da participiraju na odnosima jednog i drugog prema blizini njihovoj jednom ili drugom: one su prelazni pojas. Ali se i tu po »razlici« vidi, da se kontinentalitet sve više ublažuje prema jugu. Dok se na sjeveru u Barberinu razlika med najvišom i najnižom prosječnom mjesečnom temperaturom 19.8°, na jugu je, u Potenzi, samo 17.7°. Kako se naime Poluotok sve više istanjuje prema jugu, tako more sve više utječe na te odnose zraka.

b) PADALINE su također vrlo važan klimatski faktor, jer i od njih zavisi razvitak organizama, naročito biljaka. Promatrat ćemo ih naročito sa pogleda množine, koja pada u godinu dana i sa pogleda godišnjega njihova rasporeda (sl. 21.).

Priznata je činjenica, da je množina padalina mnogo veća, kad u atmosferi vlada nizak tlak (ciklonalno pomicanje) zraka nego kad je visok tlak (anticiklonalno pomicanje). Sredozemlje je zbog toga više kišovito u hladno nego u toplije godišnje doba.

Odnosi padalina zavisni su od rasporeda tlaka zraka. Visoka temperatura Sredozemskog mora ističe se osobito zimi i uzrokom je, da se počevši od listopada razvijaju po njegovim pojedinim zalama, samostalna akcijska središta niska tlaka zraka, dakle ciklonalna pomicanja. Na Appenninima važna su ona središta, koja se nalaze nad Ligursko-Tirenskim morem s jedne, a nad Jadranom s druge strane.

Po velikim aps. visinama Alpa ima malo padalina u obliku kiše, ponajviše snijega. Tamo pada na godinu i preko 2000 mm: Biasca (Ticino) 2500 mm, Pallanza (Novara) 2360 mm, Cannobbio (Novara) 2158 mm. Po najvišim gorama godišnja množina iznosi i preko 3000 mm. Ta silna voda — kad se snijeg rastopi — valja jući katkada drvlje i kamenje, a krcata suspendiranim česticama teče u dolinu, da se konačno salije u Po.

Slika 21. Množina padalina

Zasnovao: A. Gavazzi

Nacrtao: Vl. Vičić

(Original u velikom formatu nalazi se u Fiziogeografskom Zavodu Hrv. Sveučilišta u Zagrebu)

Kako po padskim Alpama ima mnogo više padalina nego po suprotnim Appenninima, alpske rijeke nose više vode od apeninskih; one su tako postepeno (u kvarterno doba) potiskivale vodu rijeke Poa sve više prema jugu; njezino je korito zbog toga danas bliže podancima Appennina nego onima Alpa.

Sva ona množina padalina, koja se ruši na površje Padanije, nije jednako rasporedana tokom godine. Ta je činjenica zavisna od smjerova vjetrova: da li pušu s mora ili s kopna.

U proljeće, kad Sunce počima snažnije djelovati, kopno se sve više grije, a po njemu i zrak; grije se i more, ali puno manje od zraka, jer voda ima mnogo veći toplinski kapacitet od tla. Nad Poluotokom se zbog toga razvija središte niska barometarskog tlaka; vjetrovi pušu prema njemu s mora i tako dolaze na apeninsko kopno.

Radi tih procesa pada iz zraka, koji je tamo dospio, nešta kiše po primorju, a najviše po višim isponima, gdje se vodene pare mogu jače kondensirati.

Tirensko pomorje		visoka Unutrašnjost		Jadransko pomorje	
Livorno	205	Firenzuola	357	Ravenna	156
Ostia	150	Perugia	260	Ancona ²⁴	192
Napulj (Napoli)	168	Aquila	194	Pescara ²⁵	207
Paola	302	Isermia	244	Barletta	100
Reggio C.	134	Potenza	244	Otranto	156

U ljetno doba tlo se Apeninskog poluotoka još jače ugrije; zrak se po njemu mora penjati vrlo visoko, da se njegove vodene pare mogu kondensirati, i da se iz njih po gorama razvije kiša — ili — prirodnije — snijeg. Takav se proces ne može razviti po nizinama, jer je pretoplo; zbog toga po njima, vlada suša; množina je kiše u tri ljetna mjeseca vrlo mala.

Tirensko pomorje		visoka Unutrašnjost		Jadransko pomorje	
Livorno	64	Firenzuola	150	Ravenna	114
Ostia	30	Perugia	126	Ancona	104
Napulj	63	Aquila	115	Pescara	102
Paola	73	Isermia	111	Barletta	74
Reggio C.	28	Potenza	133	Otranto	67

Taj je pojav veoma nepovoljan po kulture tla; južni dio Poluotoka ima ljeti katkada tako malo padalina, da vlada skoro potpuna suša. Zbog toga, ako pšenica ne dozrije do lipnja, žetva je propala.

²⁴ stanica Chiaravalle. — ²⁵ stanica Sanbuceto.

Zanimljiv se pojav razvija ljeti u zraku kod Mesinskog tjesnaca. Sve do njega, a nasuprot Siciliji protegao se Kalabrijski poluotok. Na njegovoj se obali katkada vidi »Fata morgana«. Kad je temperatura zraka visoka i kad nema ni vjetra, a ni morskih valova, čini se, da se sicilijaska obala približuje; njezini se objekti odrazuju u moru ili u zraku. Oni imaju neke vrlo produljene i deformirane oblike, a često se ponavljaju i prikazuju fantastični gradovi, pa i cijele čete ljudi, kao da se miču.

U jesen nastaju velike promjene u rasporedu padalina.

Kako Sunce koncem ljeta počima bacati svoje zrake na površje cijele Evrope sve više koso, a i dani postaju sve kraći — tlo se sve više ohlađuje, a po njemu i zrak.

U listopadu nad jednim i drugim morem vlada po jedna barometarska depresija, dok je nad Apeninskom zemljom razvijen mali maximum tlaka zraka. U studenom depresija nad Tirenskim morem postaje još niža, ali se pomiče sve više na jug. Kiše, koje su u listopadu vjetrovi donijeli sa zapada i južozapada do sjevernih Appennina, počinju padati na sve južnije krajeve. A kad je ona barometarska depresija napokon dospjela u prosincu do Sicilije, tada kiša pada tamo, dok po sjevernim Appenninima kiše ima puno manje: »ispadala se« u prijašnjim mjesecima.

Vjetrovi, koji u jesen pušu s mora, nose sa sobom vodenih para; kad su dospjeli na Poluotok, koji se ohladio, izluče iz sebe — uslijed kondenzacije — malone svu vodenu paru, koju su sobom donijeli s mora; ruše se tako velike množine kiše (odnosno snijega po gorama).

Tirensko primorje		Unutrašnjost		Jadransko primorje	
Livorno	240	Firenzuola	478	Ravenna	259
Ostia	263	Perugia	282	Ancona	258
Napulj	293	Aquila	235	Pescara	191
Päola	364	Isermia	378	Barletta	172
Reggio C.	159	Potenza	278	Otranto	303

U Tirenskom kao i u Jadranskom pomorju maximum je padalina u jeseni; samo što se taj ističe po sjevernom dijelu poluotoka u listopadu, a po južnom u studenom.

Kad je nastupila zima, površje se Poluotoka ohladio i po njemu se razvio visoki tlak zraka. Odavle pušu vjetrovi prema obim depresijama: jadranskoj i tirenskoj. Na tirensku stranu zrak dolazi sa istočnoga kvadranta (NE, E, SE), a na jadransku sa

sjeverozapadnoga (N, N W, W). Kako koji od tih vjetrova dulje ili kraće puše nad morem, tako prima više ili manje vodenih para, a po tom i odaje više ili manje kiše.

Tirensko primorje		Unutrašnjost		Jadransko primorje	
Livorno	233	Firenzuola	391	Ravenna	185
Ostia	229	Perugia	205	Ancona	272
Napulj	269	Aquila	191	Pescara	248
Paola	544	Isermia	289	Barletta	139
Reggio C.	247	Potenza	341	Otranto	320

Po Ligurskom Primorju odnosi padalina vrlo su nejednaki, ma da je krajina uska i razmjerno kratka.

Riviera di Ponente:	prolj.	ljet	jesen	zima	god.
San Remo	123	63	228	224	678
Albenga	214	47	355	158	774
Savona	258	108	322	210	898

Riviera di Levante:					
Genova	244	139	405	326	1114
Chiavari	291	122	371	356	1140
Spezia	266	80	383	432	1152
Viareggio	263	80	276	284	906

Ovdje se jasno ističe veća godišnja množina kiše po istočnoj Rivijeri nego po zapadnoj. Tomu imamo tražiti uzrok u sekundarnim depresijama barometarskim, koje se pojavljuju koncem jeseni i početkom zime nad cijelim Genovskim zalivom. Te se odanle pomiču prema istočnoj Rivijeri; tamo one stižu sa svojom prednjom frontom, koja donosi vjetrove sa jugoistoka, koji su vlažni, jer potječu s mora. Takav zrak nakrcan vodenim parama, kako stigne do kopna, počinje se penjati po onim isponima; dosljedno se tomu vodene pare kondensiraju: pada obilna kiša. Još je jedan pojav, koji se ondje razvija. Po zapadnoj Rivijeri najveća množina padalina ističe se u jeseni, a i Genova sudjeluje u tom. Tek u Chiavariju na istočnoj Rivijeri ima u jeseni i zimi malone jednake množine; dalje na istoku jasno je izražen zimski maximum. Najmanja je množina padalina —kao i drugdje— ljeti po cijeloj Rivijeri.

U hladno godišnje doba padaline se obaraju u krutom obliku, kao snijeg. Samo po većim aps. visinama snijeg češće pada i

dugo se sačuva, a gdje gdje i kroz cijelu godinu. Takav odnos vlada po apeninskim isponima, naročito po Abruzzima. Po primorju Poluotoka snijeg je rijedak gost, a i kad padne, brzo se rastopi. Evo koliko puta zimi pada:

Tiren. prim		Apen. isponi		Jadran. prim.	
Livorno	3.7	Arezzo (277 m)	6.0	Rimini	7.4
Grosseto	2.9	Perugia (520 m)	6.2	Ancona	4.6
Rim	1.7	Aquila (935 m)	17.0	Chieti	5.0
Napulj	1.4	Agnone (806 m)	15.4	Foggia	3.5
Reggio C.	0.4	Potenza (826 m)	13.6	Lecce	1.4

Svakako je znatna razlika u tom pogledu izmed dva primorja. Po Tirenskom je primorju broj sniježnih dana manji od onoga po Jadranskom; prosječno tamo snijeg pada 2 puta na godinu, a po Jadranu 4.2 puta. Ključ za tumačenje tih odnosa daju nam temperature zraka: po Tirenskom je primorju zimi toplije nego po Jadranskom; prosječno je po Tirenskom 8.9° C, a po Jadranskom samo 6.0° C. Dakle zrak je zimi po zapadnoj (tirenskoj) obali Apeninskog poluotoka topliji za 3° C nego po istočnoj (jadranskoj) obali.

Po unutrašnjosti Poluotoka snijeg pada više ili manje puta na godinu prema većoj ili manjoj aps. visini stanice. U Aquili podno Gran Sasso u visini od 935 m snijeg pada 17 puta, dok u Arezzu na 277 m samo 6 puta.

III. CORSICA

Klima je na Corsici umjerena: na nju ljeti djeluju ugodni lahori, a zimi topli vjetrovi, koji tamo dopiru s juga. Po primorju, a do visine od nekih 500 m, postoji od svibnja do konca rujna topli period, u kom vlada suša; u ostalim mjesecima TEMPERATURA zraka je umjerena. Tako iskazuju:

	visina	siječ.	srp.	razlika	apsolut.	
					max.	min.
Ajaccio	4 m	9.8	24.5	14.7	37°	—3°
Kap Corse ²⁷	11 m	9.0	23.1	14.1	36°	—2°
Bonifacio	110 m	9.4	23.5	14.1	40°	—4°
Vizzavona	1050 m	—	19.5	—	—	—

²⁷ Na krajnom sjeveru Corsice.

dakle vrlo malu razliku od 14° — 15° med krajnim mjesečnim prosječnim vrijednostima. Jasan je to dokaz o velikom utjecaju mora na zrak po primorju. Zimi živa u toplomjeru jedva kada silazi pod ništicu, ljeti se penje i do 40° .

Množina je PADALINA — kako se vidi iz priložene tablice — po primorju umjerena: 550 do 850 mm, ali je rasporedana tokom godine drukčije nego što je po južnim apeninskim zemljama: najviše kiše pada naime u jeseni — a ne kako na pr. po Siciliji zimi. Na takav raspored utječu vjetrovi »libecciu« (»zapadnjak«²⁸) i »sciroccu« (»jugoistočnjak«): oni su naime zavisni od položaja barometarskog minima nad Ligurskim morem (Genova), koji donosi Corsici kišu od listopada do travnja; to su zaista najkišovitiji mjeseci. Ali se početak kiše pomiče — kako se pomiče ono akcijsko središte — sa sjeverozapada prema jugoistoku. Tako kišno doba počima u listopadu u Bastiji na sjeveru, u studenom u Calviju usred otoka; koncem studenoga ili početkom prosinca u Ajacciju, a u prosincu u Bonifaciju na jugu. Relijef pak otoka dopušta, da kiša — ako i prestaje ljeti po primorju — pada dalje na visoke ispone, dakako u umanjenoj množini. Ta eto na gore po unutrašnjosti pada ljeti dvaput više kiše nego po primorju; zrak, penjući se iz primorja u vis, dolazi u sve hladnije krajeve, njegove se vodene pare sve jače kondensiraju i sve više padaju na tlo.

Primorje:	prolj.	ljet	jesen	zima	godina
Kap Corse	152	52	268	213	685
Ajaccio	169	56	276	219	720
Bonifacio	120	35	226	182	563
Alistro 71 m	182	59	327	256	824
na ist. obali					
Unutrašnjost:					
Vizzavona	344	121	544	469	1478
1050 m					
Bastelica 769 m	384	125	519	484	1513
Corte 406 m	220	75	304	279	878

²⁸ »Libecciu« je riječ, koja pokazuje, da taj vjetar dolazi sa jugozapada; davni Heleni su ga nazvali »libicus« (libijski) i takav je prešao u pomorsku nomenklaturu drugih naroda Sredozemlja.

Ako je unutrašnjost vrlo zdrava za žitelje, nije takvim primorje, osobito na istoku (»Piana d' Aleria«); ondje su rijeke na svom ušću naslagale mnogo sitna kamenita materijala, pa se tako razvilo povodno, močvarno tlo. Kao u Sardegni, tako i ovdje vlada zbog toga malarija.

Iznad 500 m pa do 1500 m pojas je razmjerno puno zdraviji od primorskoga. To je uzrok, da je ondje množina žitelja najveća; tamo pak mnogo ljudi iz primorja seli u ljetno doba — kad je po primorju »anofeles« najviše razvijen — da ne podlegne onoj nevoljnoj bolesti. Temperatura zraka u onim visinama — osobito po unutrašnjosti otoka — ne stoji pod tolikim utjecajem mora, kao po primorju; kolebanja su njezina prema tome veća tako, da termometar pokazuje dosta niske stupnjeve. Zbog toga tamo često pada snijeg, koji dosegne debljinu i od 4 metra, kako se to dešava na pr. na prijelazu kod šume Vizzavona u visini od 1162 m usred otoka.

Iznad 1500 m klima je oštra; studen traje vrlo dugo, a snijeg koji padne, okopni tek usred ljeta.

Velika raznoličnost geologijske građe apeninskih zemalja podaje im i znatnu raznoličnost oblika njihova površja. Po svom položaju na južnom rubu sjevernog umjerenog pojasa uživaju blagodati povoljne klime tako, da je vegetacija toli bujna, a po njima i priroda toli lijepa, da se malo koja krajina može takmičiti s tim zemljama. Od sniježnih vrhova Alpa do modrih lombardskih jezera, od umiljatih vinorodnih gorica Monferrata na zapadu preko prostrane nizine rijeke Po do Laguna Venezije na istoku, oči posjetilaca gledaju svakuda, a da se ne umore. Tā i Ligurske Rivijere u proljetno su doba upravo čarobne; od Nizze preko Genove i Rapalla pa do Spezije nanizalo se pored obale jedno naselje do drugog, gdje se dokoni bogatuni odmaraju od nerada. A tamo dalje na istoku ispinje se lijepo pogorje Toscanne i šumovita Umbria, a prema Tirenskoj obli raširila se rimska Campagna. S veličajne divljosti Abruzzo dolaziš postepeno najprije do nemirnog Vesuva, a onda do rajsko-divotnih obala kod Sorrenta i Amalfija. Tamo pak na jugu po Pugli sva se krajina zeleni od silne množine maslinika, Preko mora k zapadu eno sunčanih obala Sicilije, iz kojih se izdigla ponosna Etna. Morem odcijepljene od Poluotoka ispele se Sardegna i Corsica, doduše surove prirode, ali gordih žitelja; a Malta na jugu?

IV. SARDEGNA

po svojem položaju u južnom evropskom pojasu i pod utjecajem svojeg morskog zraka ima dosta povoljne klimatske prilike.

Evo dokaza za TEMPERATURU:

	aps. vis.	siječ.	srp.	razl.	min.	max.	razl.
Cagliari	75 m	9.4	24.8	15.4	—2.0	37.2	39.2
Sassari	24 m	8.5	24.2	15.7	—2.5	41.9	44.4
Sarcidano	650 m	—	—	—	—8.0	36.0	44.0

Sardegna ima umjerenu temperaturu zraka kao i drugi otoci u Sredozemskom moru; u Cagliariju (kod mora) prosječna je god. temperatura 16.6° C, a u Sassariju 15.9 (jer je u većoj aps. visini). Utjecaj mora ističe se osobito u krajnostima temperature zraka; razlika med najnižom i najvišom temperaturom u primorju iznosi samo nekih 40° C; dok je na pr. u Zagrebu ona bila 58.0.

Treba pak imati na umu, da postoji razlika med primorjem i unutrašnjosti otoka. Dok zimi u Cagliari živa u termometru pada i na —2° C, u Sarcidanu (650 m visine) na podanku Gennargenta pada na —8° C. Tu u svibnju, dakle u veoma ugodnom mjesecu, već je u 6 sati popodne tako hladno, da i domaći ljudi navuku na se kožune. Penjemo li se sa obala prema središtu otoka sve do najvišega vrha (Gennargentu, 1834 m) temperatura zraka bit će — dakako — još niža. Na vršku, a prema Sassariju, mora da je prosječno najniža, —13.5°, a najviša neka 25° C. Ali postoji razlika u tom pogledu med istočnim i zapadnim krajevima.

Veći dio gorskog lanca, koji se proteže smjerom meridijana, nalazi se pretežno u istočnoj polovini otoka. Na toj strani, isponi se strmo ruše u Tirensko more, dok blago slaze perma Sredozemskom moru. Sve to, bilo zbog položaja bilo zbog smjera vjetrova, utječe na toplotne razlike med jednom i drugom položinom. Zapadna Sardegna zaštićena je dakle po svojim gorama od hladnih — naročito — sjeveroistočnih vjetrova: nasuprot tamo nesmetano dopiru zapadni vjetrovi, koji znadu biti katkada doduše vrlo žestoki, ali donose mlačnost, jer su prošli preko toplog mora. Po istočnoj Sardegni pak, na koju ne utječu toliko topli zapadni vjetrovi, temperature su zraka niže, a njezine promjene su češće i naglije nego po zapadnom pomorju otoka. Značajna je činjenica, da u Sardegni relativno niska temperatura traje i u ožujku; to je uzrok, da se

vegetacija ne razvija ranije od one u primorju ligurskom (Genova), koje je prosječno četiri stupnja sjevernije.

Množina PADALINA tokom godine zavisna je i od položaja naselja. Dok u Porto Torres na sjevernoj obali otoka pada godišnje 536 mm, na jugu u Cagliariu pada 479 mm, dakle za 57 mm manje. Uzrok je tome vjetar, koji dolazi sa sjeverozapada — majstral. On potječe iz doline Rhone; nakrcavši se vodenim parama, dok prelazi preko mora, obara kišu odmah na ispone Sardegne, na nje poruši veći dio svoje vlage, i preko 700 mm na godinu, tako da u Cagliariu dolazi dosta suh.

Zapadno primorje:

	aps. vis.	proljeće	ljetno	jesen	zima	godina
Alghero	7	164	15	274	255	708
Oristano	12	122	10	173	226	531
Carloforte	18	106	12	166	165	449

Sjeverno primorje:

	aps. vis.	proljeće	ljetno	jesen	zima	godina
Pto. Torres	2	118	16	195	207	536
Capo Testa	47	116	13	177	203	509

Istočno primorje:

	aps. vis.	proljeće	ljetno	jesen	zima	godina
Terranova	15	132	16	248	300	696
Orosei	19	95	14	165	226	506

Južno primorje:

	aps. vis.	proljeće	ljetno	jesen	zima	godina
Cagliari	73	132	18	142	187	479

Raspored kiše tokom godine vrlo je nejednak; najviše je ima od rujna do kolovoza. Obična suša traje od lipnja do konca kolovoza; u rujnu pa i u listopadu kiša još ima ljetni karakter: pada kao jaki pljusak. Već koncem listopada počinje kišni period, koji traje nekako do konca ožujka ili travnja. Od tada pada sve manje, dok ne dođe ljetno, kada — tako reći — nema kiše. Ali navedeni kišni period redovno je prekinut u siječnju sušom (»secca di gennio« = suša siječnja). Ona počima katkada koncem prosinca, a traje i do konca veljače. Suprotna je siječnju veljača; zovu je mjesec »izdajica« (traitore), jer se temperatura zraka naglo i često mijenja,

a kiša više je puta vrlo obilna, dok je neke godine upravo neznatna. Ožujak je neugodan zbog jakih vjetrova, a i zbog naglih promjena temperature; kako sve to nevoljno utječe na organizam čovjeka, okrstili su taj mjesec »martu mazosu« (— ožujak ubica), jer se tvrdi, da on ubija bolesnike («su mese de martu sos malaidos si che leada»). Nešto je ugodniji travanj; nu tek u svibnju počima vrijeme biti ljepše, a po njemu i vegetacija bujnija. Ali taj divotni period traje vrlo malo; već polovinom lipnja toplota je prekomjerna; ljetno je suho i zadušljivo, a takvo traje često puta do konca listopada. Tek tada počinju kiše, koje ublažuju silnu ljetnu sparinu. Vjetar, koji ponajviše puše po otoku, je majstral (sa sjeverozapada). Djelovanje njegovo ističe se na stablima, koja su mu na udaru: deblo je nešto malo nagnuto na suprotnu stranu, dok su grane tako svinute, da rastu posve horizontalno. Od drugih vjetrova, koji vladaju, osobito se ističe široko, koji dolazi s jugoistoka.²⁶ Narod mu je dao epitet »maledetto« (proklet) zbog nesretnih posljedica, koje potječu od njega, osobito u vruće ljetno doba. Zrak je krcat vlagom, koja prodire svakuda pa i u unutrašnjosti kuća; stepenice i pločnici po ulicama izgledaju kao da su poplavljeni od kiše. Ljude hvata neka opća nemoć, osjećaju krajni umor i neizrecivu slabost, malaksali su, a da nijesu učinili nikakovih fizičkih napora, teško dišu, a da se nijesu ni maknuli. Osobito u sjevernoj Sardegni puše »tramontana«, sjevernjak, koji se ističe ponajviše zimi; tada on donosi lijepo vrijeme i vedro nebo. Nije nikako tako hladan kao kod nas bura, jer prelazi preko mora, koje ni zimi nije ondje hladno; ali zna biti vrlo jak. Toj činjenici morali su se pokoriti pastiri, koji često borave po brdima na otvorenim pašnjacima. Oni su svoje kolibe tako orijentirali, da vrata nijesu nigdje okrenuta prema sjeveru; u tom bi slučaju vjetar gonio natrag u kolibu dim ognjišta, na kojem treba da bude uvijek vatre.

Povrh velike brige državne vlasti još nije bilo moguće osloboditi cijeli otok od malarije. Uz obalu ima još močvara, u kojima se koti anofeles. Iz njih vjetrovi nose komarce i u unutrašnjost otoka, a do znatnih aps. visina. Nije rijetkost vidjeti siromaha pastira, kako drhće od groznice i po takvim isponima, gdje nema prilike da se razvije uzročnik malarije.

²⁶ Nezgodno ga zovu »istočnjak« (levante).

V. SICILIA

TEMPERATURA. Sicilija u svojoj skupnosti ima umjerenu klimu poradi toga, što je odasvuda opkoljena morem, koje ublažuje oprečne temperature zraka. Vjetrovi naime, koji pušu zimi sa zapada, a ljeti sa sjeveroistoka, ublažuju zimske krute odnosno ljetne visoke temperature. Pored svega toga postoje znatne razlike med primorj i unutrašnjosti, jer je ta i daleko od mora, a i visoko nad njim. Te se razlike osobito ističu u ekstremnim vrijednostima. Tako je razlika med apsolutnim ekstremima temperature na pr. u Messini 37.7 a u Caltanissetti 45.4, dakle ovdje za 7.7° veća.

Stanica	aps. vis.	siječ.	srp.	razl.	apsolutni		razl.
					min.	max.	
po Primorju:							
Messina	25	11.6	25.5	14.2	0.3	38.0	37.7
kolovoz			26.3				
Palermo	71	10.3	24.9	14.6	—1.9	40.5	42.4
kolovoz			24.9				
Agrigento	255	9.4	26.0	16.6	—3.9	40.0	43.9
kolovoz			25.8				
Siracusa	23	10.7	25.5	14.8	—0.5	41.5	42.0
kolovoz			25.9				
po Unutrašnjosti:							
Caltanissetta	570	6.3	24.5	18.2	—5.8	39.6	45.4
kolovoz			24.3				

U Siciliji se ističu u ljetno doba katkada dosta visoke temperature (oko 40° C); zimi nasuprot u primorju su jedva gdje gdje ispod nule, dok u unutrašnjosti — poradi znatnih aps. visina — silaze ispod —5° C.

PADALINE. Za Siciliju poslovična je vedrina neba, jer su vrlo rijetki dani, kad je nebo posve oblačno. Kao što u ostalim sredozemskim krajevima, tako i u Siciliji kiša pada ponajviše u zimskim ljesecima (osobito u prosincu), dakle kad Sunce na nju baca koso svoje zrake. Nasuprot ljeti su padaline rijetke.

Primorje:	m	prolj.	ljeto	jesen	zima	god. na obali
Messina	54	201	58	272	342	873 sjev.
Cefalu	30	140	45	220	274	679 sjev.
Trapani	27	80	20	154	102	456 zap.
Sciacca	45	121	7	188	274	590 juž.
Gela	45	102	9	119	205	435 juž.
Cozzo	46	87	8	118	178	391 juž.
Catania	65	147	20	143	268	578 ist.

Unutrašnjost:	m	prolj.	ljeto	jesen	zima	god.
Corleone	494	188	41	206	323	758
Caltanissetta	574	115	22	147	223	507
Nicosia	800	135	39	175	246	595
Ferla	570	271	49	299	335	954
Mangalanite	1225	357	120	377	650	1414

Množina padalina u Siciliji dosta je malena: godišnje pada izmed 400 do 900 mm po primorju. Od toga su izuzete stanice, koje imaju mnogo više padalina poradi topografskih prilika. Tako na pr. Viagrande i Linguaglossa, na pristrancima Etne, imaju 1174 mm odn. 1304 mm, jer su u navjetrini, a u visini jedva od nekih 580 m. Pa i na visoke ispone u Siciliji padaju veće množine kiše odnosno snijega; eto Mangalanite ima preko 1400 mm godišnje. Na Siciliju više nego na ostale apeninske krajeve često padaju južnjačke prašine, koje obično donesu kiše. Ponajviše se to događa u ožujku, travnju i svibnju. Predznak tog pojava je neka tamna magla, koja potamnjuje Sunce, a daje zraku neku boju olovnatoružičastu. Ta prašina obično pada uz kišu, rijetko kada u sušna doba.

VI. OTOČJE MALTA

Kako su otoci maleni (316 km²), tako i temperatura zraka stoji pod velikim utjecajem mora: ona je vrlo umjerena. Prema opažanjima na otočju Malte najniža mjesečna temperatura ističe se u veljači, a najviša u kolovozu; to je jasan dokaz, da ondje vlada izrazita morska klima. Kakogod se naime morska voda teško grije, tako i zrak, koji je nad njom; treba dugo da se voda grije pa da dosegne najvišu temperaturu. Zbog toga je najviša temperatura tek u kolovozu. Obrnuti se proces razvija zimi; kako se voda

teško grije, tako se teško i ohlađuje; najniža je dakle njezina temperatura u veljači, a tada je i najniža temperatura zraka, koji je nad njom. Morska je voda regulator temperature zraka. A koliki je utjecaj mora, vidi se također iz krajnosti temperature: najniža nije dospjela ni do 0°C , već je bila dosad neka 4°C ; nasuprot ljeti zna biti često nesnosna, jer se živa popne u termometru i do 40°C , kako se to vidi iz priložene tablice:

Valletta:	siječ.	velj.	srp.	kol.	razl.	apsolutni	razl.
						min. max.	
Temperatura:	12.4	12.0	25.5	25.7	13.7	3.9 39.9	36.0
					god. 1911. 1931.		
Padaline:	prolj.	ljeto	jesen	zima	god.		
	56	2	231	250	439		

Kako zimi temperatura ne pada ispod 3°C , nepoznati su ondje snijeg i mraz. Najnepovoljnije je doba, kad puše široko, topao i vlažan, osobito u kasno ljeto. Zimi se pak boje ljudi osobito sjeveroistočnjaka (»gregale«), jer mnogo smeta jedrenjacima.

Obazremo li se na padaline, možemo utvrditi, da i Maltesko otočje spada u opseg zimskih kiša kao i susjedna Sicilija; u to godišnje doba pada preko polovine cijele godišnje množine.

VII. OTOCI OKO SICILIJE I MALTE

Po malim otocima oko Sicilije i Malte, koji se ispinju strmo, klima je posve morska: blaga zima i umjereno ljeto. Množina kiše je dosta mala: na Pelagijskom otoku Linosa pada na godinu samo 418 mm, na Pantelleriji 339 mm a na Ustici jedva 247 mm. Samo na Eolskim otocima ima nešto više: Lipari mjeri 618 mm a Stromboli 594 mm. Po svim tim otocima najveća množina kiše pada u zimsko doba, dok od svibnja do konca kolovoza vlada često puta potpuna suša.

E. PRIRODNA PRODUKCIJA

1. PRODUKTIVNO TLO. Od nekih 310.000 km^2 , koliko ih zauzimlju Apeninske zemlje, produktivno tlo obuhvata 285.200 km^2 ili 92% svega površja, dok je 8% neproduktivno (24.000 km^2). Raspored produktivnog tla vrlo je nejednak; ono zauzimlje

u Padskoj Zavalu	87.2%	površja:	nerodno je	12.8%
u Apeniniji	94.7%	„	„	5.1%
u Siciliji	94.6%	„	„	5.4%
u Sardegni	96.5%	„	„	3.5%
u Corsici	59.9%	„	„	40.1%
na Malti	64.5%	„	„	35.5%

Da Padska Zavala ima manje produktivnog tla, posve je jasno, kad uvažimo, da se na nju kroz tisuće i tisuće godina skotrljalo mnogo nerodna materijala: na sjeverne njezine krajeve s Alpa, a na južne s Appennina.

Najviše nerodnog tla ima Corsica, jer amo ubrajaju »landes et terres incultes«.

2. ŠUMSKA STABLA.. Š u m ā, t. j. povećih kompleksa šumskih stabala, malo ima po apeninskim zemljama (18 %) tako, da njihov areal zaostaje daleko za onim po mnogim evropskim krajevima. Uvažimo li, da italijanska statistika ubraja u šumska stabla i povisoko šikarje, onda se taj broj umanjuje na 16% pa i na 15%.

Od šumskih stabala uspijeva po Alpama samo crnogorica; po apeninskim zemljama prevladava bjelogorica, ali se nađe i po koji crnogorični kompleks.

Rasprostranjenost šuma veoma je nejednaka i u horizontalnom i u vertikalnom pogledu. S jedne strane Puljska je Ploča posve gola, s druge je strane Umbria pod tako lijepom i gustom šumom, da je zovu »Umbria verde« (= zelena U.). Od nekadašnjih opsežnih šuma, pod kojima su bile sve apeninske zemlje, kako nam ih opisuju najstariji helenski pisci, danas je ostalo jedva gdje koji kompleks stabala; čovjek ih je tokom stoljeća dobrano uništio. Nestankom šuma nestalo je i drugih biljka, koje su uspijevale samo pod njihovom zaštitom. Zimzelena stabla i grmovi, koji u velikoj mjeri utječu na karakter krajine, ne samo što nijesu svagdje rasprostranjeni, već nasuprot ima ih dosta malo a i u malo oblika.

Svakako se mnogo šuma uništilo u prošlom i pretpošlom stoljeću neracionalnim gospodarstvom; sjeklo se samo da se dobije što više novaca, a nije se ni malo mislilo na regeneraciju njihovu. Sačuvalo se šuma samo po onim krajinama, koje su daleko od prometnih linija i po tom što nema odanle podesnih, jeftinih transportnih sredstava. Od neracionalne sječe šuma nastala je i druga nevolja: rodnu mekotu kišnica je otplavila, pa je tlo ostalo golo, što

silno otežčava pošumljenje. Zbog toga na mnogim mjestima, gdje su nekad bile šume, danas su mršavi kameniti travnici, a drugdje opet šikare. Kako pak golotinja tla dopušta kišnici, da brže i lakše teče, nastaju česte poplave po dolinama. Državna je vlast u zadnjim decenijama doduše nastojala, da čuva šume i da ih regenerira, ali se još danas više siječe nego što se pošumljuje. Posljedica je svega toga pomanjkanje drva; apeninska Italija mora uvoziti velike množine ogrijevna i građevnog drva.

Nestalo je prvotnoga biljnog pokrova i po južnim nizinama Poluotoka, jer ih je čovjek priveo kulturama; donji dijelovi gora ogoljeli su, jer su nemilice sjekli šumu zbog potrebe drva; u većim aps. visinama pak ih je nestalo od nomadskoga gajenja ovaca i koza. Samo gdjegdje po Calabriji, po najvišim isponima, a u opsegu zimskog snijega ima još povećih crnogoričnih šuma.

Sva šumska stabla, uračunavši amo i kesten (»pitomi« i »divlji«), zauzima po svim apeninskim zemljama površinu od 54.700 km². Od toga otpada

			od cijele površine
na Zavalu Pada	22380 km ² ili	41.1%	19.6%
na Poluotok	28470 „ „	52.2%	20.8%
na Siciliju	870 „ „	1.6%	3.4%
na Sardegnu	1220 „ „	2.2%	5.1%
na Còrsicu	1754 „ „	2.9%	18.0%

Na Malti nema šumskih stabala.

Po padskim pristrancima ALPA raširena je — kako je malo prije navedeno — *crnogorica*. Rimljani su bili u teškoj neprilici, kad su na početku svoje kulture trebali dugih, a ravnih, valjkastih i elastičnih trupaca za zgrade i brodove. Nijesu znali, od kuda će sve to dobiti, a dobre vrste. Kako je toga materijala bilo po nizinama vrlo malo, počeli su ulaziti u brda, da ga odanle dopreme. Bio je to težak zadatak, jer nije u ono davno doba bilo ni cesta, a ni podesnih sredstava za prevoz drveta. Ali poduzetan duh davnih Rimljana znao je svladati sve takve poteškoće. Pa eto nakon dvije tisuće godina izvučene su potonule Caliguline lađe iz jezera Nemi; one dokazuju i svojom strukturom i svojom valjanosti za plovidbu, da su tada brodari upotrebljavali drvo smolavih stabala: *crnogorice*.

U srednjem vijeku, kad su veliki italijanski arhitekti stvarali divne građevine, uvijek su upotrebljavali grede od četinjača za palače i za crkve. To je drvo, koje se pokazalo izdržljivim i zdravim. Pa i Venezia, ona ponosna republika, ljubomorna i mudra čuvarica svoje šumske imovine, sazidala je svoje palače na kolju od ariša, a svoje je galije izrađivala ne samo od hrastovih već i od četinjačkih dasaka. Iz šuma u Cadoru dopremala je visoka stabla za jarbole svojih lađa.

Tokom vremena sve se više upotrebljavalo smolasto drvo za svaku vrst građevina. Kad je pak u polovini prošlog stoljeća nađošlo doba željeza i cementa, mislilo se, da će se upotreba drveta postepeno umanjiti. To se proročanstvo međutim nije ispunilo. Smolasto je drvo doduše istisnuto iz gradnje kuća i brodova, ali je ono postalo važnim materijalom za izradbu papira i vještačke svile; a apeninska zemlja je na glasu po jednom i po drugom proizvodu.

Evo najvažnijih zastupnika crnogorice, koji rastu po Padskim Alpama.

Nije rijetkost, ako nađemo po južnim pristrancima Alpa a u visini i od 2000 m po koji limba (*Pinus cembra*). On je ondje najviši stražar stabala, gdje neprekidno prkosi gromovima, olujama, mrazu i snijegu, koji mu prijete propašću. Po njegovim oznakama mogli bi ga nazvati kraljem alpskih šumskih stabala. Visok je 20 do 22 m, a mirisa ugodna; drvo je meko i lagano, boje smeđe-crvene. Mnogo ga upotrebljuju za izrađivanje pokućstva, a i oplata zidovima soba, pa onda tanjira, zdjelica, žlica, ali i podesnih sanduka, gdje su tkanine sigurne od napadaja moljaca. Osobito se pak ističe rezbarstvo u alpskoj Val Gardena; ondje se ljubomorno čuva stoljetna predaja tog obrta, koji šalje u daleki svijet razne svoje proizvode.

Od drugih crnogoričnih stabala najviše je raširen po Evropi obični bor (*Pinus silvestris*), a osobito po hladnim krajevima, tako da ga na jugu ima samo po visokim isponima Karpata, Alpa i Pirineja. Kako taj bor može odoljeti mrazu, a kako treba malo kalorija za svoju vegetaciju, ima ga po Alpama u visini i od 2000 m. S druge strane on je otporan i protiv suše i protiv ljetne toplote; ta su mu svojstva dopustila, da iz hladnih alpskih dolina sađe dapače i u Padsku nizinu. »Plemenite vrste« ovog bora protežu se i do 35—40 m u visinu, ravna su struka i valjkasta; ta odlična svojstva daju mogućnost, da se često i rado upotrebljuju za izradbu jarbola.

Jako i veledušno stablo alpskog žiteljstva jest ariš (*Larix decidua*). Ono je jedno od najdragocjenijih stabala za građu i za radovine; vrlo je izdržljivo i trajno pa ga zbog toga upotrebljuju za stupove telegrafskih žica, za građevine na kolju pa i za druge radove pod vodom. U morskoj vodi ono traje vijekove i vijekove; pa tako je ono arišovo kolje — kako je već navedeno — na kojemu počivaju palače u Veneziji. A kad se god. 1902. srušio zvonik sv. Marka u Veneziji našlo se komada ariša još u posve dobrom stanju. Ariš osim drva daje i odlične smole: »venecijanskog terpentina« (trementina di Venezia), koju smatraju najboljom od svih smola, što ih daju italijanska crnogorična stabla.

Po Alpama, ponajviše u visokom poriječju Piave, mnogo je rasprostranjena smreka (*Picea excelsa*). Kako se ona penje u visinu od 400 m pa do 2000 m, tako mijenja i svoj izgled. U nižim visinama njezino je granje veliko i gusto; u visokim regijama granje je uže i rjeđe tako, da stablo ima oblik piramide pa i stupa. Smreka vrlo dugo živi i po toj svojoj značajki nadmašuje po Alpama sva druga stabla. Iz njezinog se drveta izgrađuje iz godine u godinu preko polovine dasaka i greda, potrebnih za gradnju zgrada.

Vrst crnogorice, koja raste samo po gorskim krajevima, jest klekasti bor (borić; *Pinus mughus*). Po Alpama klekovina raste ili sama za se ili u sastavu s drugim četinjačama. Ispela se u Alpama preko 600 m a dosegne i do 2370 m; po Appenninima penje se do 2695 m. Kako klekovina naraste prosječno samo 10 do 15 m u visinu, njezino drvo je slabe ekonomske vrijednosti. Samo po nekim visokim dolinama ima ga nešto vrednijega: od njega se izrađuju »cokule«, a od gipkijih grana obruči za bačve. Destilacijom se iz pupoljaka i mladih grana dobija ulje. Ono se upotrebljuje u pučkom ljekarstvu za jačanje slezena a i protiv reumatizma; ali mnogo služi i kao miomiris po stanovima.

Po RAVNICI PADA kroz cijelo ljetu, pače od siječnja sve do početka jeseni pada vrlo malo kiše; nemilosrdno sjaje Sunce u to doba; nebo je sivo, a i stabla su siva od puste prašine. U jesen, kad počnu kiše, cvijeće se nešto razvije, ali poradi hladne temperature zimskog polugodišta, ono će procvasti tek u travnju. U takvoj klimi stabla pak da ne propanu, morala bi se prilagoditi na ljetnu sušu i na zimsku studen; priroda je riješila taj problem tako, da im je dala tvrdo vazdazeleno lišće, koje ne pada ni u

koje godišnje doba. Ovakva šumska stabla nekad su rasla po cijeloj toj Zavali sve do 600 m aps. visine. Iznad tog pojasa postojala je ljetnozeleno lisnata šuma. Po samoj Padskoj nizini klima je — kako smo istakli — dosta suha; zbog toga i ondje rastu ljetnozeleno stabla. Ali kako temperatura zraka zimi silazi i do -20°C , ta ljetnozeleno stabla puno su manja brojem nego po Apeninskom poluotoku; sačuvala su se nekako samo pored jezera, koja su uvaljena po podancima Alpa.

Bjelogorična stabla, koja uspijevaju ponajviše po sredozemskim krajevima od Iberskog poluotoka pa čak do Irana, jest *koprivić* (*Celtis australis*). U Italiji ga zovu »bagolaro« ili »spaccasassi«. Kad je trup dosegao visinu od 3 m — za to je potrebno da raste 10—14 godina — onda je zreo za sječu. Ako i jest automobilizam zavladao svijetom, ipak kočija, kolica, pa i dvokolica nijesu još detronizirane, još ih danas vuku konji. A tko ne poznaje onih lijepih držaka za bičeve, spletenih od elastičnih i gipkih grančica koprivića, kojima kočijaši pucketaju po zraku, da potjeraju spregu? Slabalca se gaje po podancima Alpa (Friuli, Verona, Brescia, Bergamo), osobito po ravnicima oko Nole Canavese (pokrajina Torino). Dršci su u trgovini poznati ponajviše pod imenom »perpinjanski dršci«. U prijatnom gradu Perpignanu, na podanku franceskih Pirineja, središte je izradbe koprivića. Nu kako stabla ondje ne rastu u oveloj množini, proizvod lokalni nije dostatan za sav potrošak franceski; izvoze se zbog toga dršci iz Italije u Francesku, gdje se i ti prodaju pod imenom »perpinjanski dršci«.

Šume po POLUOTOKU imaju u svom sastavu malo crnogorice; pretežno vlada bjelogorica.

Od *crnogorice* poznata je *borovica* obična (*Juniperus communis*); ona daje veliku zaštitu šumskim mladima, kad su tek počele rasti. Na grančicama borovice naime ima bobica, koje stoka ne može da bere i jede, za to što na grančicama ima i bodljika. Često se dakle vidi, kako po rubovima alpskih pašnjaka rastu mladane jele i ariši, jer ih brani borovica. Drvo borovice upotrebljuje se za rezbarije i male stolarske predmete. Poseban je običaj izrađivanja bačvica za spremanje octa; taj onda postaje ugodna aromatična ukusa. Ali i same bobice imaju značajan miris i aromatičan ukus. Već su Helleni i Rimljani znali pečenu divljač aromatizirati borovicama. Ali najvažnija je upotreba tih bobica u fabricaciji likera, od kojih su najpoznatiji »Gin« i »Genévrier«. Sa-

kupljanje bobica organizirano je osobito po središnjim Appenninima. Na tisuće ih se kvintala šalje u susjedne luke, da ih otpreme svakuda — sve za aromatiziranje likera.

Crni bor (*Pinus nigra*) rasprostranjen je po Apeninskom poluotoku kao samoniklo stablo samo u Abruzzima i u Kalabrijskim gorama (Sila i Aspromonte). Preko Mesinskog tjesnaca smjestio se po podancima Etne, dok je daleko od nje, na Corsici, drugo njegovo vegetacijsko središte. Uvažimo li njegovu rasprostranjenost s obzirom na aps. visinu, možemo to stablo smatrati tipičnim stanovnikom gora srednje visine. I zaista on najbolje uspijeva po pojasi, koji se utisnuo med kestenovu šumu u višim i bukovu šumu u nižim aps. visinama. Vrijednost njegova drveta tako je znatna, da ga italijanski arsenali u Tarantu i Speziji dobavljaju (osobito iz Calabrije) za svoje brodarske potrebe. Otpatke pak upotrebljavaju za izradbu mase za papir i za celulozu.

Jela (*Abies alba*) je stablo, koje se upotrebljuje svagdje i u svakoj prilici: za izrađivanje dasaka i tramova, brodarskih i hidrauličnih potrepština, mehaničke i kemijske kaše za proizvod papira, celuloida, vještačke svile; a mnogo se od jele priređuje obično pokućstvo pa i sanduci za pakovanje razne robe i t. d. Poradi te mnogostrane upotrebe jelinog drva, mnogo je nestalo tih stabala od rimskog doba. Tada je bilo opsežnih šuma, koje su živjele po Appenninima; eno »Selva Litana«, koja se protezala od Parme i Bologne do rijeke Po i do Jadrana; od prostranih šuma u Umbriji (oko Perugie) danas se sačuvao samo po koji mršavi ostatak. Po visokim Appenninima bilo je krasnih šuma (kako navodi Plinije) i po kalabrijskoj Sili — a danas? Danas je zaostalo samo nekoliko šuma i to ponajviše u Toscani. Vallombrosa, Camaldoli, Verna, Boscolungo, Prataglia vrlo su mila imena svakom, koji voli, što je lijepo i koji želi da daleko od gradske vreve sprovede neko vrijeme u čistu i hladnu zraku gustih šuma jela. S estetskog gledišta jelova šuma je vrlo različita od borove šume; ova ne može nikako da dosegne ni sjaja, a ni guste i mistične sjene jelove šume. I upravo taj svečani misticizam, koji vlada u jelovoj šumi, dao je povoda gradnji samostana, gdje su se sveti ljudi smjestili i ondje osnovali samotno življenje pobožnih ljudi. Sv. Romuald i Camaldoli (D. sl. 13.), Sv. Franjo i Verna, Sv. Ivan Gualberto i Vallombrosa posve su nerazdruživi binomi; njihova je vječnost posvećena od stoljetnih i slavnih samostana, koji su podignuti po onim šumama.

— Već prije 16. stoljeća pravila su tih samostanaca određivala stroge mjere za čuvanje jelovih šuma kao najvećeg bogatstva naroda. A kad su te šume prešle u vlasništvo države, ona ih je ne samo sačuvala, već ih je i znatno proširila. Danas takve državne šume zauzimlju u Toscani 2034 ha.

Od *bjelogoričnih* stabala bez sumnje su najvažniji hrastovi. Vergil je proslavio sve apeninske šume svojim neumrlim stihovima; ali je u njima istaknuo svoju posebnu simpatiju prema hrastovim šumama. Te naime izmed svih drugih tako su jake, da odolijevaju svim nepogodama vremena: olujama, vjetrovima i kišama.

Bilo je to davno, kad su te šume stajale netaknute. One su još u početku srednjeg vijeka služile samo za lov i za proizvod žira; germansko pravo, koje je onda imalo valjanost, potvrdilo je te odnose i povezalo ih uz vlast feudalaca. Hrast je na taj način bio pošteđen od uništenja, te je i dalje služio samo za navedene svrhe. Ali protiv njega se približavala teška nevolja. Pomorske republike Genova, Pisa i Amalfi počele su ga sve više upotrebljavati za gradnju svojih brodova, kojih su sve više trebale. Hrasta je postepeno bilo sve manje. A kad je franceska revolucija poništila stare feudne povlastice i kad se poradi sve većega množenja žitelja ojačalo ratarstvo, nestajalo je sve više stoljetnih hrastova, da ustupe mjesto kulturama i pašnjacima. Najveći udarac hrastu zadan je u drugoj polovini prošlog stoljeća, kad se počele graditi željeznice. Miljarde pragova istesalo se iz najljepših hrastova.

Hrast, posvećen od drevnih priča, ustupio je svoje mjesto novom božanstvu: težnji za novcem; Merkur je pobijedio Jupitera. Tako su postepeno znatno prorijeđene hrastove šume, a s tim je nestalo i njihovih slavnih predaja. Današnji žitelji u velike žale te nevolje i svim silama nastoje, da obnove hrastove šume.

Od hrastova uspijeva osobito hrast lužnjak (*Quercus pedunculata*). klasično drvo središnje Evrope. Kad je početkom današnjega geologijskog doba Evropa od Sjevernog Ledenog mora pa do Sredozemskoga bila pod gustom šumom, gdje se čovjek počeo množiti, a i prelaziti u sve kulturniji stadij, šume su lužnjaka bile najraširenije po prostranim nizinama: po Padskoj Zavali i po primorju Apeninskog poluotoka. Odavle se lužnjak širio sve do niskih podanaka gora. Na žalost od svega se toga do danas sačuvala samo gdjejoja šumica. Lužnjak ujedinjujući u sebi sva dobra svojstva

drveta za »rađevinu«, najdragocjenije je šumsko italijansko drvo. Upotrebljuje ga brodarsko inženjerstvo, građanska arhitektura, hidraulika, željezničarstvo, rudarstvo, stolarija, bačvarija i t. d. Od grana i od odrezaka pak dobija se vrlo dobar drveni ugljen. Dakle u svemu dohodak je od lužnjaka bogat i siguran.

Za »hrast kitnjak« (*Quercus sessilis*) možemo mirne duše reći »à tout seigneur tout honneur«. I zaista to je stablo med svim ostalim hrastovima bilo uvijek simbol moći, veličanstva i snage. Opjevali su ga i Rimljani i Italijani u mnogim svojim pjesmama. Dok po visokim isponima vlada jela i ariš, po ravnicama, po brežuljcima i po podancima gora, dakle po niskim apsolutnim visinama gospodar je taj hrast. Od njega se sve upotrebljuje: drvo i kora, lišće i plod.

Drvo je uvijek i svagdje bilo traženo i od stolara i od umjetnika. Po starim patricijskim villama, koje su svjedoci tisućgodišnjeg života, i po divotnim crkvama, koje su gradili veliki arhitekti svagdje je obilno upotrebljen za tramove, za pokućstvo i za urese. A kad se brodarstvo razvilo, drvo se upotrebljavalo za gradnju lađa, koje su pobjedonosno brazdale more i odolijevale bjesnilu njegovih valova. Umjetnost Srednjega vijeka i Renaissance imala je u tom hrastu najpodesniji materijal za svoja remek-djela.

Danas se to drvo upotrebljava u čednije svrhe zbog toga, što ga nema bolje vrste i potrebnih veličina. Izrađuju se pragovi za željeznice, bačve vinske, obično pokućstvo i sl.; a ugljen, što se dobiva od tog drveta, odlične je vrste. Ali i žir ima važnost u privredi. Davni Rimljani, koji su bili poznati sladokusci, voljeli su meso od onih svinja, koje su bile hranjene žirom iz hrastovih šuma u Lucaniji. U naše doba za tu svrhu cijene plod hrasta srednje Apeninije, naročito Toscanie i Umbrije. Uništenje tog stabla po Lucaniji povuklo je za sobom malo ne potpuni nestanak svinja. Šumska fašistička uprava, uviđajući korist, koju ima privreda od hrasta, uprla je sve sile, da ga obnovi. Prvi uspjesi nijesu izostali.

Po Pugli, a i po cijelom Tirenskom primorju raste hrast-plutnjak (*Quercus Suber*). Nije to neprekidni pojas stabala, već su to samo pojedine šume, odijeljene jedna od druge povećim prostorom. U Italiji ne smatraju taj hrast samoniklim, već kultiviranim stablom, naročito u Pugli. Ondje naime nema nijednog naselja, koje bi po svom imenu potjecalo od imena hrasta plutnjaka (»sughero«); to je dokaz, da u davnini nije bilo

ondje tog stabla, već da je u moderno doba tamo dospio. Izradivanje čepova od hrastove kore nije u onim krajevima ni iz daleka tako važno kao po Sardegni.

Karakterističan hrast za niske apeninske krajeve je cer (*Quercus Cerris*). U predpovijesno doba bila je cerova šuma prvotna šuma, koja je pokrivala poviroke brežuljke Poluotoka od jednog mora do drugoga. Ali se i kasnije nije umanjila površina, po kojoj je uspijevao cer. Još danas ima naime neko 100 mjesta, koja se zovu po imenu toga hrasta (Cerro, Cerreta, Cerrone i sl.). Vrijednost cerova drva je važna ponajviše zato, što ono daje odličnu vrstu ugljena; al se od njega izrađuju i vrlo vrijedne duge za bačve. Kako se po Italiji grade mnoge željezničke pruge, upotrebljuju za pragove i drvo od cera pored onoga od lužnjaka. Dosta dobro služi kora cerova za strojenje koža.

Od drugih bjelogoričnih šumskih stabala ističe se po Poluotoku brijest (*Ulmus campestris*); to stablo uspijeva obično po ravnicama i brežuljcima. Kako može podnositi i niske temperature zraka, popeo se pojedinačno i u alpske doline; ima ga ondje u visinama i od 1420 m (Berner Oberland). Raste vrlo dobro po aluvijskom tlu i pored obala rijeka. Brijest je jedno od onih rijetkih stabala, koja mogu živjeti po gustom ilovastom tlu; on je zbog toga odabran da bude dragocjeno sredstvo za melioraciju takvih nevoljnih polja i bara, kojih se na tisuće hektara proteglo od Emilije do Toscanne i od Molise do Calabrije. Brijest raste vrlo brzo, a dosegne u povoljnim prilikama visinu i od 30 do 40 m. Kako ima mnogo grana, a k tomu široku i gustu krošnju, koja daje ugodnu sjenu, upotrebljuju ga ponajviše kao krasno drvo pored cesta i šetališta. Godovi su brijesta tanki; njegovo je drvo zbog toga tvrdo i tako je trajno, da jedva zaostaje za hrastovinom. Upotrebljuje se u tesarstvu: za kola, za strojeve, za mlinarske kotače, za topovske lafete, za kundake pušaka i t. d. Podesno je u tokarstvu za gradnje pod vodom pa i za izradbu pokućstva. Kako u kori ima tanina, dobro služi za strojenje koža, ako u tom pogledu i ne može da konkurira s kestenom. Nekad je kora brijesta služila kao ljekarija protiv prolijeva, a danas je u sjevernoj Norveškoj stuku u prah i miješaju sa pšenicom za priredbu kruha.

Bukva (*Fagus silvatica*) autohtono je stablo ili se vrlo rano doselilo u Apeninsku zemlju. Našlo se naime njezina lišća po pliocenskim slojevima Appennina, a njena ploda i polena po gornjim

Sa visokih ispona Kalabrijskog poluotoka bit će da je crni bor (*Pinus nigra*) dospio na Siciliju. Popeo se na pristranke Etne, gdje je nekad stvarao pojas širok 3 do 4 km, omatajući je kao kolosalan prsten u visini od 1000 do 1700 m. Ali neprekidne erupcije, osobito novije, umanjile su površinu tog pojasa; tu su nevolju ojačali česti požari, ispaše stoke, a onda najviše zamjena intenzivnijih kultura: u mjesto bora zasadili su jabuke i pitome kestene. Danas šume crnog bora zapremaju samo 3300 ha; da i to nije stradalo od nerazumnoga krčenja, razlog je, što nije u prijašnja vremena bilo nikakvih cesta, po kojima bi se mogli dovesti u nizinu, u primorje trupci borovi.

Od bjelogorice ispela se bukva (*Fagus silvatica*) po unutrašnjim pristrancima sjevernog gorskog lanca od 1000 pa sve do 2000 m. Od hrastova ima nekoliko vrsta, koje sačinjavaju pojedine omanje šume osobito po primorju. Kultiviran je hrast plutač po Siciliji u povećim kompleksima; kako je rod pluta dosta dobar, rado paze i gaje to drvo. Dok po ostalim apeninskim zemljama kesten raste i kao divljaka, po Siciliji ga ima i pitoma, ali raste samo po niskoj unutrašnjosti otoka.

Od bjelogoričnih stabala dva su jasena (*Fraxinus excelsior* i *Fraxinus Ornus*), koja su dobro razvijena, gdje je tlo svježije, duboko i prokapljivo. Vrlo su vrijedna ta drveta, jer imaju veliku važnost kao rađevni materijal. Upotrebljuju ga u kolariji, osobito za izradbu ruda i sjedala kočija, a izrađuju od njega orače sprave, kotače, kundake pušaka i dr. Od svih tih proizvoda mnogo je važnija »mana«, koja se dobija iz oba jasena. Ta su stabla danas iščeznula iz Calabrije, te ih ima samo po sjevernom primorju Sicilije. Od njih se dobija 6 do 7 tisuća kvintala mane, tako da ta množina ne samo što dostaje za unutrašnju potrebu, već se ponešto i izvozi.

Šumska su stabla na SARDEGNI isto tako rijetka, kao na Siciliji; svi šumski kompleksi zauzimlju samo 5% od cijele površine otoka. Od bjelogorice ima po gdjevoja šuma prnara (*Quercus coccifera*) po primorju. Rodaci su njegovi plutnjak i crnika, koji također uspijevaju po primorju, ali svi u malobrojnim primjercima.

Od lijepih šuma crnike, koje su postojale po Sardegni, zaostalo je vrlo malo; mnoge su i ondje uništene neracionalnom sječom. Po granitnoj krajini na sjeveru otoka raširena je šuma

drvodjelci smatraju javor članom aristokracije stabala; a najvole ga, jer je postojan, ne vitoperi se nikako. Osobito ga mnogo i rado upotrebljuju za izradbu dijelova gudalačkih instrumenata; najglasovitiji takvi instrumenti davne, a slavne italijanske škole dokazuju, kakvu krasnu teksturu ima drvo javorovo posebno gorski javor (*Acer pseudoplatanus*).

Po Apeninskom poluotoku osobito je raširen Crni jaseu (*Fraxinus Ornus*), koji uspijeva u pojasu od morske razine pa i do 1200 m visine³⁰. Crni jaseu je jedno od onih malobrojnih stabala, koja uspijevaju po suhom i kamenitu tlu vapnenačkom. Zbog toga rado ga sade po njem, da pošume onakvu nevoljnu krajinu. — Jasenovo je drvo vrlo poznato poradi svoje gipkosti, pruživosti i jakosti; trajnije je od hrastova drva. Upotrebljuju ga za izradbu skija, biljardskih štapova, razlićnih dijelova kočija, vesala, vijaka za avione i dr. Lišće je pak odlična krma; u blizini mnogih naselja ima dugih aleja skresanih jasena, da se može svake godine dobiti što više lišća. Najizdašniji je proizvod jasena »mana«. Ljeti, kad je biljka puna soka, oštrim nožem načine u stablu rez; iz njega iscure tekućina, koja u ljekarstvu služi kao sredstvo za čišćenje crijeva čovjeka.

SICILIA ima med svim apeninskim zemljama najmanje šuma. Čini se, da je uništavanje šuma počelo poslije normanskog doba (1059.—1189.), a u novo se vrijeme upravo do ludila potjeralo. Danas je veći dio sicilijjskih gora gol i suh tako da ondje ima po cijelom površju otoka jedva 3½% šuma. Uništenje šuma ponajviše je posljedica porasta pućanstva i privrednog sistema latifundista. Sve veća potreba žitarica za ishranu sve većeg broja ljudi, tražila je od latifundista, da šumsko tlo pretvore u težačko. Kako se tomu zahtjevu sve više udovoljavalo, to više je nestajalo šuma. Pošumljivanje se započelo u novije doba, ali ono nailazi na poteškoće i privredne granice. Sicilija je bez sumnje imala šuma, koje su bile sastavljene od raznih vrsta stabala; od svih se njih saćuvao do danas samo gdje koji omanji kompleks. U Siciliji su šumska stabla po broju doduše malena, ali po vrstama brojna.

Od *crnogorice* ima danas po Siciliji nekoliko vrsta, ali od svake — često — vrlo malo primjeraka. Tako je danas na isponima Nebrodi zaostalo samo malo nebrodske jele; već je sada dosta rijetka.

³⁰ *Bijeli jaseu* (*Fraxinus excelsior*) nasuprot je rjeđi.

teško, tvrdo, mučno se pili i izrađuje. Od njega zato izrađuju samo šipke za kotače, drške za plug, podnožja za strojeve i sl. Razvitkom tehnike možda će se to drvo moći upotrijebiti i za druge svrhe. S druge strane osim znatnih kulturnih vrijednosti, crnika ima tu prednost, da daje u obilju slatka žira. Takav plod rado jede ne samo svinja, već — u Sardegni — i čovjek, jer ondje uspijeva posebna vrst crnike.

Kesten (*Castanea vesca*) je šumsko stablo, koje je rašireno po svim apeninskim zemljama. Vrijedi danas mišljenje, da je kesten autohtono stablo po svim tim zemljama. Iznad pojasa macchije²⁹ stere se pojas kestena; kako naime s apsolutnom visinom zrak postaje hladniji, a kiša u jeseni pa i u zimi sve veća, nijesu takvi položaji podesni za zimzelenu macchiju. Nasuprot kesten može izdržati dosta nisku studen (pa i do -15°C), a s druge strane potrebna mu je povećana množina padalina, najmanje 700 mm na godinu; ima li je više, tim bolje. Kesten uspijeva po gorama do visne od 1700—1800 m, a takva ga ima u divnim šumama oko Avellina (blizu Napulja). Sva površina, na kojoj uspijeva kesten, iznosi preko 600.000 ha; od njih preko polovine (347 tisuća ha) otpada na Poluotok, a manje od polovine na pobrđe Padske zavale. Na Siciliji kesten raste samo na 3500 ha; na Sardegni na 9900 ha; na Corsici samo pitomo stablo ima veliku važnost u gospodarstvu otoka.

Iz srednje je Evrope javor (*Acer*) prešao preko Alpa na Apeninski poluotok. Javor je zapravo zajedničko ime za nekih pet vrsta tog stabla. Jedna grupa njih uspijeva u onim krajevima, gdje su tlo i zrak vlažni. Kako je klima — uz vrlo rijetke izuzetke — samo po visokim isponima hladna i vlažna, takvi su javori njihovo karakteristično šumsko drveće. Tako eto samo po sjevernim i srednjim Appenninima uspijevaju mliječ (*Acer platanoides*), gorski javor (*Acer pseudoplatanus*) i javor acili gluvi javor (*Acer Opalus*). Druga grupa javora nasuprot, koji vole suho tlo i suhu klimu, rastu samo po niskim aps. visinama; takvi su klen (*Acer campestre*) i maklen (*Acer monspessulanum*), kojih ima samo po južnim krajevima Apeninskog poluotoka. — Ako javor i nije na prvom mjestu kao šumsko drvo, on ipak daje odličan materijal. Drvo je bijele boje, katkad žućkastih mrlja, a kad je poliran, ima svilast sjaj. Od tokara do rezbara i oružara svi

²⁹ Guštara: o njoj će biti spomena malo dalje.

slojevima tresetišta. Dok je pojas kestena vrlo opsežan u apenin-skim zemljama, pojas bukve omjerno je dosta tijesan; on je ograničen na srednje pristranke Alpa i na visoke ispone Appennina. Bukva zahtijeva vode, posebice atmosferske vlage, a i relativno malu množinu topline; poradi toga klima je njezina umjereno-hladna. Temperatura zraka za bukvu zimi ne smije da bude niža od -20°C , drukčije uquine. Padalina mora biti najmanje 1000 mm na godinu, a najbolje, ako ih ima 2000 mm, a ne škodi, ako ih je i 3000 mm. Bukava ima po istočnim vapnenačkim Alpama, ali osobito mnogo po Appenninima; po njihovim sjevernim pristrancima raste izmed 900 i 1600 m visine; na jugu izmed 1000 i 2000 m. Vrijedno je istaknuti, da pojas bukve počima ondje, gdje pre-staje pojas kestena; dakako da njihova međa nije crta, već manje ili više širok pojas: kesten prodiere u opseg bukve, a i obrnuto.

Po vlažnom tlu i po visinama Appennina uspijeva j o h a (*Alnus cordata*), jer se ne boji ni studeni ni vrućine. Njezino se drvo doduše mijenja na zraku, ali dugo traje pod vodom pak ga zbog toga rado upotrebljuju za hidrotehničke građevine. Mnogo vrijedi za izrađivanje sitnih predmeta i za umjetnu stolariju. Kako to drvo nema vrijednosti za grijanje i loženje, gaje ga samo po nerodnim vlažnim i hladnim krajevima.

Ali od bjelogoričnih stabala svakako je med zimzelenim hrastovina crnika ili česvina (*Quercus Ilex*) najljepša i najmajestetičnija; ona je kraljica sredozemskih hrastova. Od najdavnijih vremena poštivali su je kao božansko drvo. Već su Etrusci upotrebljavali u svojim obredima lišće od crnike ponajviše za to, da od bogova izmole («elicere») dobrostivu kišu na izgorjela polja. O velikoj nekadašnjoj rasprostranjenosti crnike po upeninskom poluotoku i po njegovim susjednim otocima svjedoče brojna imena mjesta, koja potječu od (italijanskog) naziva »elce« ili »leccio«. Nestalo je doduše mnogo takvih šuma, al još ih danas ima po Appenninima; naročito se to stablo sačuvalo po parkovima i po vilama, a njime se Italijani upravo ponose. Ako se crnika zadovoljava malom množinom svjetlosti, dostatno joj je i malo topline. U nevoljnoj zimi god. 1928.-29., kad je temperatura zraka u Italiji bila sašla i do -16°C , crnika se odlično sačuvala, dok su mnogi njezini drugovi uginuli. Ona sada kao izrazito sredozemska biljka — ako i žedna vode — sposobna je da trpi i visoku temperaturu, a i dugu sušu. Upotreba drva crnike nije opsežna: ono je naime

hrasta plutnjaka (*Quercus suber*). To je tipičan sredozemski hrast. Sigurno je, da je po Sardegni plutnjak bio mnogo više raširen nego danas. O tom nam svjedoče mnoga imena mjesta, koja potječu od imena tog stabla (Suergiu, Suergione), a gdje ga danas nema ni za lijek. Nađe se gdjegdje po koji ruševni plutnjak uz ruševine koje pradavne kule; bit će, da su i davni žitelji bili upoznali taj hrast s kakova važnog privrednog pogleda, i do njega zidali one svoje zgrade.

Od *crnogoričnih* stabala opsežno su razvijene šume šmrike (*Juniperus oxycedrus*) po cijelom primorju. Ali od svih tih šuma slabu korist ima žiteljstvo; za industrijske svrhe ih je premalo, tako da se samo starija stabla upotrebljuju kao gorivo ili eventualno za izradbu ugljena.

U CORSICI osrednja vrijednost tla i utjecaj aps. visina na podneblje ne dopuštaju kulturama da se šire. Prirodna vegetacija nasuprot od velike je važnosti po ratarski život otoka; ona se prikazuje u obliku dvaju glavnih udruženja; kao šuma i kao macchia.

Uvaživši goroviti karakter otoka, kako se temperatura zraka umanjuje sa aps. visinom, tako se mijenja i bilinstvo. Do visine od 400 m uspijevaju masline, hrast (pluto), citrioni, narandže i mende; do 800 m sežu veliki kompleksi kestenovih stabala, a dalje više prekrasne su šume, koje zauzimlju 17% od čitave površine otoka. Povrh šuma raširene su macchie, koje rastu po cijelom otoku, a služe samo kao ispaša za ovce i koze; u proljeće, kad se macchie rascvjetaju, širi se od njih veoma ugodan miris.

Djevičanske šume, koje su u starini bile vrlo slavljene, jer su pokrivala sav srednji pojas gora, većim su dijelom propale od požara, podmetnutih od razbojnika i prouzrokovanih od nepažnje pastira. Tvrdi se, da je od godine 1868. do 1907. na taj način uništeno šuma na prostoru od nekih 5000 km². Nadomjestile su ih druge kulture.

U Corsici sve šume zauzimlju $\frac{1}{5}$ površja. U njima prevladavaju bjelogorična stabla; kesten, crnika, bukva i dakako breza.

Po zapadnoj polovini svaka gorska skupina ima svoju šumu. U sredini otoka ističe se u svojoj punoj krasoti šuma Vizzavona: na površju od 1300 hektara ima lijepih opsežnih kompleksa osobito bukava.

Po istočnoj polovini, po t. zv. »Castagniccia« (= Kestenik) golem je plašt kestenovih stabala. Ona svojim plodom upravo hrani otočane; a u srednjem je vijeku kesten pače i više puta spasio Korsikance od gladi. Tvrdi se, da na otoku ima 200.000 stabala, med kojima ipak dosta njih strada od bolesti. Godišnji rod kestena iznosi do 300.000 kvintala; samo se 30.000 izvozi a ono se drugo upotrebljuje za hranu. Kako ima malo ljudske radne snage, vlasnici su kestenika prisiljeni, da napuste plod, koji popada na tlo. Čudna je posljedica toga. Domaće svinje, koje su prepuštene, da bez nadzora pasu po onakvoj šumi, sastaju se sa divljima, koje sađu s planina, i od toga nastaje križana poludivlja rasa.

Od drveta imaju korist tvornice tanina. One plaćaju dosta dobro dopremljena drva i time vrše velik utjecaj na ratare. Méka neposredne koristi toliko mami ljude, da zaboravljaju na štete, koje oni nanose krčenjem šuma. Dalekovidni patrioti zabrinuti su poradi propadanja kestenika i traže od državne vlasti, da ih sačuva od propasti. Bilo bi to u korist i pojedinaca i skupnosti.

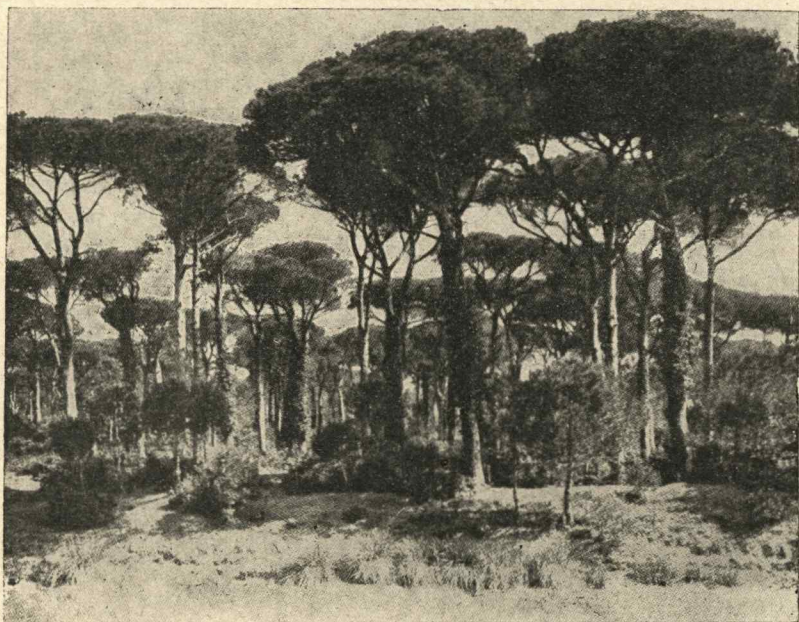
Plutnjak (*Quercus suber*) raste po Corsici ponajviše po kultiviranim krajevima, gdje je tako zaštićen protiv uništavanja sa strane stoke, a protiv vatre sa strane ljudi. Najbolje tlo za plutnjak jest ono na jugu otoka (Porto Vecchio). Koru sa stabla gule svake treće ili četvrte godine i nose u susjednu radionicu. Ondje je vare u vreloj vodi, da nabrekne i da se umekša. S nje onda oprezno izgrebu najgornji sloj, da kora bude čista. Takve velike ploče od 1 ili 2 m duljine, a $\frac{1}{2}$ m širine vežu žicom u snopove i otpremaju u Francesku ili drugamo. Svake godine izvoze 15 do 16 tisuća kvintala; nešto malo ostane za tvornice u Porto Vecchio, gdje se izrađuju čepovi različitih veličina.

Od *crnogoričnih* stabala na Corsici vrlo je vrijedan crni bor (*Pinus nigra*). Poznatiji je od kalabrijskog bora, jer ga već od nekoliko stoljeća dovoze u italijanske luke. Korsički bor osobito mnogo upotrebljuju u Sardegni za podupiranje galerija u rudnicima, a onda i po tirenskim brodogradilištima za razne svrhe. Na Corsici ima mnogo takvih šuma, koje uspijevaju u visinama od 1000 do 1500 pa i 1700 m; krasni su to kompleksi. Kako korsički bor sporo raste, treba da do zrelosti za sječu prođe 150 do 200 godina; ali je za to mnogo vredniji od kalabrijskog bora. Izraste često do 50 m visok pak tada služi najviše za izradbu jarbola; ali se od njega prave i dužice za bačve i daske za sanduke. Danas

postoje samo tri skupine šuma; i ne bude li se pobrinulo za regeneraciju, na Corsici će u skoro nestati stabala.

MALTESKO OTOČJE. Službena statistika izričito ističe da po njem nema nikakvih šuma.

3. SREDOZEMSKA CRNOGORICA. Silazimo li s Alpa s Appennina prema primorju, nestaje postepeno jela i borova a pojavljuju se druga crnogorična stabla. Dok se naime tvrdi, da su ta dospjela amo sa sjevernih hladnih krajeva Evrope i našla po sredozem-

Slika 22. Pineti (*Pinus pinea*). L'Alpe, 1931.

zemskim visokim isponima životne prilike, slične onima svoje pradamovine, dotle su primorska crnogorična stabla došla u apeninske zemlje, šireći se po sredozemskim obalama.

U tu sredozemsku crnogoricu spada ponajprije (pitoma ili) domaća pinijska (*Pinus Pinea*), jedno od najljepših drveta tog roda (sl. 22.). Najveće šume pinijske nalaze se na POLUOTOKU pored obala Tirenskog mora, ali ih ima i uz Jadransku obalu; kod Ravenne je prekrasna šuma (»pulcherrima silva«), u kojoj je Dante dugo razmišljao o pjevanjima svoje »Divina Commedia«. Korist, koju imaju žitelji od pinijske, dvovrsna je. Kad po Tirenskom moru pušu

sjeverozapadnjak (maestrale) ili jugozapadnjak (libeccio), a po Jadranskom moru bura, vjetar kida kapljice sa pjene morskih valova i baca ih na krošnje pinija; a da nema tih stabala, sva bi se ona slana voda slegla na kulture, koje uspijevaju iza pinija. Pinija u takvim slučajevima služi kao odlična zaštita sitnih biljaka. Od vrlo je velike koristi plod pinije, koji se u znatnim količinama izvozi ponajviše u Ameriku i Sjevernu Evropu; tako je godine 1930. otpremljeno do 4000 kvintala u vrijednosti od 3.8 milijuna lira. Domaća pinija daje iz kore neku smolu, koja se upotrebljuje u raznim industrijama, na pr. za izrađivanje kolofonija. A napokon pinija daje koristi još i time, što se oko nje, pod njezinom krošnjom — ako stabla nijesu pregusto izrasla — razvije gusta travasta vegetacija; podesan je takav pašnjak osobito za ovce, a kosi se gdje i doprema u hambare kao hrana za blago u zimsko doba.

Divlja pinija (*Pinus Pinaster*) uspijeva samo pored obala morskih, osobito pored ligurske, toskanske i lacijske obale. Na suprotnoj, jadranskoj obali ima je samo po gdje gdje, dok je na Siciliji potpuno nestala kao samorodna; ima je na dalekom otočiću Pantelleria. Vrlo je rijetka na Sardegni, nasuprot je na Corsici obično stablo. Ta pinija daje smole više od ikakve druge četinjače. Dubokim i dugim rezom u tijelo same pinije iscure iz stabla, koje je staro 40 godina, 3 do 4 kg sirove smole. I od nje se, kao i od domaće pinije, izrađuje terpentini i kolofonij. Ali osim smole ta pinija daje i vrlo podesno drvo za građu, dok u mladim godinama stabljike služe mnogo kao kolje za lozu.

Alepski bor (*Pinus halepensis*) sredozemna je četinjača, koja može lako izdržati visoke temperature zraka i jaku ljetnu sušu. Raširen je osobito po vapnenačkim krajevima, a naročito po Pugli; ima ga na Siciliji, na Sardegni, na Pantelleriji i Lampedusi. Doduše drvo tog bora nije ni najmanje tako dobro kao ono primorskog bora i ariša; ali što to smeta, kad se tim stablom mogu pošumiti i vrlo sušni vapnenački krajevi pa i slani (kao na pr. u Španiji). Za brodarske je svrhe drvo vrlo cijenjeno od najdavnijih vremena, kako to dokazuju grede, nađene u lađama izvučenih iz jezera Nemi. Alepski bor daje mnogo smole; osobito je se mnogo sakuplja na podancima Monte Gargana.

Još je od davnine bio čempres (*Cypressus sempervirens*) neprekidno vezan na život, na vjeru i na umjetnost naroda, koji

su ikad boravili po sredozemskim obalama. Poštivanje čempresa — kaže se — stoji u vezi s vrlo davnim mitom o vatri Zende; u starom Iranu posvećena su bila vatri četiri hrama, koje su opkolili sa dvije tisuće čempresa. Nije nam još točno poznato, kada i kako se čempres s Istoka doselio u Sredozemlje; sigurno je, da su to stablo poznavali Etrusci i da su ga smatrali nekako žalobnim simbolom. Takvo je značenje imao čempres i kod Hellena i kod Rimljana. Odatle je to stablo počelo resiti grobove slavnih muževa. Ali eto u 13. stoljeću čempres služi kao uresno drvo u zipci italijanske umjetnosti, koja se tada radala: u Toscani i Umbriji; ima ga po svim krajevima u pozadini svetih slika; opkoljuje sadašnje vrtove, koji su oponašali vrtove davnog Rima: bili su to »orti chiusi« (zatvoreni vrtovi). Odatle u 14. i 15. stoljeću od Toscani i Lazija čempres se pobjedonosno provukao svakuda po Poluotoku, gdje mu prija sredozemska klima. A kako takva klima vlada ponešto i po obalama lombardskih jezera, čempres je i ondje ponosno izrastao. Proizvod je razmjerno mršav, jer čempres u kasnije doba svog života raste vrlo polagano, od 20. godine dalje jedva nekoliko milimetara na godinu. Ali još od najdavnijih vremena smatraju njegovo drvo jednim od najdragocjenijih sredozemskih materijala. Plutarh je htio da se svi zakoni urežu u to drvo, a Helleni i Egipćani upotrebljavali su ga za tesanje sarkofaga za lješine junaka. Istrugano i ugladeno vrlo je lijepo zbog svoje krasne žute boje, po kojoj ima malih tamnih čvorova. Upotrebljuju ga za izradbu pokućstva, u koje ne će ući crvotoči zbog aromatična mirisa, koji njima ne prija, a koji traje, može se reći, bez kraja i konca.

4. **MACCHIA** Ništa ne može jasnije karakterizirati sredozemske krajeve od »macchia«. To je ono zimzeleno grmlje, koje je sastavljeno gdje gdje od neprohodnog šikarja, gdje gdje pak od prostranih biljnih kompleksa, što su ih prirodne jaruge raskinule u pojedine skupine. Macchia zauzima danas položaj šuma, koje su nekad ondje postojale; ona je za pravo sitnogorica, koja se do danas sačuvala netaknuta, ona je dakle formacija, koja je nekako naslijedila šumska stabla (gl. sliku 23.).

Kako se »macchia« prema goloj, a svijetloj okolini ističe kao »mrlja« (macchia), nadjenuto joj je i takvo ime. Macchia je raširena najviše po pomorju, ali je ima i dosta daleko od obala. Za takvu primorsku vegetaciju treba godišnja temperatura zraka da bude 16° do 19° C, a zimi da ne bude ispod —5° C, jer drukčije

Slika 23. Macchia (A. Mori)

lako propane. Ali ni množina kiše u ljetno doba (svibanj—kolovoz) ne smije biti manja od 50 do 100 mm.

U odnosu macchije prema sredozemskoj šumi treba istaknuti, da u sastavu macchije ima sporadično stabala, koja prevladavaju po šumama. Takva su stabla po koji hrast (*Quercus*) i po koje crnogorično (smreka, čempres). Nu ako su klima i tlo vrlo povoljni, može se i po koja macchijina stabljika jako razviti.

Macchiju sastavljaju ponajviše niske stabljike (*Macchia Bassa*), ali u navedenim slučajevima ima stabala visokih 3 i 4 m pa i 10 m. Od mnogih biljaka, koje sastavljaju macchiju, istaknut ću osobito one, koje su nama poznatije i koje imaju kakvu privrednu važnost.

Glavni je ures macchije bez sumnje planika (*Arbutus unedo*). Njezino blistavo, kožasto, dosta veliko lišće ne zaostaje u ljepoti za lišćem od kamelije. Neopisivo je dražesna planika u jesensko i zimsko doba, kad je krcata žućkastim plodovima, koji su veliki kao orasi, i kad je nagizdana biserastim cvijećem, koje je slično đurđicama.

Od sastavina macchije najobičnija je biljka bušinac (*Cistus*), od koga po apeninskim krajevima uspijeva nekoliko vrsta, koje su i do 2 m visoke. Od divotne su ljepote njegove bijele, crvene i žute ruže.

Sladić, slačić ili slatki korijen (*Glycyrrhia glabra*) poznat je po aromatičnoj tvari, koje ima u njegovu korijenu. Raširio se osobito po Siciliji, gdje su ga industrijski iskorištavali; godine 1914. izvezlo se 14.000 kvintala korijena i 11.000 kv. soka (»sladićev sok«; crni slador), one crne krute tvari, koja se upotrebljuje u ljekarstvu, a koju djeca rado sišu.

Med elementima macchije, koji su najviše rasprostranjeni, ističe se jedna od borovica, koja se u hrvatskom primorju zove šmrika (*Juniperus Oxycedrus*). Osobito je mnogo raširena po tirenskom primorju Poluotoka i otoka. Korist od šmrike nije velika; samo se iz starih korijena vadi ulje, koje se upotrebljuje u dermatologiji; a bobice se njezine destiliraju, da se dobije esenca.

Sa šmrikom se vrlo često druži druga borovica: bukinja (*Juniperus macrocarpa*), koja rađa velike bobice. Ona vrlo lako odolijeva slanosti mora, pak stoga ima je najviše po primorju i to tirenskom. Bukinja je crnogorično drvo, koje je od velike koristi po drugo šumsko drveće; ona ga štiti — izrasla pred njim — od udaraca vjetra i od raspršenih kapljica morske vode; ona sve te nedaće preuzima na se, a da joj ne naškode.

Stalan je pratilac i šmrike i bukinje glavauša (*Juniperus phoenicea*). Piramidni rast a i lišće vrlo su slični čempresu. Ona raste po svima sredozemnim krajevima, pa i u njihovu susjedstvu. Vidimo je po svem tirenskom primorju Poluotoka, Sicilije, Sardinije i Corsice. Drvo se često upotrebljuje za izradbu olovaka; zrele bobice daju mirisnu esencu, koja služi za fabrikaciju sapuna.

Značajna je sastavina macchije i vjerna je pratilica planike mirta ili mrča (*Myrtus comunis*). Ta je biljka osjetljivija od mnogih drugih sastavina macchije; zbog toga uspijeva ponajviše po toplijem primorju. Ako i je mirta česta sastavina macchije, ipak ona ne stvara poveće skupine. Najdavniji sredozemski narodi, kao što su poštivali lovoriku i maslinu, tako su poštivali i mirtu. Maslina je bila simbol mira, lovorika simbol slave, mirta je pak bila posvećena Božici, najmoćnijoj od svih božanstva: Veneri. Priča kaže, da je Venera spasila lađu Herostrata, kad ju je zahvatila oluja; mornari su pred njezinom slikom (ili kipom) molili pomoć u toj nevolji i zaista se more smirilo, a mnoštvo grana mirte sleglo se na krov lađe i svega ga pokrilo. Otuda helenska posveta mirte Veneri. Mirta je po svim apeninskim zemljama vrlo raširena, ali su iščezle one mnoge samotne šumice mirte, po kojima su se kretale — kako Vergilije piše — one duše, koje su izgorjele od ljubavne vatre. Drvo mirte nema znatne važnosti u privredi, jer su vrlo rijetka stabla znatnijih veličina; kako je pak dosta tvrdo, upotrebljuje se za tokarske svrhe. Mnogo važnije od drva jest list; vrlo je aromatičan, a kako je bogat taninom, upotrebljuju ga za strojenje koža. U prijašnje vrijeme aromatizirali su vino bobicama mirte; često su ih destilirali zajedno lišćem i tu su »mirtovu vodu« pili kao adstringens. Sve su te pa i druge medicinske upotrebe mirte nestale; bobice su predane na milost i nemilost kosovima i borovnjacima, koji ih slasno upravo žderu. Pravi su oblizaki borovnjaci, hranjeni mirtinim bobicama. Mirta je prešla od mitologije na gastronomiju!

Za trnate stabljike, koje su udešene za sušnu klimu, vlada mišljenje, da su trnovi organi obrane protiv životinja. Med takve biljke spada n. pr. žuka (*Spartium junceum*; brnistra; Ginster). Stabljika je 1.5 do 5 m visoka, žućkasto-sivkaste boje, vrlo je granata. Od svibnja do srpnja na vrhu grančica razvijaju se lijepi grozdovi cvijeća zlatnožute boje, koje odaju značajan i ugodan miris; same stabljike pak, tako ljupko nagizdane, imaju posve slikovit izgled osobito po nerodnom tlu, gdje žutilica raste ponajviše osamljena. Već od davnih vremena vadili su iz nje tkalačke niti, koje su upotrebljavali za fabrikaciju konopa³¹ i grubog platna, ali i finijih tkanina. Industrija papira može upotrebljavati celulozu

³¹ Za to joj je dano ime »spartum« od grč. »sparton«, što znači konop.

žutilice, a iz cvijeća se vadi mirisava esenca. Od žutilica se osobito ističe ona, koja živi na Etni (*Genista aetnensis*); popela se po njoj do 1800 m aps. visine, a naraste i do 8 m visoko.

Lovorika (*Laurus nobilis*) u najdavnije je doba sredozemske kulture okružena pojasom mitologije i legende. Posvećena je od boga Apollona u obredu Delfa, a određena, da kruni čela heroja, glazbenika, pjesnika i mudraca. Heleni su poštivali to stablo, i oni su prenijeli poštivanje u Italiju; kultura je rimska pak preposlala to poštovanje do danas u običajima i u govoru. — Već tri stoljeća prije Kr., kaže helenski pisac Teofrast, da su ravnice po Laziju, dakle na Poluotoku, pod šumom, u kojoj ima mnogo lovorika; otuda potječe ime današnjeg naselja »Loreto«. A osim njega ima još nekih dvadesetak imena, koji to isto svjedoče; a nijesu to bila samo pojedina stabla, već manje ili veće šume lovorike. Po Siciliji ima ih kod Agrigenta, pored grmova i šikara, i uz naselja; ima ih i na Etni, ali za nje kažu, da su već podivljale. U Sardegni lovorika se dobro udomila, tako da ima stabala visokih 8 do 10 m. Ima šumica na više mjesta po otoku, a jedna je kod naselja Lei, gdje zauzima 30 ha površine.

Tri su stabljike u macchiji, koje po Apeninskim zemljama zastupaju porodicu Rujnjača (*Terebintaceae*). Med njima je možda najvažniji pistać (*Pistacia vera*), visok 4 do 5 m. U vruće godišnje doba stablo daje znatne množine uljatosmolaste tekućine, koja se iz njega polagano cijedi. Njegov je izdašni proizvod »badem« (pistać), koji se upotrebljuje u slastičarstvu. Odlični su grmovi pistaća naročito u Siciliji; ondje svaka stabljika daje godišnje 10 do 12 litara ploda.

Druga rujnjača, smrdljika (*Pistacia Terebinthus*) naraste u visinu i do 6 m. Po Sardegni ima ih starih i do 200 godina; ali kako ima malo stabala, upotrebljuje se drvo samo za izrađivanje ugljena. Najvažniji proizvod i ove je stabljike terpentin. Često se puta ta smola sama iscijedi, dok se obično načini rezotina u drvo. Smolu su u davno doba upotrebljavali u ljekarstvu; danas je zvaču helenske i muslimanske žen?, da parfumiraju dah iz usta, da sačuvaju bijele zube i da podraže apetit.

Treća je rujnjača trišlja (*Pistacia lentiscus*). Raširena je po svim primorskim humovima Poluotoka i otoka apeninskih: počevši od Nizze raste po cijeloj ligurskoj i tirenskoj obali; po jadranskom primorju obična je biljka od Ancone na jug prema

Sredozemnom moru. Od te biljke, koja je toliko rasprostranjena, vrlo je mršava korist. Od stoke samo se kože hrane njezinim lišćem, dok zrele plodove rado jede druga marva. Već od davnine pak žitelji sakupljaju plodove, da iz njih izvade ulje; ta je tekućina slična maslinovu ulju, tako da ga — osobito niži stalež — upotrebljuje u kućanstvu. Lišće nasuprot sadržava dosta pepeljike. Jasno je dakle, da je pepeo lišća odlično gnojivo, koje ga kao takvo dobro poznaju sardenjski ratari. Kao i druge dvije terpentinjače, tako i tršlja daje smole. Sabiranje se njezino vršilo nedavno s uspjehom na otoku Pianosi (kod Palagruže u Jadranu), drugdje se po apeninskom primorju sakuplja samo ovdje ondje bez industrijske svrhe.

Stabljika žumara (*Chamaerops humilis*) zove se obično u Italiji i Palma sv. Petra, što su funkcionari, koji su sudjelovali u vjerskim svečanostima u počast sveca, upotrebljavali onog dana lišće njezino. Dавni su je Rimljani spominjali zbog neke druge osobitosti: pupoljci su grančica jestivi, kao i od drugih palma; Cicero pak u svom glasovitom govoru protiv Verra pripovijeda, da se momčad mornarice, napuštena od svog zapovjednika, morala hraniti pupoljcima te sicilijsko-sardenjske palme, da ne pogine od gladi. Rasprostranjenost te palme tako je velika, da može biti izvor onakvih industrija, koje trebaju mnogo »biljne strune«. Po državnim kaznionicama na Siciliji i Sardegni prerađuje se lišće palme, dok se privatno takvo što danas malo radi. Te se »biljne strune« upotrebljuju za punjenje strunjača.

Od aromatičnih usnjača najpoznatije su tri stabljike. Plemeniti ružmarin (*Rosmarinus officinalis*) ne raste samo kao eleme nat macchije, već uspijeva i po pjeskovitim morskim obalama i liticama — a ne rijetko i po unutrašnjosti kopna. Vrlo često ga gaje i po vrtovima. Ružmarin nije redovno visok grm — najviše 2 m — a živi ponajviše po toplim obalama; vrlo je čedan u hrani, jer može rasti i na golom vapnencu. Ružmarin se upotrebljuje u kućanstvu, posebice u kuhinji. Raste na otvorenom, a gdje to nije moguće, gaji se u cvjetnjacima, jer kod temperature zraka od -12°C uginе.

Druga je takva aromatična usnjača despik (*Lavandulae*): on zauzima gdje gdje prostrana površja — kao n. pr. u Sardegni, ali nije iskorišten. — Upotrebljuje se za izrađivanje parfimirane (Kölnske) vode i likera, tako da gaje tu biljku industrijski.

Treća je aromatična usnjača kadulja ili žalfija (*Salvia officinalis*), koja se upotrebljuje u kuhinji i u ljekarstvu.

Osim tih evo još nekoliko važnijih sastavina macchije.

Oleandar (*Nerium oleander*) med uresnim je sredozemskim biljkama najljepša. Raširen je osobito po onakvom primorju apeninskom, gdje na prostom uspijeva kiselasto voće; s njim oleandar pogiba, kad studen zimi sađe na -8°C . Ne raste samo divlje, već se mnogo gaji po vrtovima, a uspijeva pod istim prirodnim prilikama, pod kojima raste kiselasto voće. U puno ljetno doba cvate lijepim cvjetovima; u njima su dvije tvari: oleandrin, vrlo otrovan i neriin, koji je sličan digitalinu.

Za rogač (*Ceratomia siliqua*) misli se, da je prenesen iz Palestine u ostale sredozemske krajeve. Prodire u zimzeleno grmlje, ali samo po južnim krajevima. Najviše uspijeva po Siciliji, jer mu ondje prija osobito primorska klima; ali ga ima nešto malo i po Poluotoku, po Sardegni pa i Corsici. Sav rod iznosi malo ne 900.000 kvintala, od čega otpada na Siciliju 92%. Izvozilo se 50 do 80 tisuća kvintala najviše na Maltu i u Vel. Britaniju; ostalo se upotrebljuje kod kuće; a daju ga kao hranu svinjama, konjima, volovima i ovcama često izmiješana s drugom krmom, a mnogo ga jedu ljudi, osobito djeca, jer ima u njem saharoze.

»Judino stablo« (*Cercis siliquastrum*) nazvan je tako od nekih romanskih naroda, jer priča kaže, da je pod jednim od njih Juda dao Kristu izdajnički poljubac, ili — po drugima — da se Juda objesio o takvo stablo, a ne kako se tvrdi, o smokvu ili maslinu. To stablo naraste do 8 i 15 m, a značajna je biljka macchije na Poluotoku, osobito po Molisu i po Campaniji. Kako drvo ima sitnu staničinu, a lijepe je žute i smeđe boje, upotrebljuju ga za oblaganje (furniranje) pa i za izradbu malih komada pokućva.

Ako rasprostranjenost gajenja (pitome) masline po Sredozemskoj Zavali pripisujemo helenskoj kulturi, ona je kao divlja maslina (*Olea europaea* var. *oleaster*) zauzimala veći dio onog površja od najdavnijih vremena. Površje, po kojem raste ta divljaka, ne poklapa se s površjem, po kojem raste pitoma maslina. Dok ova uspijeva po krajevima, gdje je prosječna temperatura siječnja 3°C , a gdje je najniža -9°C , divljaka raste po toplijim krajevima: siječanj mora imati prosječno 5°C , a najniža ne smije biti niža od -7°C . Sitne plodove divljake nijesu podesne za ljud-

sku hranu, dok ih ptice rado jedu. Drvo te stabljike, poznato je od najdavnijih vremena poradi svoje tvrdoće i lijepa izgleda, kad je politiran. Homer kaže, da je buzdovan Ciklopa, a Teokrit, da je buzdovan Herakla bio od te divlje masline. Drvo ima veliku toplinsku moć, pak je zbog toga cijenjeno kao dobro gorivo; mnogi su takvi maslinici poništeni, da se dobije od njih gorivo drvo. U doba velikog rata na tisuće je stabala divlje masline po Liguriji palo pod udarcima sjekire, a za istu svrhu.

Od velike su važnosti u zimzelenim grmovima Apeninskih zemalja povijuše i penjačice. One svojim dugim, a tankim grančicama isprepleću grmove te ih tako čine neprohodnima. Međ najoriginalnije spada kositernica (*Ephedra distachya*). Plodovi su zatvoreni u lijepim bobicama. Krasan je pogled na grm ili na liticu, na kojoj se vijugasto uspela.

Pušači, koji uživaju duhan posredovanjem lule, znadu, da je ta njihova »sprava« najelegantnija i najvrednija, ako je izrađena od vrijesa (*Erica arborea*). To je stabljika, koja naraste 3 do 6 m visoko, a do 0.5 m u promjeru. Specijalizirani radnici režu drvo u komade krupnih oblika, da ih pošalju u Francesku ili u Englesku. Ondje ih prerađuju i uljepšavaju, da ih pošalju natrag kao gotove lule. Vrijes za tu svrhu najbolji je iz toskanskog primorja, iz kalabrijskog, iz mesinskog, sardenjskog i korsickog. Od svih se tih stabljika izrađuje godišnje do 7 milijuna lula, koje se upotrebljuju kod kuće, ali se mnogo njih izvozi.

Jedna od karakterističnih biljaka, koje rastu po najtoplijim, ali i najsuvljim krajevima Sredozemlja, jest planika (*Arbutus unedo*). Visoka je 5 do 6 m a 0.2 u promjeru. Mnogi su je helenski i rimski pisci hvalili, da ima terapeutska svojstva ali da je i vrlo vrijedno ukrasno drvo. Planika daje plodove, koji su jestivi; po mnogim krajevima oni su upravo od hranive pomći ljudima, a ne bi bili prezreni ni kao stolno voće pa i sa ukrasnog izgleda. Upotrebljuju ih za dvije svrhe; za priredbu kućnih marmelada, koje se dugo drže i ne kvare, i za pravljenje pića, sličnog jabukovači.

Ima mlječika (*Euphorbiaceae*), od kojih neke narastu i do 3 m; raširene su ponajviše po vapnenačkom tlu. Grane su ponešto mesnate, a sadržaju mnogo »mlječine«. Kao što mnoga stabla pa i mnoge stabljike sušnih krajeva u suho doba godine odbacuju lišće, tako to čini i mlječika po apeninskim zemljama. Svakako čudnovato nam se čini, da u žarko ljetno doba ima stabljika bez lišća.

Mnogo je u kuhinjskom pogledu poznat k a p a r (*Capparis spinosa*); njegovi se plodovi, konzervirani u octu, rado jedu kao umak drugoj hrani. Raširen je po svem primorju, osobito po jugu Poluotoka i po Siciliji.

P o v i j u š e (*Lianae*) su doduše drvene biljke, ali koje poradi svoje tankovite stabljike trebaju potpore; one se penju po zidovima ili se motaju oko stabala. Tako se jedna od njih, t e t i v i k a (*Smilax aspera*) svojim grančicama toliko rasprede, da je često vrlo teško provlačiti se kroz nje. A tada putnik grdno nastrada: kukaste bodljike, kojih ima na stabljikama i na lišću, razderu mu hlače; zbog toga Italijani zovu tu biljku »deri-hlače« (straccia-brache). Ima ih, koji su je okrstili imenom »sarsapariglia«, jer je bliži rod američkim povijušama, ali daleko zaostaje za njima u terapeutskom pogledu.

U svakoj se macchiji nalazi i s l a t k a k i t a (*Rhamnus alaternus*) ali tek u pojedinim, rijetkim primjercima. Naraste i do 5 m ali vrlo polagano; treba do 30 godina, da se potpuno razvije. Karakterizirana je nekim neugodnim mirisom, kad je preraduju; zbog toga joj u Toscani dadoše ime »smrdljivo drvo«. Po Zavali, gdje je zimi god. 1928.—1929. temperatura zraka spala bila — kako smo naveli — na -16°C , to je stablo uginulo; nasuprot može izdržati dosta visoke temperature. Od soka zrelih plodova priređuje se lak u vezi s vapnom ili glinom.

H a l o f i t n e b i l j k e. Po Apeninskom primorju ima dosta tla, koje je slankasto; po njemu su neke biljke prilagodile svoj život. Zna se, da korijenje ne prima vode, u kojoj — kao u morskoj — ima klornatrija; poradi toga lišće vrši tu funkciju: ono upija vodu iz zraka bilo kišu bilo vlagu, da na taj način biljka poživljava. Takve su p e p e l j u g e (*Chenopodiaceae*), koje se upotrebljuju i kao ži-vice; onda su tamarinde (*Tamarindaceae*), olovnjače (*Plumbaginaceae*) i dr.

5. RATARSKE BILJKE. Apeninsku su zemlju još u davno doba nazvali »alma parens frugum« (= blagoslovena roditeljka plodova) poradi rodnosti njezinih biljaka. Ta stoljetna tradicija toliko je utjecala na uvjerenje ljudi, da su te krajeve smatrali sinonimom zemlje, koja lako, obilno pa i samorodno daje ratarske proizvode. Ta je tradicija danas sigurno pretjerana, jer znamo, da organska, naročito biljna prirodna produkcija ne podmiruje narodnih potreba. Da nekako opravdamo tu tradiciju, moramo imati

na umu, da pisci iz davnog doba, od kojih ona potječe, nijesu poznavali rodni krajeva Franceske, Rusije, Rumunije, Bugarske pa dakako ni zemalja preko Oceana. Sve je to navelo kasnije mnoge privrednike, da su pretjerivali u prosuđivanju produktivne moći Apeninske zemlje: vjerovali su u postepeno propadanje ratarstva po njoj. Tomu se može — med ostalima — suprotstaviti činjenica, da je u toj zemlji u doba Augusta bilo samo nekih 10 milijuna žitelja, dakle četvrtina današnjeg broja. Prirodno je, da je i manji dio ratarske zemlje mogao udovoljiti tadašnjim hranidbenim zahtjevima; danas to nije, ako je ratarstvo od onda do sada i napredovalo bez sumnje znatno.

Odnosi biljaka prema klimi izraženi su u živovanju samih njih. Sredozemske biljke naime, koje imaju dug vegetacijski period, proživljuju dvije vrlo različne vegetativne faze: u doba kiše vegetativna je djelatnost njihova najopsežnija, dok u doba suše (ljeti) biljke proživljuju »zimski san«. Život biljaka se po tome počima razvijati koncem jeseni, nakon što je kiša čestito nakvasila tlo. Po Apeninskoj zemlji, osobito na jugu, u zimsko i proljetno doba biljke su u punoj bujnosti. Nu već u svibnju počima njihov život da gine, a u srpnju i u kolovozu pa čak i u rujnu sve je od Sunca isprženo. A kad ponovo u jeseni padne kiša, biljke se oporave i procvatu.

Ratarstvo, dakle ono privredno djelovanje, po kojem se gaje biljke, nije samo neka vrst djelovanja (pored industrija i prometa); ratarstvo je način života, koji je usaćen u duši takva čovjeka; taj živi doduše svojim životom, ali i po posebnim oznakama, koje su različne od onih gradskog industrijskog svijeta.

Narod, koji živi na istom tlu kroz tisuće i tisuće godina, pretvora ga u tolikoj mjeri, da mu daje drugo lice.

Po Apeninskim krajevima posebice se vide posljedice borbe čovjeka s prirodnom vegetacijom; nje je većinom nestalo i ondje, gdje bi bilo korisno, da se sačuva. Krčenjem šuma mogla se je kišnica po golom tlu lakše kotrljati u nizinu, izraditi bujice i po ravnica stvarati kužne močvare. Pored toga su ljudi iskorištavali tlo vrlo neracionalno te je ono postalo nerodno, ratarstvo je u vrsnoći bilo daleko zaostalo za onim iz davnog doba. Djeca su zbog toga imala snositi posljedice grijeha svojih otaca.

Apeninska zemlja — kao što smo već naveli — od davnine je ratarska zemlja, ali ni iz daleka tako unosna, kao što bi mogla

da bude po svojim povoljnim prirodnim odnosima. Još danas postoje brojna latifundija, za koje se vlasnik brine samo toliko, da dobije od najamnika neku ugovorenu rentu. Veliki najamanik predaje pojedine dijelove latifundija u najam malom najamniku, a ovaj opet težacima. Svaki od tih iskorišćuje snagu tla što jače, da može sebe prehraniti i da ispuni obveze prema najmodavcu. Vlasnik, a još manje najamnik, ne ulaže kapitala, da ojača snagu tla i da ljudsku snagu zamijeni jeftinijom mehaničkom snagom, zbog toga je i prirod tla skuplji, a i tim svojim nemarom daje loš primjer malim posjednicima. Pored toga feudne uredbe, kojih još ima osobito po južnim krajevima, pogodovala su aglomeraciji žiteljstva u povećim naseljima. Taj pojav je pak u ratarskoj zemlji od nepovoljna utjecaja na ekonomiju; velik je naime gubitak vremena, a tim i radne snage, što težak iz povećeg naselja mora često puta veoma daleko poći, dok dođe do svog polja, da ga obrađuje.

Po sjeveru Poluotoka, osobito u Toscani, Liguriji pa i u Zavalu Pada zemlja je rascjepkana u omanje posjede, tako da su materijalne prilike žitelja povoljnije nego po južnim krajevima.

Teška je zapreka ratarske produkcije nejednaki razvitak privredne kulture. Samo se po sjevernim krajevima obrađuju polja s pomoću strojeva i umjetnog gnojiva; obilan rod je nagrada. Nasuprot na jugu je primitivan; u mjesto pluga, kose i strojeva često upotrebljavaju srp i motiku, što je dakako spojeno sa znatnim gubitkom vremena.

Dva su faktora važna, koji u ovim zemljama povećavaju rod ratarskih biljki. U prvom je redu sistem vještačkog natapanja; tim su se postigli veliki uspjesi: u Siciliji na pr. prirod je natopljenih polja 20 puta veći od onoga nenatopljenih; pa i takve se livade kose 6—8 a u rimskoj Campaniji i do 10 puta na godinu. Vještačko je natapanje osobito veliko u Padskoj ravnici, koja je nepregledni vrt.

Drugi faktor, koji utječe na rod biljaka, jest (osobito u južnom dijelu Poluotoka) vještačko terasiranje tla; na njem naime — poradi strmine — ne bi mogao da se sačuva humus, već bi ga kišnica odnijela. Onim se postupkom privelo kulturi veoma mnogo tla.

Kao što po drugim sredozemskim krajevima Evrope tako i po Apeninskim zemljama postoji »zamjenična«, a osobito »miješana kultura« biljaka. Pored masline uspijeva loza, pored mendule

raste pšenica, a u Lombardiji se loza penje na dudove ili na brijestove. —

Ratarstvo je najglavniji izvor privrede žitelja, ali ima teških zapreka, zbog kojih ono ne može da se čestito pridigne. Osobita je zapreka konkurencija drugih zemalja, koje produciraju žito, vino, ulje i južno voće. Žito proizvode Argentina, Sjev. Amerika i Indija; vino, ulje i južno voće Franceska i Španija pak i Portugal, a vino naše Primorje. Nije dakle nikakvo čudo, što se mali čovjek mora seliti drugamo, da zaradi toliko, koliko mu je potrebno za život. Selili su se ponajviše u Ameriku, ali je u tom pogledu prijetila pogibao, da se ljudi denacionaliziraju. U tom smislu treba shvatiti tendenciju modernih italijanskih državnika za povećanjem svoga teritorija: sticanjem kolonija.

Oblici površja apeninske zemlje nijesu posve podesni za ratarstvo, jer je tek $\frac{1}{5}$ tla ravnicom; ostalo je dosta gorovito. Čovjek je i po tim isponima morao privesti kulturi sve, što je bilo i nešto podesno, pa i najsitnije površine, tako da se jasno ističu opreke med njima i susjednim golim brdinama. S druge strane isponi, jer su izgrađeni ponajviše od vapnenaca i gline, slabo su rodni; k tomu u mnogim krajevima prevladava vapnenac, koji je prokapljiv, pa su mnogi od njih — osobito ljeti — posve suhi; ilovasto tlo nasuprot upija kišnicu požudno, ali — kako smo vidjeli — nastaju klizanja tla (»frane«), koja priječe izdašno ratarsko iskorištavanje. Najrodnije su one krajine, koje su pokrite produktima starije vulkanske djelatnosti: rastrošenom lavom i pršincima. Rodno je i ono površje, koje je sastavljeno od crljenice (»terra rossa«).

Još danas zovu Apeninske zemlje obično »vrtom Evrope«, ali pri tom treba istaknuti, da je čovjek po njoj morao u naše doba teškim, trajnim i razumnim radom obrađivati onu nevoljnu grudu zemlje, da je učini rodnijom.

Zapisano je u »vječnim knjigama«, da čovjek mora živjeti u znoju svoga lica; s obzirom na tu činjenicu svaka je zemlja, svaki je kraj golemo spremište truda, što ga je uložio čovjek, da prirodnu krajinu učini kulturnom. Trud je njegov izgradio kuće, nasipe, ceste i konale. Ima neke tri tisuće godina, što je onaj narod, zgrbljen nad nekadašnjim ledinama, postepeno s njih odstranio i zadnje ostatke sirove prirode; pod njegovom rukom procvala mu je rođena zemlja. Ta zemlja, koju njezin narod danas obrađuje,

nije djelo samo prirode, već i njegova rada: njegova je današnja »domovina vještačka tvorevina« (»è una patria artificiale«).

Kako je u Apeninskim zemljama broj žitelja sve više rastao, moralo se povećati kulturno površje. Vrlo je mnogo tla bilo posve nerodno, bilo je naročito prostranih bara i močvara, koje je trebalo isušiti.

Odmah nakon ujedinjenja izdani su zakoni, kojima se određivalo popravljjanje močvarnog tla, da se tako istrijebi malarija. Melioracija tla imala je dakle tada značaj hidrauličko-higijenski. Dakako da je taj rad onda išao vrlo polagano, jer tehnika nije bila dosta valjana. Ali se počelo napokon razmišljati, da se ono hidraulički meliorirano tlo privede kulturi, da se njegov značaj hidrauličko-higijenski preudesi sada u hidrauličko-agrarni. Tim se postupkom prešlo konačno na »potpunu melioraciju« tla (»bonifica integrale«) na osnovu zakona od 24. prosinca 1928. (»legge Mussolini«) (sl. 24.).

Osnove potpune melioracije tla jesu: gorski problem, razborito odvođenje vode po brežuljcima, natapanje polja, sušenje močvarnog tla, ponovno naseljavanje ratarskih središta, razvitak puteva i melioracija ljudi.

Fizičko siromaštvo brežuljaka i ravnica zavisno je od propadanja gorskog pojasa. Umanjivanje šuma po isponima donosi naime sa sobom degeneraciju gora: bujice odnose s njih sitni, al i krupni materijal i naslažu ga po nizinama, gdje se razvijaju bare i močvare. Gora, brdo i ravnica u tijesnoj su vezi među sobom; raskinuti jedan prsten te verige, znači oslabiti privredne odnose onoga kraja. Trebalo je prekinuti s dosadašnjim načinom melioracija; ne smije se poboljšati samo jedan faktor, već je potrebno obzirati se na sva tri.

Mussolini je odredio, da se poboljša močvarno i nerodno tlo i to ne samo ono, kojem je vlasnik država, već i ono koje pripada bogatunima. On je zahvatio time i u pravo privatnog vlasništva, i naložio, da ono uzmakne pred »životom države«; pojedinac treba da se pokori zahtjevima skupnosti. Na taj je način Mussolini prisilio osobito latifundiste po južnoj Italiji, da do krajnosti bonificiraju svoja polja, a da ne troše sav dohodak od unajmljenih imanja samo na svoj bezbrižan život po velegradovima, po Rimu i Napulju. Takvim umjetnim ustrajnim radom nestalo je dosad malarije po mnogim krajevima, pa i po onim zlo-

sretnim pontinskim močvarama (»Paludi pontine«); na njihovu je mjestu lijepo procvalelo nekoliko novih naselja (sl. 12.; str. 66.).

»Povratak polju bit će za Italijane povratak pravim izvorima života i moći«.

Slika 24. Melioracija zemljišta (R. Forlani)

Odsutnost velikih posjednika Juga od njihovih latifundija bio je jedan od najvećih uzroka propasti ondješnjeg ratarstva, ali i velikog siromaštva težaka, koje su upravitelji imanja do krajnosti izrabljivali. Već su g. 1924. poduzete shodne mjere u tom pogledu

pa i »sankcije« protiv onih vlasnika, koji su uvijek bili odsutni, a po potrebi i eksproprijacijom zemlje.

a. ŽITARICE. U ratarskoj ekonomiji Apeninskih zemalja glavno mjesto zauzimalju žitarice, jer se na njima osniva opća prehrana brojnog žiteljstva. Kao potrebna kultura mogle su žitarice biti, i prije, kao i danas, najvažnije, a da ekonomski i nijesu izdašne; ali su uvijek bile pa i sad su osnovna kultura, koja se ne može nadomjestiti.

Od cijele kultivirane površine najviše je zasijano žitaricama (54%), a to osobito pšenicom (35.7%), a onda kukuruzom (10.8%), dok je rižom zasijano samo 1.0%.

Najglavnija je krušna hrana *pšenica*; tā i Italijani se kao i Francezi hrane pšeničnim kruhom; ali oni pored toga priređuju od pšeničnoga brašna tjestenine, koje su im obična — rekao bih skoro — dnevna hrana.

Godine 1870. Apeninsko je tlo dalo 39 milijuna kvintala pšenice (»frumento«), što je bilo ne samo dostatno za prehranu tadašnjeg pučanstva (26 milijuna), već se je moglo nešto i izvoziti (neko po milijuna kvintala). Koncem prošlog stoljeća nasuprot počelo se je uvoziti, jer je bilo premalo za povećani broj žitelja (32 milijuna). S početka su bila dostatna 2 do 3 milijuna kvintala, ali s vremenom je taj broj narastao na 26 milijuna, a god. 1922./23. na 29 milijuna kvintala (neke 3 milijarde kg). Takvo je stanje vladalo god. 1924./25. Golema kupovna pšenice po tuđim tržištima bila je prevelik teret za narodnu ekonomiju. Tad je B. Mussolini u svome znamenitom govoru 20. lipnja 1925. u Parlamentu najavio »Borbu žita« (»Battaglia del Grano«): on je započeo orijašku borbu, da spasi zemlju od zavisnosti tuđeg kruha. Nije pak dopustio, da se možda proširi površina zasijana pšenicom na račun drugih kultura, već je odredio, da se pojača rod po hektaru. Poboljšanje kulturne tehnike, koju su naročito »Genetički Zavodi« u Rieti i Bologni usavršili, brzo, ali i snažno se rod pšenice ojačao. Dok je g. 1925. svaki hektar dao samo 13.9 kvintala, g. 1938. dao je 16.3. Dakako da je poradi atmosferskih nevolja bilo i slabih godina: 1936. samo 11.9, a 1934.: 12.8 kvintala po hektaru.

Gajenje žitarica po Apeninskim zemljama ne razvija se u prilikama odviše pogodnim. Zaista je samo 27% polja žitnih po ravnicima, dok po brežuljcima je 50%, a po gorama 23%. Tlo je po

ravnoj nizini nešto prevlažno za žitarice, za to one ne mogu po njoj čestito uspijevati.

Prosječni rod pšenice najveći je po ZAVALI PADA, posebice po Emiliji; po cijelom tom površju rađa godišnje preko 35 milijuna kvintala, a to je 24 kvintala po hektaru. Osobito se jako ističe porast roda, poredimo li ga za god. 1910. s onim za god. 1935. Dok je rod na pr. u Emiliji po hektaru bio god. 1910. 15.4 kvintala, god. 1935. skočio je na 26.0, dakle malo ne na dvostruko. Eto što je načinila Mussolinijeva »borba za žitarice«! Gajenje pšenice vrši se po Zavali u 61% po ravnici, a samo 11% po gorama, ostalo (28%) po brežuljcima. Po alpskim pristrancima pšenica uspijeva prosječno do visine od 800 m, ali je ima gdje — u zatišju — i do 1200 m.

Po POLUOTOKU je rod manji nego po Zavali, ako i je prostraniji od nje. Na cijelom tom teritoriju donijelo je god. 1935. gajenje pšenice 33 milijuna kvintala t. j. 13 kvintala po hektaru, dakle upravo za polovicu od Zavale. To je posljedica pomanjkanja prostranih niskih ravnica; tako Abruzzi, Calabria, Marche i Umbria, jer nemaju dosta ravnica, ne gaje pšenicu. Mussolinijeva je riječ od god. 1925. i po Poluotoku imala uspjeha: god. 1910. rod je iznosio samo neka 9 kvintala po hektaru, a god. 1935. skočio je na 13, što je za prirodne prilike ondje mnogo.

U SICILIJI s obzirom na vrste biljaka, koje uspijevaju ondje, dva su pojasa različitih kultura: unutrašnjost i primorje. Dok po primorju uspijevaju — kako ćemo kasnije istaknuti — osobito voćke, po unutrašnjosti se gaji ponajviše pšenica uz nešto ječma. Na 774.5 tisuća hektara žute se klasovi, a to znači, da se na jednoj trećini (30%) cijele sicilijske površine sije pšenica. Ali kako to tlo nema mnogo podesnih mineralnih sastavina, a vještačko gnojenje nije dosta razgranjeno, rod pšenice po hektaru daje samo 7.8 kvintala. Uz te neprilike tla mnogo djeluju nepovoljno i atmosfere. Od loša je utjecaja na rod žitarica vrlo nejednaki raspored kiša tokom godine: duga suša u ljetno doba, onda obilne kiše u jeseni-zimi, a zatim vrlo nejednake i slabe množine kiše u proljeću.

Suprotnost med primorskim i unutrašnjim pojasom ne postoji samo u različenom tipu kulturnih biljaka, već i u teškoj razlici socijalnog sastava. Po primorju vlasništvo je tla podijeljeno u manje dijelove, agrarni su ugovori čovječniji, a stanje težaka po-

voljnije nego po unutrašnjosti. Ovdje nasuprot, daleko od obala prevladavaju latifundija; ima 1025, koja su veća od 200 hektara, a ukupne površine od 5246 km². U Siciliji dakle još postoje golemi kompleksi zemlje, koji su monopolizirani od malobrojnih posjednika.

Od 24.090 km², koliko ima SARDEGNA, kulturna površina, ratarska i šumska, zauzima 23.240 km² t. j. 96,5%. Sardegna je bila od vjkada žitnica ne samo autohtonih žitelja, već i samog Rima. Od cijele kulturne površine otoka zasijano je žitaricama 2800 km², a med njima najviše pšenicom (230.000 ha), jer ta biljka najbolje odgovara onoj klimi. Od nje se velike množine svake godine izvoze na Poluotok, da se onda odanle natrag prenesu kao brašno i tjestenine. To se dešava zbog toga, što mlinarstvo na otoku nije dovoljno razvijeno i što organizacija nije dostatna. Glavna je žitna krajina prostrana ravnica »Campidano« izmed naselja Oristana na zapadnoj i glavnog grada, Cagliarija na južnoj obali. Dok je Sardegna u staro doba izvozila goleme množine žita u kontinentsku Italiju, danas ona ne može namiriti svojih, domaćih potreba. A zar su se u tom razdoblju od dvije tisuće godina pogoršali ratarski odnošaji? Feudalizam, koji je tokom španjolske vlasti prodro u javni život, zaokupio je bio malone svu rodnu površinu otoka. Žiteljstvo, koje je bilo spalo na ciglih 150.000, nije moglo pristojno živjeti na svojoj rodnoj grudi, pak se iselilo. Ono žiteljstvo, koje je ostalo na domu, kukavno je životarilo; nije imalo podesnih sredstava za obrađivanje polja. A i danas, jer se sačuvala takva primitivna sredstv, težak svojim staromodnim plugom može tek plitko da izbrazdi svoja polja. K tomu treba istaknuti, da on slabo upotrebljuje umjetna gnojiva, pak tek mora ostaviti svoja polja na ugari i nekoliko godina. Od drugih žitarica ponešto se gaji ječam, zob i kukuruz.

Ako CORSICA uživa ugodno sredozemsko podneblje, koje pogoduje kulturama, nepovoljni su odnsi njezina tla. Ono naime tlo, koje potječe od raskrajanja primarnog kamenja (granita i praškriljevaca), ima premalo vapna i fosfora, potrebnih za valjan uspjeh biljaka. Kako je pak takvo tlo vrlo prostrano, kulturne biljke nijesu opsežne.

Mlado, sedimentno kamenje, koje sadržaje u sebi i vapna i fosfora, omjerno je malo rasprostranjeno, a k tomu se neki njegovi vapnenci (numulitni) vrlo teško rastapaju. Po takvom tlu ne mogu

u obilnoj mjeri uspijevati nježnije biljke, na pr. p š e n i c a. Kako to hranivo zrnò nije dosta izdašno, težaci su napuštali njegovo gajenje. Dok je god. 1891. bila zasijana površina od 14.600 hektara, god. 1931. bilo je samo 4500 ha, dakle za neke $\frac{2}{3}$ manje. Da se toj nevolji predusretne, počeli su sijati tuđe vrste (iz Provence i iz Italije). Možda će ti pokusi uspjeti; drukčije bi Korsikanci mora uvoziti svu potrebnu pšenicu.

Na MALTESKOM OTOČJU od cijele njegove površine samo su dvije trećine (20.000 ha) podesne za kultiviranje biljaka; ne bi ih pak bilo ni toliko, da marljivi žitelji nijesu upotrijebili valjana sredstva za porast roda. S jedne su strane čestito pognojili, s druge strane podigli su zidove među pojedinim parcelama, da sačuvaju biljke od nepovoljnoga utjecaja jakih vjetrova. Najveći su uspjeh postigli navodnjavanjem tla. Kako na Malti pada malo kiše, nekih 450 mm godišnje, žitelji su bili u teškoj nevolji radi navodnjavanja polja. U novo su doba instalirali šmrkove raznih sistema, da prenesu vo lu iz réservoirâ ili iz unutrašnjosti zemlje u daleka polja. Porastom žiteljstva, porastao je i broj šmrkova tako da ih danas ima preko 1000. Na tom kulturnom površju gaje ponajviše p š e n i c u. Ali kako rod njezin ne dostaje za prehranu žitelja, moraju svake godine uvoziti pšenice za teške novce.

Obazremo li se na geografski raspored produkcije pšenice, eto se i u tom pogledu ističe na prvome mjestu ravnica Pada. Na svakom h e k t a r u rodi

	prosječno	ukupni rod
u Padskoj Zavali	25.2 kvint.	36113 tis. kv.
na Poluotoku	12.8 „	32817 „ „
„ Siciliji	7.8 „	6030 „ „
„ Sardegni	8.4 „	1939 „ „
„ Corsici	7.5 „	30 „ „
„ Malti	1.4 „	5 „ „

Sve te zemlje daju godišnje do 80 milijuna kvintala pšenice. Kako ni ta množina ne dostaje, mora se uvoziti još neko pô milijarde kg u vrijednosti od 180 do 200 milijuna lira Povećana potreba pšenice ne zavisi samo od većeg broja žitelja, već i od poboljšanog načina života. Dok je u petgodištu 1909. do 1913. svaki

stanovnik trošio godišnje 165 kg, u petgodištu 1926. do 1930. trošio je 181 kg pšenice.³⁴

Iza pšenice najopsežnije se po Apeninskim zemljama gaji *kukuruz* (»granturco«, »frumentone«). Čini se, da su Rimljani počeli izrađivati kruh od pšenice i drugih žitarica tek oko god. 150 pr. Kr. Ali žitelji Poluotoka, naročito seljaci, ostadoše vjerni »puls-i« ili »polenti« (žgancima), koju su izrađivali od raži, a kasnije od drugih žitarica, od sočivica pa i od kestena. Kad je pak prispio iz Amerike »mais« ili »kukuruz«, nestalo je svih drugih »tijesta«, a prevladala je kukuruzna »polenta« već u drugoj polovini 16. stoljeća.

Kukuruz je hranom ne samo ljudi, već i hranom naročito svinja pa i konja. U Apeninskim zemljama troši se godišnje nekih 30 milijuna kvintala, a kako je domaći rod više puta u deficitu, moraju uvoziti i do 7 milijuna kvintala u vrijednosti od preko 400 milijuna lira. U takvim slučajevima doprema se kukuruz iz Argentine, Rumunije i iz drugih zemalja.

Sva površina, koja je zasijana kukuruzom, zauzima 1½ milijuna hektara. God. 1939. rodili su:

Padaska zaval	21 milijun kv.
Poluotok	6 „ „
Sicilia	25 tisuća „
Sardegna	67 „ „
Corsica	8 „ „
Malta	0.1 „ „

Kultura, po kojoj je Apeninska zemlja prva u Evropi, jest gajenje *riže*. U toj su kulturi tako daleko dospjeli, da stranci dolaze u Vercelli, gdje se u stanici za kulturu riže (»Stazione di risicoltura«) upućuju u metode gajenja. Kultura riže nije uvedena u Apeninske zemlje u davno doba; čini se, da je to bilo tek oko god. 1500. Ona je u Padskoj ravnici našla najpodesnije tlo: ljetne su temperature visoke, a dana je mogućnost, da zemljište bude naplavljeno. Cijele zime do proljeća stoji tlo pod vodom od nekoliko centimetara, da usjevi ne propadnu od studeni. Riža je itali-

³⁴ Pored svega truda, koji je uložen za bolji rod pšenice, čini se da apeninska Italija još nema nje dosta.

janska inače veoma dobre kvalitete, a ima je mnogo tako, da povrh svega toga, što se je izdašno troši kod kuće (»risotto«), još se dosta izvozi. Od 136 tisuća hektara, na kojima se gaji riža, 123 njih su u Piemontu i Lombardiji, 12 u Venetu i Emiliji, a samo 1 u cijeloj ostaloj Apeniniji. Na čitvom tom prostoru rodi 6,320.000 kvintala

Slika 25. Voćnjaci (A. Mori)

riže. Od toga se polovina potroši kod kuće, a ostalo se izvozi. Velika je pak nevolja za žiteljstvo, što ono u tim močvarnim krajevima mnogo trpi od groznice. U venecijskoj krajini pak raširena je i bolest kože »pellagra«; čini se, da je to gljivica, koja sa riže i kukuruza prijeđe na čovjeka, pak prouzrokuje upalu kože, a nakon nekoliko godina i smrt.

b. VOĆKE. Nema možda zemlje u Evropi, gdje bi gajenje voćaka bilo tako opsežno kao po Apeninskoj. Već u rimsko doba bogatuni su od zabave gajili voćke — pored uresnog drveća — uvozeći ih kao novotariju ponajviše s istoka. Do god. 1890. gajenje voćaka (osim kestena) bilo je posve lokalna značaja i kao proizvod i kao potrošak. Nakon te godine, povrh domaćeg gajenja, počelo se razvijati industrijsko gajenje a to ponajviše po Zavalu Pada. Po južnim krajevima Poluotoka pretjerano su gajili smokve i mendule, dok su zapustili stabla mcsnatog voća (sl. 25.).

a) *Maslinici*. Od najdavnijih su vremena ljudi smatrali maslinovo stablo svetim i dostojnim štovanja. Ne samo kršćanska predaja, koja je potekla od mučne svete večeri u vrtu Getsemani i od žrtve Golgote, već i stara hebrejska predaja prikazuje nam pjesmu o maslini, kao simbolu čišćenja i kao donosiocu mira. A bijela golubica u doba »općeg potopa« nosila je u svom kljunu grančicu maslinovu, vjesnicu izmirenja. Maslinovo stablo (*olea europea*) potječe s Istoka, iz Sirije i Libanona: odanle se postepeno raširilo po Sredozemskim krajevima. Gaji se ponajviše zbog ulja, koje se vadi iz njegova ploda.

Maslina po Apeninskim krajevima označuje polarnu i visinsku granicu sredozemskih raslina. Po PADSKOJ ZAVALI nema tog stabla, jer je temperatura zraka u siječnju prehladna (ispod 1° C). Vidimo ga tek u pojedinim primjercima po uskom pojasu podno Alpa od Lago Maggiore prema istoku do Jadranskih obala.

Po POLUOTOKU počinje maslina uspijevati u većim kompleksima tek na sjevernim podancima Appennina, počevši od Bologne dalje prema Jadranu, i penje se po njima u visini do 600 m. Maslina se na tirenskoj strani Appennina već u Liguriji (Genova) popela do 600 m; dalje na jugu raširena je po svim isponima i prodrla duboko u unutrašnjost sve do blizu izvora rijeke Tevere. Kako je južni Appennin prosječno sve niži, tako je i maslina sve više raširena. U Napoletanu ona seže od Tirenskog pa preko brda sve do Jadranskog mora; a u Calabriji se popela do visine od 800 m. Najviše su maslinici rašireni po Pugliama, gdje ih gaje vrlo pomnivo. Grad Bari bio je već u 14. stoljeću središte trgovine uljem.

Apeninski poluotok imao je prije nekoliko godina prvenstvo med zemljama, koje su proizvodile ulje. Ali od nedavna u Tunisu su zasadili maslinom goleme komplekse tla, koji su prije bili pusti;

a i Španija je znatno povećala površinu maslinika. I jedna i druga činjenica potisle su italijansku kulturu maslina na drugo mjesto. Puna je nada, da će se ona povratiti natrag na prvotni svoj položaj, koliko se tiče množine produciranog ulja; državna je vlast naime odredila, da po italijanskim kolonijama, naročito po Tripolitaciji i Cirenaici, koloniste to stablo sve više rašire.

Prešla je ta voćka sa kontinenta i na otoke: na Siciliju i Maltu, na Sardegnu i Corsicu.

Po SICILIJU se maslina kultivira od vrlo davnih vremena, jer su joj i tlo i klima veoma povoljni. Kako je ondje filoksera učinila velike štete na lozi, ratari su bili počeli regenerirati je; nu kako je takav rad dugotrajan i skup, mnogi su lozu nadomjestili gajenjem masline. Od tog se doba ona proširila te zauzima 270.000 ha; najljepše uspijeva po tirenskom pomorju pa i po jugoistočnim krajevima. Pored svega toga rod na Siciliji zaostaje za onim u Pugli od prilike za $\frac{1}{3}$. God. 1935. maslina je dala 213 tisuća hektolitara ulja, dakle također $\frac{1}{3}$ roda u Pugli.

Maslina u SARDEGNI ima malu važnost; ondje ona daje samo neke 34 tisuće hektolitara ulja, što je nekako jedna šestina roda u Siciliji.

U punom opsegu CORSICOM vladaju maslinici; ima ih ne samo po nizinama, već i po bregovima do visine od 200 m, a gdje gdje i od 800 m. God. 1932. bilo je 685.000 stabala, dakle na svakom je četvornom kilometru raslo nekih 90 stabala. Međutim je maslina pretrpjela tešku prirodnu krizu; napala ju je »mušica«, koja je načinila mnogo kvara. Upotreba arsenova praška nešto je koristila, ali će trebati uništiti stara stabla, jer su u njima legla tog zla. Ali korist od maslina trpi i sa strane čovjeka. Berba, koja traje od listopada do konca siječnja, vrši se rukama: sakupljaju se masline po tlu. Taj je posao dugotrajan i težak, a po tome je i prodajna cijena maslina skupa; mnogo ploda tim postupkom sagnije bez potrebe. Corsica, koja bi mogla davati do 250.000 kvintala ulja, proizvodi samo 60.000, pak mora potrebni ostatak da dobavlja iz vana.

I na MALTI uspijeva maslina, ali u nedostatnoj množini tako da se mora uvoziti dosta ulja.

Rod maslina u svim apeninskim zemljama dao je god. 1935. 2.2 milijuna hektolitara ulja.

b) Možda niti jedan kraj nema podesnijih prirodnih prilika za gajenje *loze* kao Apeninske zemlje. Ondje vlada ona sredozemna klima, koja je najpodesnija za nju; a kako te zemlje — pored visokih gora — imaju mnogo brežuljaka, važan je to faktor, vrlo podesan za gajenje *loze*. Uvažimo li vapnenačke ili vulkanske sa-

Slika 26. Gajenje duhana i loze (A. Mori)

stavine apeninskog tla, a onda i starodrevnu sklonost njegovih ratara za gajenje *loze*, lako razumijemo, što su Helleni — kako smo već istakli — još u davnini Italiju nazvali »Oenotria« (vinorodna). Najveće je bogatstvo Apeninskih zemalja upravo u lozi; rod je njezin tako velik, da stoji odmah iza Franceske. Vina ima toliko, da ga one izvoze, a pod imenima različitih krajeva, gdje uspijeva pojedina loza (sl. 26.).

Za vrijednost proizvoda, za svote investirane u vinarstvo (nekih 35 milijarda lira), za broj i za važnost industrija, koje su vezane na vinarstvo, za broj radnih dana, potrebnih u jednoj godini, gajenje loze u Apeninskim zemljama predstavlja najvažnije agrarno djelovanje iza gajenja pšenice i odgajanje štoke. Za razliku prema drugim vinorodnim krajevima površina u apeninskim zemljama, zasađena samo lozom, nije velika: 1 milijun ha (coltura specializzata = specijalizirana kultura); puno se češće gaji loza u zajednici s drugim biljkama (coltura promiscua = kultura miješana), takva kultura zauzima malo ne 3 milijuna hektara.

Po PADSKOJ ZAVALI svega površja, koje je zasađeno lozom, ima 1.8 milijuna ha, otkuda se dobiva 25 milijuna kvintala grožđa. U godinama, kad su uzdušni pojavi podesni, ne samo što je rod obilan, već je i kvaliteta vina odlična. Med takve delikatese spada bjelkasto grožđe, koje raste na monferatskim brežuljcima kod naselja Asti u nizini Pada; od njega se pravi pjenušac »Asti spumante«. Slične je važnosti crveno vino »Barbera« od loze, koja raste u pokrajini Barbera.

Od nekih 650 tisuća ha vinograda, u kojima se po POLU-OTOKU gaji samo loza, a za izradbu vina, više se od polovine nalazi po brežuljcima. Tako na pr. u Toscani, na istoku Rudogorju prostrana je brežuljasta krajina »Regione Chianti«; kako je tlo ondje vulkanskog porijekla, loza daje odličnu vrst vina »Chianti«. Poznata su još vina s podanaka Vezuva i s otoka Capri pod imenom »lacrimae Christi« (suze Kristove) — tako su dobra. Proizvod se grožđa odnosno vina kolebao dosta znatno: prije rata, god. 1909. rodilo je 96 milijuna kvintala grožđa; poslije rata rodilo je god. 1933. samo 32 milijuna kvintala. Poluotok je dao god. 1935. preko 25½ milijuna hektolitara vina.

A kad bi mi živjeli još u olimpsko junačko doba, obožavali bi u sjevernom primorju SICILIJE samo dva božanstva: Heliosa, boga vatrenog Sunca, i Dioniza, boga vatrenog vina. Helios stvara svojim žarkim zrakama užareno vino, a Dionizu teče u žilama vruća krv sunčanog oca. Tako je jako sicilijско vino.

Kao na apeninskom Poluotoku tako i na SARDEGNI veoma je važna kultura loze (na 319 km²). Ta se biljka gaji u opsežnoj mjeri po onoj niskoj ravnici Campidano, a osobito u susjedstvu samog grada Cagliarija. Loza je pretrpjela oko god. 1894. tešku bolest: propala je od peronospore, osobito po sjevernim vinogra-

Od krajeva APENINSKOG POLUOTOKA najrasprostraniji su kesteni po Toscani; ima ih na 135.000 hektara; za njom ih je najviše po Liguriji (82.000 ha) i po Calabrij (66.000 ha). Rod njihov na cijelom Poluotoku daje $3\frac{1}{2}$ milijuna kvintala. Nasuprot po ostalim apeninskim zemljama malo ima kestena, a po tom i malo roda. Na SICILIJI daju samo 34 tisuće kv. a na SARDEGNI 59 tisuća kv. na godinu.

Na CORSICI nasuprot rodi nekih 500.000 kv.; tã kestenici su hranitelji Korsikanaca; nekoliko su puta kesteni spasili žitelje od gladi; zbog toga ih čuvaju i njeguju, a osobito su ponosni na velike kestenike u kraju »Castagniccia« (Kostanjevica). Produkcija kestena, koja je prije rata davala $6\frac{1}{2}$ milijuna kv. godišnje, dosta se umanjila. Mnogo se stabala posjeklo, potrebnih osobito u industriji tanina; tek se rod godine 1929. približio predratnom: 6,300.000 kv., da se ponovo umanji sve do god. 1935. na $5\frac{1}{2}$ milijuna kvintala ploda, što vrijedi nekih 125 milijuna franaka.

U izvozu kestena Apeninske zemlje imaju prvenstvo med svim državama: izvozi se do 300 tisuća kv., a med njima vrlo mnogo »marroni«, koji su cijenjeni osobito u slastičarni.

Med stablastim kulturama jedno od najvažnijih mjesta u apeninskoj poljoprivrednoj ekonomiji zauzima *mendula*. Ona je zaista narodno bogatstvo tako da je možemo poredati odmah iza masline i kiselog voća. Rod njezin zna prekoračiti težinu od $1\frac{3}{4}$ milijuna kvintala godišnje. Najviše mendula pak daje Puglia i Sicilija, svaka najmanje po $\frac{1}{2}$ milijuna kvintala. Mendule, koje izvoze više od ikojeg suhog voća, šalju se u inozemstvo nešto malo u kori, a najviše oguljeno.

e) *Orah* je — kaže se — dospio sa crnomorske obale Male Azije u Helladu, a odavle u Apeninske zemlje. Sigurno je, da su davni Rimljani poznavali to stablo; stari je njihov običaj bio rasipati plod oraha, u znak veselja, prigodom vjenčanih svetkovina. Agrarna kultura oraha raširena je po svim apeninskim zemljama, koliko mu prijaju podneblje i tlo. Studen mu je najveći neprijatelj; posebice je za njegov plod ubitačan proljetni mraz. Za obilan rod potrebna je izdašna svjetlost; zbog toga orasi uspijevaju najbolje na prisojnoj strani. Dok se plod bere svake godine, stablo daje samo jedan put drvo: na kraju svog života. Množina ploda, koju proizvode apeninske zemlje, iznosi godišnje 225 do 250 tisuća kvintala. Od njih se izvozi prosječno 65.000 kvintala, što narodu

trgovačka organizacija. Protiv crva mora poljodjelac upotrebljavati oštra sredstva, da ga uništi; nabava tog materijala stoji dosta novaca, a to poskupljuje cijenu voća. Što se tiče izvoza trgovci nemaju solidarna duha, da sami vrše taj posao; posrednici kupuju robu, a onda je cijene po svojoj volji. Vrijedno je istaknuti, da i na Corsici uspijevaju agrumi, naročito narandže i mandarine. Ali od svih njih je najvažniji *čedar*. Poznat je u Corsici pred više od jednog stoljeća, ali je njegovo gajenje u većoj mjeri počelo prije pô vijeka. To stablo vrlo je osjetljivo: ne može podnositi ni mraza ni vjetrova, a uspijeva samo do 100 m aps. visine. Tlo mora biti rahlo, duboko i rodno, a na podesnom položaju, gnojivo obilno, a natapanje ljeti često. Uzgajač, komu čedar obilno rodi, mora da se dobrano brine oko stabala, da se čestito prilagodi osjetljivu radu te voćke. Tek pod takvim prilikama mogla je Corsica izvoziti odmah poslije svjetskog rata do 20.000 kvintala po 750 do 800 franaka za 100 kg. Ali kasnije, kako prodaja čedara nije bila organizirana, a voće za izvoz nije bilo valjano izabrano, izvoz je znatno pao, pala je i cijena; danas se za 100 kg plaća samo 150 franaka. Kako pak cijela produkcija iznosi godišnje nekih 10.000 kvintala, vrijednost bi njezina bila do $\frac{3}{4}$ milijuna franaka.

Na MALTI povrh navedenih voćaka uspijevaju *banane*, *smokve*, *rogači*, *mendule*, pa onda *narandže* i *limuni* a osobito mnogo *indijska smokva*, koju žitelji rado jedu.

d) Na površju od neko 6000 km² ima po apeninskim zemljama *pitomog kestena*, koji daje hraniv plod. Kako je klima dosta povoljna, a kesten dosta otporno stablo, ima ga po isponima u visini i od 950 m (na Etni i od 1500 m). Kesten je šumsko drvo, ali kad je uzgojen za plod, prima sa više pogleda karakter ratarski, pak tako tvori neki prijelaz med kulturom šumskoga drveća i kulturom voćaka. Pitomi kesten nema možda ni u jednoj zemlji tolike privredne važnosti kao po Apeninskim zemljama. Po brdinama, gdje življenje nema onih izvora, a ni onih udobnosti, kojih imaju ljudi po gradovima, a gdje cijele generacije brđana dobro poznaju siromaštvo i oskudicu, plod pitomih kestena vrlo je česta hrana, jer je jeftina, ugodna teka, hraniva, a i lako se čuva. Ljudi se u mnogim krajevima izdržavaju mesom i mlijekom koze, pa onda kuhanim ili pečenim kestenima, ali i kruhom, što ga načine od njih. Od onih 6000 km² otpada na ZAVALU 2385 km², koji su zasađeni pitomim kestenima. Najviše je ondje rasprostranjen po Piemontu (1226 km²), otkuda žitelji dobivaju milijun kvintala ploda.

Ostalo grožđe (neki 500 tisuća kvintala) prodalo se kod kuće ili se izvezlo za uživanje.

c) S južnom Franceskom, a posebice s Iberskim poluotokom konkuriraju Apeninske zemlje u pogledu *kiselastog voća* t. zv. *agruma*³⁵ (narandže, limuni, mandarini i sl.). Ne samo što se njihov plod ili kod kuće troši ili izvozi, već se od njega prave ekstrakti pa i ulje. Najbolji agrumi rode po južnim krajevima Apeninske zemlje, jer je temperatura zraka dosta visoka. Ali već u Sorrentu i Amalfiju, dakle blizu Napulja, nije siguran njihov rod; ako su stabla i prirodom zaštićena sa sjevera, moraju za hladnijih dana da ih pokriju kakvom rogožinom. Površje zasađeno agrumima nije veliko; nekih 1000 km², a ipak su oni jedan od glavnih izvoznih predmeta. (crtež 8)

Glavna je kultura agruma u SICILIJI. Marljiva ruka čovjeka tako je obradila tlo, da je čitavo istočno i sjeverno primorje pretvorilo u prave vrtove, gdje ima do 10 milijuna stabala narandža i citriona i drugog kiselog voća. Najbujnija je »Conca d'oro« (zlatna zaval); to je onaj zaton izmed Milazza i Barcellone, kao što i onaj kod Palerma, koji su velike rodnosti. Voće, koje ondje uspijeva, dragocjeno je i slasno. Njim se žitelji najviše bave, jer im donosi odlične materijalne koristi: rod od godišnjih 7 milijuna kvintala daje preko 1/2 milijarde lira dobiti. U novije doba izvoz se nešto umanjio, jer konkurira kalifornijska i španjolska roba.

Kako ima malo vode po nizini za natapanje, upotrebljuju se sva vrela, koja izbijaju na podanku susjednih ispona. Ali se voda crpe i iz podzemlja; na stotine parnih strojeva radi, da je dopreme na površje. Tim vještačkim natapanjem rod zna da bude dvadesetoro veći od običnoga, prosječnog.

U suprotnosti sa Sicelijom agrumi na SARDEGNI nemaju velike važnosti; uspijevaju na površini od samih 5,5 km². Med njima su cijenjene osobito narandže na podanku nekadašnjeg vulkana Mte. Ferru u zapadnom pomorju otoka; dobre su vrste i one po Campidanu — ali sve su umjerene kvalitete, jer su stradale od bolesti.

Na CORSICI bi mogle voćke biti od velike koristi po žitelje, da ih ne biju dvije nevolje. Jedna je prirodna: crv, koji u velike kviri plod, dok je druga nevolja ekonomske prirode: loša

³⁵ Od ital. riječi »agro« = kiseo.

dima. Teškom mukom i uz znatne materijalne žrtve dosta se toga regeneriralo amerikanskom lozom; ali općena je tužba, da od nje sardenjsko vino niti je tako dobro, kao ono od prijašnje loze, niti se može dugo sačuvati. — Sav rod loze na Sardegni daje malo ne pô milijuna hektolitara vina. Od toga, kao što po južnim krajevima Poluotoka i po Siciliji, pretežni je dio sardenjskog vina vrlo jak: ima u njem mnogo alkohola; dok su slaba vina rijetka.

Posebnom vrsti ploda rađa loza na CORSICI, jer potječe od strane loze, koja se ondje udomila. U naše vrijeme otočani povećavaju vinograde tako, da proizvod danas iznosi 200 do 220 tisuća hektolitara. Ako rod nije izdašniji, ne pada krivica na tlo, već na vlasnike vinograda. Oni trgaju čokote prekasno, puno kasnije nego u sjevernijoj franceskoj Provenci; poradi toga se osuši peteljka bobice, a to umanjuje rod. Bez sumnje je vino slađe; ali ta slatkoća nije važna činjenica u opsežnom prometu, već samo u pojedinim slučajevima; jer obično vino, manje svježije i ne preveć kiselo, ne uzavre potpuno, a slabo se održava zdravim.

Na MALTESKOM OTOČJU gaji se loza samo kao stolno voće, a nikako za izradbu vina.

Sve je to učinilo apeninsku zemlju prvenstvenom u pogledu loze; jer ona daje do 1042 hl vina na svakih tisuću hektara, dok Franceska daje 1013, Portugal 620, a Španija samo 380 hl. Za razliku od drugih zemalja, Appenninija malo gdje gaji isključivo lozu, ona uz nju sadi ili sije druge biljke. Ta je druga vrsta gajenja najobičnija (3 milijuna ha), dok se samo loza gaji jedva na 1 milijun hektara. Rod se loze koleba iz godine u godinu; u ovom stoljeću najmanji je bio god. 1933.: 32 milijuna kvintala grožđa, a najveći 1909.: 96 milijuna, dok god. 1923. nije mnogo zaostao za njim (84 milijuna). Ta znatna kolebanja u rodu loze zavisna su od klime. U nekim krajevima naime često se ističu krajnosti toplote, a u drugima ima krajnosti padalina. Negdje zna da bude zima preoštira, drugdje opet ljeto prehladno; isto vrijedi za množinu kiše: jedne godine previše, druge pak premalo. Sva površina u apeninskim zemljama, koje su zasađene lozom, dala je god. 1939. preko 43 milijuna hekt. vina. Od toga je rodilo

po Zavali Pada	16.0	milijuna	hektolitara
po Poluotoku	22.4	„	„
po Siciliji	3.0	„	„
po Sardegni	0.5	„	„
po Corsici	0.13	„	„

donosi korist od nekih 33 milijuna lira. Pored ploda važno je drvo oraha (orahovina); ono je tvrdo i teško, ali se lako modelira. Vrlo ga rado upotrebljavaju za izrađivanje pokućstva i uložaka za tokarske, a osobito mnogo za rezbarske predmete. Njime se koriste kutijari, puškari za kundake, graditelji aeroplana za vijke i dr. Sporedni su proizvodi tog stabla: neka smeđa tekućina, koja se iztiskuje iz korijena i iz kore: »orahovica«, orahovo ulje i dr.

f) *Trešnja* je stablo, koje je u Apeninsku zemlju dospjelo iz Male Azije. Ono raste divlje (*Prunus avium*), ali ne sačinjava šumskih kompleksa, već uspijeva samo po gdjevoja manja skupina ili osamljeno stablo. Od mnogo veće je koristi pitoma vrsta, jer daje izvrstan plod, koji se upotrebljuje i kao hrana i kao napitak. Odlike su trešnje »višnja« i »maraška«, od koje se pravi poznati liker »maraškino«. Proizvod pitome trešnje iznosi nekih 700 tisuća kvintala. Gaji se mnogo po ZAVALI, osobito po ravnici Piemonta i Emilije. Najviše roda pak daje na POLUOTOKU rodna Campanija. Po otočnoj apeninskoj zemlji trešnja doduše također uspijeva, ali je rod od male koristi.

g) Od drugog voća vrijedno je istaknuti samo ono, koje rodi ovećom množinom. Tu su u prvom redu *šljive*; njih apeninske zemlje rode godišnje $3\frac{1}{4}$ milijuna kv. a uspijevaju osobito po Zavalu i po sjeveru Poluotoka.

Iza šljiva Apeninske zemlje daju najviše *jabuka*. Posebice se ističe ZAVALA, jer daje preko 1 milijun kvintala. POLUOTOK, ako i je po površini veći od Zavale, daje jedva više od 1 milijuna kvintala. Jabuka po otocima slabo uspijeva; na svima njima rodi jedva 150 tisuća kvintala, a od tih najviše na SICILIJU, a najmanje na CORSICI.

Rod *krušaka*, koje uspijevaju manje više svagdje, najviše potječe iz PIEMONTE u Zavali i iz CAMPANIJE na Poluotoku.

Gajenje voćaka po Apeninskim zemljama bilo je posve lokalno sve nekako do god. 1890., i kao proizvod i kao potrošak. Iza te godine, pored kućevnoga gajenja voćaka počelo se razvijati i industrijsko gajenje.

Ako svaka kategorija voća i sadržaje po koju vrlo dobru vrstu, ipak, općenito, apeninski je proizvod voća sastavljen još danas od mnogo odlika i tipova, tako da se ne mogu poslati u promet velike jednolične množine svake vrste. Zbog toga »Fašistička Narodna Konfederacija ratara« nastoji da potanjim prouča-

vanjem pojedinih vrsta odabere najbolje i sadiocima ih preporučiti za gajenje.

Dok apeninske zemlje slave kao plodnu roditeljku loze i žita, maslina i agruma, na *dud* nekako malo se tko obzire, ma da je to stablo bujno i korisno. Ono je rašireno možda najviše od svih drugih, a zbog toga, što se prilagođuje i najnevoljnijim odnosima tla i vrlo različnim aps. visinama, ali ne stvara nigdje zatvorenih kompleksa. Nema pak kraja u niskoj apeninskoj zemlji, gdje ne uspijeva dud, ako se u susjedstvu i ne gaji svilac. Najviše ga ima po P a d s k o j n i z i n i; ondje se stabla redaju u dugim pravcima pored cesta, a i po poljima; tek ovdje ondje ih je po nekoliko na okupu. Kaže se obično, da je loza družica duda, a i obrnuto; ali to nije ispravno. Po rodnim poljanama, gdje ima na tisuće dudova, poredanih u alejama, oko badava traži med njima lozu. Njihova je najveća važnost, što su nosioci kulture svilene bube; nje hrane lišćem dudovim, dok su murve omiljelo voće bogatih i siromašnih žitelja (sl. 8).

c. POVRĆE uspijeva odlično i kvalitativno i kvantitativno, jer mu pogoduje i sastav tla i klima. Proizvodi vrtlarstva od velike su važnosti za Apeninske zemlje; ne samo što zadovoljuju domaću potrebu, već se mnogo njih izvozi. Ta je trgovina ondje započela već god. 1874./5.

Razvitak izvoza povrća ojačao se tokom vremena, kad se počele širiti specijalizirane kulture povrća po prostranim poljima; ta danas zauzimaju 220.000 ha, ali se po njima izmjenjuju često druge kulture. Manje je prostrano tlo stalnih vrtova: nekih 80.000 ha, koja su raširena ponajviše oko velikih naselja, kao neki pojas na pr. oko Milana, Rima, Napulja. Proizvod svega povrća vrijedi godišnje od prilike tri milijarde lira; izvoz — ako i jest danas umanjen — vrijedi do 300 milijuna lira, a usmjeren je najviše u Njemačku (polovina), Švicarsku i dr.

Specijalizirane kulture, koje zauzimaju najveće površje, jesu: krumpir, varivo, rajčice, kupus, pa onda ponešto lubenice, karfioli i dr.

Od svega povrća najviše se gaji *krumpir*. Sade ga na nekih 400 tisuća ha, a to osobito po POLUOTOKU (Abruzzi, Molise, Campania). Ali kako tlo nije svagdje najpodesnije, nije ni rod po hektaru svagdje najpovoljniji. Relativno su najveći producenti krajevi po ZAVALI; oni daju više od 30 milijuna kvintala, a od toga najviše Piemonte (preko 4 milijuna) i Campania (3.4).

APENINSKI OTOCI također dosta dobro rode krumpirom; tako daje godišnje (1940.):

Corsica	210	tisuća	kvintala
Sardegna	220	„	„
Sicilia	450	„	„
Malta	250	„	„

Na malom MALTESKOM otočju, omjerno prema njegovu površju, mnogo je više tla zasađeno krumpirom nego na ostalim trim otocima. Maltežani ako mnogo i jedu krumpira, ali dosta i izvoze svog roda (malo ne polovinu), al u zamjenu i uvoze stranog proizvoda.

Rod krumpira po apeninskim zemljama iznosi godišnje i do trideset milijuna kvintala (1939.). Od toga se izvozi prosječno 1 milijun kvintala u vrijednosti od nekih 50 milijuna lira. Najviše se šalje u Njemačku, Švicarsku, Egipat i dr.

Vrlo je znatna kultura *rajčica*, iza krumpira najvažnija. Gaje se na površnju od nekih 50.000 ha, a po svim niskim apeninskim krajevima. Rod iznosi godišnje malo ne 9 milijuna kvintala, tako da je svaki hektar dao 180 kvintala, a po nekim natopljenim poljima i do 600 kv. Sav je rod vrijedio 800 do 900 milijuna lira. Od toga je veći dio ostao u zemlji, dok se za 20 (pa i 25) milijuna lira otprema u inozemstvo svježih, a za 130 milijuna konzerviranih rajčica. Najjača su tržišta italijanskih rajčica Mađarska, Bugarska i dr. Izvoz u Njemačku zapinje, jer konkuriraju susjedne nizozemske rajčice, a tako i u Švicarskoj, jer tamo prodire franceska i španjolska rajčica. Od male je važnosti englesko tržište, jer ga opskrbljuju Kanarski otoci i Franceska.

Varivo je vrlo rašireno, naročito pasulj i grašak, jer ih Italijani rado jedu. Na površju od 84.000 ha rodi preko milijun i po kvintala, što vrijedi i do 50 milijuna lira. Najviše ga gaje po Trentinu i Venetu, po Campaniji i Pugli. Kako ne dostaje svega variva za prehranu žitelja, mnogo ga uvoze iz Mađarske i Rumunije.

U ovo zadnjih godina mnogo se raširilo gajenje *karfiola*; oni ne samo što se znatno troše kod kuće, već su postali osobitim objektom izvoza, jer su odlične kvalitete. Za tu se svrhu karfiol gaji ponajviše na Poluotoku (Campania, Toscana i Marche) pa i u

Venetu, a na površini od preko 14.000 ha. Sav je rod iznosio malo ne 2 milijuna kvintala.

Artičoka je — tako reći — specijalitet CORSICE. Dok se ta biljka gajila pred sto i više godina samo na 2 ketara, danas je ima na 250 hektara, a to ponajviše po istočnom pomorju. Jeseni, kada dozrije artičoka, sabiru plodove, koji teže ukupno 10 do 30 tisuća kg. Velikim kamionima ili željeznicom odnose ih u Ajaccio i Bastiju, odakle ih brodovima otpremaju u Marseillu i Nizzu. Ondje ih unovče i donesu kući 8 do 10 milijuna franaka.

d. CVIJEĆE. Gajenje cvijeća po Apeninskim zemljama bilo je uvijek vrlo rašireno; Italijani su rado držali cvijeće po svojim prozorima i balkonima. Povrh toga kućnog gajenja cvijeća počeo se prije nekoliko decenija industrijski obavljati taj rad. Kako je za takvu privredu najpodesnija klima po zapadnom primorju Ligurske rivijere, razvilo se ondje cvjećarstvo do zamjerne visine. Osobito su lijepi i mirisni klinčići; ali mnogo za njima ne zaostaju ruže, ljubice, tratinčice, katančice i dr. Naselja San Remo, Ventimiglia, Ospedaletti, Taggia, Bordighera i dr. poznata su takva središta, otkuda se u zimsko doba šalje cvijeće i u daleke krajeve Evrope, da po različnim zabavama i plesovima razliježu svoj mioniris. Iz Ligurije se gajenje cvijeća proširilo doduše i na ostale apeninske krajeve, ali je ona i dalje ostala na čelu svih poduzeća. Godišnje se izvozi cvijeća u vrijednosti od 18 do 19 milijuna lira, a najviše u Švicarsku, Njemačku i Češkoslovački protektorat, a ponešto i drugdje.

e. INDUSTRIJSKE BILJKE. Otkad su eksperimentalne nauke razjasnile mehanizam biljne produkcije i utvrdile, da biljke rastu uslijed kompliciranog procesa, a pod utjecajem sunčanih zraka, porušena je pregrada, koja je rastavljala ratarstvo od industrije. Danas smatramo biljku strojem ratarskih poduzeća.

Oznaka »industrijske biljke«, koju primjenjujemo određenoj grupi kultiviranih biljaka, izgleda možda pleonastična; zaista — strogo uzevši taj izraz — sve su kultivirane, a i mnoge su samonikle biljke »industrijske«, ako ih prerađuje ma bilo koje »industrijsko« poduzeće. Pače, ako bi htjeli u tom pogledu biti dosljedni do kraja, morali bi u industrijske biljke ubrojiti i šumsko drveće. Ipak prema dosadašnjem običaju uvrstit ću u tu skupinu samo: sladornu blitvu, konoplja, lan, pamuk, duhan i šafran.

Po Apeninskim zemljama od davnine se gaji *konoplja*. Klasično je središte gajenja konoplje osobito velika ravnica u Emiliji

oko Bologne i Ferrare; drugo je središte u Venetu, a treće oko Napulja i Caserte. U opće ima malo polja, gdje nije pa i malo površje zasijano konopljom. Državna vlast, da umani trošak za uvoz pamuka, nastoji na svaki način povećati proizvod konoplje. U svjetskoj proizvodnji Appenninija zauzima drugo mjesto s obzirom na množinu, jer producira godišnje i do 65 milijuna kg. Ta konoplja daje odličan materijal; ona je tanja i elastičnija od ruske, pa se može lakše presti. Kako Rusija danas, i za rata, malo ne sav svoj rod upotrebljuje kod kuće, izvozi se iz apeninskih krajeva nekih 48 milijuna kg sirove i prerađene konoplje.

Gajenje *lana* ima manju važnost od gajenja konoplje. Dok je oko 70-tih godina površina zasijana lanom iznosila i do 50 tisuća hektara, danas (1940.) je ima samo 15 tisuća. Najviše je ima po gorovitom srednjem Appenninu (Abruzzi i Molise), po Emiliji i Calabrij. Potreba vlakana za narodnu industriju iznosi godišnje neka 2 milijuna vlakana i isto toliko kg sjemenja; kako Apeninske zemlje ne daju dostatne množine, moraju one uvoziti preko 2 milijuna kg. Gajenje lana kano da pada; jedino laneno okružje, koje je nekada važilo kao izdašno, a i poradi tančine žilica, bilo je u Lombardiji.

Kultura *pamuka* bila se znatno razvila u doba Secesijskog Rata u sjeveroameričkoj Uniji; tom je prilikom bilo veliko pomanjkanje pamuka u Evropi; zbog toga se apeninske zemlje dale na gajenje te biljke. Danas ona uspijeva osobito na Siciliji (Caltanissetta); ondje ona daje preko $\frac{3}{4}$ milijuna kg vlakana i $1\frac{1}{2}$ milijuna kg sjemenja. Ratari, koji imaju podesne zemlje za uspjeh te biljke, gaje je zamjenično sa žitom. Da se pojača proizvod pamuka, upotrebljuje se sjemenje posebnih sjeveroameričkih pamuka i — čini s — s dobrim rezultatom.

Na Malti se *pamuk* gaji i čini osnovu danas malene, ali nekada bujne, industrije. Prije no što je para istisnula jedra bila je prilično jaka industrija platna za jedra. Kaže se za velikog britanskog admirala Nelsona, da mu se je tako svidjela jakost i kvaliteta malteskog platna za jedra, da je naručio, da se naprave nove garniture jedara za čitavu njegovu flotu kad je bila u luci Vallette na opremi. Pamuk se obično sadi kao među-usjev, između dvije žetve, a biljke se pamuka čupaju s korijenom kad cvijet sazre; mala su polja naime previše dragocjena da bi se smjela upotrijebiti samo za jedan usjev dok on ne dotraje, ma da bi se tako uštedilo

mnogo truda i vremena uzgajaćima. Tvar se šalje u inozemstvo na bojadisanje, jer se na Malti još nije moglo postići postojanost boja.

U zadnjih 30 godina prošlog stoljeća kultura *duhana* dala je dosta slabe rezultate bez sumnje poradi pretjeranog fiskalizma Monopola, koji je kupovao proizvod. U idućem desetgodištu, kad su dopustili saditi duhan bez birokratskih stega, porasla je sadena površina na dvostruku vrijednost. Za rata malo se tko dakako mogao baviti kulturom duhana, dok danas ta površina iznosi 35 do 40 tisuća ha. Odatle se dobiva nekih 45 do 47 milijuna kg duhanova lišća. Apeninska zemlja zbog toga dosta se oslobodila tuđeg materijala, tako da ga danas uvozi samo 3 do 4 milijuna kg, dok je prije trebala i preko 20 milijuna kg. Tri su krajine, gdje se najviše sadi duhan: Veneto i Puglia na kontinentu i otok Corsica. U Venetu je rašireno gajenje najviše američkog, a u Pugli levantinskog duhana.

Na Corsici su tlo i klima posve podesni za gajenje duhana. Postoji naime ondje domaća vrsta (Erba Tabacco), koja se poradi svojih sirovih svojstava ne bi mogla upotrijebiti u industrijske svrhe. Poslije svjetskog rata nastojali su oplemeniti biljku, a to je učinila režijska vlast, poučavajući sadioce, kako će postupati. Oni su neko vrijeme slušali savjete, tako da je god. 1925. proizvedeno do 500.000 kg duhana. Kad su pak režijski činovnici prestali polaziti tamo i sadioce prepustili samima sebi, pošlo je sve na gore. Nakon 6 godina takva nerada t. j. god. 1931. sabralo se samo 80.000 kg duhana, dok za godinu 1935. statistika ne iskazuje ništa.

Duhan na Malti počeli su gajiti prije nekoliko godina u privredne svrhe, ali na maloj površini. U sezoni 1935./6. bilo je zasađeno duhana na 110 ha, gdje je rodilo do 8000 kg.

Gajenje *sladorne blitve* bilo je prije nekih 60 do 70 godina sporadično, pa se sav fabrikat morao uvoziti. To je dakako bio težak danak za žitelje pored svega toga, što je Italija prije svjetskog rata trošila malo šećera, mnogo manje od drugih evropskih zemalja. U Engleskoj je svaki čovjek prosječno trošio na godinu 48 kg, u Švicarskoj 31, u Franceskoj 17, u Njemačkoj 14, a u Italiji samo 5 kg. Tek oko godine 1885. uspjelo je obnoviti tu grana ratarstva; god. 1888. bilo je samo 75 ha zasijano blitvom. Ustrajnim radom italijanskih agronoma uspjelo je znatno povećati težidbenu površinu i ojačati izdašnost blitve. Danas je (1940.) njom zasijana najviše nizina oko donjeg sliva Pada: po Venetu i Emiliji. Sve

apeninske zemlje rode godišnje toliko blitve, da se iz njih izvuku i do 5 milijuna kvintala sladora. Otočni apeninski krajevi nasuprot ne gaje blitve, zbog toga su upućeni na uvoz sladora iz kontinenta: Sicilia i Sardegna iz Zavale, a Corsica iz Franceske. Dok su Apeninske zemlje u prijašnjim godinama uvozile sladora i do 1 milijarde kg, sada ga (1935.) trebaju samo neki $7\frac{1}{2}$ milijuna kg.

Za *šafra*n vlada mišljenje, da su ga Arapi donijeli iz Azije u Španiju, gdje su ga odgojili. Odanle — priča se — tu je biljku prenio u Italiju oko god. 1200. neki dominikanac. Od toga se doba šafra raširio po Toscani, Piemontu, pa i Siciliji. Al s vremenom je gajenje te biljke nazadovalo, pa se lokaliziralo u Abruzzima, specijalno u Aquili. Uzrok propadanju bili su induktrijski odnosi u Franceskoj. Ondje su naime trebali mnogo šafrana, osobito za bojadisanje različnih predmeta, a kako je doprema njegova iz Italije bila preskupa, počeli su ga gajiti u samoj Franceskoj. U Aquilanu su se međutim i dalje bavili gajenjem šafrana, jer su ga mnogo izvozili u Njemačku. Ako i jest taj kraj u povećoj aps. visini (i preko 900 m), ipak mu ondje i klima i tlo pogoduju. Gomolji ne propadaju, ako je temperatura zraka i 13° do 15° C ispod ništice, samo da dugo ne traje. Tlo je povoljno, jer nije odviše kompaktno, pa je po tom prokapljivo, a sastava je vapnenačkog. Kako je upotreba šafrana u industriji vrlo velika, mnogo ga i pomnjlivo gaje; tã jedan kg se prodaje po 300 do 350 lira (a katkada i po 450). Izvoz je šafrana donio uzgajacima na pr. god. 1939.³⁷ do 700.000 lira.

Kumin je pak specijalitet *M a l t e* gdje rodi do 2500 kvintala godišnje. Nešto ga upotrebljuju kao pridodatak slatkim kolačima, ponajviše ga pak šalju u inozemstvo, gdje vade iz njega eterično ulje.

F. KOPNE NE KORISNE ŽIVOTINJE

a) *STOKA*. Od korisnih životinja *stoka* u Apeninskim zemljama nije još ni s obzirom na kvantitet, a ni na kvalititet na najboljem stupnju; nije se naime do nedavna marilo za križanje boljim rasama, a k tome nema mnogo sočnih pašnjaka, izuzevši one po Alpama. Pored toga, kako je vrtlarstvo opsežno

³⁷ Novijih statist. podataka nema o šafranu.

razvito, nema u dostatnom opsegu ni podesna tla za teženje krmnih biljaka. Zbog toga s punim je pravom već god. 1864. isticao P. Maestri, da nije dovoljno imati stoke, već da treba za nju dosta, a i dobrih pašnjaka, pa i livada. Nije čudo, što je bilo u tadašnjoj Italiji jedva 7 milijuna goveda, dakle premalo za prehranu i tadašnjeg žiteljstva od 25 milijuna duša. God. 1881. popis je marve utvrdio, da se stanje nije znatno izmijenilo. Tek god. 1908. nastaje povoljnija situacija; ta je trajala i u idućem desetgodištu, ako je vlast i morala žrtvovati u ratu do dva i po milijuna glava stoke (ponajviše volova) za prehranu samo svoje vojske. God. 1930., dakle desetak godina poslije rata, broj se goveda nešto malo povećao; nasuprot broj ovaca i koza u tom razdoblju (1908.—1930.) znatno se umanjio. Apeninske su zemlje s tih razloga bile prisiljene uvoziti mnogo blaga za prehranu svojih žitelja. Takvi su odnosi vladali i g. 1939., kad je uvezeno živog blaga i mesa za nekih 100 milijuna lira.

Ima milijuna glava stoke i tisuće pastira, koji kroz nekoliko ljetnih mjeseci žive po povremenim stanovima daleko od svojih naselja.

Po ALPAMA pastirski su stanovi često grupirani, tako da izgledaju kao sela, gdje je sve živo samo ljeti — zimi je nasuprot sve mrtvo. Ti su stanovi rasporedani ponajviše u dva, a često i u tri pojasa prema većoj ili manjoj aps. visini pašnjaka. Izgrađeni su od zidova ili od drva i zidova — vrlo rijetko samo od drva, osobito ondje, gdje u susjedstvu ima šuma. Nakon dvadesetak dana, što su pastiri i blago proboravili po niskom pogorju, polaze u više krajeve; ondje ostaju mjesec dana, da se koncem srpnja popnu do najviših pašnjaka. Ondje ostaju do konca rujna; tada počinju silaziti također postepeno, dok se konačno ne vrate kući. U Friulu na pr. postaje se nalaze na visinama od 1400 m, 1600 m i 1900 m.

Kao što drugdje po sredozemskim krajinama, tako i po apeninskim zemljama to *k a t u n s k o g o s p o d a r s t v o* od nepovoljna je utjecaja na ratarstvo; tim postupkom đubre ostaje daleko od polja i livada, gdje propada bez koristi, a u nizini ga nemaju dosta za gnojenje polja.

Proizvod mlijeka jedan je od najvažnijih kapitala Apeninskog stočarstva, jer hrani industrije sirarske. Dakako proizvod mlijeka nije svagdje jednak, jer zavisi od različitih prirodnih faktora, naročito klimatskih i pedologijskih, odnosno od hranivih trava.

Po apeninskim povisokim isponima, gdje se stada, koja idu na ispašu sastoje od glava tanka zuba, od ovaca naime i od koza, stanovi su pastirski grubo izgrađeni, a bez ikakve i najmanje udobnosti. Po ispašama na visokim gorama postoje kamenite ograde za blago i malo pokriveno sklonište za pastire. Gdjegdje nema ni tog skloništa; pastiri umotani u svojim ogrtačima spavaju na prostom polju, a blizu mreže, koja zatvora stado pod paskom pasa.

U ZAVALI god. 1930. nabrojeno je preko $4\frac{1}{2}$ milijuna glava, dakle 64% svih goveda u apeninskim zemljama. Goveda imaju ondje većinom trostruku djelatnost: daju mesa i mlijeka, i tegle. Krave, posebice one po brežuljcima, daju vrlo mnogo mlijeka (do 3100 litara godišnje), koje se upotrebljuje ne samo kao piće, već se od njega izrađuju mnoge i dobre vrste sira. Kao što je Dolina Pada još prije 7 stoljeća bila najvažnije evropsko tržište kravljega sira, tako je ostala i do danas. Povrh sira priređuje se maslac i to godišnje neko $\frac{1}{2}$ milijuna kvintala; fabrikacija je i tog predmeta lokalizirana, najviše po Padskoj zavali. Svih vrsta mliječnih proizvoda izvozi se godišnje nekih 265.000 kvintala u vrijednosti i od 200 milijuna lira. Med njima najviše ovčjeg sira odlazi u inozemstvo: za 63 do 98 milijuna lira. Od svih mliječnih proizvoda najviše putuje u USA (za 87 milijuna lira), onda u Francusku (35 milijuna lira), u Vel. Britaniju, Švicarsku, Tunis i t. d. Padska ravnica ima i najveći broj konja: preko 400 tisuća, dakle polovinu svih, koliko ih ima po apeninskim zemljama. Med njima se ističe Lombardija sa 180 tisuća. To su potomci onih konja, koje su tamo unijeli Etrušćani i Venecijani; dakako da nijesu čiste tadašnje rase, jer su se u rimsko doba križali sa galskom rasom. U srednjem vijeku postojale su u tim krajevima znamenite kneževske ergele, gdje su se gajile odlične vrste konja. Tokom španjolske vlasti uneseni su tamo andaluzijski i provensalski konji; u doba križarskih vojna pak brojni su orijentalni konji po Lombardiji imali svrhu, da obnove glavnije domaće trage.

Po Padskoj zavali ističe se takođe gajenje svinja zbog toga, što ondje uspijeva kukuruz, kojim se hrani ta životinja. Obično u toj krajini ima godišnje preko $1\frac{1}{2}$ milijuna komada, a od njih polovina u Emiliji, gdje tu granu privrede smatraju vrlo časnom, a — recimo — jer je vrlo unosna.

Po APENINSKOM POLUOTOKU osobito po južnim krajevima, ovce sačinjavaju bogatstvo žitelja; one im daju meso,

mlijeko, vunu i kožu. Od vune se po malim (domaćim) radionicama tke latak, ali samo za domaću upotrebu. Od njega izgrađuju slikovite ogrtače za pastire i skoro nepoderivu odjeću za seljake; ta je osobito vrijedna za one gorštake, koji se veru kroz guštare (»macchie«), jer je daleko trajnija od drugih evropskih vunениh tkanina.

Konj je apeninski u opće malen, dosta lijep, ali nije pogodan za bregovite krajine. Kako ih je malo (jedva 2 na 100 žitelja) moraju ih uvoziti. Ima različitih traga; od njih se svojom crnom bojom odlikuje kampanijska, koju upotrebljavaju kardinali u Rimu za svoje kočije.

Koza, koja je raširena ponajviše po jugu Apeninskog poluotoka, od koristi je ljudima kao i ovca, ali čini velike štete šumskim mladima. Država je zbog toga nametnula teške poreze, tako da se broj koza veoma umanjio; ima ih samo 1,900.000 komada (1930.).

Krmad je puno tanja i okretnija od naše poradi toga, što se ne tovi kao kod nas u torovima, već na prostom, gdje se mnogo pomiče, pa ne može da odeblja. Po boji je pretežno crna (porci neri). Nema je mnogo, jer ne dostaje hrane po šumama (žir).

U mjesto konja služi kao tegleća marva — povrh goveda — mazga i mula (križanci konja i magarca). Ustrajne su to životinje, pak ih upotrebljuju ponajviše za nošenje tereta po brdinama.

Najviše je rasprostranjena kao tegleća životinja magarac. On je nerazdruživi pratilac italijanskog težaka; ne samo što nosi teret, već često puta i samoga gospodara. Po broju magaraca Apeninske su zemlje prve u Evropi; ima ih do 1 milijun (1930.).

U SICILIJU se kulturne životinje razlikuju od onih u drugim apeninskim zemljama po broju njihovih vrsta. Gajenje goveda i svinja pak znatno je manje, dok je ono ovaca i koza mnogo veće nego po mnogim zemljama Apeninskog poluotoka. Na Siciliji sve je stočarstvo usredotočeno po latifundijama: ogromni su ondje pašnjaci, koji su prekidno zasijani žitaricama. U prošla vremena, dok su postojala feudna latifundija, stočarstvo je bilo vrlo poštivano, a Sicilia je bila najbogatija stočarska krajina. Nakon osnutka Italijanske Kraljevine seosko je žiteljstvo tražilo, da bude samo ono gospodar na svojem tlu; mnogo je feuda tada rasparčano u sitne čestice. Ali ti novi mali posjednici nijesu bili vrsni valjano iskoristiti svoje zemlje, jer nijesu imali dosta kapitala, ili nijesu imali tehničke vještine, a napose što su mnog od njih imali svoje

zemljište daleko od cesta i vode, a gdjekad i u malaričnim krajevima. U takvim nevoljnim prilikama ti mali posjednici nijesu mogli prehraniti sebe i svoje obitelji; u velikoj stisci morali su prodati svoj posjed i ponovo postati plaćenici latifundista.

U Siciliji puštaju stoku na pašu bez pastira, samo je u primorskom pojasu tjeraju gdjegdje u štale. Po primorju se pašnjaci brzo razvijaju, jer je zimska studen umjerena; ondje može stoka i na prostom bez pogibli prezimiti. Ali kad nastaje proljeće, pa ljetna suša, stada polaze u brda, gdje ostaju do polovine jeseni. Marvu često puta tjeraju i u strništa, gdje ona nađe nešto trave, da se prehrani. Što se pak tiče industrijske stoke, nju ne vodi izravno njezin vlasnik na svojem zemljištu, već unajmljuje tlo kakvom gospodaru (»massaro«), koji drži više omanjih zemljišta na okupu; često se opet latifundija raskinu u male industrijske jedinice, koje se daju u najam zakupnicima.

M a g a r a c a ima dosta po Apeninskom poluotoku, ali najviše po Siciliji: do 20% cijele apeninske zemlje.

Kako Sicilia nema dosta željeznica i podesnih cesta za prevoz robe, upotrebljuje se mnogo tegleća marva. Nu još je jedna činjenica, koja traži, da se upotrebljuje takva marva; vrlo mnogo težaka stanuje po gradovima; odavle do njihovih zemljišta često je dalek put, pa su prisiljeni da se služe živinama. Med njima je najviše upotrebljen magarac, a onda mule i mazge. Nasuprot konja ima vrlo malo (70.000), jer nijesu tako ustrajni kao magarac.

Gajenje s t o k e na MALTI vrši se vrlo brižno, ali s pomoću uvezene hrane. Osim konja (11.000) i goveda (5000), ima mnogo ovaca (18.000); a dosta su raširene svinje i kunići.

K o z a je na Malteskom otočju tipična životinja. Ona »nosi« svaki dan u gradove mlijeko, koje se muze pred vratima pojedinih kuća.³³ Na cijelom teritoriju ima ih preko 25.000 glava. Evropejci ih cijene i vole, jer njihovo ulijeko ima mnogo masti. Arapi nasuprot imaju prema toj životinji neku odvratnost i ne će da je drže. Ipak su ih otpremali u susjedne franceske kolonije sjeverne Afrike, gdje ih ima po većim gradovima za prehranu evropskih žitelja. Međutim franceske vlasti tvrde danas, da koze malteske unose mikroorganizam (*Micrococcus melitensis*), koji prouzrokuje kod ljudi groznicu (»maltesku« ili »mediteransku«). Od toga se prenosi

³³ Danas, u doba rata možda je drukčije!

bolest ponajviše mlijekom; zbog toga se propisuje kuhati mlijeko, da uginu uzročnici groznice.

Posebna je vrsta magaraca na susjednom otočiću PANTELERIA: križanci su to sicilijskog i afričkog magarca. Vrlo su ustrajni, a umjereni u hrani; brzi su i vrsni nosači. Žitelji ih rado goje, jer prodajom njihovom dobro zarađuju.

Kako po SARDEGNI prevladava gorovita površina, a k tomu vruće i vrlo sušno ljeto, žitelji su bili prisiljeni podati se pastirstvu. Po otoku veći dio površja služi za pašnjake, po kojima se kreću brojna stada stoke, koja čuvaju obično po dva pastira. U pogledu stoke Sardegna zauzima prvo ljeto med svim apeninskim zemljama; velik je naime broj goveda, konja, ovaca i koza. Po popisu od god. 1930. bilo je na tom otoku:

	56.000 konja
	45.000 magaraca
ali i	
	240.000 goveda
	2,054.000 ovaca i
	436.000 koza

Eto zbog toga je Sardegna pretežno stočarska zemlja.

Od najveće su privredne koristi one ovce, koje se gaje po gorskim pašnjacima. Ljeti pastiri vode to blago u goru, gdje ostaju od lipnja do polovine rujna, a penju se u visinu i od 2000 m. Proizvod mlijeka zna biti i do 2 milijuna hektolitara, a $\frac{1}{4}$ milijuna kvintala sira, od kojih se do 90.000 izvoze. Po otoku ovčji je sir opća hrana ljudi, ta na svakih 100 žitelja otpada do 200 ovaca. Pored mlijeka i sira ovca daje i vunu. U zemlji, kao što je apeninska, koja ima stare i slavne tradicije u industriji vune, proizvod vune ima posebnu važnost. Međutim nije sva vuna, koju daju ovce, podesna za pređenje i tkanje; polovina je se upotrebljuje kao postava za jastuke i strunjače. Kako je pak potrebna velika množina vune za njezinu industriju, uvoze se znatne količine osobito iz Australije, Argentine, Južne Afrike, Uruguaja. Vrijednost uvezene vune iznosila je gdjekad (1929.) i preko milijarde lira. Goveda, odgojena u Sardegni, daju valjano meso, koje se u velike izvozi osobito na Poluotok, da pokrije dobar dio njegove potrebe; tamo dolazi svake godine 20 do 30 tisuća volova. Ali u Sardegni još nema velikih klaonica, a ni podesnih hladionica, a nema ni tvor-

nica za strojenje koža pa ni praonica za vunu — svega toga nema u toj zemlji, gdje na svakog stanovnika otpadaju tri ovce i koze.

Sardegna daje osim toga najbolje konje za lagano tegljenje, a i za sedlo osobito italijanskoj vojsci.

Rase životinja po CORSICI za rana su se prilagodile prirodnim prilikama otoka. Gajenje njihovo naime vrlo je primitivno; nema staja; nema ovčarnica, nema svinjaca. Životinje, puštene na slobodu, označene su na uhu kakvim običnim znamenjem, da ih vlasnik može raspoznati.

Kako vojska ne nabavlja korsičke konje za svoje svrhe, jer su preniski, žitelji ne će da ih uzgajaju. Konji će na otoku služiti samo malim gospodarima za jašenje.

Dok se broj konja umanjuje, onaj se maza povećava. Ratarske potrebe zahtijevaju gajenje mazga, jer vrše neuporedive poslove. Po onim bregovitim krajevima njezina treznoća, njezina izdržljivost, a osobito njezina sigurnost u hodanju čine je najkorisnijom i najvrednijom; nju upotrebljuju za tegljenje i za nošenje tereta. Ima ih na Corsici nekih 5500, a potječu ponajviše iz okoliša naselja Calvi.

Magarac, koji se u Corsici rasplodio tako, da ga ima 20.000 glava, vrlo je upotrebljiva životinja. Treba ga vidjeti, kako nosi teret, kako vuče kola, kako vodi povrćare na trg, kako vjerno prati stada, kad idu na ispašu, i kad vrši stotinu drugih poslova. Magarac to radi strpljivo i ustrajno i zbog svih tih svojstava on je najvažnije oruđe u ratarskom životu zemlje; njemu posvećuju svu pažnju, jer je čovjeku od najveće koristi.

Danas se na Corsici razvija neka specijalizacija u seoskom gospodarstvu: postepeno se rastavlja poljodjelstvo od pastirstva. Ta rastava poslova bit će od koristi kulturama i stočarstvu. Već su pomalo počeli žitelji intenzivnije gajiti korisne biljke: lozu, voćke, krumpir i dr., dok se blagom posebno bave samo pastirski seljaci.

Od kulturnih životinja, koje Korsikancu daju hrane, najvažnija je koza. Kaže se, a ne bez razloga, da je ta životinja bila jedna od nevolja Corsice. Kad je naime koza prepuštena svojem instinktu, onda načini velike štete na biljkama — kao i po našem kršu. U suprotnom slučaju vrlo je korisna za siromašne ljude. Od nje imaju mesa a i mlijeka, koje piju a i prerađuju u sir. Od dlaka pak pletu žice, kojima izrađuju ogrtače (»pelone«), a od njezine kože fabriciraju dobre rukavice. Sigurno je, da je ta domaća ži-

votinja vrlo korisna, kad ne prekoračuje međa, koje su joj određene; koza je zbog toga nazvana »kravom siromaha i siromašnih krajeva«. Teška je nevolja međutim zadesila Corsicu s obzirom na koze; broj se njihov naime u 50 godina umanjio za 85.000, tako da ih danas ima samo 140.000; dakle tek svaka dva stanovnika imaju po jednu kozu.

O v c a, kao i druge korsičke životinje, niska je: nekih 50 cm, a teška je samo 15 do 20 kg. Njezino meso kao da nije prijatno — ali se žitelji ipak hrane njime. Vuna je njezina doduše dugačkih uvojaka ali dosta grubih dlaka. Nasuprot dobro mlijeko glavni je onaj faktor, koji daje čovjeku podstreke, da gaji ovce; ima ih i do 250.000 na Corsici.

S t o k a debelog zuba, niska je rasta tako da je teška prosječno samo 300 kg. Dok je u prošlom stoljeću bilo na otoku nekih 65.000 glava, danas ih je samo 45.000. Ako se broj njihov i umanjuje, kvalitet se nasuprot poboljšava.

Kao po drugim Apeninskim zemljama tako je i na Corsici razvijeno katunsko gospodarenje. Mjeseca studenoga pastiri i njihove obitelji silaze s blagom na obale. Ondje se zimsko prebivalište sastoji od kuće i od ograđenog prostora. Kuća je prostrana i čvrsto građena, pokrivena je crijepovima ili škrljajcima; u blizini je na podesnom mjestu, u zavjetrini tor, gdje marva počiva po noći. Kad se pastiri uvjere, da je tlo u toru dostatno nadubreno, napuste ga i povedu blago, da drugdje noći. Po tom napuštenom tlu sade onda krumpir i grah da se prehrane. Ne siju pšenicu, jer je nabavljaju iz Franceske; oni ili žene pripremaju od brašna oveće kolače, koji se utvrde, a kad ih hoće jesti, moraju ih smekšati u vodi. — U lipnju silna žega a i groznica tjeraju pastire da sa svojim blagom pođu u više položaje, u svoja naselja. Jedan dio obitelji ondje zastane, da se pozabavi poljodjelstvom. Ostali se domari popnu u goru, gdje životare do polovine rujna. Tada se vrate u svoja naselja i s blagom ostanu ondje do studenoga — kad ponovo sađu na obalu.

Od drugih kulturnih životinja, koje gaje Korsikanci, ističem s v i n j u. Njezino je meso tako dobro, da svaka seoska kuća uzgaja barem po dva primjerka.

K o n j korsički malena je stasa i tankovita; odgojen na prostom u prirodi postaje smotren i ustrajan. Konj, ako i jest vrlo koristan u radu, ipak se po broju umanjuje: god. 1906. bilo ih je na otoku 9500 grla, a god. 1937. samo 4500.

b) PERAD, PČELE I SVILCI. *Perad i jaja*. Veoma su važni produkti privrede osobito po Padskoj ravnici. Malena kokoš nosi razmjerno mnogo jaja. Ne posvećuje se njoj mnogo pažnje; mali čovjek pusti svoju perad po danu iz kuće, da zoblje gdje može i što može; po noći je pak doprema u kuću, zatvori je u kajbi, pa s njom spava u istoj sobi.

Gajenje *pčela* rašireno je po svim apeninskim zemljama, najviše pak po brežuljastim isponima Zavale Pada. Tvrdi se, da u svim apeninskim zemljama ima doduše preko 300 tisuća košnica, ali su vrlo mnogo njih antikviranih oblika, tako da se ne mogu po njima pčele izdašno iskoristiti. Sav rod meda iznosi godišnje nekih 30 tisuća kvintala; od njega se nešto izvozi, dok se ostalo upotrebljuje u zemlji.

Glasovite su malteske *pčele*, jer njihov med ima poseban ukus, koji potječe od biljke »majčine dušice«, koja ondje raste. Pričalo se, da davno ime tog otoka »Melita« potječe upravo od takva meda.

Svilci. Posebna se pažnja posvećuje kulturi svilaca, jer daju dobra materijala. Središta su te kulture naselja u Padskoj nizini, a u južnoj Italiji samo oko Sorrenta. Gajenje je svilaca tako rašireno, da se može smatrati kao kućni obrt. Počeci svilogojstva u Italiji padaju nekako u polovinu srednjega vijeka, kad su Arapi donijeli svilca iz Azije u Siciliju. Gajenje njegovo u vezi s dudom jedva se spominje u 13. i 14. stoljeću; ali već u 15. i 16. vijeku zauzelo je maha po čitavoj zemlji. Nu kasnije poradi unutrašnjih političkih smetnja nastao je u tom nazadak, pa su mnogi od onih, koji su se time bavili, pobjegli u južnu Francesku. Ondje su našli povoljne prirodne prilike, pa se ta grana privrede toliko razmahala tokom vremena, da je danas svilarstvo francesko (Lyon) snažan konkurent italijanskom. Kad su nastala mirnija vremena, gajenje svilaca ponovo se podiglo; tek u polovini 19. stoljeća nastala je katastrofa: teške bolesti uništile su veoma mnogo životinjica. Danas Apeninske zemlje zauzimlju prvo mjesto u Evropi, jer producira 5,3 milijarde kg kokona.

G. MORSKI ORGANIZMI

RIBARSTVO. Za tu granu privrede čini se, da su prirodne prilike podesne. Obala je — osobito na tirenskoj strani — dosta razvedena, a ima po njoj i dosta luka, koje služe kao osnovke za

ribarske lađe. Ali treba imati na umu, da broj ribljih individua u toploj vodi Sredozemskog mora nije tako velik kao u hladnim vodama Nordijskog mora: lov zbog toga daleko zaostaje s obzirom na kvantitet. Pored toga se ribarenje vrši primitivnim sredstvima, a i lađe nijesu čestito udešene. »Čozoti« (ribari iz Chioggije) bacaju mreže, koje dopiru do dna morskoga; odavle izvlače sav sitniš (mrijest) pa tako tamane ribe. U Napulju i u Siciliji nudaju na prodaju »frutti di mare« (morsko voće); u njima ima različitih školjka, ali i drugih sitnih životinjica sa dna.

Izuzevši Jadran i Malteski konao, more, koje plaće apeninsku zemlju, duboko je u maloj daljini od obala i zbog toga ima uz nje malo riba. Državna je vlast snažno poduprla ribarstvo, jer se njime bavi do 290.000 ljudi na 43.000 brodica: ona im je dala kredita za nabavku motornih čamaca, oslobodila ih je od nekih dažbina, sagradila je tržnicu za ribu i dr. Povrh svih tih olakšica još prevladavaju ribarske lađe na jedra, ako se u zadnjem desetgodištu i razvilo ponešto mehaničko ribarstvo. Italijani se slabo hrane svježom ribom bilo zbog visokih cijena po gradovima, koji su daleko od mora, bilo zbog pomanjkanja potrebitih hladionica. Oni zato mnogo upotrebljavaju sušenu ili konzerviranu ribu, koju dopremaju sa sjevernih krajeva Evrope i za koju plaćaju i preko 150 milijuna lira godišnje.

Ribarska djelatnost vrlo je različita u različnim okružjima.

Na obalama PADSKE NIZINE dva su naselja, koja se od davnine bave ribarenjem: Venezia i Chioggia. Chioggia je jedno od najvažnijih ribarskih mjesta na Jadranu; odanle su ribari (»čozoti«) polazili nekada (za Austrije) u lov na ribu uz hrvatske obale. Venezia vrši danas svoj obrt samo po lagunama, dok je ribarenje po visokom moru prepustila Chioggiottima.

Na Apeninskom poluotoku najvažnije su ribarske luke u Jadranskom primorju: okružje Bari, gdje je usredotočena desetina sve italijanske ribarske tonaže; Ancona, gdje je more plitko, pak mogu s uspjehom upotrebljavati mreže na povlaku.

Ribari pored svojih JADRANSKIH OBALA love osobito mnogo jegulja (oko ušća Pada), zatim cipalja i oslića od Riminija do Pescare, dok je po Puljskom moru važan lov posebice na tune, sardine, trglje ili trilje.

Po TIRENSKOM PRIMORJU Apeninskog poluotoka osobito naselja oko Napulja, a među njima Gaeta, i susjedno otočje

Ponza, daju mnogo ribara: nekih 40.000. Ti se bave lovom tuna i sardina.

Po ostalim sredozemskim obalama najvažnije je ribarenje oko SICILIJE, osobito u okružju Trapani. Med raznim vrstama morskih riba, koje žive po ondješnjem moru, a imaju neku veću važnost, ističe se tuna. Za tu su svrhu izgrađene — kao i kod nas — »tunere«. Možda je najvažniji lov na srdela, koje se pojavljuju u većim množinama koncem zime, u proljeće i u ljetno doba.

Važan je prolaz jegulja kroz Mesinski tjesnac, koje se pomiču onuda ponajviše od studenoga do srpnja. Lov se vrši mrežom, a osobito po noći uz acetilenske svjetiljke. Riba sabljaš (*Xiphias gladius*) nalazi se svagdje, ali najviše u tjesnacu mesinskom. U doba lova sudjeluje do 3000 ribara na 350 lađica. Sabljaš sličan je tuni, samo što mu je gubica produljena u oštru »pilu«; odrastao dug je do 2½ m (pa i 4 m), a težak 70 kg. Živi po svoj prilici u velikim dubinama; samo u travnju do lipnja, kad se pari, dolazi na površje, a i do obala. Kao za tune (tunere) podignute su i ondje po obali (ali i na usidrenoj lađi) »stražarnice«, da promatraju pomicanje sabljaša. Kad su ribe došle na dohvat, onda ih ribari ostima poubijaju. Njezino je meso bijelo-ružičaste boje, vrlo je delikatno i mnogo cijenjeno.

U moru oko SARDEGNE ima dosta običnih ali i odličnih riba. Srdela kano da se brojem svojim postepeno umanjuju — kao i na Siciliji — dok se povećavaju po obalama Španije pak i Portugala, a da nije poznat uzrok tom pojavu. Velik je ribolov tune osobito pored zapadnih obala otoka. Ta je industrija vrlo davna, jer bizantske, španjolske i stare italijanske medalje nose lik tune. Nu kao da se i ta riba ondje brojevno umanjila; od mnogih tunera napušteno ih je već dosad nekih dvadeset, jer se nije isplaćivalo držati ih. Vrlo su brojni prugovi, a kako su osobito delikatna jestvina, mnogo ih love i šalju u Livorno, u Napulj pa i u Francesku za sladokusce.

Ribarstvo na CORSICI malena je opsega, ma da otok ima vrlo razvedenih obala, i po tom podesnih za ribarenje. Žitelji su se naime tokom stoljeća odmicali od primorja poradi različitih nedaća; neprekidno su ih tuđinci napadali tako da im je život uz more bio uvijek u pogibelji. A kako su higijenske prilike zbog toga bile sve nevoljnije, nitko se nije brinuo za saniranje primorskih krajeva pak je tako i ribarska industrija stradavala. Na otoku ima

danas nekih 500 ribarskih lađa, a na njima nekih 1200 ljudi. Kako njihova lovina ne dostaje Korsikancima, oni moraju uvoziti vrlo mnogo riba — osobito iz Franceske. U moru, koje opkoljuje Corsicu, ima različitih vrsta riba: sardina, skuša, trglja, pa i tuna, dok se med racima osobito ističu ukusni prugovi (*Palinurus vulgaris*; mali jastog).

Na MALTESKOM OTOČJU od samog ribarstva živi nekih 1.300 osoba, ali još 1.500 osoba pokriva njime jedan dio svojih potreba. Na Malti naime, kao i u nekim drugim zemljama, mnogi se ljudi bave sa više poslova, da se prehrane. Oni, koji žive od mora, u glavnom su upućeni na obalno ribarenje, no postavljene su osnove i za ribarstvo po dubokom moru upotrebom motorne snage i velikih brodova za eksploataciju dalekih područja. Upotreba »lampare«, koja je na Maltu uvedena pred nekoliko godina, počinje sada da se širi i daje dobre rezultate; ta se naprava sastoji od jake blještave svjetlosti, koja privlači jata riba selica. Malteski ribari uza sve nepovoljne odnose ulove godišnje i do 15 milijuna kg riba, koje dobro unovčuju naročito kod namještenika kr. britanske mornarice.

Množina riba, koje se love u moru, ne dostaje za prehranu svih Primoraca; Italijani kao katolici imaju mnogo posnih dana, pa zbog toga moraju uvoziti mnogo riba: za 65 do 70 milijuna kg u vrijednosti od neko 275 milijuna lira. Najviše ih dopremaju iz Norveške, Danske, Španije pa i Kanade (bakalar).

KORALI I SPUŽVE. Po tirenskim pličinama love korale, koji su boje intenzivno crvene, ali i svijetle. Rado ih upotrebljuju kao nakit ne samo mali ljudi već i tzv. gospoda (privjesak na lancu za uru). Kad je buknuo svjetski rat, prestao je posvema taj lov. Danas nastoje iskoristiti koralne grebene pored tirenske obale srednje Italije i Sardegne: Povrh svega toga lov na korale nazaduje, jer je vrijednost njihova sve manja, jer ih moda više ne treba u tolikoj mjeri.

Važno je bilo vađenje korala kod Sciacca na jugozapadnoj obali Sicilije. Nijesu to grede živih, već naslage uginulih korala, koji su se nekada naslagali u golemim množinama na muljevitom morskom dnu. Izvučeno je odanle nekoliko tisuća tona korala; danas je nasuprot ta industrija oslabila, jer mnogo toga nije prodano, pa se ne isplaćuje dalje raditi.

Poznato je, da su spužve neka okosnica životinja, koje žive nepomično na dnu mora, a u različnim dubinama. Lov na spužve cvate osobito oko otočića Lampeduse, pa onda i kod susjednih obala Tunisa.

Kako je po zakonu od god. 1888. zabranjeno strancima loviti organizme u moru, koje plaće CORSICU, posve je napušteno iskorištavanje nakupina koralaa i spužava, jer su ih Poluotočani lovili, dok domaći ljudi nijesu tom vješti.

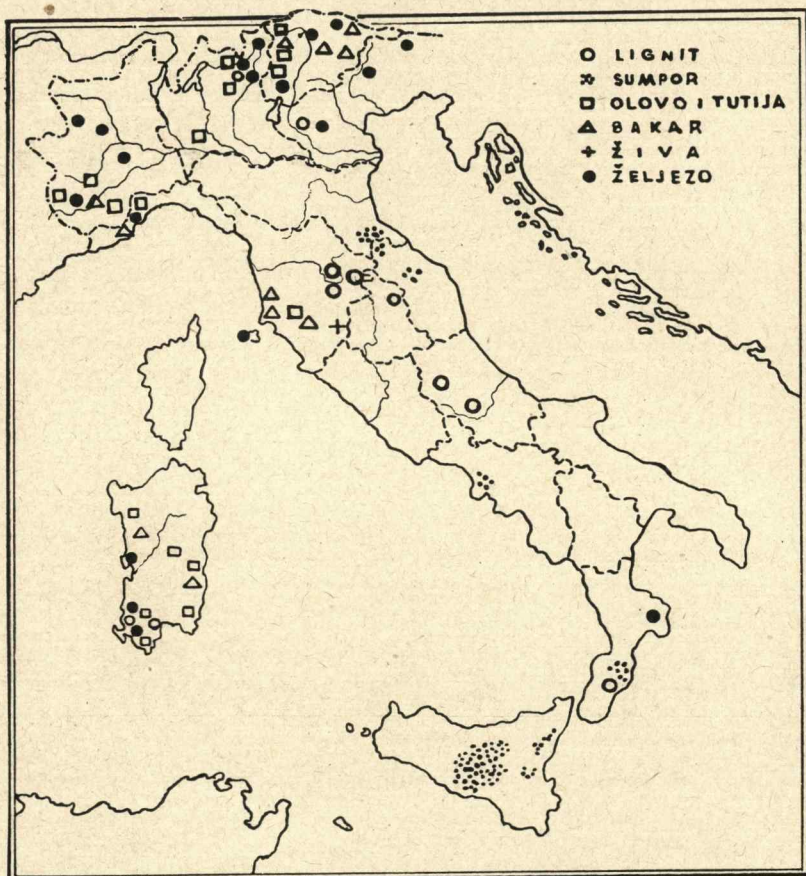
H. RUDARSTVO

ima svoj početak po Apeninskim zemljama u vrlo staro doba; može se reći, da je ono iza ratarstva bilo najvažnije životno pomagalo davnih žitelja, ma da su oni iskorištavali ležišta ruda vrlo primitivnim sredstvima. Pećine, rupe, bunari, galerije, nakupine rudače, gomile troske i ostaci peći svjedoče, kako su na pr. industrijski Etrusci iskapali po svojoj domovini, po današnjoj Toscani, različne kovine pa i zemlje za bojadisanje. Povijest, predaja i pjesme govore nam o velikoj vještini, kojom su Etrusci prerađivali kovine. Mnogi su njihovi gradovi kovali novac, drugi su izrađivali oružje i alat, a za sve te pa i za druge različne potrebe imali su na raspolaganje željeza, srebra, bakra, kositera, olova — a etrurski mjed bio je tražen čak u Helladi. Etrusci su ustrajno istraživali u rudnom pogledu i susjedni otok Elbu. Ondje su iskapali velike množine željezne rudače na istim mjestima i na isti način kao i danas. Pretraživanje rudnika po Apeninskom poluotoku stiglo je na vrhunac u VII. i VI. stoljeću prije Krista. Iza toga je slijedio period polaganog propadanja, što se još jače istaklo u carsko doba rimsko (sl. 27.).

Rimljani su doduše pokušali iskorištavati rudnike po Poluotoku, ali su ih zanemarivali malo ne sve, od kad su god. 206. pr. Kr. zauzeli Iberski Poluotok. Ondje su naime u izobilju iskapali željezo i bakar po Andalusiji, kositer po Galiciji, zlato po Granadi, a kasnije i olovo i srebro po Kartaškom teritoriju.

Taj je procvat svagdje svršio propašću Rimskog Carstva: i po Poluotoku i po Otocima napuštena su bila sva iskapanja. Ta to je doba, kad su se po apeninskoj zemlji klatili strani narodi, koji su domaćim žiteljima zadavali strah i trepet. Tek je u XI. stoljeću ponovo počela cvasti ta industrija; feudatari naime svagdje su tražili dragocjene rudače, da ih što jače eksploatiraju. Ako se ta

grana privrede i nije razvijala dalje velikim koracima, ipak nije ni zastajala. U Calabriji su iskapali željezo, u Venetu olovo i željezo, u Vicentinu željezo, a zlato po visokim dolinama Piemonta. Na Elbi je pak cvalo iskapanje željeza; najprije je to činila Pisa, a onda Genova, kad je pod njenu vlast dospjela Elba. Takav je

Slika 27. Rude (A. Mori)

rad kasnije često mijenjao svoj intenzitet, a to u zavisnosti od interesa, što su ga imali pojedini gospodari rudnika.

Apeninske zemlje poradi svoga geologijskog sastava imaju malo korisnih ruda, posebice kovina; one su naime sastavljene od mlađega kamenja, ponajviše od vapnenca i gline, pa i od vulkanskih bacotina. Od starijega kamenja, gdje ima rudnoga blaga, malo

ga je po njima: nešto po rubovima Alpa, po Toscani, pa malo po Tirenskim otocima. Od rudnika, koji su se iskorištavali u starom i srednjem vijeku, mnogi su napušteni zbog konkurencije strane robe, osobito iz Amerike, dok neki imaju samo lokalnu važnost. S tim je dakako nestalo i davnih industrija, koje su izrađivale znamenite predmete; propala je sredovječna industrija čelika u gornjoj Italiji (Como, Brescia), visoke su peći prestale raditi, a radnici su se odselili.

Prije svjetskog rata bilo je opće mišljenje, da je u cijeloj Evropi apeninsko podzemlje najsiromašnije rudama. To se mišljenje poslije rata znatno izmijenilo — ma da se ni do danas ne može tvrditi, da je to podzemlje bogato rudama. Danas je pet glavnih krajeva, koji daju nešto rudača.

Diodor Sikulski pripovijeda, kako su Feničani osnovali kolonije u SARDEGNI, koje su lijepo cvale. Međutim po okruglastim, ali probušenim konalima kamena, koji su ondje nađeni, naslućujemo, da su rudnike otkrili neki žitelji prije Feničana. Ondje je cvala rudarska industrija i za rimske vlasti; tamo su u državne rudnike slali robove, osuđene, da kopaju rudaču (»damnati ad effodienda metalli«). Dok je rudarstvo na Poluotoku bilo sve neznatnije, ono je po Sardegni cvalo. Nastala su pače tada dva rudarska naselja »Plumbea« i »Antas«. Mora da su ondje iskapali goleme množine rudače; dokaz su tomu one stotine tisuća tona troske koje su u prošlom stoljeću sakupili, a iz kojih su izvadili olovnih i srebrnih proizvoda u vrijednosti od 7 milijuna lira.

Kad je Pisa postala vlasnicom otoka (god. 1022.), učinila je ondje čudesa u rudarskom pogledu, a s veoma neznatnim sredstvima. Znali su i bušiti, pa su na jednom mjestu dospjeli do dubine od 140 m ispod razine tla. Svu su rudaču odanle dopremali u Pisu, gdje su je u talionicama talili; jedna je od njih počela raditi već god. 1300.

Pojava ruda u Sardegni vezana je na škrljavce i vapnence paleozojske starosti, koji su u dodiru s granitima. Najveći i najizdašniji je rudarski kraj Iglesiente, u jugozapadnom kraju otoka. Glavni je rudarski proizvod cink, koji je srebronosan; iz rudače se (1935.) izvadilo 27.000 tona kovine cinkaste u vrijednosti od 43 milijuna lira. Prema tome su u tom pogledu Apeninske zemlje iza Poljske i Njemačke treće po redu u Evropi. Pored cinka ima u Sardegni i olova, koje je također srebronosno;

njega su izvukli do 30 tisuća tona u vrijednosti od 45 milijuna lira. Od drugih ruda ima željeza (revir Nurra), koje se počelo eksploatirati god. 1916., a ono u Ogliastru tek u najnovije doba.

Drugi je rudarski kraj otok ELBA; ondje ima željezne rude, koja daje 45—50% čiste kovine, a gdje gdje i do 60%. Ako i nema velikih množina, ipak se poradi čistoće rudače mnogo vadi. Na samom otoku iskopalo se preko 18 milijuna tona, a u vrijednosti od preko 18 milijuna lira. Dakako da ni iz daleka ne dostaje te kovine za domaću industriju; moraju je mnogo uvoziti (u različnim preradbama), a to ponajviše iz Franceske, Britanije, Njemačke i dr.

Treći je rudarski kraj u TOSCANI, gdje u »catena metallifera« ima osobito bakra pa nešto olova i žive. Ali su množine njihove dosta malene, tek bakar ima nešto veću važnost, ali i ta stoji pod utjecajem strane konkurencije.

Četvrti je rudište u središnjoj SICILIJI, gdje se pojas, širok 60 km, proteže u duljini od 130 km, iz kojega vade sumpor. Kopanje te rude po onim krajevima, osobito kod Caltanissette, datira od nekoliko milenija, ali se dakako nije mnogo vadilo u prijašnja vremena, jer je primjena sumpora bila vrlo ograničena. Tek kad se u prvoj polovini 18. stoljeća počela ta ruda upotrebljavati u fabricaciji sumporne kiseline, razvilo se njezino iskapanje do golemih množina. Po sumporu je Italija dugo vremena vladala svjetskim tržištem, a god. 1841. u malo da se nije radi sumpora zaratila s Engleskom. Napuljska vlada nametnula je velike carine na sumpor, koji bi se izvezio iz Sicilije. Engleska, osjećajući, da bi mogla stradati njezina industrija sumporne kiseline, sode, sapuna i dr., poslala je nekoliko svojih ratnih brodova pred Napulj i zahtijevala, da se ukine carina na sumpor. I uspjela je! Proizvodnja sicilijanskog sumpora rasla je neprekidno sve do god. 1905.; tada je iznosila 537.000 tona. Od te godine počela je nazadovati; pojavila joj se velika konkurencija sa strane Sjeverne Amerike (Louisiana), gdje su sumpor vadili ekonomičnijim sredstvima nego u Siciliji. U novije doba Amerika mnogo konkurira sicilijanskom sumporu, jer ga vadi modernim sredstvima. U Siciliji se upotrebljuju za tu svrhu strojevi, ali mnogo i ljudska snaga; povrhu toga sumpor se doduše tali u podesnim pećima, ali i na primitivan način. Nakon nekoliko godina nazatka počela je eksploatacija da se diže u zadnjem deceniju. God. 1939. iskopalo se do 356 milijuna kg, od kojih

se pretežni dio izvozi u Britaniju, Francesku, Indiju pa i drugamo. Kako je sicilijски sumpor bez arsena, upotrebljuje se za kemijske i ljekarničke preparate, pa i u industriji kaučuka.

Kao p e t i, ali puno neznatniji rudarski je kraj CORSICA. Ondje ima mnogo različitih ruda, no te su vrlo raspršene i teško se vade, jer su tehničke naprave primitivne. Kako pak nema ni podesnih prevoznih sredstava, slabo se isplaćuje eksploatacija toga blaga. Najviše ima olovne rudače u susjedstvu naselja Finose; u doba najintenzivnijeg rada iskopalo se 6350 tona rudače, od koje se dobilo 373 tone kovine.

Apeninska zemlja zauzima u Evropi odličan položaj u proizvodnji ž i v e. Bez obzira na Idriju najviše žive ima na Poluotoku u Mte. Amiata. Dok je u god. 1921. do 1930. Italija producirala u oba okružja $1\frac{3}{4}$ tisuća tona žive, god. 1934. spalo je na 450 a 1935. (nešto se opet pridiglo!) na 970 tisuća tona, da g. 1938. skoči na 2301. U navedenom deceniju Italija je više puta bila nadvisila Španiju, dok je sada ... daleko nad njom. Od drugih ruda ima nešto bakra (u Liguriji, u Toscani, u Sardegni), antimona i aluminija. Zlata nađe se u aluvijskom pijesku alpskih rijeka; iz njih je izvađeno god. 1939. do 240 kg.

U dosta povoljnim se prilikama nalazi Apeninski POLU-OTOK s olzirom na rudaču, u kojoj ima aluminija. Leucit, sastavina lave, nalazi se u velikim množinama po pristrancima brda Cimini, Roccamonfine, Albanskih brežuljaka pa i Vesuva. Za sad pak potrebni se aluminij vadi ponajviše iz »bauxita«, koji nije drugo no »okamenjena crljenica« iz prijašnjih geologijskih perioda. Italija dobavlja rudaču osobito iz Istre, a zatim iz Abruzza, Campanije i Puglie. Proizvod bauxita iznosi godišnje prosječno 100.000 tona, i sav se taj materijal prerađuje u zemlji. Od drugih ruda, kojih ima po apeninskom Poluotoku, navodim g r a f i t iz Toscani i Calabrije, zatim m a g n e z i j iz Toscani i Piemonta, m i l o v k u iz Piemonta i Calabrije. Možda znatniju važnost ima p l o v u č a c³⁸ (pomice; Bimstein); ima ga po brdima otoka Lipari, gdje je nagomilano velikih nakupina, koje je u davno doba izbacio vulkan. Odanle ga muškarci, žene i djeca nose u susjedne tvornice, gdje se prerađuje, a onda tovari u brodove. Upotrebljuje se za brušenje stakla, kovina, celuloida i t. d.

³⁸ P l o v u č a c je lava, u kojoj je bilo mnogo plinova, pa se zbog toga skrutila kao pjena.

Od drugih korisnih ruda navest ću sol i ugalj.

Sol se dobiva na tri načina. Nekih 60.000 tona vadi se iz rudnika, osobito kod Caltanissette (Alimena) na Siciliji i Cosenze (Lungro) u Calabrij; ali čini se, da se ne isplati kopati ga, jer je jeftinija morska sol. Proizvod iz solana pak daje preko 600.000 tona godišnje. Takvih je solana (»saline«) pored jadranske obale u Emiliji, zatim na više mjesta u Siciliji (Augusta na istoku, Trapani i Marsala na zapadu), na Corsici pa i na Sardegni (Carloforte i Cagliari), gdje je obala plosnata, a po tom i podesna za taj proces. Sol se onda nagomila u kupove pa ostane — u Siciliji — na otvorenom, jer je ljetno doba bez kiše, dok je ne izvezu. Važan je proizvod soli iz slanih vrela, koja daju do $\frac{1}{4}$ milijuna tona soli.

Napokon da spomenem kameni ugalj. Posvemašnje pomanjkanje toga goriva u Apeninskim zemljama od teških je posljedica za industriju; rudače se ne mogu taliti, a i mnoga poduzeća ne mogu se pravo razviti. Sav ugalj mora se uvoziti, što dakako poskupljuje obrtnu i industrijsku fabrikatu. Nešto su se ispomagali tresetom, ali je produkcija u ovo zadnjih 5 godina katastrofalno nazadovala; dok se god. 1926. iskopalo 89.000 tona u vrijednosti od $4\frac{1}{2}$ milijuna lira, god. 1930. spalo je na 6800 tona vrijednih samo 405.000 lira, dakle na desetinu. Kako Italija više ne prima u ime reparacija nikakva uglja, žitelji su prisiljeni, da troše mnogo drva za grijanje peći po kućama. Italijani su se naime u posljednjim decenijama počeli privikivati na ugodniju temperaturu po sobama u zimsko doba; danas peć nije nikakva rijetkost, pa bila i najprimitivnija.

Vrijedno je navesti, da po Piemontu i Poluotoku ima gtafita (4 do 6 tisuća tona).

SARDEGNA je jedna od onih malobrojnih apeninskih krajeva, u kojoj ima skromnih ležišta dobra uglja. Nađeno ga je u jugozapadnom rudarskom kraju otoka, u Iglesiasente, gdje je za takve rudarske svrhe osnovano naselje »Carbonaria«. Za lakši izvoz odanle uređena je susjedna luka S. Antioco.

Nedavno je javljeno, da je nađeno i u Calabrij kamenog uglja a u Lucaniji nafte.

Kamen je. Apeninska je zemlja bogata različnim kamenjem, podesnim za gradnju kuća i za izradbu ukrasa. U tom pogledu prednjači — kako sam već naveo — mramor, koga

ima mnogo vrsta. Naročito je poznat »marno statuario« (mramor za izradbu kipova), koji se kida u Toscani (Massa, Carrara i Versiglia).

Za građevne svrhe pored obična kamena mnogo se upotrebljuje »travertin«, koji se može lako izraditi, jer je mekan. Već su ga stari Rimljani upotrebljavali; njime su izgradili kolo-seum, panteon, vodovode Campanije, mnoge kuće u Pompejima. Izdašnih majdana travertina ima na podancima Appennina, a posebice kod Tivolija blizu Rima (lapis tiburtinus).

Za građevne svrhe vrijedno je istaknuti onaj sitni vulkanski pršinac, pozzolana, sa flegrejskih poljana, koji, pomiješan s vapnom, daje izvrsno spojno sredstvo za sve građevine, koje su fundirane u vodi, pa i morskoj. To se sredstvo iskazalo često puta čvršćim od prirodnoga tvrdog kamena.

Ako u Corsici i nema izdašnih rudnika, ima dosta kame-noloma; od njih se dobiva granita i porfira, sijenita i diorita, koji su podesni za gradnju, ali osobito za ukras palača. Izvoz toga materijala s otoka i otprema u tuđe zemlje ima teških zapreka. Do ušća Rhône odnose ga lađe, a odanle bi ga mogli bro-dovi jeftino voziti i u sjevernu Evropu, kad bi ta rijeka bila plovna. Tako to lijepo kamenje ostaje ponajviše na samom otoku, a tek se nešto malo otprema u južnu Francesku.

PRIVREDNI ODNOSI

God. 1870., kad se Italija konačno ujedinila, brojala je 26 milijuna žitelja na 283.000 km²; spadala je dakle u skupinu velikih država, jer je po redu iza Rusije, Njemačke, Velike Britanije i Franceske bila peta. Ali kao što svaki organizam, koji treba da nakon pretrpljenih nevolja ojača svoje životne energije — ne će li da propadne — tako je i Italija trebala da se oporavi nakon teških nedaća, koje su je namučile tokom srednjega i novog vijeka, pa napokon tokom njezine 50 godišnjice borbe za oslobođenje i ujedi-njenje. Težak je bio teret, što ga je ona snosila od onih davnih vremena. Bila je raskomadana u mnogo država i državica ograđenih među sobom carinskim zidinama. Pored toga postojala je znatna razlika med kulturom na sjeveru i onom na jugu. Državne vlasti na sjeveru — Sabaudska u Piemontu, Austrija u Lombardiji-Vene-ciji i Velikovojevodska u Toscani — nastojale su, da bude reda i

poretka i da podupiru privredni napredak svoje zemlje. Na jugu nasuprot (Napulj — Sicilia) burbonska je vlast prepustila (naročito u zadnjih 50 godina svoje uprave) narod i tlo sebi samima, zanemarivši ratarstvo, promet i javnu sigurnost; trpjela je, da nekoliko plemenitaških porodica poveća svoja latifundija, a da na drugoj strani milijuni obitelji stradavaju od neimaštine.

Poradi tih nevolja mnogo je vremena proteklo, dok se italijanska privreda podigla i ojačala, pa dok se nekadašnje samostalne države priljubile jedna uz drugu, da izgrade cjelinu.

U apeninskim zemljama u prvih 30 godina njihova jedinstva (1870.—1900.) ratarstvo je bilo isključivom osnovkom privrednog života. Stočarstvom su se nasuprot ljudi malo bavili. Ali je i u tom pogledu bila znatna razlika med sjevernim i južnim krajinama. Po alpskim pristrancima pašnjaci su davali — kao što i danas daju — dobre hrane blagu; u južnim krajevima po golom kamenu, s koga su divlje bujice odnijele sav humus, nije rasla nikakva podesna trava: stoka je bila zbog toga malobrojna, a i mršava. Italijani — ako i slabi mesojedi — morali su ipak uvoziti mnogo blaga.

S obzirom na veliku industriju teška je zapreka njezinu razvitku bilo pomanjkanje uglja. God. 1870. nije u opće bilo industrije; postojali su samo obrti ili mala kućna rukotvorstva, po kojima je tadašnja Italija imala slavno prvenstvo u Evropi u srednjem vijeku i početkom novoga. Kad se u polovini XVIII. stoljeća upotrebom uglja počela razvijati velika moderna industrija, Italija — kako nije imala, kao što ni danas nema toga sredstva — zaostala je, pa se morala ograničiti, da radi u čednim tvornicama. U njima se prerađivali ponajviše ratarski proizvodi; ipak je bilo ponekoliko malih tvornica svile, papira, stakla, keramike i dr. Jedina med velikim industrijama, koja se znatno razvila poslije god. 1870. jest prerađivanje pamuka; a kako tadašnja Italija nije imala te sirovine, morala ju je uvoziti. Teška zapreka njezinu ekonomskom razvitku poslije ujedinjenja bila je i nedostatna prometna mreža. U sjevernim zemljama nekadašnje su se državne vlasti pobrinule, da izgrade potrebne ceste, a i željeznice. Na jugu Poluotoka i po otocima nasuprot bilo je prostranih krajeva, koji nisu imali a ma nikakvih cesta, pogotovu željeznica; to je dakako bilo štetno i po sigurnost ljudi, jer se radi takvih prilika razvilo hajduštvo (*«brigantaggio»*). Potreba, da se doskoči toj nevolji, a onda da se poveže Sjever i Jug s Rimom, glavnim gradom, zahtijevala je, da se

brzo a i opsežno izgradi mreža cesta i željeznica. Ali gorovita priroda apeninskog tla s jedne, a pomanjkanje financijskih sredstava s druge strane priječilo je brzo i uspješno rješenje tog problema. Tek gradnja cesta išla je nešto brže, dok gradnja željeznica — i pored velikih novčanih žrtava — napredovala je dosta polagano. God. 1870., kad se Italija ujedinila, bilo je samo 6500 km željezničkih pruga u cijeloj državi; koncem 19. stoljeća pak duljina pruga iznosila je nešto preko 14.000 km, uračunavši amo mnoge sporedne linije. Sigurno je, da takav napredak nije bio paralelan s napretkom u industrijskim zemljama na pr. u Velikoj Britaniji. Ali treba pri tom imati na umu, da je Italija morala savladati teške zapreke u gradnji pruga kroz Liguriju i Calabriju, pa preko Appennina i Alpa, naročito probijanjem tunela kroz Cenisio.

A promet morem?

Trgovačka mornarica Italije, bila je u 70. godinama doduše treća po redu u Evropi, ali daleko iza britanske, a dosta i iza njemačke. Pored toga italijanske je lađe tjerao vjetar, dok su parobrodi bili vrlo rijetki. Kad je pak ugalj preuzeo kao motorna snaga funkciju vjetra, i kad su željezo i ocjel zamijenili drvo kao materijal za gradnju brodova, nastala je teška kriza u zemlji, jer u njoj ima vrlo malo željeza, a uglja još manje. Do god. 1900. tonaža je brodova ostala ista kao što je bila god. 1870.: nešto više od jednog milijuna netto-tona, ali su se brodovi izmijenili. Dok je naime na početku tog perioda bilo samo 3% parobroda, na kraju (god. 1900.) bilo ih je 40%; stare i trošne lađe na jedra izbačene su iz plovibenog inventara, a mjesto njih izgrađeni su brodovi na par. Kako je na taj način sigurnost plovidbe postala veća, tako je više porasla trgovina sa stranim zemljama. Ali u toj vanjskoj trgovini prevladavao je uvoz daleko nad izvozom. U 30 godina: od 1870. do 1900. najkritičniji period bio je 1885.—1887., kad je godišnji uvoz iznosio 400 do 500 milijuna lira. Apeninska Italija je tada izdržala i tu nedaću: nije naime imala potrebu da sklapa krupnih zajmova u stranim državama.

Nakon tako teških privrednih vremena počela se tadašnja Italija pridizati tek u našem stoljeću. Tri su glavna faktora, koja su poduprla njezin razvitak.

Ponajprije moramo istaknuti veliki napredak u ratarstvu, čemu su pridonijele veličajne melioracije tla (gl. crtež 24.). Počelo se god. 1885. intenzivnije preudešavati ga tako, da je do god. 1915. privedeno kulturi nekih 7700 km². Te su melioracije povećale ra-

tarsko tlo, a uzanj su nikla nova naselja. Uvedene su nove vrste kultura na pr. duhan, koji se počeo saditi po vrlo prostranom površju. Najveću su pažnju pak posvetili kulturi žitarica. Svemu je tomu mnogo pomogao tehnički napredak u izrađivanju podesnih ratarskih strojeva, pa onda upotreba valjanih gnojiva. Vrlo je mnogo koristio i nagli napredak industrije, koju je u velike poduprla hidraulička energija; razvile se nove grane (osobito sladorna i kovinska), a ojačale se i neke stare. Konačno se s gledišta zdravstva poboljšalo opće stanje žiteljstva: povela se jaka borba protiv malarije, pelagre i socijalnih bolesti; sa gledišta kulturnoga uspijevala je borba protiv analfabetizma, a osnivale se škole, da i one podupru tu borbu.

Može se konačno reći, da ekonomija Italije oko god. 1912. nije bila isključivo poljoprivredna kao god. 1870., ali nije bila ni posve industrijska.

1. INDUSTRIJA

Industrijska je tradicija osobito po Zavalu stara i slavna, jer je nekad imala prvenstvo u Evropi u tkanju vune i svile, u izrađivanju oružja, domaćeg oruđa, pokućstva, keramike. Tradicije starih industrija italijanskih sačuvale su se osobito med zanatlijama, koji rade kod kuće ili u sitnim radionicama. Ako su u davnije vrijeme Apeninske zemlje i prednjačile u industriji, danas su ih pretekli njezini učenici: Englezi, Francezi i Nijemci. To se dogodilo radi pomanjkanja domaćih fosilnih goriva, na kojima se u početku osnivala moderna industrija; po apeninskim se zemljama velika industrija razvila zbog toga mnogo kasnije nego po »ugljar-skim krajevima«: po Engleskoj, Njemačkoj, Franceskoj, Uniji i drugdje. Industrije su se razvile ponajviše nakon ujedinjenja i to upotrebom hidrauličke energije za proizvod elektriciteta. Otkada se pak počela upotrebljavati vodena snaga, industrija se lijepo razvija. Međutim treba odmah navesti, da se razvitak velikih industrija zapravo odnosi ponajviše na Zavalu Pada. Ondje naime — kako smo istakli — vještačkim je radnjama osigurana električnim centralama dostatna množina vode za rad i u suho doba, za svaki vanredni slučaj. Zbog takvih, ali nepovoljnih prirodnih odnosa Apeninske zemlje nijesu industrijski razvite. Sve je to razlog, što su industrijska središta — uz neznatne

izuzetke — po Zavalu; ondje su i središta trgovine i novčarstva, a na čelu im je Milano. Velikih industrijskih radionica sa znatnijim brojem radnika ima najviše ondje.

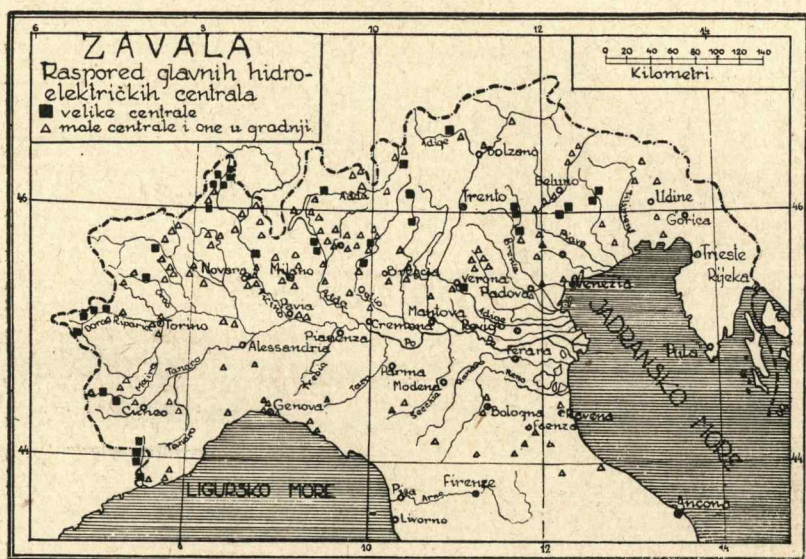
Različni su, a i zapleteni su razlozi toga nejednakog geografskog rasporeda industrija. Neke od njih moramo pripisati prirodnim prilikama susjedstva; med njima prevladava manja ili veća množina hidrauličke, a danas hidroelektričke motorne snage. Za rješenje tog pitanja moramo se obazreti na posljedice trgovinske politike, koju su vodile različite italijanske države u 19. stoljeću, a onda i Ujedinjena Italija u svojim prvim decenijama. Po jugu Poluotoka i po Siciliji vladao je protekcionizam; po Zavalu nasuprot — osobito u kraljevini Sardegni — postojao je režim slobodne izmjene. Na taj se način razvio antagonizam med Industrijskim Sjeverom i Ratarskim Jugom. Međutim danas po južnim krajevima Poluotoka čisti ratsarski režim postepeno prelazi u ratsarsko-industrijski; Napulj već ima oko sebe industrijsku zonu, koja naglo raste; u Pugliama, u Campaniji i u Calabrijii industrije hraniva sve su jače i brojnije, ali se i druge industrije rrvijaju, podpomognute od hidroelektrične energije u Sili u Calabrijii.

a. MOTORNA SNAGA

Preokret, koji je nastao u industriji uvođenjem strojeva, pretvorio je kućni rad u tvornički; to je pak zahtijevalo, da se nađe izdašna, ali i jeftina snaga za pokretanje strojeva. Dva su velika izvora, koja daju motornu snagu: fosilna goriva i hidraulička energija.

Kako se u osamdesetim godinama prošlog stoljeća nije znalo za hidrauličku energiju, industrija je mogla upotrebljavati samo fosilna goriva. Ali tih ona i danas ima vrlo malo; bila je dakle upućena, da ih uvozi. Morala je dobavljati velike množine uglja, petroleja i benzina, da može njime hraniti svoje termoelektrične stanice. Prva takva stanica osnovana je u Milanu god. 1883., a imala je — za ono doba ponosnu — svrhu, da rasvijetli privatne stanove s nekoliko tisuća žarulja. Druga takva centrala počela je raditi u Tivoli (kod Rima) god. 1885. a imala je da služi samo rasyjeti ulica. Kako je imala instalirano jedva 62 kW, smatraju je danas »sitnom praroditeljicom dinastije divova«, koji sada vladaju po Apeninskoj zemlji (sl. 28.).

Težak je novac odlazio iz zemlje za nabavu goriva. A da se te nevolje riješe, Italijani su poslušali savjet svog velikog elektrotehnika Colomba te odmah počeli preuđesavati termoelektrične stanice u hidroelektrične, i dopremati struju iz daljine, a to i za rasvjetu i za motore. God. 1896. — nakon nekoliko godina rada — dovršeno je prvo veliko djelo, koje je bilo zametkom serije golemih modernih prenosa električne snage: bila je to hidrocentrala u Padermo na rijeci Addi (pritoku rijeke Po). God. 1898. izgrađena je takva stanica u Vizzola, god. 1908. ona u Cellina, god. 1908. u Cison i tako dalje.

Slika 28. Glavne hidrocentrale (A. Mori)

Do svjetskog rata postojale su takve pojedine centrale, nezavisno jedna od druge, tako da su živjele nekim — rekao bih — anemičkim, mučnim životom. Već na početku rata nametnuo se tadašnjoj Italiji težak problem o opskrbi gorivom; ta joj je činjenica jasno pokazala potrebu, da racionalno organizira razvitak hidroelektrične energije. Otada raste orijaškim koracima osnivanje takvih stanica. Ta eto već god. 1922. bilo je 355 hidroelektričnih stanica, a jedanaest godina kasnije (1933.) 987, koje su imali instaliranu snagu od preko 4 milijuna kW, i producirale do 11 milijuna kWh.

Regionalni raspored hidroelektričnih stanica stoji pod utjecajem određenih geografskih faktora. Po P a d s k o j Z A V A L I krajevi, koji se nalaze na podancima Alpa, najsigurniji su; oni iskorišćuju tekuću vodu, koja potječe ili od ledenika ili od jezera, a imaju strmenit slaz. Dosta su povoljne takve hidrografijske prilike i po sjevernim pristrancima Appennina, tako da su i ondje nikle brojne stanice. Svih je u Zavali izgrađeno nekih 700 centrala, dakle $\frac{2}{3}$ od svih italijanskih; a energija instalirana ima preko 3 milijuna kW (gl. crtež 28.).

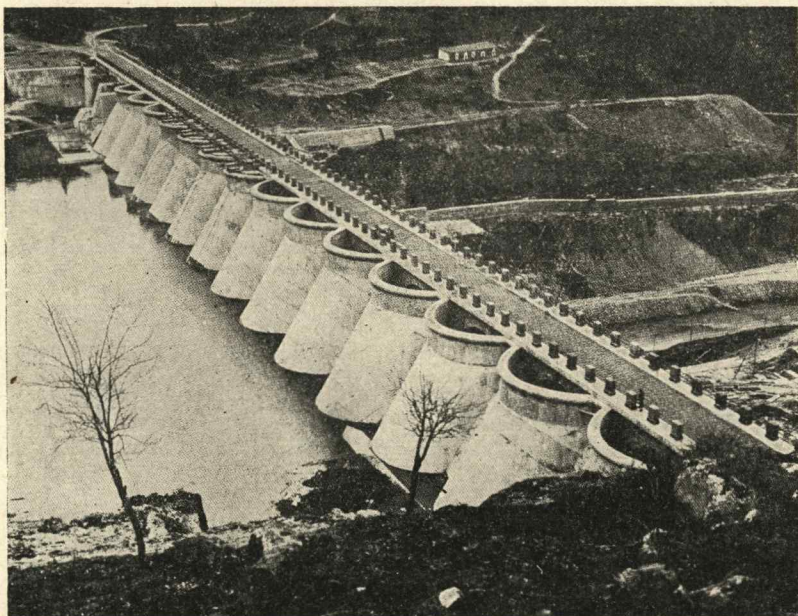
Posve su druge prilike po A p e n i n s k o m P O L U O T O K U. Rijeke ne primaju vode ni iz ledenika ni iz vječnog snijega, pak zbog toga njihova množina vode tokom godine puno je manje jednolična od one, koju nose rijeke po P ad s k o j r a v n i c i. Osim toga samo četiri rijeke imaju nešto malo razvijen tok: Arno (dug 241 km), Tevere (405 km), Liri-Garigliano (158 km) i Volturno (175 km). Po južnim krajevima Poluotoka još su nepovoljnije te prirodne prilike: u ljetno doba rijeke, koje su po sebi malene, imaju vrlo malo vode, da i presuše. Po Poluotoku ima samo 264 stanica; jedina pokrajina Puglie nema ni jedne takve stanice; tlo je naime ondje dosta ravno, tako da se po njemu tekuća voda slabo pomiče.

Na S I C I L I J I najveća je rijeka Simeto, koja nosi prosječno u sekundi najviše 25 m³; u sušno doba daje jedva 1 m³ u sek. Sve su ostale tekućice neznatne. Poradi tih prirodnih nevolja bila je zaostala izgradnja hidroelektričnih centrala. Tek god. 1924. dovršen je golemi projekt. Vještački je naime izgrađeno jezero na jugu Palermu na taj način, da su visokom branom zatvorili dolinu, kojom teče rijeka; sva se zavalala time ispunila vodom, koja se ruši i služi za pomicanje motora. Pored te ima još 10 takvih stanica, koje sve zajedno imaju instaliranu energiju od 25 kW. Kako je sve to bilo premalo, morali su osnovati kaloričnih centrala, njih 14, da udovolje potrebama današnje privrede.

Na S A R D E G N I rijeke u kišno doba nose toliko vode, da su nekad poplave uništavale sve susjedne kulture; osim toga stvarale se močvare, koje su bile ubitačne. Sve su te nevolje zavisile od nepravilna rasporeda kiša tokom godine. Zbog toga je iskrsla misao, da se izgrade umjetna jezera, koja bi bila regulatorima tekuće vode: ta bi imala da teče iz jezera posve pravilno kroz cijelu godinu. U tom su smislu izgrađene tri hidroelektrične centrale, koje će potpuno obnoviti privredu otoka. Osobito je velika ona stanica

koja je izgrađena na rijeci Tirso nekako usred otoka, a koja je najveća u Evropi. U sva ta tri kolosalna rezervoara sakupljena je jedna milijarda kub. metara vode; ta može izvesti 54 milijuna kWh i natopiti mnogo tisuća hektara, učinivši ih podesnima za intenzivno gajenje biljaka (sl. 28 a.).

Povrh toga ima i nekoliko termoelektričkih centrala, tako da sve zajedno imaju instaliranu energiju od 76.000 kW. Puna je nada domaćih privrednika, da će moći podesnim natapanjem ojačati rod kultura.

Slika 28 a. Brana na rijeci Tirso (A. Mori)

U CORSICI se još god. 1924. tražilo, da se osnuje serija hidroelektričnih naprava. No kako i na tom otoku rijeke nemaju povoljna toka kroz godinu, zabačen je taj projekt. Nasuprot tomu iznesen je prijedlog, da se izgradi jedna centrala u Corte, a oдавle da se prenese po otoku energija. Ni ovaj projekt nije bio prihvaćen, jer bi trebalo izvesti opsežnu mrežu visoke napetosti, što bi dakako bilo previše skupo. Konačno god. 1927. odlučeno je, da se otok podijeli u pet sektora, od kojih će svaki imati svoju centralu.

Na MALTESKOM OTOČJU dvije su električne centrale ali kalorične — jer nema ni rijeka a ni povećih potoka, koji bi mogli tjerati turbine: jedna je u Valletti (na Malti) a druga, mala na otoku Gozu.

Jedanaest je grupa centrala po apeninskim zemljama, koje izvode električnu energiju:

Piemonte-Liguria, Lombardia, Adamello, Trentino, Toscana-Lazio, Središte poluotoka, Jug poluotoka, Sicilia, Sardegna, Corsica i Malta.

Zavala Pada, koja ima najviše vode i to s Alpa, proizvodi do 70% energije svih apeninskih zemalja.

Kako neki apeninski krajevi imaju premalo energije, a neki mnogo, nastala je znatna izmjena. Tako Liguria, Lombardia i Emilia dovode velike množine energije iz Piemonta, iz Švicarske i Trentina. Po središtu Poluotoka Umbria je daje Toscani i Laziju; a po jugu Poluotoka Abruzzi daju energije Campaniji i Pugli.

b. RAZLIČNE INDUSTRIJE

Industrija graditeljstva. Vrlo je malo zemalja, koje imaju tako stare i slavne tradicije u graditeljstvu kao što ih ima apeninska Italija; po njoj ima mnogo palača, crkava pa i drugih zgrada, koje i danas svjedoče o istančanom umjetničkom ukusu i o konstruktivnoj mudrosti naroda tokom cijele njegove povijesti.

Brzi razvitak broja italijanskog žiteljstva u zadnjem stoljeću, posebice povećanje broja žitelja po velikim gradskim središtima, a pod utjecajem sve većeg napretka različitih industrija, nagnalo je državnu vlast, da snažno podupre gradnju naročito pučkih kuća («case popolari»). Vrlo je teško bilo rješenje problema o tim kućama nakon prvog svjetskog rata (1914.—1918.). Potrebna je i tada bila intervencija države; ona je dala različite olakšice, da tako privatnicima i udruženjima dade jačeg podstreka za gradnju kuća. Po apeninskoj Italiji ne grade se ni monumentalne palače, ni monumentalne crkve, već se nastoji dati ljudima pristojan stan.

Zaista u ovo zadnjih desetak godina izgradilo se vrlo mnogo stanova po glavnim gradovima pokrajina. Od god. 1930. do 1939. sažidano je 422.281 prostorija t. j. prosječno svake godine 42.228. Sada Italijani nastoje, da se poboljšaju pa i preudese seoske kuće. Neka i seljaci imaju pristojnu i zdravu kuću.

Med industrijama, koje su najjače razvijene po apeninskim zemljama, nalazi se na prvom mjestu tekstilna industrija. Od svih tih industrija svilarstvo je, pored Franceske, najjače razvijeno u PADSKOJ ZAVALI. Ono je kroz nekoliko stoljeća cvalo u Firenzi, kamo je preneseno iz Sicilije, a odavle u druge

Slika 29. Industrije (S. Valitutti)

italijanske gradove, posebice u Milano i Genovu. Svilarstvo je osobito cvalo u srednjem vijeku, jer su ga izdašno podupirali ondješnji knezovi, koji su voljeli sjaj i raskoš. Danas se sirova svila tek u maloj mjeri prerađuje u potpune fabrikate; nemaju svagdje podesnih strojeva. Samo u okolici Coma postoje opsežnije tkaonice pa tako veći se dio sirove svile izvozi, ponajviše u Francesku, Uniju, Švicarsku i dr., gdje se do kraja prerađuje (crtež 29.).

Od svilarstva mnogo je mlađa industrija pamuka; tek je pedesetak godina, što je osnovana. Kao nova industrija ona ima — nasuprot svilarstvu — moderne strojeve, a upotrebljuje nove pronalaskе i poboljšice na polju kemijskom. Sirovine dakako moraju uvoziti, jer ih nema kod kuće; pokušali su gajiti pamuk po južnoj Appenniniji, pa i u koloniji Eritreji (kod Crvenog mora), ali — kako se čini — uspjeh nije bio posve povoljan s obzirom na kvantitet, a još manje na kvalitet. Glavna sjedišta te industrije nalaze se naravno po naseljima Padske zavalе, a u susjedstvu alpskih dolina, a nešto i po podancima sjevernih Appennina, gdje imaju na raspolaganje vodene snage za električni pogon strojeva. Manje važnih središta ima u Liguriji, Toscani i Campaniji, kamo lađe dopremaju američki pamuk izravno u luke. U glavnom se izrađuju grube tkanine, koje se pretežno upotrebljuju kod kuće, dok se finiji fabrikati izvoze, ali tih je malo. Prometna je bilanca zbog toga dosad bila na štetu zemlje: vrijednost uvoza (sirovina) puno je veća od izvoza (fabrikata).

Daleko iza pamučne industrije stoji po svojoj važnosti vunena, ako i jest starija od nje. Ma da Apeninske zemlje imaju prosječno umjerenu klimu, ipak ima krajeva, gdje su opreke klimatske tokom godine znatne. Ljudi u zimsko doba moraju ondje nositi vunenu robu, da se obrane od studeni. Takva se roba izrađuje ponajviše po kućama i važi kao proizvod kućnog obrta. Ali ti odnosi vrijede za srednju i južnu Appenniniju, gdje postoje samo dvije tvornice: Prato (kod Firenze) i Caserta (kod Napulja). Po sjevernim krajevima nasuprot, gdje je tekstilna (tvornička) industrija razvijena, žiteljstvo kupuje jeftinije produkte, koje izrađuju tvornice po Zavalj Padaj, naročito u Bielli, Bergamu, Bresciji, Schiju (Veneto), Roveretu, Trientu i dr. Kako su se Italijani priučili na vunenu odjeću, ne dostaje množina domaće vune, pa moraju uvoziti dosta strane sirovine, a to ponajviše iz Australije i Argentine.

Pored tih proizvoda velike tekstilne industrije važno je do ratnog doba bilo prerađivanje lana. Iza toga, kad je boljševička vlada zatvorila državne granice, prsetao je odanle dovoz sirovina, pa je u toj grani nastala kriza, koja još traje. I ti produkti služe ponajviše za domaću potrebu. S druge strane pak produkti konoplje veoma su traženi i u inozemstvu, jer su izrađeni od dobra materijala. Konopi, užeta i različiti prostirači priređuju žitelji na

jadranskom podanku Appennina pa se izvoze ponajviše, dakako iz tamošnjih (puljskih) luka.

Mnogo je industrija, koje prerađuju prirodne za hranidbu ljudi. Navest ću samo neke važnije. Ponajprije ističem mlinove (njih 25.000), koji samelju do 700.000 kv tvarine. Med mlinovima ima ne samo takovih, koji melju žitarice, već ih ima nekih 700, koji ljušte rižu ponajviše domaću, ali i azijsku i egipatsku za ponovni eksport.

Industrija sladora, danaz usko vezana na gajenje sladorne blitve, pa je i ta moderna, jer prvotni uspjesi do 1887. nijesu bili posve povoljni. Tokom vremena sve je išlo na bolje tako, da danas sladorange proizvode sladora u vrijednosti od preko 860 milijuna lira.

Po POLUOTOKU, a naročito u Genovi i Livornu ističu se rafinerije sladora; one upotrebljuju tuđe sirovine (trstiku) ili polufabrikate (melasu). Ta je industrija toliko napredovala, da danas svojim fabrikatima posvema podmiruje potrebe cijele države.

Industrije ratarskih proizvoda raširene su ponajviše po južnim krajevima POLUOTOKA. Za nje ne možemo dođuše reći, da su važne za svjetsko tržište; ali za domaću su potrebu od odlučne koristi. Med njima se osobito ističe — kako sam već naveo — priređivanje tjestenina, najpotrebnijeg hraniva za sve žitelje (»maccheroni«, »spaghetti«, »fidelini«). Najbolje ovo hranivo potječe iz Napulja i njegove okoline. Pri lijepom vremenu rašire tjesteninu po (ravnim) krovovima, da se suši, »maccherone« pak vješaju u tu svrhu na duge štapove pored ulica ili po dvorištima.

Industrije proizvoda stočarstva prevladavaju po Zavalu. Ondje se po podancima Alpa prerađuje mlijeko u sir, kao i po Švicarskoj, te je upravo na glasu i mnogo se izvozi. Posebna je vrsta »gorgonzola« (po istoimenom naselju blizu Milana). Poznati su još »bel-paese« u Lombardiji, »stracchino« u Emiliji, »fontina« u Piemontu. Od krava, koje pasu po emilijskoj ravnici, dobivalo se odlično mlijeko od kojeg se pravio sir; a kako je skladište njegovo bilo u Parmi, nazvali su ga »parmezan«. Nema gostionice u Italiji, gdje ne bi bilo na svakom stolu po jedan tanjur istrljanog parmezana, što ga gosti upotrebljuju po volji. Na Poluotoku priređuje se takođe sir, ali od ovčijeg mlijeka (»pecorino«).

Od drugih važnijih industrija ali tek u zadnjim decenijima mnogo se razvila metalurgija, naročito taljenje željeza, a to otkad se počeo taj rad vršiti u električkim visokim pećima. Ako su strani napredni kapitalisti (Englezi, Francezi, Belgijci) i podigli takvih naprava kod rudišta na Sardegni, znali su i sami Italijani da osnuju po drugima svojim krajinama. Takvih visokih peći ima naročito po Tirenskom primorju POLUOTOKA: u Toscani imaju ih Piombino i Follonica pa i susjedni otok Elba (Pertoferraio); na jugu su velike peći u Napulju — dakle sve po primorskim naseljima, gdje je promet veoma pogodan. Sirovu kovinu pak prerađuju po tvornicama, koje za pogon strojeva iskorišćuju snagu hidroelektričkih centrala. Ako Italijani i ne mogu konkurirati drugim zemljama, koje su bogate kovinama, ipak se zemlja toliko podigla u metalurgiji, da za svoje potrebe izrađuje dosta njih, pače i takvih najvećega kalibra (topove, oklope za lađe). Industrija željeza, kakva je ondje, danas još ne može da udovolji svima domaćim potrebama, pa se mora dosta toga uvoziti; tek se jedna grana industrije strojeva razvila do zamjerne visine, a to je gradnja automobila (»Fiat«).

Apeninski Poluotok smatramo zipkom industrije papira; sigurno je naime, da je već u XII. stoljeću postojala tvornica papira u Fabriani (Ancona). Odavle su majstori prenijeli tu induktriju u Bolognu, Padovu, Treviso, Pinerolo (Piemonte), Genovu, Savonu i drugamo; a takvi su italijanski majstori bili pozvani i u Švicarsku, Francesku i Španiju, da pomognu osnivanje i unapređenje tvornica papira. Koncem XVIII. stoljeća ta je industrija znatno napredovala upotrebom novijih, boljih tehničkih sredstava. Naročito se to dogodilo nakon osnutka Kraljevine, jer se sve više tražilo papira. Eto, tako je proizvedeno:

god. 1862.	240.000 kvintala	god. 1910.	2,542.000 kvintala
god. 1876.	200.000 „	god. 1925.	4,000.000 „
god. 1896.	995.000 „	god. 1935.	4,966.000 „
	god. 1938.		4,789.000 kvintala

iza god. 1925. množina se samo nešto malo povećala i takva ostala do danas. U svim apeninskim zemljama ima nekih 420 tvornica papira, od kojih je najviše u Lombardiji (130) i Toscani (129). Ima pak mnogo malih tvornica, od kojih su često nekoliko njih na okupu a izrađuju samo kartone i pakovni papir.

U vezi s tvornicama papira stoji grafička industrija. Ona je odmah u početku učinila zavidan napredak, jer su tu privrednu granu znatno podupirali knezovi i mecenati. Dosta je navesti, da u prvom vijeku svog života tiskarstvo je cvalo u 87 italijanskih gradova, a god. 1500. u samom Rimu bilo je 38 tiskara. U Veneciji bila je glasovita tiskarska dinastija, koju je osnovao Aldo Manuzio, u Firenzi Giunta, u Rimu Baldo i t. d. Med sadašnjim poduzećima ističu se poradi sjajnih proizvoda osobito odjel državne tiskare »Officina carte valori« u Rimu. Velik je napredak učinio i »Vojni geografski Institut« u Firenzi izdavanjem vrlo lijepih zemljovida (specijalne karte Italije). Na zamjernoj su visini u tom pogledu Grafički Zavod u Bergamu, Kartografski Institut Agostini u Novari i dr.

Prema današnjem popisu ima po apeninskim zemljama preko 2500 tiskara sa više od 43.000 radnika.

Od kemijskih industrija, koje cvatu po ZAVALI, ističe se priređivanje različitih vrsta sapuna; med njima su poznati venecijanski, zatim sapuni izrađeni od maslnova ulja i natrona. Zatim industrija s riješne kiseline (Acidum tartaricum), koja izrabljuje ostatke iza priređivanja vina, ima posebnu važnost za apeninske zemlje. Prva tvornica osnovana je u Modeni god. 1840., ali se ta industrija razvila osobito u zadnjim decenijima prošlog stoljeća. Poslije rata ona se toliko usavršila, da su njezini proizvodi zavladali svjetskim tržištima. Ponajglavnije su tvornice u Padskoj Zavali, gdje se proizvodi katkada i do 5000 tona godišnje. Od njih se šalje u svijet preko 20.000 kg u vrijednosti od 11 milijuna lira.

Gradnja brodova nije toliko razvita, koliko bi morala da bude u posve pomorskoj zemlji, kao što je apeninska Italija. Velika brodogradilišta postoje po ZAVALI na njezinu jadranskom rubu u Veneziji, a po POLUOTOKU u Livornu (cantieri Orlando), Tarantu i Castellammare (Napulj).³⁹ La Spezia, ratna luka, ima sve mehaničke sprave za popravak ratnih brodova.

Pogled na industrije po Zavali i Poluotoku pobuđuje u nama uvjerenje, da je to moderna industrijska zemlja, u kojoj su pojedine grane snažno diferencirane i intenzivno usavršene. Ona je sigurno najindustrijalnija zemlja oko Sredozemskog mora; njezin sjever po

³⁹ U Balkanskoj su Italiji: Monfalcone - Tržič i Trieste - Trst važna brodogradilišta.

vrсноći svojih proizvoda znatno se približio srednjoevropskim industrijskim krajinama. Na Poluotoku, osobito na jugu, prevladava kućni obrt, posebice tekstilni i taj radi ponajviše za domaće potrebe, ali i za prodaju. Po primjeru za poljoprivredu možemo kontinentsku Appenniniju s obzirom na prerađivanje sirovina diferencirati u sjevernu »terra delle fabbriche« (zemlja tvornica) i u južnu »terra dei mestieri« (zemlja obrta). I u jednom i u drugom pogledu Italijani se mogu diferencirati jer — kako sam naveo — danas nema carinskih pregrada: lako danas izmjenjuju sjever i jug svoje produkte.

Pored te razlike u poljoprivredi postoji ona i u prerađivanju sirovina. Po ZAVALI postoje tvornice, gdje se s pomoću velikih strojeva prerađuje svila i pamuk; po POLUOTOKU, naročito na jugu, ima malo mehaničkih motora, a i ti prerađuju samo pšenicu i masline, dok se ostale sirovine prerađuju rukama, dakle obrtnički.

Političkim ujedinjenjem Italije porušene su carinske pregrade, koje su smetale izmjeni dobara med pojedinim krajinama. Ipak ekonomska nejednakost, koja se prije ujedinjenja nije osjećala, postepeno se od toga doba pojačala, a danas je veoma velika. Dva su karakterna fenomena evolucije, koje poljoprivreda preživljuje u Italiji. Naveo sam već, da je Padska Zavala manje više vlažna tokom čitave godine, Poluotok nasuprot, osobito južni krajevi, veoma je suh u ljetno doba. Zbog tih prirodnih odnosa na jugu se sve više gaje loza i vočke (med njima i maslina), a napuštaju se ostale biljke; na sjeveru se pak kultiviraju »trave«, i žitne i krmne; ove potonje poradi hrane stoci, koja daje izvrsna i obilna mlijeka. Tim se Poluotok dieferencira u sjevernu »terra del burro« (zemlja maslaca) od južne »terra dell' olio« (zemlja ulja).

Sve se više prilagođuju pojedine oveće krajine u poljoprivrednom pogledu prirodnim odnosima.

Razvitak industrije u SICILIJI bio je u prošlosti uopće vrlo mršav; još danas zaostaje za mnogim apeninskim krajevima, izuzmemo li tri grane, koje su specijalne za Siciliju: sumpora, agruma i riba. Industrija agruma veoma je velika u Siciliji. Ne izvoze se svi agrumi u prirodnom stanju, mnogo se njih upotrebljuje za priređivanje ekstrakta, kalcijskog citrata, citrijske kiseline i dr. Za citrijsku kiselinu najveće su tvornice u Palermu i u Tremestieri, gdje se proizvodi godišnje do 3000 tona; od njih se polovina izvozila u Vel. Britaniju i u Argentinu. Od kalcijskog citrata, koga

se godišnje izrađuje i do 10.000 tona, mnogo se otprema u strane zemlje.

Velika induktrija sicilijaska — iza poljoprivrede — jest industrija sumpora. Ta se ne bavi samo iskapanjem sumpora, već i njegovim prerađivanjem (sumporna kiselina, kemijski spojevi i dr.). Kako se pak u ovom stoljeću, a naročito u doba svjetskog rata, produkcija bila umanjila, državna je vlast osnovala u Siciliji vrhovni autonomni ured, koji se ima brinuti za tu granu industrije. Upotrebom električne energije u iskorištavanju postojećih a i napuštenih rudnika, umanjit će se troškovi proizvodnje pak će se možda moći sicilijaski sumpor suprotstaviti američkom u prodajnoj cijeni.

Ribarska industrija u Siciliji ima veliku važnost poradi obilja sardela, koje se ondje love, onda posole; takve šalju u bačvicama u Genovu, Bari, Anconu, Veneziju pa i Malu Aziju. Pored sardela mnogo se u kutijicama sprema i tunine za izvoz ne samo u Poluotok, već i izvan države.

Ako su se mnoge industrije u Siciliji, naročito tekstilne, slabo dotad razvijale, bit će njihov napredak odsada znatan. Hidroelektrična centrala u Alto Belice i susjedno vještačko jezero (Piana dei Greci), kod Palerma, daje sada energiju, koja se upotrebljuje u industriji i u ratarstvu, a prenosi se i do sumpornih rudnika.

Za kulturni napredak Sicilije brinula su se dakako različita ministarstva u Rimu. Od god. 1925. odmah na početku fašističkog perioda, osnovana je lokalna vlast (Provveditorato alle opere pubbliche della Sicilia), kojoj su ministarstva ustupila jedan dio svoga djelokruga. Takva se decentralizirana uprava brine za uređenje cesta i luka, za poboljšanje tla, za natapanje polja, za izgrađivanje vodovoda i t. d. Povrh toga Provveditorata postoje mnoga udruženja, koja se brinu za materijalnu i duhovnu kulturu Sicilije.

Za industriju SARDEGNE od najveće su važnosti šume plutnjaka. Prva primjena dragocjenih tehnologijskih svojstava plutnjaka u industriji bila je izradba čepova za staklenke. To se desilo u XVII. stoljeću; kad je naime otkriveno staklo, počeli su zatvarati staklenke čepovima, da tekućina što manje ishlapi. Golemi napredak u spremanju vina, piva, raznih mineralnih voda, kemijskih i ljekarničkih proizvoda u staklenkama umnožio je broj

tvornica čepova. Upotrebljavali su ih ne samo kod kuće, već su ih izvozili mnogo u Njemačku i Sjeveroameričku Uniju. Danas, napretkom tehnike i upoznavanja svojstva kore plutnjaka, upotreba se njezina znatno proširila. Meljući otpatke, koji nastaju od izradbe čepova, dobiva se materijal, od koga se primjenom podesnih tehničkih metoda izrađuju manje ili veće ploče. Njima se prekrivaju unutrašnje stijene telefonskih kabina, osobito stanova u tropima protiv vrućine, a i protiv naglih promjena temperature.

Povrh toga u novije doba pluta služi i za druge svrhe. Upotrebljuje se u fabrikaciji linoleuma, a u prašku pluta otpremaju se u daleke zemlje voće, jaja, cvijeće, da dospiju na cilj u svježem stanju. Napokon da spomenemo, kako od starih stabala seljaci dobivaju podesan ugalj.

Središte trgovine i industrije pluta jest Tempio u Galluri, u sjevernom pomorju. Najvažniji kupac pluta bila je prije rata Njemačka, a i sad se postepeno obnavlja ta trgovina. Pretađivanje pluta vrlo je umjerena opsega; u svakom poduzeću ima prosječno samo 6 najviše 12 radnika. Veći se dio pluta izvozi, kad su ga rasjekli u kocke.

Od veće je važnosti u Sardegni još industrija rudarstva. Bogatstvo otoka rudama već je od davnine bilo poznato, ali ih se je tek u prošlom stoljeću počelo sistematski iskapati. U zadnjim je godinama proizvod iznosio godišnje 250 tisuća milijuna lira. Od drugih industrija — ako i jesu od manje važnosti — napominjemo meljavu žitarica, strojenje koža i izrađivanje pokućstva. Odjevne i tkalačke industrije imaju pretežno karakter malih kućnih industrija; velikih takvih tvornica nema u Sardegni.

Poradi pomanjkanja sirovina i goriva, zbog poteškoća u prenošenju dobara po samom otoku, zbog nesklonosti prema starijim lokalnim industrijama i zbog lakoće, kojom tamo ulaze »strani« proizvodi, žitelji na CORSICI dobavljaju danas izvana sve tvorničke proizvode, koje trebaju.

Bila je pred sedamdesetak godina i neka velika industrija: djelovalo je nekoliko visokih peći, ali i tvornica kovinskih predmeta. Materijal su za nju tamo dopremali sa Elbe, iz Sardegne pa i iz Algira. Današnje industrije prerađuju ponajviše proizvode ratarstva. Ima destilerija i (što je za italijanski narodni karakter Korsikanaca svakako značajno!), podignuta je i tvornica hraniva tijesta, zatim tvornica čepova (jer ima hrasta-plutnjaka) pa i ka-

miša. Eksploatacija kestenovih šuma dala je povod izgradnji tvornica tanina. Napokon je gajenje duhana zahtijevalo, da se zidaju tvornice cigara i cigareta.

Sve su takve industrije slabo napredovale, jer im je za pogon strojeva manjkala jeftina energija. Nju su podavale termoelektrične stanice, koje su trošile skup kalorički materijal. Tek se u našem deceniju pristupilo rješavanju tog pitanja, upotrebljujući kao motor tekuću vodu na otoku.

Primitivni strojevi, koji su se na MALTI upotrebljavali za preradivanje pamuka, ostali su nepromijenjeni bez obzira na potrebe današnjeg doba. Pređa, koja se dobiva, gruba je i varava izgleda, pa su tkalci nastojali da to vještački poprave ali uzalud. U zadnjim su se godinama mnogo upotrebljavali, za izrađivanje fabrikata privlačivih boja, stanovi na ruke. Danas se šalje pamuk da se preradi dotično bojadiše izvan Malte, jer se još nije mogao pronaći način kako bi se moglo brzo bojadisati u samom mjestu. Tkalačka će industrija i dalje napredovati u manjem opsegu kao domaća industrija. Tkanje se izrađuje rukama te je kvalitetom jedinstvo, kakvo se ne može postići ni jednim strojem.

Ima još nekoliko manjih industrija na Malti, koje izrađuju proizvode u glavnom za domaće tržište; tako se zadnjih godina proizvodi prilična množina piva, pa i za izvoz. Osim toga dva su proizvoda, kojima se ističe Malta: lule, koje izrađuje »British Empire Pipe Company« u Marsi (blizu Vallette)⁴⁰ i dugmeta, koje izrađuje »Malta Button Factory« od biljne bjelokosti.

Valja istaknuti kao osobitu trgovačku prednost za Maltu, što čini njenu trgovačku aktivu, a to je sunce i more; ta Maltu zovu »otočjem sunca«. Izgradnja prostranog i luksurnog hôtela dopustit će razvitak »turističke industrije«.

2. OBRTI

Tri su napokon industrije, koje u privrednom pogledu dođuše nisu od velike važnosti, ali su mnogo pridonijele odličnom glasu italijanskoga umjetnog obrta.

Prva je grana umjetnog obrta staklarstvo, koje se razvilo osobito po ZAVALI. Kaže se, da je ta vještina dospjela u Veneziju iz Bizanta koncem 13. stoljeća; cvala je od 14. pa do

⁴⁰ Godine 1936. vrijedio je izvoz pušaćih rekvizita do 300.000 Kuna.

18. stoljeća, da napokon podlegne stranoj konkurenciji. U Muranu (otočiću blizu Venezije) izrađivali su se prekrasni veliki svjetionici, vaze, vrčevi, okviri za zrcala i dr. Od svega se toga sačuvalo izrađivanje samo sitnih staklenih bisera, mozaika i sl. — sve to dakako u maloj mjeri; radionice produciraju takvih predmeta tek samo za strance, koji ih kupuju ondje kao uspomene. Svakako je od veće trgovačke važnosti staklarstvo u Toscani; izrađuju se staklenice, koje u velikoj množini trebaju vinari.

Kao vrlo značajnu vještinu spominjemo filigranske predmete od zlata i srebra kićenih oblika i velike ljepote, koji potječu ponajviše s POLUOTOKA, iz Genove i Firenze, ali i iz Venecije.

Podesan glineni materijal, koga ima po POLUOTOKU, a na podancima sjevernih Appennina, omogućio je, da se razvije keramička industrija. Još se danas ističu svojom vrsnošću fabrikati majolike, koji se izrađuju u Firenzi, Parmi i Modeni; nekada su bili u tome majstori članovi firentinske obitelji della Robbia (Luka 1399.—1482.; Andrea 1437.—1528.). Glasoviti su bili glineni predmeti, poznati pod imenom »fayence«, a koji su se izrađivali u Faenzi (nedaleko Bologne); taj se naziv sačuvalao do danas za takve keramičke objekte, koji su izrađeni ma gdje bilo, ali po tadašnjoj metodi. U vezi s time vrijedno je istaknuti, da je lončarstvo uopće već u davno dola bilo na glasu; o tom su nam svjedocima nebrojene posude (od sitnih pa do najvećih dimenzija), koje su se sačuvale iz vremena etruskih, helenskih i rimskih. Danas ne samo niži, već i srednji stalež upotrebljuje zemljane lonce za kuhinjsku potrebu; ima naime za izradbu tih predmeta mnogo podesna materijala.

Pored djelovanja velikih industrija od važnosti je rad mnogobrojnih obrtnika, koji su rasuti po svim apeninskim zemljama. Obrt je grana privrede u svakom pogledu vrlo važna, a možda i golema; radi se o stotinama tisuća ljudi, koje treba odgojiti, disciplinirati i usavršiti u radu. Obrt je sila, koja može Italijanima dati mnogo ljepote i mnogo bogatstva.

God. 1925. osnovana je vrhovna narodna vlast, koja je odmah organizirala popis obrtnika; tada se utvrdilo da ima nekih 520.000 obrtnika, vlasnika dućana.

U svim apeninskim zemljama, pa i u onima, gdje cvatu velike industrije, obrt je razvijen u svojoj tradicionalnoj vještini i geni-

jalnosti. Često puta mala industrija, koju vrši obrtnik, nalazi sirovinu kod kuće; često on spaja smisao ljepote sa smislom koristi, tako da njegovo djelo ima umjetnički značaj. Ali se svi takvi proizvodi dobro razlikuju od onih, koji se izrađuju strojevima, jer oblik i izradba njihova daju dojam čovjeka, koji misli i osjeća, kada to izrađuje.

Poradi lokalnog značaja mnoge takve male industrije imaju dosta znatnu važnost za turizam; za strance, koji tamo dolaze u posjete, takvi produkti utječu toliko, da se rado sjećaju posjećениh krajeva, i goje nadu, da će se opet tamo svratiti. Od obrta, koji još cvatu po apeninskim zemljama, vrijedno je navesti neke, koje daju vrijedne, a poznate proizvode.

Za razliku od velikih industrija, koje su smještene pod različnim utjecajima (sirovine, motorna snaga, radništvo, susjedstvo tržišta, podesne prometne prilike i t. d.), obrti s obzirom na proizvod, a ponajviše s obzirom na potrošnju vezani su redovno za mjesto, gdje su se razvili. Posve ispravno se takvi obrti nazivlju »seljačkima«: žitelji sela izrađuju predmete, koje nabavljaju također žitelji sela.

Od velike množine takvih predmeta, koji dolaze na prodaju, vrijedno je istaknuti samo važnije.

U kovačnicama po niskim alpskim dolinama PADSKE ZAVALE, posebice u Val Trompia i Bresciji, izrađuju se specijaliteti italijanske male industrije željeza, a za privatnu potrebu: bodi, noževi, puške i dr. Od drugih objekata treba istaknuti svjetiljke, lanterne, svjetiljke, okvire za zrcala i dr., izrađeno sve velikim umjetničkim ukusom od kovana željeza. Tu su još čipke, koje su se priređivale osobito u Piemontu (danas ih slabo rade); vrlo su rašireni predmeti od vrbovine (košarice i sl.).

Na POLUOTOKU, osobito u Toscani klasična je mala industrija slame, (koja propada), ali i izradba sagova; tkanine od konoplje, pamuka i vune, koje se rukom izrađuju posebice u Marcama; iz Lazija su poznati mozaici; iz Puglie potječu najbolje ribarske mreže; po Lucaniji tkanine vunene nepromočive (»arbasso«, »frandina«).

Na SARDEGNI, posebice po unutrašnjosti otoka, sačuvali su se stari običaji tkanja. Osim toga ondje cvatu i neke male industrije, koje su kao i drugdje zapravo kućnog karaktera; njihovi proizvodi većinom se prodaju kod kuće, tek se neki od njih izvoze

— ako su folklorskog značaja — kao kurioziteti. Osobito su poznati proizvodi od ovčje vune i od kozjih kostrijeti. Od vune se izrađuju pretežno madraci, jer je dlaka sardenske ovce mekana; od kozjih se kostrijeti izrađuje crna odjeća za seosko muško, a gdje gdje i za žensko žiteljstvo. Od proizvoda iz Sardegnе vrlo su poznati sagovi, pokrivači, bisage i druge tkanine karakterističnih šara putničkih. Prerađivanje drva nekad je mnogo cvalo: izrađivale se žlice, vilice, pa i najkrupnije pokućstvo, u kojem je imao prvenstvo rezbareni kovčeg za spremanje odijela i rublja. Od manje su važnosti male radionice željeznih predmeta, keramike, kože i dr.

Po SICILIJI vrlo je rašireno vezenje, pletenje raznih košarica, a u provinciji Palerma izrađivanje tipskih »sicilijskih kola«. Nekoliko je vrijednih obrta već nestalo, tako na pr. izrađivanje mramora, mozaika, sanduka (za spremanje rublja); nema više korlara a ni obrtnika - kipara. Jedino se još sačuvalo u većoj mjeri čipkarstvo i vezenje, što donosi ženama dosta znatne novčane koristi.

Na CORSICI svako naselje u Castagnicci (»kestenik«) ima svoj obrt; njihovi žitelji nose od kuće do kuće — kao i naši kućarci — na prodaju sita, rešeta, kade, lončice, koje oni sami izrađuju; po nekim selima tku platna od lana, od vune poznato sukno »pannu corsu«, a od dlaka od kože izrađuju pastirske kabanice.

Izrađivanje čipaka na MALTESKOM OTOKU GOZO nasuprot od velike je važnosti, jer se žene ondje u glavnom prehranjuju tim obrtom. Malteska je čipka luksusni predmet, ali je potražnja luksusnih predmeta danas nesigurna i varava. Najbolji su kupci čipaka turisti, a ti — ako i jesu brojniji nego prije — imaju individualno manje sredstava za luksus. Osim toga danas turisti ne ostaju čitavo vrijeme u Valletti (kako je često bio slučaj nekada, kad su automobili bili rijetki i skupi), pa uslijed toga troše mnogo svoga novca i vremena na putovanje, dok su ga prije mnogo trošili na čipke. Mjesni prodavači čipaka i trgovine počinju uvidati da sada oni moraju ići do kupca, ako žele prodati čipke, na mjesto da kupac dolazi do njih. Nedavno se pojavio nov neprijatelj industrije čipaka i zahvatio donekle opasne razmjere: to je štetna praksa upotrebe jeftine umjetne svile pri izradbi čipke; ona se sve više širi i počinje kvariti dobar glas originalnog produkta. Vlada namjerava da u bliskoj budućnosti uvede pregledavanje i obilježavanje čipki od pamučnog i lanenog konca; kad se bude radilo po tom

predlogu, posjetioci će moći potražiti vladin biljeg, ako žele kupiti dobru maltesku čipku.

Treba još istaknuti posebice apeninske šumske obrte, ako sam ih neke i naveo. Pučka vještina nalazi i danas u kući seljaka uzbudljivu ljepotu i značajni izražaj. Uvijek poglavari obitelji ili kućanice ili djedovi u okolici, u dugo zimsko doba uz peć, ili ljeti na paši zrađuju predmete, potrebne u kućanstvu. Mali je seoski obrt neka vrst privredne djelatnosti, koja se prilagođuje naravi i nagnuću italijanskog seoskog pučanstva; ono ne izrađuje nikakav standartizirani predmet, već predmete po svojoj vlastitoj osobnosti, po svom vlastitom osjećaju. Nije dakle potrebno stvarati u zemlji male obrte, jer ih ima; valja po selima samo jače isticati njihovu vrijednost, probuditi zapretane energije, dati im nov, snažniji život.

Šumski obrti potječu iz davnog doba. Sve kućne i poljodjelske potrepštine bile su u najranije vrijeme izrađene od drva. U drvu je čovjek našao svoga prvog saveznika i njega je izdašno upotrebljavao u izrađivanju predmeta. Takvi su se obrti razvili u susjedstvu šuma, koje daju mnogo drva, a po maloj cijeni. Predmeti takve vrste po svojoj su prirodi vrlo starog datuma, jer je čovjek našao u šumi obilna materijala, koji se daje lako preraditi. Izrađuju se predmeti, koji su potrebni ne samo u ratarstvu i u siromašnom kućanstvu samih brđana, već i ukrasni predmeti za gospodске salone. Evo što sve rade:

Po ZAVALI možda su najznačajniji oni predmeti, koji se izrađuju u Cansiglio.⁴¹ Ondje su prostrane šume bukava odlične kvalitete, koje daju materijala za izradbu kutija, poznatih na daleko. Radnici su u onom kraju kolonisti, koji su se ondje nastanili negdje koncem god. 1700., došavši tamo iz Roane (Sette Comuni — Sedam Općina). Bio je Cansiglio nekada glasovit poradi vesala, koja su se ondje izrađivala, da se njima opskrbe arsenali nekadašnje Republike Venecije. Vrijedno je spomenuti izrađivanje drvenih stolica, držala za metle, žlica, cokula, pipa za bačve, grabalja i t. d.

Po ostaloj Zavali takvi šumski domaći radovi nemaju važnosti, jer su industrije preuzele izrađivanje različnih drvenih predmeta pa i najjednostavnijih. Samo se ovdje ondje nađe po koje selo, gdje se priređuju n. pr. obične stolice, kotarice, kalupi za sir,

⁴¹ U onom visokom alpskom ravnjaku blizu Belluna (Piave).

kalupi za cipele, vijci za tijeske i dr. Uopće po pristrancima Alpa danas se takav rad vrlo umanjio, jer se žitelji sa ispona sve više iseljuju, da se nastane po nižim, podesnijim krajevima.

Po POLUOTOKU, naročito po gorskim pristrancima mnogo je rašireno kućno izrađivanje drvenih predmeta. Osobito se kao središte ističe Casentino, poznato od najdavnijih vremena u tom pogledu. Bit će, da taj obrt postoji ondje nekih 1000 godina. Po povijesnim ispravama naime iz god. 1268. redovnici, koji su bili vlasnici onih bukrika, morali su svake godine donijeti na dar biskupu u Arezzu 450 drvenih zdjelica, 300 drvenih tanjira i 50 drvenih čaša. Tokom toliko stoljeća taj se obrt tako usavršio, da su predmeti, ondje izrađeni, poznati na daleko kao vrlo vrijedni. Po Abruzzima preradivanje drveta također je vrlo staro, a daje lijepe predmete: vretena, mećaica (varjača), sedala, košnica, sita, vesala i t. d. U Chieti su Benediktinci već od 16. stoljeća učili seljake, da se koriste izrađivanjem malih, ali korisnih objekata: žlica, vilica, soljenaka, vitala, frula i dr. Okolina Monte Gargana, gdje uspijevaju prekrasni bukri, daje materijala za fabrikaciju žlica-miješala, kutija, poklopaca, jarmova za živine i sl.

U Pugli, gdje se proizvodi mnogo ulja i vina, paralelno se razvilo izrađivanje buradi i bačava, ne samo od hrastovih, već i od kestenovih dužica; za nje dopremaju sirovine čak iz Beneventa preko Appennina. U Campaniji po golemim šumama ima materijala za fabrikaciju bačava, buradi, kola pa i kočija, čabrova, žlica, vretena, plitica i dr. U Beneventanu kućne industrije drveta bile su mnogo više razvijene, a i mnogo važnije nego danas; ipak se još i sada izrađuju bačve, dužice, stolice, kola i dr. Po Napoletanu prestale su malo ne posvema te male industrije, preselile su se u sam Napulj, gdje ih po koji drvodjelac izrađuje u svojoj malojoj radionici. U Salernitanu, gdje ima veoma krasnih kestenovih stabala, izrađuju se također mnoge, a i različite drvenine; nu jedna je vrsta — čini se — najvažnija u svim Appenninima; to su dužice; one se izrađuju iz trupaca, starih najmanje 12 godina, a ne cijepaju se, već se pile. Taj je predmet tako valjan i cijenjen, da ga izvoze i do 70 tisuća kvintala u inozemstvo: u Francesku, u Portugal, u Tunis, Algir i Maroko.

U SICILIJI su klasična i dobro poznata kolica; tipičan je to, tradicionalan i reprezentativan etnografski i folkloristički elemenat na tom otoku. Svađje ga izrađuju u istom tipu. Osim

toga ima i drugih predmeta od bukova drva: jarmova za živine, obruča, sedala, svjećenjaka, kugala za igrače, običnih stolica i dr.

Po SARDEGNI, gdje nema bukвика, seljaci prerađuju kestenovo drvo u vrlo lijepe kućevne predmete: u vinske posude, žlice, vilice, varjače i dr. Ali se osobito ističe značajan kovčeg, što se nalazi kao obiteljski predmet i u kolibi pastira, i u sjajnom domu bogataša. Jednako se i na CORSICI, a u opsegu Castagnicce izrađuju — kako sam rekao — drveni predmeti, ali također samo takvi, koji su potrebni u kućanstvu, naročito seljaka: vilica, žlica, kuhača, soljenka, sandučića, stolica, klupica, sita i sl.

A na MALTI? Svega toga ne izrađuju, jer nema šuma.

3. PROMETNI ODNOSI

a. CESTE. Promet po kopnu ima svoj zametak u opsežnoj mjeri u one tri stotine godina prije Kr., kad je Rim počeo osvajati Apeninski poluotok. Gradio je ceste, da uza se poveže svoje »kolonije«, koje je ostavljao med pokorenim narodima, da tako zasigura sebi vlast nad osvojenim krajinama. Dakako da zbog nejednakih prirodnih prilika nije bilo moguće svagdje provesti taj program rada u jednakoj mjeri. Padska nizina poradi svoga ravnog površja dopuštala je opsežnu gradnju cesta, a šljunak njezinih rijeka davao je za tu svrhu odličan materijal. Nasuprot je po isponima taj rad bio veoma tegotan, osobito po sjevernim Appenninima. Nijesu na to utjecale samo apsolutne visine, već je zaprekom bila i nepodesnost terena: rušenje i klizanje tla (»frane«). Te su prirodne nevolje diktirale položaj, u kojem će se voditi ceste: morale su se zidati ili po podesnim sljemenima ili po dnu dolina, izbjegavajući nesigurne pristranke bregova; a na veoma mnogo mjesta bilo je potrebno podići čvrstih zidina, da se predusretne nesrećama. Po središnjem i južnom Poluotoku Rim je izgradio mnogo cesta, jer Appennini ovdje nijesu ni tako jedinstveni, a po svom petrografijskom karakteru nijesu ni tako nepovoljni kao sjeverni. Ceste su iz Rima dopirale do krajnjih južnih naselja na puljskoj i kalabrijskoj obali. Na tu okosnicu rimske cestovne mreže pojedine su italijanske države nadovezale tokom srednjega i novog vijeka nove ceste zbog strategijskih, privrednih i upravnih potreba. Od doba ujedinjenja do danas, a naročito u ovo zadnjih desetak godina, sve su vlasti znatno zovećale svoju mrežu. Ona ima neko 160.000 km cesta, što državnih, što pokrajinskih, što općinskih. Dakle 1 km ceste veže

2 km² površine, što je svakako mnogo. Sva su povećana naselja povezana cestama među sobom, pa i s najbližom željezničkom stanicom. Promet se po njima podržava kolima, koja vuku, osobito po strminama — volovi. Ali gorštaci kao da ne upotrebljuju mnogo tih cesta; oni i dalje vole davne strmenite i uske staze, jer se malo voze, a više jaše, a onda jer svoju robu za pazar natovare na magarca ili mulu, pa kraćim putem dođu do cilja, nego po cestama.

Svakako je najteže bilo prebaciti ceste preko Alpa; Rimljani, koji su smatrali to gorje neosvojivom tvrđavom, nijesu — tako reći — ni pokušali, da ih grade. Prijelaz preko Alpa bio je do prije dva stoljeća naporan, da i pogibeljan. Ta koliko je ljudi i marve izgubio samo Hannibal, dok se verao po onim klancima i previjama prije nego je dospio u nizinu Pada. Bilo je samo pute-ljaka, kuda su se pješaci teškom mukom probijali, a često puta i stradali. Da se predusretne takvim nesrećama, u srednjem su vijeku neka vjerska društva osnovala na visokim previjama skloništa («Hospiz») za odmor putnika i za eventualnu pomoć stradaocima, Najstarije je takvo sklonište ono na Velikom sv. Bernhardu (2473 m), što ga je taj svetac osnovao u XI. stoljeću (sl. 5.). Tek u XVIII. stoljeću alpske države počinju pretvarati te pješačke putove u vozne. Med njima je prva takva cesta izvedena preko Brennera (1370 m); kasnije je Napoleon dao izgraditi sedam takovih preko zapadnih Alpa, od kojih je možda najvažnija bila ona preko Simplona (2010 m). Brzi razvitak automobilizma potakao je italijansku Vladu, da podupre izgradnju autocesta. One danas služe na diku Italiji, jer ih je malo gdje tako odličnih kao po njoj. Danas su automobilske linije od vrlo velike važnosti za narodnu privredu; one olakšavaju i brže prenose robu i osobe, osobito po onim krajevima, gdje nema željeznica ili tramvaja. Može se reći, da nema iole važnijeg naselja, koje ne bi bilo automobilskim linijama vezano za veća središta ili za susjednu željezničku stanicu. To je prometno sredstvo znatno umanjilo djelatnost sporednih željeznica, pa i vangradskih tramvaja. Prema prirodnim prilikama, koje smo malo prije istakli, uvažimo li površinu krajina, najviše cesta ima POLUOTOK.

Po južnim krajevima Poluotoka i po otocima današnje moderne vozne ceste još nijesu posvema nadomjestile prvotne prometne putove, od kojih su se sačuvali tragovi: t. zv. »tratturi« u

Pugli.⁴² Po tim vrstama putova polazi marva u svojim periodičkim seobama. »Tratturi« vežu gorje Abruzzza (polazeći iz naselja Aquile) s Puljskom pločom i s Otrantskom zemljom. Oni služe kao pašnjaci, dok marva onuda prolazi (»tratturi«) i dok počiva (»riposi«), što ona dvaput na godinu čini: u svibnju, kad iz izgorene i suhe Puglie polazi u zelene ispone Abruzzza, i onda u listopadu, kad studen pritisne u visinama, pak se vraća u nizine Puglie, koje su se tada već zazelenile.

Po CORSICI, koja je vrlo gorovita, izgrađivanje cesta zahtijevalo je znatnih novčanih sredstava. Današnje su ceste izgrađene pretežno u 19. stoljeću: jedna skupina god. 1836., a druge tri god. 1854., 1856. i 1862. One vežu među sobom glavna primorska naselja sa unutrašnjošću. Tek u ovom su stoljeću izgrađene šumske ceste, da se lakše može drvo dopremati u luke za izvoz.

Na MALTESKIM OTOCIMA Velika je Britanija počela graditi ceste tek nakon godina 1814. i 1815., kad joj je konačno priznato vlasništvo nad otočjem. Počeli su vezati osobito povećala sela sa sjedištem državne vlasti u Valletti, da se njezin prestiž što lakše poveća. Od onda je izgrađeno toliko cesta da Malta ima njih omjerno najviše: 659 km i to 356 km, po kojima se može pomicati motor svake vrste, dok po ostalim 303 km mogu voziti samo obična kola.

Državne vlasti po svim svojim apeninskim zemljama, u nastojanju, da rašire prometna sredstva i da što jače povežu među sobom važnija kulturna, osobito industrijska naselja, sagradile su u novije doba mnogo cesta. Po popisu od god. 1940. ceste su d r ž a v n e

	imale duljinu	1 km pruge vezao je
u Zavali	4951 km	20.4 km ²
na Poluotoku od	11.242 „	13.0 „
na Siciliji od	2051 „	12.4 „
na Sardegnei od	1439 „	16.8 „
na Corsici od	2017 „	4.1 „
na Malti od	659 „	0.5 „

Shvatljivo je, što su ceste u Zavali rijeđe nego drugdje, jer ih po Alpama ima malo i po tome vežu veću površinu. Da na

⁴² U Siciliji se takovi putovi zovu »trazzere«.

Corsici ima toliko cesta, uzrok je u tome, što se u »ceste« ubrajaju i šumski putovi, koji nijesu podesni za vožnju automobilima, već služe samo za dopremanje šumskih proizvoda iz unutrašnjosti otoka u primorje. S druge je strane državna vlast franceska izgradila cesta, jer je njima htjela povezati sva veća pa i manja sela među sobom, poradi sigurnosti protiv napadaja nekadašnjih bandita. U najnovije doba opet Franceska hoće da bude ponosna i svojim autocestama, i njih je i na Corsici izgradila u ovećoj duljini.

MOTORNA VOZILA za privatnu potrebu, automobili i motocikli, znatno su se brojevno umnožili, tako da ih je god. 1939. bilo

	priv. auta	motocikla
u Padskoj Zavali	133.088	69.671
na Poluotoku	121.547	58.664
na Siciliji	13.674	3.588
na Sardegni	2.950	1.148
na Corsici (1933.)	2.845	703
na Malti svih		5.953

Poredimo li ove vrijednosti s onima iz god. 1930. ističe se u 5 godina porast auta za 8.3%, motocikla za 38.6% dakle porast privatnih auta dosta je malen, dok je porast motocikla vrlo velik; ta su naime vozila jeftinija i mnogim poslovnim ljudima potrebna od auta.

b. ŽELJEZNICE. Prva željeznica u duljini od 8 km sagrađena je god. 1839., ali ne za opću potrebu, već za udobnost kraljevske burbonske porodice, da se po miloj volji vozika iz Napulja na svoja imanja u Portici. Pola godine iza toga sagrađena je pruga Milano—Monza (13 km), dakako opet za volju vladara. Tek gradnjom pruge Milano—Venezia (god. 1842.—1857.) počela se razvijati željeznička mreža. Nesrećna je borba za nezavisnost (1847.—1849.) za čas zaustavila nastavak gradnje, a onda je Piemont počeo graditi željeznice, pripremajući se tako da riješi dvostruki problem, vojnički i politički, koji je imao da oslobodi Italiju. I već god. 1859. imao je Piemonte preko 800 km željeznica, koje su s jedne strane bile povezane (kroz Milano) na venecijansku prugu, a s druge (kroz Alessandriju) imale izlaz na more kod Genove. Ta znatna željeznička mreža omogućila je brzo prenošenje četa piemonteskkih i franceskih na bojišta god. 1859.

Za rana su Italijani osjetili potrebu stupiti u dodir s ostalom Evropom ne samo morskim već i kopnenim putem. Toj se ideji suprotivile teške prirodne zapreke: Alpe, kroz koje je morala Italija da provuče tračnice. Kako je u šezdesetim godinama postojalo tijesno prijateljstvo med Italijom i Franceskom, istaklo se ono u projektu bušenja tunela Monte Cenisio (13.6 km). Kad se to izvršilo, dograđena je (1871.) konačno željeznica, koja je izravno spojila Torino i Lyon. Tek što se ta pruga dogradila, sklopila je Italija sa Švicarskom i Njemačkim Savezom ugovor o prorovu Sv. Gottharda; nakon deset godina rada (1872.—1882.) jurila je već kroza nj željeznica.

Vrlo je važan bio i prorov kroz brdo Simplon (Simplon Kulm; D sl. 14.), krozanj prolaze Orient-ekspresni vlakovi, koj voze od Parisa kroz Milan, Zagreb, Beograd, Sofiju u Carigrad.

Italija, da se poveže sa sjevernom Franceskom, a time i s Engleskom, probušila je treći tunel, Simplon (god. 1908.). S južnom Njemačkom spojena je transalpskom željeznicom, koja ide iz Münchena, kroz Innsbruck, preko previje Brennera (1362 m; god. 1867.), dakle kroz Austriju, na Alu i Veronu. U najnovije doba prodrila je Italija u bivšu Austriju još na dva mjesta i to iz Venezije: kroz Feltre i Toblach, pa onda kroz Trbiž; a zatim iz Trsta kroz Sloveniju. S južnom Franceskom (Nizzom i Marseillom) vezana je Italija prugom ligurskom, koja prolazi pored Riviere (di Levante i di Ponente).

U početku malo ne sve su željezničke pruge bile u posjedu privatnih društava. Ali financijske prilike zemlje nijesu išle u prilog razvitku prometa, to manje, što su gradili mnoge pruge po političkim načelima, umjesto da ih grade po nekom zdravom privrednom kriteriju. Poradi toga su Željeznička društva propala god. 1876., tako da je Država morala preuzeti njihovu upravu. Taj je period trajao do god. 1885.; tada su željeznice ponovo predane privatnicima. Tri su moćna društva preuzela cijelu mrežu, koja je tada bila duga 10.066 km. Velik je napredak onda učinjen, ne samo u upravnom pogledu već i u pogledu porasta duljine pruga. God. 1905. kad je državna vlast ponovo preuzela u svoju upravu sve željeznice, bilo ih je 12.465 km; dakle u 20 godina izgrađeno je 2400 km.

Ako su oblici površja i geologijski sastav tla znatno utjecali na troškove za gradnju i upravu željeznica, slika njihove mreže zavisna je ipak ponajviše od horizontalnog oblika krajine.

U PADSKOJ ZAVALI (Rete padana) protežu se od svoga zajedničkog središta u Torinu na istok do Jadranskog mora dvije pruge: jedna ide po lijevom poriječju Pada preko Milana, Verone, Mestre (Venezia) do Trsta, a druga po desnom kroz Alessandriju, Piacenzu i Bolognu na Ravennu. Mnoge poprečne pruge, prebačene preko rijeke Po, vežu ove dvije glavne linije; doduše one služe unutrašnjem prometu, ali su možda važnije, što konačno vežu Italiju preko Alpa sa stranim državama: kroz Simplon (19.803 m dug tunel) kroz Sv. Gotthard (tunel dug 14.884 m) pa kroz Brenner.

Na samom APENINSKOM POLUOTOKU (Rete appennina) rijeke Arno, Chiana—Tevere, Sacco—Garigliano i Volturno teku u svojem gornjem toku po onoj dugoj longitudinalnoj brazdi, koja se posred kopna protekla od sjeverozapada prema jugoistoku. Ta je brazda omogućila, da se po njoj izgradi velika unutrašnja pruga željeznička (Bologna—Firenze—Roma—Benevento—Potenza—Taranto (1160 km). Njezina je važnost porasla u najnovije doba izgradnjom pruge, po kojoj vozi brzi vlak (»direttissima«) iz Bologne u Firenzu.

Obala, koja je po apeninskom poluotoku pretežno plosnata, omogućila je, da se po njoj izgradi željeznica. U manjoj ili većoj udaljenosti od mora pruga vodi sve naokolo poluotoka.

Jadranska mreža (Rete adriatica), koja od Trsta kroz Mestre (Venezia), Padovu, Ferraru i Ravennu vozi neprekidno (osim Gargàna) pored obale do Otranta; iz Brindisija pak prelazi na Taranto, a tim u sredozemsku mrežu.

Sredozemska mreža (Rete mediterranea) ide od Taranta kroz Reggio (di Calabria), Napulj, Rim, Livorno, Genova na Nizzu, ali ne svagdje — kao u jadranskoj mreži — pored obale; odmaknuta je od nje gdje gdje i do 26 km radi nepovoljnih odnosa tla.

Pored te primorske linije postoje još unutrašnje linije. Kako je bilo Appennina nerazmjerno udaljenije od tirenske nego od jadranske obale, razvile su se na tom prostranom tlu opsežne doline, kojima teku — med ostalima — dvije velike rijeke: Arno i Tevere. Njihovo poriječje, jer je podesno u prirodnom pogledu, iskoristilo se za gradnju pruga, koje vežu Livorno-Pisu kroz Firenze, odnosno kroz Sienu sa Rimom.

Od velike su prometne važnosti obje primorske pruge, jer voze od Ventimiglie (na francesko-italijanskoj međi) — malo ne bez prekida — uz obalu cijelog Poluotoka oko naokolo preko Livorna, Rima, Napulja, Reggia u Calabriji, Taranta, Brindisija, Ancone i Ravenne na Veneciju.

Poprečne pruge po Poluotoku vežu stanice na Tirenskom sa stanicama na Jadranskom moru; ali se te pruge ne mogu nikako porediti s poprečnim prugama po Padskoj Zavali, jer samo po nekima voze brzi vlakovi.

Otočna mreža (Rete insulare) obuhvata APENINSKE OTOKE.

Na Siciliji su pruge pretežno primorske, pače od Cataniae ide neprekidno pored obale kroz Messinu na Palermo (pa i nešto dalje). Iz središta Sicilije, iz Caltanissette povučene su tri pruge do glavnih luka (Catania, Palermo, Girgenti), da se može lako eksportirati sumpor. Messina ima vrlo lijepu prirodnu luku, a u prekrasnom položaju na istoimenom tjesnacu.

Već preko po stoljeća raspravlja se pitanje o željezničkoj vezi preko tjesnaca med apeninskim poluotokom i Sicilijom. Zadnji prijedlog potječe od ing. E. Vismara (1921.), koji bi htio da se izgradi podmorski tunel, kroz koji bi prolazili ne samo željeznički vlakovi, već i vodovi električke energije, telegrafa i telefona. Poradi teških troškova nije dosad izveden ni jedan takav projekt. Još i sad ferry-boat prevozi željezničke vlakove od kalabrijskog naselja San Giovanni do siciljske Messine.

Na Sardigniji, koja je u geologijskom (a po tom u geomorfologijskom) pogledu sastavljena od dviju meridionalnih nejednakih polovina, glavna pruga ide upravo meridionalno po njihovoj međi pak spaja dva glavna naselja: Sassari i Cagliari. Od te glavne kopnene pruge odvaja se nekoliko tračnica do drugih primorskih naselja. Izuzevši Corsicu, koja politički pripada Franceskoj, pak je i dosta zapostavljena, najmanje željeznica ima razmjerno Sardegnia; površje je njezino vrlo nejednakih aps. visina i na blizu znatnih razlika u tom pogledu — što sve otežava izgradnju pruga. Moralo bi se žrtvovati velikih financijskih sredstava, da se postigne poveći efekat.

Na Corsici se već od »Drugog Carstva« počelo projektirati smjerove, kojima bi imale voziti željeznice. Ali kako se sami Korsikanci nijesu mogli složiti u tom pitanju — zapelo je sve.

U predvečerje francesko-njemačkog rata, 20. travnja 1870., vijeće naselja Bonifacio predložilo je Napoleonu III., da se izgradi pruga pored istočne obale otoka od samog Bonifacia do Bastije na sjeveru. Četiri dana kasnije isto je vijeće poslalo drugi prijedlog: od Bastije do Ajaccija kroz Corte, a odavle jedna pruga da bi išla na Bonifacio. Uprava franceskih željeznica prihvatila je djelomice taj prijedlog t. j. da će povući tračnice od Ajaccia kroz Corte na Bastiju. Bonifacio je dakle bio izigran. Mjesto te pruge izgrađen je od glavne pruge odvojak od Leccia do luke Calvi u sjeverozapadnom primorju. Tek se kasnije počela izgrađivati istočna, primorska pruga; danas je prispjela do Bonifacija na krajnom jugu.

Na Malti postoji pruga na glavnom otoku a veže Vallettu na obali sa Città Vecchia u unutrašnjosti.

Tokom vremena izgradile su državne vlasti pa i privatnici toliko pruga, da ih danas po apeninskim zemljama ima do 23.000 km; dakle 1 km željeznice veže 14 km površine. Za pojedine prirodne krajine posve su različite takve vrijednosti:

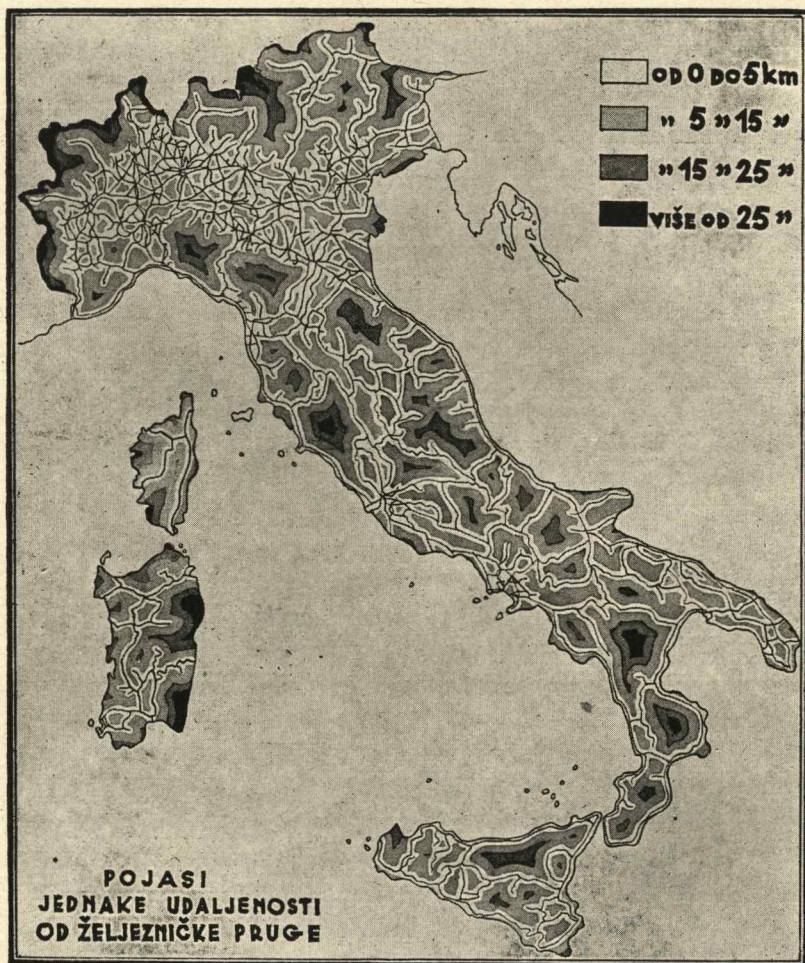
	1 km pruge veže
u Padskoj Zavali ima 8.669 km	13.0 km ²
na Poluotoku ima 10.223 km	15.0 „
na Siciliji ima 2.132 km	12.2 „
na Sardegni ima 1.307 km	18.2 „
na Corsici ima 380 km	23.0 „
na Malti ima 13 km	23.5 „

Ovi se odnosi jasno ističu na crtežu (sl. 30.). Po Zavalima ima naselja, osobito po Alpama, koja su udaljena više od 25 km od željezničke pruge. Kako su ondje velike razlike aps. visina na male udaljenosti, nije bilo moguće izgraditi željeznice zbog golemih financijskih poteškoća.

Po Poluotoku samo na pet malih površja naselja su udaljena od pruge više od 25 km; u svim tim slučajevima naselja su vrlo sitna.

U Sardegni mnogo je naselja, osobito po unutrašnjosti, koja su i preko 30 km daleko od pruge; naročito je istočno primorje u tom pogledu vrlo nevoljno. Ondje je zapravo samo jedna jedincata luka (Arbatax) spojena željeznicom sa unutrašnjosti.

Najpovoljnije su željeznicom povezana naselja na Siciliji: nema ondje ni jednoga naselja, koje bi bilo od pruge udaljeno više od 25 km.

Slika 30. Udaljenost naselja od željezničke stanice (A. Mori)

Na Corsici zapadno pomorje ima mnogo luka, koje nijesu vezane željeznicom; samo su luke Calvi na sjeveru i Ajaccio u sredini ona vrata, kroz koja saobraća unutrašnjost s primorjem. Nasuprot »Banda di dentro« (istočno pomorje) vezana je željeznicom od Bastije na sjeveru do Bonifacija na jugu otoka.

Na glavnom otoku Malti ona kratka pruga prolazi nekako popreko po sredini otoka; a kako je sam otok dug samo nekih 30 km, nema naselja, koje bi bilo udaljeno od pruge više od 15 km.

Kako apeninske zemlje imaju vrlo malo uglja, a njegova je nabavka velik teret za budžet, počela je italijanska državna vlast elektrificirati željeznice, te ih je koncem god. 1938. imala takvih 4.798 km.

Automobilizam i avionska služba oteli su željeznicama dio njihova prometa. Ali kako su željeznice još i sada savršenije sredstvo za prenos velikih količina robe i na velike daljine, one će s vremenom donekle izmijeniti svoju funkciju: gradit će se, da vežu samo glavna središta prometna.

c. BRODARSTVO PO MORU. Povijest nas uči, da je Rim u dosta rano doba svog života imao jaku ratnu mornaricu. Njegova trgovinska mornarica nasuprot, neznatna u prvo vrijeme, razvila se tek za Republike poslije punskih ratova i nakon uništenja kartaške mornarice.

Sicilija i Sardegnia bile su prirodne žitnice Rima, a za prenošenje žita odanle trebalo je prijeći preko mora. Žitna politika Vječnoga Grada morala je podupirati izgradnju potrebne mornarice. Broj i tonaža brodova kao i tehnika u gradnji njihovoj napredovale su vrlo znatno. Ipak se ne može tvrditi, da je Rim bio ma u kojem času svoje povijesti zaista velika pomorska vlast u privrednom pogledu. Trgovinska mornarica Rima nije nikad bila u korelaciji s njegovom političkom i privrednom teritorijalnom moći. Rim nije nikad imao tako znatnu trgovinsku mornaricu, da bi bio u trajnoj, lakoj i izravnoj vezi s krajevima oko Sredozemnog mora, koji su bili pod njegovom vlasti.

Nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva god. 476. po Kr., provalili su tamo tuđi narodi, i raskinuli zemlju u samostalne državnice. To političko komadanje bilo je pretečom feudalnog perioda, koji je kao svagdje poništio međunarodne izmjene. Italija se tada uvukla u se, nakon što je politički vladala cijelim svijetom, koji je tada bio poznat. Kasnije, kad su se i domaći knezovi (na pr. Guelfi i Ghibellini), počeli med sobom prepirati pa i ratovati, pomorska moć Italije posvema propade. Ali tokom XIV. stoljeća, kad su mnoge državnice, koje su tada postojale na Poluotoku, počele

napuštati feudalizam, da uvedu onaj sjajni period »Renaissance«, jedna se republika stala isticati — Venecija; ona je već davala svijetu primjer velikoga pomorskog razvitka.

Venecija je bila već sklopila veze s Bizantom, a mogla je to učiniti, jer je imala veliku flotu duge plovidbe, pa i ratnu. Da bude sigurna u svojim nastojanjima, morala je zavladata Jadranskim morem i onda zauzela Dalmaciju. Venecijanska flota, rođena od čedne ribarske mornarice, bila je u XV. stoljeću neprijeporna gospodarica Sredozemlja. Svake je godine šest trgovačkih flotila odlazilo iz Venecije u Crno more, u zapadno i u istočno Sredozemlje, u Atlantik, gdje je dopirala do Anverse i Londona.

Pored Venecije bili su istaknuti brodari Amalfijci, Pisani i Genovezi; po njima je svima Italija bila kroz nekoliko stoljeća »la signora del Mediterraneo«, a Venecija posebice »la signora dell'Adriatico«. Italija je dala Španiji Krištofa Colomba i Ameriga Vespuccija; ali su njihova otkrića bila od nepovoljna utjecaja na brodarstvo Italije.

U XVI. stoljeću naime moć Venecije pada, a to zbog geografskih uzroka. God. 1492. otkrivena je Amerika i otada su sve atlantske države preuzele u svoje ruke pomorsku trgovinu s novim kontinentom. Zatim se desilo, da je Vasco da Gama otkrio god. 1498. put u Indiju, oplovivši Rt Dobre Nade. To je za Veneciju bio još jači udarac od otkrića Amerike. Dok su prije tog događaja lađe iz Indije i ostale Azije dopremale robu kroz Crveno more ili kroz Persijski zaliv do kopna, da je odanle upute u Sredozemlje i u ostalu Evropu, otada se sva pomorska trgovina koncentrirala u Lisboi. Venecijanske lađe, koje su prije toga vršile ono prenašanje azijske robe, pošle su u raspremu, u »zasluženo stanje pokoja«. Ono, što se događalo venecijanskoj floti, dogodilo se napokon i ostalim italijanskim trgovačkim mornaricama. Povrh toga tuđe vlade Španije, Franceske, pa onda Austrije nijesu dakako pogodovale razvitku italijanske trgovačke mornarice — zbog svojih interesa. Italija je kroz čitavo to tužno vrijeme kukavno životarila; tek nakon svoga oslobođenja i ujedinjenja počela se dizati. Ali jedna je zapreka bila, koja je priječila njezino pomorstvo. Ako i jesu sve apeninske obale duge 8600 km, ipak nijesu sve podesne za pristajanje modernih velikih brodova; nema naime dosta povećih prirodnih draga i zatona, koji bi se mogli bez znatnih troškova preudesiti u valjane luke.

Vojne, koje je APENINSKA ITALIJA vodila u prvoj polovini XIX. vijeka za svoje oslobođenje, upućivale su vođe narodne, da zbog velike duljine obala posvete osobitu pažnju izgradnji bojnih brodova, da se može obraniti u svakom slučaju. U tu je svrhu trošila godimice veoma mnogo, zapustivši trgovačke brodove. God. 1870. kad se ujedinila Italija, trgovačka je mornarica imala samo 118 brodova na par, a 18083 brodova na jedra s odgovarajućom tonažom. Kad je god. 1869. otvoren Sueski konao, jedrenjaci italijanski bili su nadjačani od parobroda drugih pomorskih vlasti. Put je naime bio skraćen, pak su parobrodi mogli jeftinije voziti. Tada se na sve načine nastojalo, da se odoli konkurenciji osobito franceskoj i britanskoj, pa je apeninska Italija danas (1939.) dospjela tako daleko, da ima trgovačkih brodova sa $3\frac{1}{2}$ milijuna brt — ali i veliku ratnu flotu.

Kao što se u drugim kulturnim zemljama izmjenjuje motorna snaga brodova, tako se i u apeninskoj Italiji razvija taj proces; jedrenjaci brojem svojim opadaju, dok se broj brodova na mehanički pogon povećava. Eto bilo je

godine	jedrenjaka	na mehanički pogon
1881.	7639	176
1901.	5537	471
1925.	3216	1370
1935.	2197	1295 ⁴³
1939.	2367	1369

Tek je god. 1906. izjednačena tonaža jedne i druge vrste lađa. Od tog doba do danas broj se domaćih jedrenjaka umanjio za polovinu (od 4981 na 2367), dok se broj motornih lađa više nego podvostručio (od 548 na 1360).

Znatan napredak u broju brodova na mehanički pogon u zadnjih 35 godina osniva se na domaćoj izradbi. Dok su Italijani u prijašnja vremena dobavljali brodove, naročito željezne, osobito iz Engleske, danas ih sami izrađuju u spomenutim brodogradilištima («cantieri navali»).

Po drugim apeninskim zemljama, na Corsici i na Malti nema brodogradilišta, već samo dokova za popravak brodova.

⁴³ Manji broj prema onom od god. 1925. potječe odatle, što nijesu ubrojene lađe manje od 50 tona.

Parobrodarstvo duge plovidbe po apeninskoj Italiji ne samo što se znatno razvilo, već bude i racionalizirano.

Fašistički režim, koji hoće da pojedince subordinira kolektivu, spojio je (god. 1935.) svoja parobrodarska društva u tri velike plovidbene grupe; svaka od njih ima svoj posebni, određeni sektor, po kojem smije ploviti:

1. »Italia« — sjedište je Genova,
2. »Tirrenia« — Napulj,
3. »Adriatica« — Venezia.⁴⁴

Što se tiče tonaže apeninska Italija ima danas nekoliko kolosa: »Rex« (preko 49.000 rt), »Conte di Savoia« (48.000 rt) i dr.

Parobrodi tih društava vežu sve veće apeninske luke ne samo među sobom nego i sa svim svjetskim lukama preko mora i oceana.

Na posve drugim se načelima osniva plovidba u Corsicu i Maltu; tamo dolaze i odanle odlaze brodovi domaći i strani bez ikakvih stega sa strane bilo koje države.

Pomorski promet s CORSICOM podržavaju italijanska i franceska parobrodarska društva. S franceske strane plove brodovi u Corsicu iz Marseille, Toulona i Nizze, a s italijanske iz Livorna pa i iz susjedne Sardegne. Kako je udaljenost iz Livorna do Bastije na Corsici vrlo mala (118 km), za turizam je ta parobrodarska pruga najpodesnija. Brod vozi po noći, jer putnik i onako nema što da vidi — samo more — i ujutro dolazi u Bastiju.

Vežu otočja MALTE s ostalom Evropom podržavaju mnoge parobrodarske linije raznih pomorskih država. Dakako da u tom pogledu imaju prednost britanski brodovi, naročito oni, koji plove u Indiju i odanle natrag u domovinu. Jedna posebna britanska linija pak, koja plovi izmed Malte i Londona, prevladuje taj put u 55 sati. Vežu Malte s lukama na Siciliji, osobito sa Siracusom, podržavaju italijanski brodovi, dok društvo »Adriatica« šalje brodove iz Venezije kroz Rijeku, Anconu, Bari i Cataniju na Maltu. Ali i hrvatska parobrodarska društva slala su tamo svoje brodove, da ponesu naših agrarnih proizvoda, a i mnogo stoke.

d) BRODARSTVO PO RIJEKAMA u Apeninskim zemljama vrlo je neznatno. Na Poluotoku, koji je uzak i gorovit, rijeke su kratke a nose male množine vode. Tako su Arno, Tevere, Garigliano i Volturno plovni na vrlo kratkim potezima od ušća uz vodu.

⁴⁴ U Balkanskoj Italiji Trst je sjedište društva »Lloyd Triestino«.

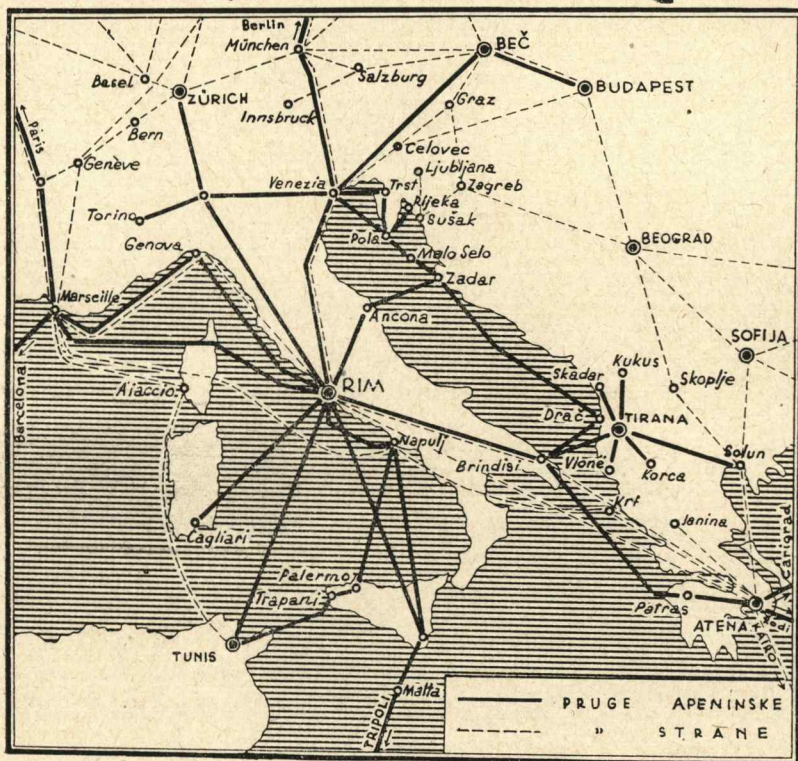
Po Padskoj Z a v a l i nasuprot rijeka Po svojom glavnom dužinom od 558 km, svojim mnogim pritocima i svojim mnogim plovnim konalima, sačinjava dosta prostranu mrežu za plovidbu. Ali ta ima teških nedostataka različite prirode. Eto, Po kod Pavije samo je 100 km udaljen od Genove; zbog toga roba, koja se otprema u Paviju i Milano po rijeci Po, ne može u te gradove dospjeti jeftinije nego željeznicom iz Genove. Mreža konala po Venecijanskom Primorju ne zadire daleko u kopno; jedva 50 do 60 km i to samo neki konali. Svi ti plovni putovi po rijekama i konalima Padanije dugi su 2500 km; ali lađe, koje se onuda pomiču, sitne su, samo po rijeci Po ima ih do 600 tona. Po većim jezerima u Padskoj Zavali ima nekoliko parobrodića, koji vrše prenašanje robe s jedne obale na drugu, ali najviše putnika. O plovidbi po rijekama na otocima nema spomena; ni u Siciliji, ni u Sardegni, ni u Corsici ne postoji, a i ne može postojati plovidba, jer su rijeke premalene.

e) ZRAKOPLOVSTVO. Tek je god. 1925. počela Italija, da uređuje promet avionima, izgradivši mrežu, koja je u početku vezala samo domaća naselja. Danas su pruge djelomice unutrašnje, nezavisne od stranih mreža, djelomice su povezane na nje. (sl. 31.).

Poradi svoga geografijskog položaja Apeninske su zemlje prirodno pristanište svih zračnih prometnih pruga, koje vode kroz Sredozemlje, osobito sa sjeverozapada prema jugoistoku (Britanija—Sirija—Egipat). U tom smjeru idu i unutrašnje pruge, jer je sam APENINSKI POLUOTOK tako položen i protegnut. Unutrašnje pruge vežu važnije gradove s Rimom, a i među sobom. Glavna su avionska središta Rim, gdje se sastaje 10 pruga, Venezia sa 6, Milano i Brindisi svaki sa 4, Napulj s 3. Za vezu s inozemstvom ističe se Milano za Švicarsku gdje je veza s (bivšom) Austrijom, Njemačkom i Franceskom; Venezija spaja Italiju s Njemačkom, (bivšom) Austrijom, Mađarskom i Balkanskim poluotokom. Rim stoji u izravnoj vezi s Tunisom, a po Siracusi i Malti sa svojim kolonijama u sjevernoj i istočnoj Africi. Brindisi veže Rim s Albanijom, Atenom, Carigradom i otokom Rodi (Dodekanesos). Cijela zračna mreža italijanska duga je nekih 21.000 km.

SICILIA je vezana s kontinentom posredovanjem i hidro-avionima; ti polaze iz Genove u Napulj i odatle tek u Palermo. Putovanje je monotono, jer je more neprekidno pod aparatom. Na polasku se vidi Vezuv, ali što dalje od Napulja sve je bljeđa nje-

gova silhueta. Približujući se Siciliji sve se bolje vidi Etna, ali dakako u nejasnoj slici. Linija hidroaviona, po kojoj voze aparati već od početka god. 1928., veže Ostiju (Rim) s Cagliarijem odnosno s Terranovom na SARDEGNI. Prelaz preko mora s Poluotoka zanimljiv je samo u svom krajnom otcjeku, kad se naime avion približuje sardenjskom kopnu. Već se s daljine raspoznaju raskinuti isponi a onda i silno izrezuckana obala.

Slika 31. Avionske linije (prije sadašnjeg rata). A. Mori

Dok su god. 1926. dakle godinu dana iza osnutka zračnog prometa, italijanski avioni prevalili samo 3844 km i prevezli 3991 putnika, god. 1939. prevalili su 4.3 milijuna km, s Albanijom, Amerikom i kolonijama do 15 milijuna km, a prevezli 176.000 putnika.

CORSICA vezana s Franceskom i posredovanjem aviona. Prvi su put iz Marseille poletila dva pilota u studenom godine 1886. starim balonom i teškom mukom dospjeli do susjedstva Ajac-

cija. U sadašnje doba »Air Union - Aeronavale« podržava vezu iz Marseille (Berre) amfibijama s Ajaccijem; udaljenost od 370 km prevaljuje u 2 sata i po.

Za MALTU posve je shvatljivo, što je ponajviše italijanski avioni vežu sa Sicilijom. Sicilia je naime samo 90 km udaljena od nje. Godine 1937. italijanski su aparati vozili tamo 205 puta, dok su britanski avioni pošli tamo samo 9 puta. Nije možda na odmet istaknuti, da na Malti postoji (prije sad. rata) jedna posebna zračna luka za britanske a dvije posebne za italijanske avione.

f) POŠTA, TELEGRAF, TELEFON, RADIOTELEGRAFIJA, RADIOTELEFONIJA. Paralelno s razvitkom putova i sredstava za prenos dobara, napredovale su i one institucije, koje imaju zadatak, da što brže prenose vijesti i do najudaljenijih krajeva. Kao i druge kulturne institucije tako su i pošta, telegraf, telefon i radio oznake ekonomskog stanja države.

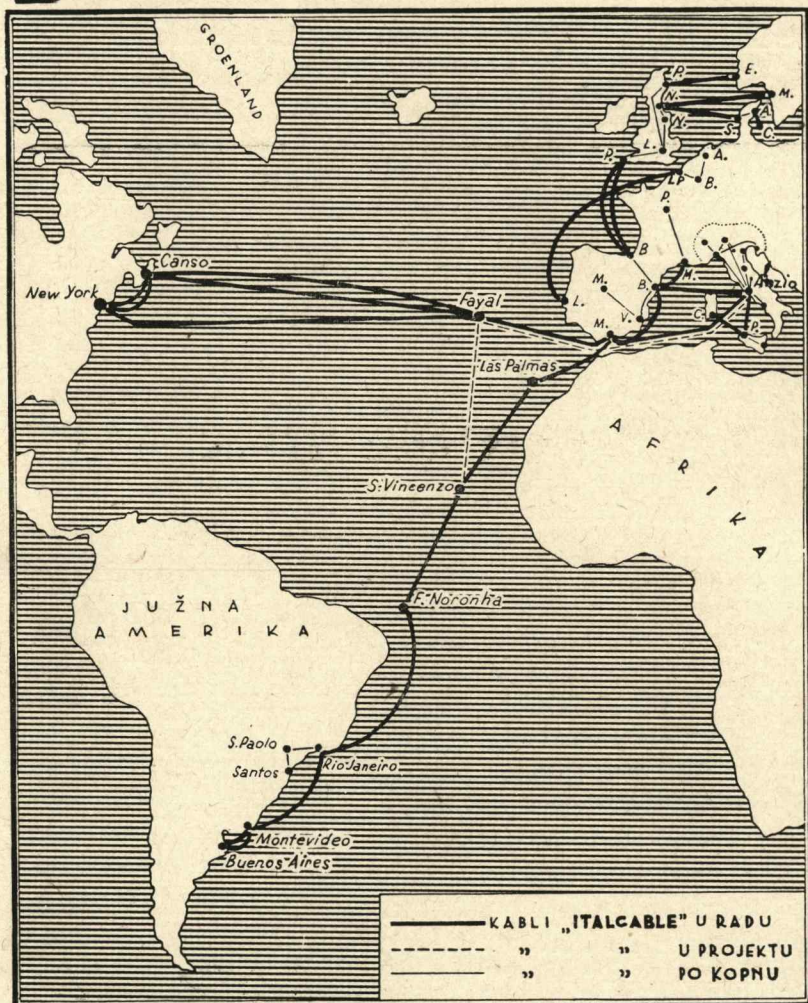
Da pismeni saobraćaj bude što lakši med ljudima i na vrlo velike razmake, osnovan je u Bernu »Opći poštanski Savez«; njegovim su članovima sve kulturne zemlje, pa i apeninske. Po pravilima Saveza mogu svi takvi državljani otpremati poštanske pošiljke svakom čovjeku izvan granica svoje domovine po određenoj tarifi.

U apeninskoj Italiji uredi su poštanski otpremili god. 1865. do 97 milijuna pisama, a god. 1935. do 560 milijuna. Te je godine dakle svaki odrasli apeninski Italijan otposlao poštom prosječno 12 pisama ili dopisnica.

Telegraf je imao na raspolaganje god. 1865. pruge duge samo nešto preko 14.000 km, dok su žice bile duge 30.500 km; god. 1934./5. nasuprot 66.000 km pruge, a žice 550.000 km; dakle upravo silan napredak. Tome treba dodati, da je Poluotok vezan sa svojim otocima podmorskim kabelima i da te pruge imaju dužinu od 7230 km. Vrlo važnu mrežu transoceanskih kabela izradilo je italijansko društvo »Italcable«. Ono je time otelo italijansku državnu vlast dobrim dijelom teretnom i škodljivom monopolu, a u političkom pogledu nepodesnom skrbništvu tuđinskom. Društvo je položilo 13.622 km kabela i spojilo je Rim sa zapadnim evropskim pa i sa skandinavskim zemljama, a onda sa sjevernom i južnom Amerikom (sl. 32.).

Telefonska se služba nije razvila onoliko, koliko bi bilo poželjno. Gradskih linija ima 1150 sa nekih 370.000 pretplatnika;

međugradskih pruga je nekih 4800 sa 300.000 km duljine; a međunarodne linije su 128 sa 19.000 km duljine. Od svih općina lilo ih je samo 70%, koje su 1. siječnja 1935. imale telefon. Osobito su općine po južnim krajevima Poluotoka (osim onih u Pugli) i po otocima, koje nisu bile vezane telefonom.

Slika 32. Kabelske linije (prije sadašnjeg rata). A. Mori

Med sredstva za širenje vijesti spada i radiotelegrafija, koju je osnovao italijanski genij Guglielmo Marconi. Tu službu vrši 19 stanica, podignutih pored morskih obala, i tri velike

nadmoćne stanice: ona kr. mornarice u Sv. Pavlu—Rimu, druga u Terranovi—Rimu, koja ima aparaturu i za prekooceansku službu (Brasil i Argentina) i treća Coltano—Pisa, koja služi najviše za vezu s brodovima po širokom moru. Kako mnogi italijanski transatlantski brodovi imaju radio-aparaturu, može na njima putnik dati i primati obavještenja s pretplatnicima na kopnu posredovanjem te stanice Coltano.

Sve se više širi radiofonija, osobito kao jako sredstvo odgoja i nastave, uopće prosvjete. U apeninskoj su Italiji stanice Bari, Bologna, Bolzano (Bozen), Firenze, Genova, Milano, Napulj, Palermo, Roma, San Remo, Torino, Ancona, Catania, Venezia. Pretplatnika bilo je 1940. nekih 1,321.000 od kojih $\frac{1}{3}$ u Padskoj Zavali.

Po CORSICI postoji poštanska služba od vrlo ranih godina prošlog stoljeća. Danas je ondje nekih 160 ureda, koji promeću svake godine preko 4 milijuna pisama, tako da svaki odrasli Korsikanac otprema poštom po 13 pisama na godinu, a od njih vrlo mnogo u inozemstvo. To dokazuje, da Korsikanci ne žive osamljenim životom, ako i je njihov otok odijeljen morem od susjednih evropskih krajeva.

Prva telegrafska pruga osnovana je u Corsici prije god. 1861. Danas ima 1700 km linija. Povrh telegraf. ureda svaka telefonska stanica prima telegrame, da ih dalje otpremi. Telegraf. odnose s Franceskom posreduje cables, kojih je pet u ukupnoj daljini od 650 km. Od tih je najstariji iz godine 1866.

Telefon je uveden u Corsicu god. 1901. Nekako vrlo se slabo s početka uvodila ta potrebna novotarija: još je god. 1924. bilo samo 5 telefonskih ureda. Tek onda — pod utjecajem državne vlasti — raste broj ureda: danas ih ima 205, koji su vezani sa 2100 km linija.

Na Corsici su dvije radiotelefonske stanice, po kojima su otočani spojeni s telefonima u Franceskoj. Dne 1. lipnja 1932. izvršen je prvi takav službeni razgovor s Parisom, upotrijebi viši jednu od stanica (relaisa) F. S. F.

MALTESKO OTOČJE, ako i je malena broja žitelja, ipak su kulturni odnosi i koliko se tiče pošte vrlo razvijeni. Onih 240 tisuća duša šalje preko $3\frac{1}{4}$ milijuna pisama i dopisnica u inozemstvo, a isto toliko ih primaju; dakle svaki odrasli stanovnik piše do 14 pisama godišnje. Taj broj na prvi je pogled vrlo visok.

Nu treba imati na umu, da je na otočju nastanjeno do 30 tisuća Engleza, koji marljivo dopisuju sa svojim sunarodnjacima u Velikoj Britaniji.

Na Malti »Istočno telegrafsko društvo« (Eastern Telegraph Company) u zajednici sa sistemom brzojavnih kabela i radiotelegrafije (Cables and Wireless Limited) veže otočje sa svim dijelovima svijeta: sa 2506 stanica na kugli zemljinoj. Povrh toga dvije su posebne linije, koje upotrebljuju isključivo državne ustanove: jednu pomorska oblast (Dockyard Service), a drugu vojnička (Military Service). Na Malti postoji i jaka stanica za radiofoniju, koja propagira kulturne interese otočja i suverenitet državne vlasti britanske.

Na Malti velika je radiotelegrafska stanica, koja stoji u vezi s Engleskom.

4. ODNOSI TRGOVINE

APENINSKA ITALIJA. Trgovina je eksponent privrednih proizvoda zemlje, a ujedno i indeksom njezinih potreba, koliko ih sama nema. Zbog toga su promjene, koje nastaju u trgovini, neki znak o ekonomskom napretku ili nazatku naroda. Za Apenninske zemlje, gdje je žiteljstvo gusto naseljeno, gdje je klima vrlo nejednaka i gdje su zbog toga proizvodi vrlo različni, ima u unutrašnja trgovina osobito intenzivnu važnost. Velika je izmjena industrijskih odnosa ratarskih proizvoda međ sjevernim i južnim krajinama. Razvitku unutrašnje — a dakako i vanjske — trgovine mnogo pomažu sajmovi (»fiere«), na kojima su izloženi gdjekad najrazličniji, a gdjekad samo određeni predmeti (»mostre campionarie«). Neki su od tih sajmova dobro poznati i u inozemstvu, na pr. »Fiera di Milano« pa i »Fiera di Padova«, koji su općenita karaktera, dok »Fiera di Bari« ima zadatak širenja trgovine s Istokom. Specijalna su značaja sajam automobila u Milanu, sajam mode u Torinu i sajam ribarstva u Anconi.

Razvitak vanjske trgovine bio je polagan u prvim godinama iza ujedinjenja Italije; tako je god. 1870. vrijednost uvoza i izvoza iznosila samo 1.6 milijarda lira. Tek početkom našeg stoljeća nastaje znatan napredak u oba smjera, koji se prema svjetskim konjunkturama postepeno jačao, a i umanjivao.

Od robe, koju UVOZI apeninska Italija, nešto je potrebno za industriju, a nešto za prehranu žitelja.

Med uvezene predmete, koje zauzimlju prva mjesta, spada uglj. Povrh svih hidroelektričkih uređaja, kojih ima mnogo, vrlo je potreban uglj u tvornigama, a i u parobrodima. Najveći su dobavljači Vel. Britanija i Njemačka, a nešto malo i Franceska. Za svu tu množinu uglja (i koksa) platila je apeninska Italija god. 1938. jednu milijardu i 758 milijuna lira.

Od sirovina, koje trebaju tekstilne tvornice, najvažniji je pamuk. Dopremaju ga iz Sjever. Amer. Unije, iz Egipta, iz Prednje Indije u vrijednosti od 890 milijuna lira (god. 1938.). Povrh pamuka uvozi se dosta jute, a to najviše iz Prednje Indije.

Za po milijarde lira doprema se vune iz vana za izrađivanje različitih odjevnih predmeta.

Ako apeninska Italija ima nade, da će uvoziti sve manje uglja, slaba je perspektiva u tom pogledu za petrolej i za benzin. Sve više ih trebaju za motore svih vrsta, koji brojevno rastu: za automobile, za mašine na brodovima, za aeroplane i t. d. Sama je apeninska Italija isplatila god. 1938. za petrolej 35, a za benzin preko 142 milijuna lira Rumuniji, Iranu, Rusiji, Colombiji, S. A. Uniji i dr.

Kovinska industrija ima kao svoju glavnu osnovu željezo. Uvoze ne samo rudaču već i hrbine željeza pa i stare željezne lađe, što se sve u tvornicama pretaljuje. Uvoz svega toga željeza sve je veći bio, kakogod su se sve više razvijale mehaničke industrije. Najveći uvoz bio je god. 1929. (preko 1 milijarde lira), dok je sada spao na 400 milijuna.

Znatan je uvoz koža i to govedskih iz Argentine, Južnoafričke Unije i Prednje Indije, a janjaca iz Albanije, Turske i Helade. Vrijednost te robe iznosila je god. 1938. nekih 234 milijuna lira. Najteži je od svih uvoza za apeninsku Italiju uvoz drva; to je posljedica pomanjkanja domaćih šumskih stabala, kojih ona do nedavna nije znala uzgojiti. Drvo uvezeno god. 1938. vrijedilo je 236 milijuna lira.

Uvoz pšenice umanjio se sve više tako, da je god. 1935. plaćeno samo 199 milijuna lira, dok je prije plaćala i preko dvije milijarde lira. Koliko je dotle milijarda lira poslala Italija u inozemstvo za svoj svagdašnji kruh! Dopremalo se pšenice najviše iz Sjever. Amer. Unije, iz Kanade, iz Rusije, Argentine, Australije i

dr. U vrlo nejednakoj mjeri uvozilo se i k u k u r u z a, što ga Italijani upotrebljuju za priređivanje »polente«; najjači su dobavljači Rumunija i Argentina.

Za slador su Italijani malo ne autarkični. Od 997 tisuća kvintala, koje su uvezli god. 1928. splasnula je ta množina već slijedeće god. 1929. na ciglih 50 milijuna kvintala, i ta se brojka sačuvala do danas. I u pogledu d u h a n a Italijani postaju samostalnjiji, jer od 336 tisuća kvintala, koje su uvezli god. 1920., danas uvoze samo nekih 30 tisuća kvintala. Dakle od svih se prirodnina žito, pamuk i ugalj natječu za prvenstvo u uvozu.

Kako se industrija sve više razvijala, tako se s jedne strane umanjivao IZVOZ sirovina i polurađenih predmeta iz italijanskih zemalja u tuđinu, a s druge strane se povećavao izvoz posve izrađenih (gotovih) proizvoda.

Da započnem s proizvodima ratarstva i stočarstva.

Valjda se najviše koleba izvoz vina i ulja, jer se najviše koleba množina njihova roda. God. 1918. izvezlo se v i n a 1.2 milijuna hektolitara, a god. 1935. samo nekih 944 tisuća; dakle razlika od $\frac{1}{4}$ milijuna hekta. Najviše se vina šalje u Švicarsku, u Njemačku, Sjev. Amer. Uniju, Vel. Britaniju i Belgiju.

Ulje od maslina za prehranu kupuje osobito Argentina i Unija, dakle zemlje, gdje ima vrlo mnogo italijanskih emigranata. Izvoz se kolebao med 135.000 kvintala (god. 1928.) i 724.000 kvintala (god. 1930.).

Riža, brašno i tjestenine zauzimlju odlično mjesto u izvozu iz apeninske Italije. R i ž a, koja je vrlo napredovala u proizvodu, izvozi se danas često u velikim množinama, većim nego prije rata. God. 1938. otpremilo se u svijet preko 160.000 tona, a u vrijednosti od preko 200 milijuna lira.

U velikom je nazatku izvoz t j e s t e n i n a (maccheroni, fidelini, »bigoli«); god. 1924. otpremilo se u inozemstvo 195.000 kvintala, a god. 1938. preko 172.000 kv. Tjestenina, karakteristički italijanski proizvod, izvozi se najviše u Francesku, Britaniju i Švicarsku. U te zemlje izvozi se i pšenično b r a š n o i to preko 1 milijuna kvintala u vrijednosti od 172 milijuna lira.

I t a l i j a n s k o kiselo voće drži za sad dosta dobro svoj položaj na svjetskim tržištima. Ali je i konkurencija znatna, osobito iz Španije, Sj. Am. Unije i Palestine. Za lemune su italijanske zemlje ipak na prvom trgovačkom mjestu malo ne svagdje. Za

narandže i mandarine najviše se otimlju Njemačka, Švicarska, Mađarska i dr.; za lemune pak Njemačka i Britanija. God. 1939. otpremljeno je u inozemstvo u vrijednosti od 350 milijuna lira.

Vrlo dobru prođu imaju italijanski sirovi. Još prije rata otpremalo se u svijet do 330.000 kv., a danas se u nešto manjoj množini izvozi u vrijednosti od 150 do 170 milijuna lira. Najbolji su kupci Sj. Am. Unija, Franceska i Britanija.

Prelazeći na razmatranje gotovih proizvoda, izrađenih u tekstilnim tvornicama, navodim tkanine od prirodne i umjetne svile (rayon), od pamuka i od konoplje.

Izvoz pamučnih proizvoda, koji je god. 1925. bio dosegao svotu od 1½ milijarde lira, spao je god. 1938. na ¾ milijarde. Taj proizvod italijanski odlazi najviše u Argentinu, a onda mnogo u Rumuniju, Tursku i dr.

Svila je bila do jučer kraljicom italijanske trgovine, ali je danas u teškoj krizi: izvoz njezin pada. Dok je god. 1927. prodano svilenih tkanina za više od jedne milijarde lira, god. 1935. prodano je samo za 190 milijuna. Taj silni nazadak od jedne milijarde lira posljedica je intenzivnog proizvoda svile u Japanu, koji je bacio u promet silne množine te tkanine, a za jeftin novac.

Drugi proizvod, sirov i na po izrađen, koji je u inozemstvu vrlo cijenjen, jest konoplja. Još prije rata izvozili su je za nekih 65 milijuna lira; poslije rata znatno je bila porasla ta brojka: na 490 (god. 1927.).

Shvatimo li jednim pogledom one zemlje, s kojima apeninska Italija stoji u najužoj trgovačkoj vezi, eto do kakvih rezultata dolazimo. Ta je Italija zavládala ponajviše tržištima u Evropi; tamo izvozi za nekih 65% svega svog izvoza. Na prvom je mjestu Njemačka, jer šalje tamo 12.2% svega svog izvoza, i to najviše ratarskih proizvoda: agruma, krumpira, rajčica, povrća, onda vina i dr. Britanija je bila uvijek jedno od najvažnijih evropskih tržišta za Italiju; ona uvozi nekih 11% i to osobito agruma, svježeg i suhog voća, rajčica u konzervi, kukuruza, sira i dr. ali i tkanina od lana i svile. Poslije Velikog Rata, kad se obnovilo prijateljstvo med Italijom i Francuskom, trgovina se med njima u velike razvila; god. 1925. dosegao je izvoz neke 4 milijarde lira, dok je kasnije splasnuo. Franceska je naime podvrgla kontingentiranju neke italijanske proizvode, na što je Italija odgovorila istom mjerom. Prije sadašnjeg rata iznosio je izvoz iz Italije u Francusku

samo 1.4 milijarde lira. Najviše se šljalo tamo svile, sira, riže, sumpora, konoplje, agruma, voća i t. d. Posebnu važnost za italijansku trgovinu ima Švicarska, i to ne samo poradi vrsta robe, već osobito radi povoljne bilanse u korist Italije. God. 1934. otpremila je u Švicarsku robe u vrijednosti od 440 milijuna lira, naročito različnih vrsta vina, voća, agruma, svila i dr.

O Corsici i Malti u članku 5.

5. TRGOVINSKA BILANCA

I. APENINSKA ITALIJA ima, kao sve evropske zemlje, pasivnu trgovinsku bilancu: vrijednost uvoza nadvisuje vrijednost izvoza. Med god. 1870. i 1913. imala je deficit godišnji prosječno 3.8 milijarde lira. Kasnije se taj deficit povećao. Izuzet ćemo godine velikog rata, jer je to vanredan period; poslije njega trebalo je ponoviti i upotpuniti stok robe, koja je potrošena u ratno doba. Od god. 1919. do 1922. deficit je iznosio preko 32 milijarde lira, dakle prosječno svake godine nekih 8 milijarda. Taj se ponešto i pomalo kasnije umanjio: na 4.4 milijarde godišnje (1923.—1927.) a onda na 1.4 milijardu (1931. do 1933.). God. 1934. ponovo je deficit narastao na 2.4 milijarde. Fašistička vlast, da ne strada bilanca, poduzela je na to oštre korake, da se uvoz umanjuje, nalažući državljanima, da kupuju što više domaćih proizvoda.

Izvoz trgovinske robe u tuđe zemlje najjasniji je dokaz napretka, što ga je učinio narod, izrabljujući svoj geografski položaj, svoje prirodno bogatstvo i intenzitet svoga privrednog i političkog života. Trgovinsko rasprostiranje nije drugo nego poseban oblik one težnje za »osvajanjem prostora«, koja je ucijepljena svakom čovjeku, kao i svakom socijalnom oragnizmu.

Bilanca vanjske trgovine apeninske Italije bila je mršava u prvim decenijima iza ujedinjenja; tek početkom sadašnjeg stoljeća nastaje preokret: vrijednost izvezena i uvezene robe prekoračuje 3 milijarde lira. Ali se i pretičak uvoza nad izvozom počima sve jače isticati; on iznosi na pr. god. 1912. jednu milijardu i po lira. Kako se naime u Italiji industrija sve više razvijala, tako je ona trebala sve više sirovina, a i polufabrikata, koje je dopremala iz vana. Najlošiji je takav finansijski nerazmjer bio za vrijeme svjetskog rata; god. 1918. vrijednost uvezene robe nad izvezenom iznosila

je 11½ milijarda lira. Kod toga su imale koristi najviše Sjeverna Amerika, Velika Britanija, Prednja Indija, Argentina i Francuska. Te su države prodale Italiji osobito mnogo žitarica, mlijeka, mesa pa onda pamuka, uglja, željeza, tkanina, mineralnih ulja. Poslije rata taj se nerazmjjer umanjuje, da ponešto poraste u doba svjetske krize (1928.—1930.). Iza toga se nerazmjjer ponovo umanjuje, ali se ujedno umanjuje i vrijednost i uvoza i izvoza. Tako je iznosio milijarda lira:

god.	uvoz	izvoz	razlika
1928.	21.9	14.6	7.3
1935.	7.8	5.2	2.6
umanjio se za	14.1	9.4	4.7

dakle uvoz se robe jače umanjio od izvoza, što je dakako išlo u prilog financijskom efektu apeninske Italije.

2. CORSICA je — pripadnica Francuske — i u pogledu vanjske trgovine posve slična ostalim apeninskim zemljama, i ona više kupuje nego što prodaje. Eto g. 1935. uvoz je bio veći od izvoza za 32.000 tona, a za nje su Korsikanci platili 106 milijuna franaka, koje su oni morali poslati u tujinu. Svakako je pak paradokсно, da Corsica, ako i je poljodjelska zemlja, ipak uvozi mnogo pšeničnog brašna (za 36 milijuna franaka), krumpira (za 7 milijuna), ulja (za 7 milijuna), raznih vrsta pića (za 14 milijuna) i dr. — što bi napokon ona sama trebala da proizvodi. A što da rečemo o 4¼ milijuna franaka, koji se troše za nabavku duhana, ma da Corsica ima idealnu klimu za gajenje te biljke?

U svakom smo slučaju osvjedočeni, da Corsica — u govoru trgovačkom — nema ravnoteže u svom budžetu. A osim toga, proizvodi, koje Corsica otprema u tui svijet, upravo su takvi, na koje bi se moralo paziti s velikom obzirnošću: drvo (16½ milijuna franaka), drvni uglj (13 milijuna fr.), ekstrakt kestenika (14 milijuna franaka) i sir (22 milijuna franaka). Taj dobitak od 65 milijuna franaka zar nije prava blagodat za otočane?

3. OTOČJE MALTA — pripadnik Britanije — za svoju malu površinu i malu privrednu snagu ima vrlo zamašnu trgovinu; tome je razlog u njenom položaju kao mornarička, vojna i zračna baza i stanica za opskrbu ugljem. Potrebe tih služba kao i donekle ogra-

ničena ekonomska sredstva otoka, dovode do toga, da Malta ima neprestano na oko nepovoljnu trgovačku bilancu. No ona se izravnavala — da tako rečemo — nevidljivim eksportom kao što je: povećana kupovna moć uslijed veza Malte s vojnim službama, pomoć od emigranata, promet stranaca koji sada raste i obećava da će se u normalnim prilikama razviti u vrlo važnu aktivu.

Kako se vidi iz tablice, dok je uvoz u Maltu od 1933. bio prilično stalan, i z v o z je znatno ratsao:

	milijuna Kuna	
	uvoz	izvoz
1933.	760	734
1934.	758	1260
1935.	825	1200
1936.	752	1417

Da bismo dobili pravi pogled na te odnose, potrebno je da razmotrimo brojke izvoza domaćih proizvoda: one veoma jasno pokazuju da su imali uspjeha naponi Vlade na razvitku sredstava otočja i na pronalaženju većih tržišta, naročito u Vel. Britaniji. Očito je, da postoji veoma određena granica proizvodnje na otočju, pa kad se ta činjenica dobro uoči, mora se konstatirati da postignuti uspjeh svakako zadovoljava. Taj izvoz, koji je u 1933. iznosio 31 milijun Kuna, narastao je do 40 milijuna Kuna u godini 1936.

Izvoz obuhvata dakako domaće poljoprivredne proizvode. Vrijednost ukupne poljoprivredne proizvodnje je procijenjena na nekih 250 milijuna Kuna; od toga se najveći dio potroši kod kuće, dok se od prilike desetina proizvodnje izvozi: i to najviše krumpira, luka i kumina.

Jedna trećina uvoza u Maltu dolazi iz Vel. Britanije, a nema sumnje, da bi razmjer mogao biti povoljniji uz više pažnje specijalnim potrebama tržišta.

ŽITELJSTVO

A. PRADAVNO ŽITELJSTVO Apeninskih zemalja. Misterij, koji obavlja početke života ljudi po apeninskim zemljama, još i sad nije dostatno razotkriven; tek koji tračak svjetlosti obasjava ona davna vremena.

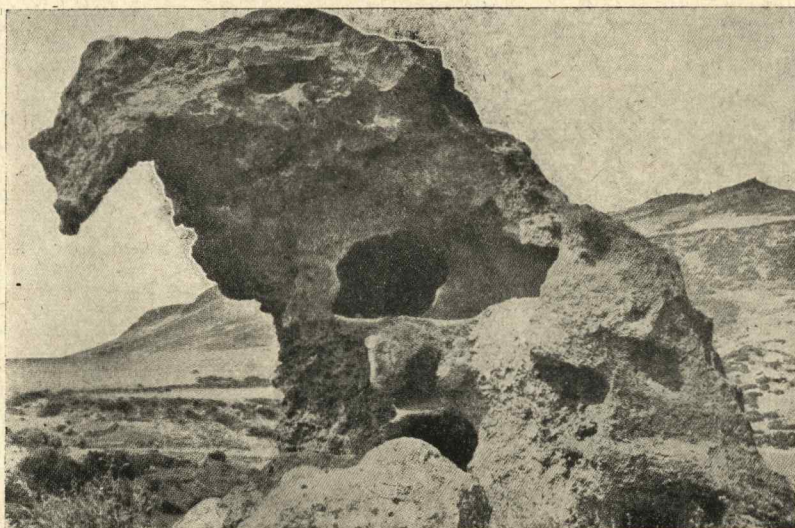

Slika 33. Nekadašnji narodi (A. Mori)

Po nekim mjestima, a u tercijarnim slojevima nađeno je tragova, koje su pripisivali radu čovjeka. Potanjim istraživanjima posumnjalo se u to mišljenje, tako da još danas nije nikako utvrđeno postojanje čovjeka u tercijarno doba. Mnogo su sigurniji podaci o njegovu postojanju u kvarternoj eri. Početak života čovječjeg pada u staro kamenito ili paleolitsko doba

t. j. u doba, kad je čovjek svoje oruđe i oružje izrađivao od kamena, dakako grubo, a u obliku badema. Stanovao je po prirodnim spiljama i po njima spremao svoje mrtve. Oruđa, oružja i skeleta ljudskih nađeno je mnogo po apeninskim zemljama, znak, da je po njima u ono doba već živjelo dosta ljudi.

Što bliže sadašnjoj epohi, to više ima ostataka iz novoga kamenitog ili neolitskog doba. Izrađivanje odjevnih predmeta, oružja i oruđa bilo je savršenije, jer su ih sve tadašnji žitelji lijepo uglađivali; bili su vješti i u pravljenju »kuhinjskog«

Slika 34. Domus de janas (A. Cossù)

posuda iz gline. Oni su počeli obrađivati polja i gajiti marvu. Stanovali su uzadruženi u selima; kolibe su bile ili na površju tla ili djelomice pod zemljom; na nekim mjestima, gdje je bilo jezera ili rijeka, imali su kolibe izgrađene nad takvom vodom (»sojenice«). Čini se, da su neolitici počeli pokapati svoje mrtvace, jer je iz og doba nađeno nekoliko grobova (sl. 33.).

Prijelaz od neolitika na kovinsko doba čini bakreno doba, koje je bilo obično vrlo kratko. Iza toga slijedi doba mjedi, koju su žitelji dobivali legiranjem bakra i kositera. Med italijanskim paleontolozima vlada uvjerenje, da su vještinu izrađivanja predmeta iz mjedi donijeli žitelji, koji su se tada doselili (otkuda?) u Appenniniju. Povrh toga su oni donijeli u svoju novu postojbinu

običaj spaljivanja mrtvaca, i onu posebnu sistematizaciju naselja, koju paleontolozi zovu »terremare«.

Kultura »Terremare« pripada Italcima. Kako sistematizacija naselja u Terremarama, kojih ima najviše uz rijeku Po, osobito uz njegovu južnu obalu u Emiliji, ima napadnu sličnost s tlorisom sojenica u subalpskim jezerima, a također i s onima u Švicarskoj i s druge strane Alpa, smatra se obično, da su naseljenici Terremara došli tim putem u Italiju.

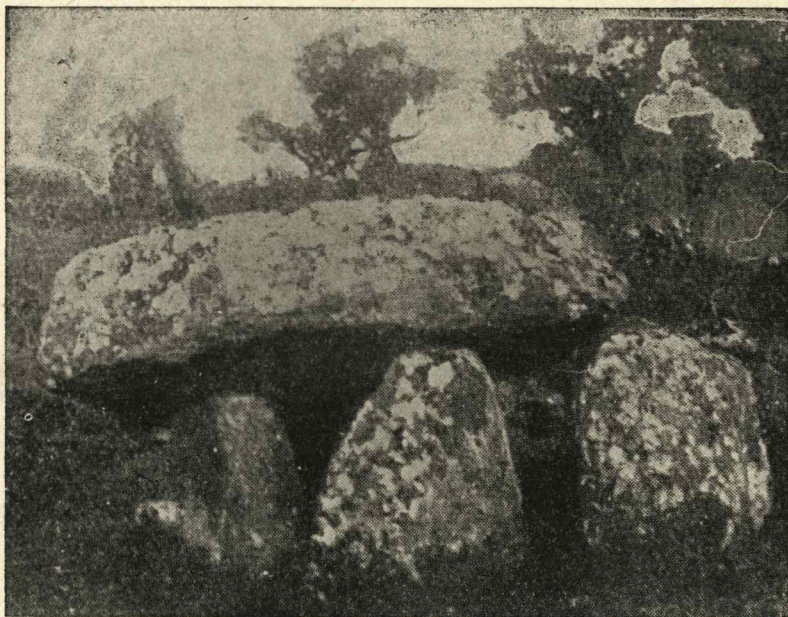

Slika 35. Nuraghe (A. Steinitzer)

Kultura kamenitog doba ostavila je po južnim apeninskim krajevima divotne manifestacije. Osobito je iz neolitskog doba sačuvano mnogo različitih spomenika, pak hramova, utvrđenih naselja, spilja, gdje su stijene izrezuckane i kićene reljefima i slikarijama. Da ih neke prikažem!

Autohtoni žitelji S a r d e g n e, Sardi, pripadali su vjerojatno iberskoj etničkoj porodici. Dospjeli su tamo tek za mlađeg kamenog doba. Živjeli su po prirodnim spiljama, u kojima je nađeno različitih predmeta: kamenog oruđa i veoma jednostavnih posuda, a uz nje kostiju od ovaca i koza. Po obalama su se žitelji

hranili kopnenim, ali i morskim organizmima, što dokazuju nakupine kućica školjaka kod današnjih luka Cagliari i Oristano. Ti su pradaвні žitelji pokapali svoje mrtvace u grobnicama, što su ih isklesali u kamenu; danas otočani zovu te umjetne spilje »domus de janas« (čitaj: danas) ili »domigheddas« ili »furighesos«. Takva je u litici istesana grobnica sl. 34. Bila je to po većini jedna mala prostorija — rijetko kada su bile dvije ili više njih; u njima je nađeno pogrebnih predmeta, kamenita oruđa, nakita od kosti i školjaka, posuđa, malih kipova od mramora i sl. Iz doba

Slika 36. Dolmen (Enc. ital.)

naprednije kulture potječu građevine, poznate pod imenom »Nuraghi« (sing. Nuraghe). Ima ih neko 3 do 4 tisuće razasutih po cijelom otoku (sl. 35.). To su kule u obliku kukastog stošca, visoke 12 do 20 m, a na osnovci u promjeru od 10—30 m. Zidine njihove, debele 4 do 7 m, negdje su izgrađene od grubog kamena, drugdje od istesnog; kroz njihovu unutrašnjost vodi zavojiti hodnik uzgor sve do plosnatoga krova stošca. U unutrašnjosti je kule prostor od neko 5 m promjera, a 6—7 m visine. Nuraghi su služili kao tvrđave, oko kojih su se gdjegdje nihale omanje utvrde, pače i naselja, izgrađena od samih okruglih koliba. Toj istoj davnoj

kulturi pripadaju goleme grobnice »Tumbas de sos Gigantes« (grobovi divova); bili su to mauzoleji onih poglavica i njihovih porodica, koje su stanovale po »nuragima«.

Prvi žitelji u Corsicu došli su u neolitsko doba iz Afrike kroz Sardegnu. Kasnija struja useljenika — možda iberskog podrijetla — podigla je mrtvacima kamenite spomenike »dolmen« (sl. 36.).

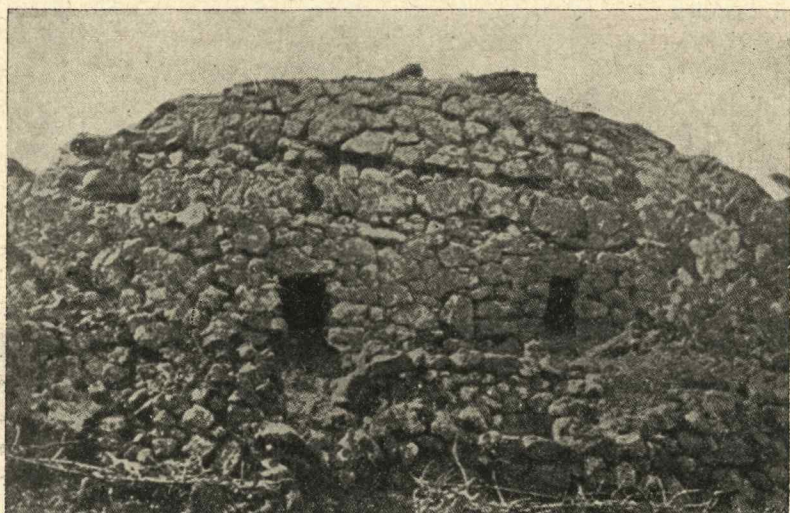
Po apeninskim otocima, Siciliji, Sardegni i Corsici sačuvalo se iz pradavnog doba (sl. 36.) tih grobnih spomenika: dolmen Bretonska je to riječ, koja znači »kameniti stol«. Sastavljalo ga je nekoliko grubih kamena, zabodenih okomito u tlo, na kojima je počivao dug i širok kamen u vodoravnom položaju. Dolmen je služio kao grobnica, individualna ili kolektivna; posude i oružje sve od kamena pa onda predmeti keramike s primitivnim uresima, što je nađeno u dolmenima, potječe iz neolitskog doba, dok su megalitski spomenici iz brončanog doba.

Ti su »dolmen« istog oblika kao oni u staroj Galliji; vrlo je dakle vjerojatno, da su ti davni Korsikanci bili srodnici s pradavnim žiteljima Gallije. Na taj prvi, početni sloj ljudi u Corsici nametnuli su se negdje u 18. stoljeću pr. Kr. narodi iz sjeverne Afrike. Iza njih su se ondje naselili možda u 14. stoljeću pr. Kr. narodi sa Iberskog poluotoka; u toponomastici korsičkoj ima naime imena, koja su u vezi s baskijskim jezikom. Na taj etnički konglomerat nadošli su još Liguri, pak su se svi ti elementi poslije neolitskog doba stopili u jednu cjelinu. Iza toga su tamo dospjeli Etrusci i ti su otoku dali ime »Corsica«.

Koliko nam je poznato, sardenjska kultura »nuraga« nije prodrla u Corsicu.

Nema sumnje, da je i na Malti bilo ljudi u najdavnije pretpovijesno doba. Otočje naime imalo je i tada — po svom sretnom položaju — onu pomorsku važnost, koju je sačuvalo do danas; ono je i tada bilo pomorcima Sredozemlja uporištem i zakloništem. Pretpovijesno doba ima neko posebno lice, jer od sve sredozemske zavale samo ovdje ima svjedočanstva neke zrele i jake umjetnosti, koja se razvila prije upotrebe kovina, dakle u neolitsko doba. To su megalitski spomenici u Hagiar Kimu i Hal Tarxien — izgrađeni od velikih kamenitih blokova, koji su ukrašeni skulpturama (D sl. 15.). Na jugu samom glavnom gradu Valletti otkriven je nedavno (1902.) prostrani hipogej Hal Saflienija. Važnost je nje-

gova velika, a dojam golem; njegove arhitektonske karakteristike, a posebice činjenica, da je zgrada bez svjetlosti, daju naslutiti, da je služio u vrlo davno doba za vjerske obrede. Ima u njemu galerija i velikih dvorana s panjegama, vrata, stepenica i t. d. izdubenih u litice. Nije nađen nikakav trag kovinama. Kroz nekih 30 stoljeća služila je ta građevina kao kosturnica; našlo se naime ondje kupova od nekoliko tisuća skeleta ljudskih dolihokefalnih lubanja; pod njima je bilo ostataka neolitskih posuda i malih kipova pretilih žena. S takvim spomenicima ne mogu se porediti ni »dolmen« ni »menhir«, jer su ti grubo i primitivno izrađeni.

Slika 37. Sese grande (Enc. ital.)

Na otoku Pantelleria ima ostataka iz neolitskog doba. Prostrano mrtvačko polje blizu samog naselja upravo je posuto spomenicima »sesi«. To su vještačke kupole, sagrađene od velikih blokova lave, u kojima ima malih ćelija od 3 do 12 m; same kupole imaju promjer od 4—18 m. Kako je propalo vrlo mnogo »sesa« kroz nekoliko tisuća godina, još se sačuvalo njih samo 50. Naselje tog neolitskog žiteljstva bilo je opkoljeno golemim bedemima također od blokova lave. Od tih je davnih spomenika najznatniji »il sese grande« (sl. 37.); ti nas sjećaju na nurage u Sardiniji, ma da su imali vrlo različitu svrhu.

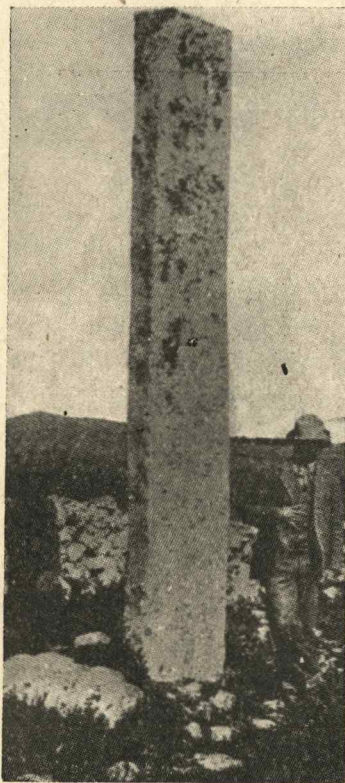
Megalitski je spomenik i »menhir«, što u bretonskom jeziku znači »kamen« (= men) »dug« (= hir) (sl. 38.). To je zaista kamen

visok i do 8 m, a u Franceskoj do 20 m, nepravilna je oblika a zaboden okomito u tlo. Različna su mišljenja o svrsi takva spomenika; neki tvrde, da je služio kao uspomena, kao vjerski simbol, kao primitivni kumir, kao oznaka groba i sl. Megalitskih spomenika ima na Corsici, Sardegni, Pugli, na Malti, na Pantelleriji, dok ih nema na Siciliji.

Iza neolitskog doba razvilo se željezno doba, jer su žitelji iz te kovine izrađivali potrebne predmete.

Već u prijašnje, a i u ovo doba dolaze u Apeninske zemlje različiti narodi iz različitih krajeva. Med tim došljacima bili su Liguri, koji su se nastanili po ligurskom primorju. Oni su u svoje najranije doba bili lovci, a živjeli su po spiljama. Kasnije su se postepeno podali ratarstvu, a onda i pomorstvu. U tome svom položaju došli su u VII. stoljeću prije Kr. u doticaj s drugim pomorskim narodima; s Hellenima, Etruscima i Kartazanima; od njih su primili kulturu i po svoju je preudesili. Bili su zatim Etrusci u današnjoj Toscani. Etrusci ili Tusci, po kojima se i prozvala i današnja Toscana,⁴⁵ bili su u istočnom Sredozemlju velik pomorski narod spominjan i u egipatskim natpisima 14.—12. vijeka pr. Kr. Oni su morskim putem došli iz Male Azije, gdje su im najbliži srodnici bili Likijci, u 9. i 8. vijeku pr. Kr. u dvije velike i nekoliko manjih selidaba u Toscanu. Od njihova jezika se najznamenitiji i najduži spomenik čuva na povoju mumije u zagrebačkom arheologijskom muzeju.

Sa sjeveroistoka prodrli su Iliri (Veneti), koji su se smjestili po današnjem Venetu. Srodnici su njihovi Japigi po Pugli. Oni su prozvani kasnije »Mesapijci«, a ilirskog su roda; doselili su

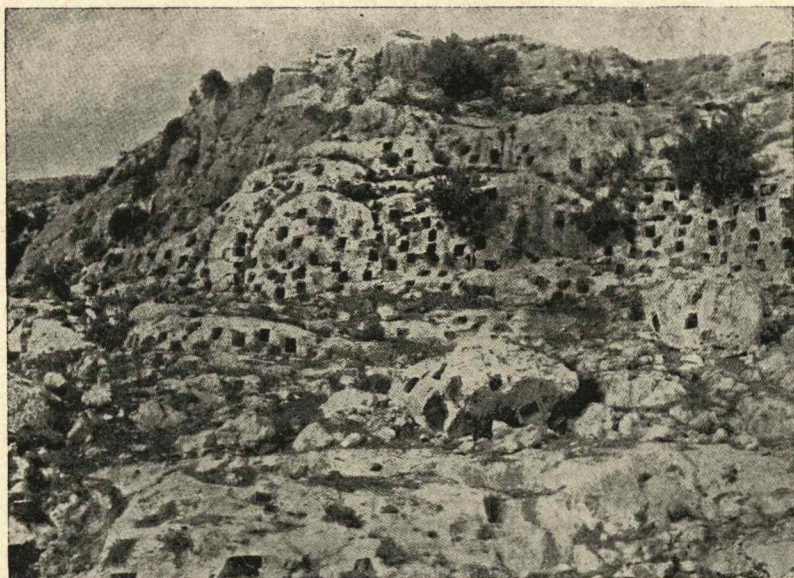

Slika 38. Menhir

⁴⁵ A zar ime zagrebačkog »Tuškanca« ne potječe od nekog Italijana iz Toscanie (Toskanac)?

se sa Balkanskog poluotoka oko g. 1000. pr. Kr., dakle još prije Hellena, preko Jadranskog mora u Pugliu.

Kao najstariji žitelji Sicilije navode se »Sicani«; oni su došli tamo iz sjeverne Afrike, a ogranak su skupine libijsko-iberske. Kultura Sikana razvila se i dospjela samo do neolitskog doba. Iz tih pradavnih vremena potječu priče o Ciklopima i Lestrigonima — kako ih Homer opisuje — pa i oni paleolitski ostaci, koji su nađeni na otoku.

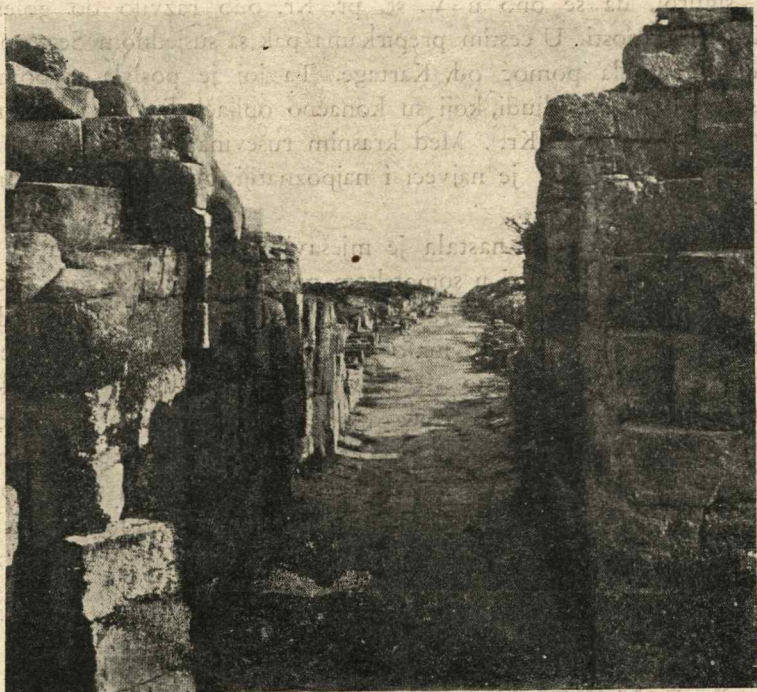

Slika 39. Nekropola »Pantalika«

Kad su negdje oko god. 1500. pr. Kr. dospjeli na Siciliju s Apeninskog poluotoka Siculi (Sikuli) srodnici Latina, potjerali su Sikane u zapadne krajeve Sicilije, a sami se smjestili po istočnim krajevima. Siculi su karakterizirani po svojim mrtvačkim ćelijama, kojih ima svagdje u Siciliji, pa i po posudama, koje su nađene u njima. Siculi, ako su na nje i utjecali strani elementi, ipak su stvorili jedinstvenu kulturu, koja se razvila od početka drugog tisućljeća pa do V. vijeka pr. Kr.

Kod Siracuse postojalo je u vrlo davno vrijeme naselje Siculo na vapnenačkoj ploči (»tavolato«), koja je opkoljena dubokim provalijama. Ta je priroda učinila onu krajinu neosvojivom, pak je posve shvatljivo, što su žitelji ondje pokapali svoje mrtvace,

uvjereni, da tamo ne će nitko doći, da ih uznemiruje. U toj nekropoli, po imenu »Pantalika«, ima do 5000 grobnica, koje su okrugle ili četvorouglate ćelije (grobovi) (sl. 39.). Sikuli su ondje izgradili megalitsku palaču za svoje knezove, od koje su se sačuvali mnogi ostaci. Cvao je ondje taj grad u XII. pa do VIII. stoljeća prije Krista; a nestalo ga je, kad su se Helleni ondje čvrsto ustalili i osnovali grad Akre (663. prije Krista). U kasnije doba sakupila se ondje brojna plemena gorštaka, koji su po onim kamenitim strminama osnovali trogloditska naselja, ali i dva sitna hrama

Slika 39 a. Ruševine Selinunta

(danas Sv. Micidiario i Sv. Nicolichio) upravo na rubu provalije. Nađena je po susjedstvu velika množina dragulja i bizantskih zlatniša iz VII. st. po Kr.; to je dokaz, da je ondje ponovo procvao život onih gorštaka — dok je danas ondje sve pusto i prazno.

Počeci više materijalne i duševne kulture po otocima i po jugu Poluotoka potječu sa istočnog Sredozemnog mora. Na zamamljive obale Sicilije dolazili su poslije 13. stoljeća pr. Kr. Fe-

ničani; oni su ondje osnovali mnogo kolonija i donijeli tamo trgovinu i industriju (naročito tkanje i bojadisanje) i podigli kulturu voćaka. Iza njih su Helleni zagospodovali obalama Sicilije i južnim krajevima poluotoka već u 8. stoljeću pr. K. Sad su nikle »Syrakusa«, »Katane« (Catania), »Zankle«, prozvana kasnije »Messana« (Messina) i dr. kolonije.

Bit će da su Helleni još u VII. st. pr. Kr. osnovali prvu koloniju na jugozapadnom kraju Sicilije, Selinunt. Ne znamo za početke povijesti tog naselja, ali sudeći po kolosalnim spomenicima možemo biti sigurni, da se ono u V. st. pr. Kr. bilo razvilo do goleme veličine i važnosti. U čestim prepirkama pak sa susjednom Segestom, ova je zamolila pomoć od Kartage. Ta joj je poslala u pomoć vojsku od 100.000 ljudi, koji su konačno opljačkali grad i posvema porušili (g. 409. pr. Kr.). Med krasnim ruševinama 6 dorskih hramova, onaj Apollona je najveći i najpoznatiji od svih, što ih ima (sl. 39 a.).

Tokom vremena nastala je mješavina svih tih naroda, a ta se istakla i u jezičnom i u somatskom pogledu. Već oko god. 1000. pr. Kr. onih nekadašnjih »Pražitelja« ima još samo po alpskim dolinama, po Liguriji i nešto malo po Lucaniji; sve su ostale žitelje asimilirali došljaci, naročito »Italici« u središnjem dijelu Poluotoka. Dospjeli su tamo negdje u treće doba, u doba »mjedi« oko 2000. god. pr. Kr., a to iz Panonske zavale. Italicima je pripadao mali narod *Latina*, komu je Providnost odredila, da u staro doba osnuje svjetsku (rimsku) državu. Otada su se u srednjem vijeku razvila iz latinskog jezika pojedina narječja, ali i osjećaj med žiteljima, da pripadaju jednom narodu: *italijanskom*. Najveće zasluge za etničko ujedinjenje članova tog naroda imaju tri prva književnika italijanska: Dante, Petrarca i Boccaccio.

B. DANAŠNJI NARODI po Apeninskim zemljama porijetla su pretežno romanskoga. Golema se većina žitelja priznaje *Italijanima*; ima ih 98%, oni su dakle u etničkom pogledu vrlo jednolični. Ali pod utjecajem povijesti nije čudo, što su se razvili mnogi dijalekti, koji se među sobom veoma znatno razlikuju. Osobito se odvajaju sicilijски i sardenjski, koji su se najviše udaljili od vulgarno-latinskoga govora, a — kako ćemo vidjeti — i malteski.

Italijanski su govori danas među sobom vrlo različni, kao ni u jednom drugom romanskom jeziku. Bolonježanin i Napoletanač,

Toskanac i Kalabrez, Venecijanac i Sardenjac i t. d. ne će razumjeti jedan drugoga, kad govore svojim narječjem. Sve je to posljedica utjecaja jezika onih davnih naroda, koji su ondje živjeli ili onuda prolazili i dolazili u doticaj s Latinima. Etnički je supstrat sjevernih italijanskih narječja keltski, dok je po središnjem i južnom dijelu poluotoka takvim italjski. Izuzet je to skanski govor, koji je stajao pod utjecajem starog, etruskog jezika. Posebna je skupina kalabrijsko-sicilijska; u njoj se ističe palermitanski govor, koji se upotrebljava kao »književni« jezik sicilijanski. Druga je skupina sardnjskih narječja; od njih je najstariji »logodureski« govor.

Corsica, ako i jest politička sastavina Franceske, po govoru je pučanstva italijanska.

Od svih italijanskih narječja najljepši je toskanski i taj je priznat još u XII. i XIII. stoljeću kao književni jezik; lijep je taj toskanski »jezik«, kad njim govori Rimljanin, dok, kad njim govori sam Toskanac, nije baš ugodan, jer ima neka aspirirana slova, koja — po mišljenju nekih jezikoslovaca — potječu još od davnih Etruska. Sve je to dalo povoda izreci: »lingua toscana in bocca romana« (toskanski govor u ustima rimskim).

Drugi narodi. Pored Italijana ima i drugih naroda, ali u veoma malim množinama.

Po visokim dolinama zapadnih Alpa a uz među Franceske žitelji govore provenčalskim narječjem, kao i njihovi franceski susjedi. Po južnim pristrancima središnjih i istočnih Alpa rasprostranjeni su »Ladini«, bliži rođaci Italijana. Taj neolatinski (romanski) narod, pritisnut sa svih strana od inorodnih žitelja, brojevno se znatno umanjio. Sa sjevera su ga denacionalizirali Nijemci, a s juga lombardski i venecijanski Italijani. Dok su nekada ti neolatini zauzimali Vorarlberg, istočnu Štajersku, Tirol, dijelove Salzburga i južne Bavorske, Pustertal i cijelo venecijansko susjedstvo, danas se od njih sačuvala samo tri mršava ostatka. Zapadni Ladini ponajviše su nastanjeni u Švicarskoj; središnji su i istočni danas nasuprot svi u opsegu političkih granica Italije; oni prvi žive u Trentinu t. j. u poriječju Adige; istočni Ladini ili Furlani, njih do 350.000, nastanjeni su izmed rijeka Soče i Piave, dakle djelomice po Apeninskoj, a djelomice po Balkanskoj zemlji.

U piemonteskim Alpama tri su teritorija, gdje su žitelji (franceski) Provenčali (neko 85 tisuća): u gornjoj dolini Dore Riparije (Oulx) sa svojim srodnicima Valdensima (Perrero) u gornjoj dolini Chisona (I. pritoka Pada), pa onda u povirju Varaita (d. pritoka Pada; Casteldelfino).

Brenerske Alpe postale su jezičnom međom, jer njima na jugu nema više Nijemaca.

Nijemaca prije rata bilo je u Italiji neko 10.000; sačuvali su se po visokim alpskim dolinama, udaljeni od središta italijanske kulture. Tako u dolini Lyse (Gressoney) (D sl. 16.) i Sesije (Rimalla i Alagna) pod Mte. Rosa; zatim u visokoj dolini Toce (Pommat = Formazza); u karnijskim Alpama posred Furlana (Tischelwang = Timau), kod Belluna, (Bladen = Sappada) i Videma (Zahre = Sauris, Paluzza).

Po jugu Poluotoka bilo je još od davnoga doba Helleni (Magna Graecia); kasniji došljaci (6.—10. stoljeća) sačuvali su svoju narodnost u kompaktnim naseljima (neko 30 tisuća), osobito po puljskom poluotoku. To se dogodilo i s mnogim Arbanasima, koji su prešli na jug Poluotoka, bježeći ispred Turaka (ima ih nekih 90 tisuća).

Dvije su se pak skupine Slavena sačuvala djelomice:

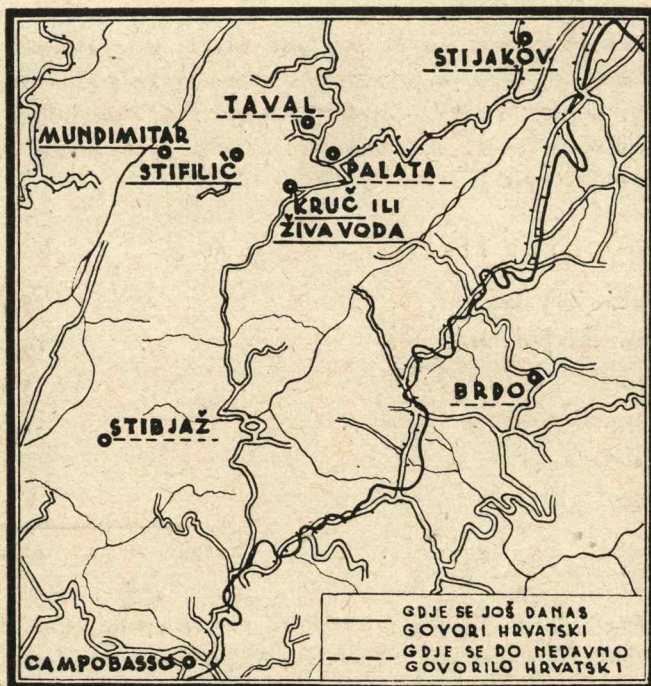
1. Na krajnom su sjeveroistoku Rezijski Slovenci (16 općina u pokrajini Udine); ima ih 30.000.

2. U Molisi se sačuvalo neko 4000 Hrvata, koji su se tamo doselili iz Dalmacije negdje u 15. stoljeću. Nastavaju tri sela: Živa Voda (Acqua viva colle Croci) ili Kruč (ovo je potonje ime obično), Stifilić (San Felice Slavo) i Mundimitar (Montemitro). Sva su ostala sela poitalijančena: Montelone, Palata (poznata učena porodica hrvatska De Rubertis), Tavenna, S. Giacomo, S. Biase, Selina, Puz, Mali, Brdo, Visoko, Jezerina, Ravnica, Gradina, Poplavica, Križina, Dolac i t. d. Danas jedva starci znadu nešto hrvatski govoriti (crtež 40.). Zauzećem Julijske krajine (Gorice, Gradiške, Trsta, Istre s nekim Kvarnerskim otocima) dospjelo je pod italijansku vlast preko $\frac{1}{2}$ milijuna Hrvata i Slovenaca.

Na kraju da navedem o jeziku žitelja Malte. Njezino žiteljstvo u ovo tri tisuće godina, stojeći po utjecajem i gospodstvom različitih naroda, posve je izmijenilo svoje kulturne oznake. Jezik (»lingua maltese«) je srodan arapskom, ali uz mnogo sicilijskih — a u novije doba i engleskih izraza. Intelektualci govore italijanski i engleski.

Od žitelja iznad 5 godina života bilo je na Malti god. 1931., koji su govorili:

samo engleski	26.978 ⁴⁶ ili	13.0%
„ italijanski	4.694 „	2.3%
oba jezika	27.72p „	13.4%
malteski	147.879 „	71.3%

Slika 40. Hrvati u Molise (Cl. Merlo)

Kolonija katalonska, koju su osnovali žitelji iz Catalonije negdje u XIV. stoljeću, postoji u Algheru na sjeverozapadnoj obali Sardegne.

Po krajnom jugu Poluotoka ima još naseobina novo helenских. Jedna je skupina naselja u Calabriji, a druga u Salentinu. Dosta je mlada podrijetla (god. 1676.) kolonija Cargese na zapadnoj obali Corsice. Tokom vremena Italijani su mnoge takve

⁴⁶ Od toga je nekih 17.000 pripadnika vojske, mornarice i avijacije; ostali su britanski civilni činovnici.

strane narodne elemente apsorbirali i njima nametnuli svoj jezik; tek su se neke omanje narodne grupe sačuvale. Italija je u granicama prije rata sačinjavala kompaktnu narodnu cjelinu, jer je 98% svih njenih žitelja priznavalo italijanski jezik svojim materinskim.

C. BROJ ŽITELJA. Prema procjeni bilo je po Apeninskim zemljama — u međama predratne Italije — oko god. 1500. nekih 11 milijuna ljudi. Godine 1700. porastao je taj broj na 13 milijuna, a oko god. 1800. na 18 milijuna. Dakle u tri stoljeća umnožalo se žiteljstvo samo za 7 milijuna duša: svake godine za 23 tisuće. Prvi popis žiteljstva izvršen je god. 1861. prigodom Ujedinjenja; nabrojilo se 22 milijuna ljudi. God. 1936. imale su Apeninske zemlje (1936.):

I. Apeninska Italija:	
Padaska Zavala	17,427.038
Apeninski poluotok	19,061.701
Sicilia	3,929.444
Sardegna	1,024.656
II. Corsica (1931.)	297.235
III. Malta	258.400
Svega	41,998.473

Danas (1941.) je ta brojka porasla na preko 45 milijuna. Pribrojimo li tomu Italijane, koji su nastanjeni po tuđim zemljama, onda je sigurno, da svih Italijana na Zemlji ima 53 milijuna.

D. GUSTOĆA je žiteljstva za sve apeninske zemlje dakle 139 duša na 1 km²; svaki bi stanovnik imao pravo da posjeduje 7213 m² površine t. j. četvorinu od 85 m dugih stranica; što je bez sumnje vrlo malo. Uvažimo li, da ima zemlje, koja nije produktivna, onda se te brojke znatno mijenjaju. Po agrarnom tlu apeninskih zemalja mora živjeti 194 čovjeka na svakom četvornom kilometru, tako da bi svaki od njih posjedovao samo 4940 m² t. j. četvorinu od 70 m; ni da živi ni da umre. Promatramo li broj žitelja po pojedinim prirodnim krajinama, vidi se, kako su neke premalo rodne, i poradi toga je žiteljstvo rijetko naseljeno. Gustoća je žitelja:

u Zavalu Pada	151 na 1 km ²
na Poluotoku	134 „ „ „
na Siciliji	152 „ „ „
na Sardegni	40 „ „ „
na Corsici	34 „ „ „
na Malti	739 „ „ „

Činjenica je, da su Italijani u punom smislu riječi »zadružna bića«, ne vole samoće; pojedinih samotnih kuća malo ima po apeninskim zemljama. Od prilike $\frac{3}{4}$ svih žitelja nastanjeno je u većim naseljima. Jedan od uzroka ovome pojavu seže u davnije doba. Kako je osobito Poluotok tokom mnogih stoljeća bio pozorištem ratova, ljudi su bili prisiljeni, da se što više aglomeriraju, ne bi li se što lakše — uz zamjениčnu pomoć — obranili od neprijatelja. To su svoje duševno raspoloženje sačuvali i do danas; samo privredne su ih prilike prisilile, da se u novo doba gdje gdje rasprše u manja naselja pa i u osamljene kuće. Po Alpama ima vrlo malo raspršenih prebivališta; ima ih izuzetno samo po visokoj dolini rijeke Adige i po Trentinu. Tip tih kuća posve je sličan pastirskim »stanovima« ali uz neku veću udobnost. Po ravnicima Pada, gdje ima malih jedinica kulturnog tla, kuće su dakako blizu jedna drugoj, tako da sve te sačinjavaju selo raspršena tipa. Gdje su takve jedinice velike, a tih je vrlo mnogo po ravnicima, kuće su razasute, daleko jedna od druge (crtež 41.).

Što pak dalje od Zavale, posebice, što dalje od Nizine Padske, to manje ima raspršenih kuća. Po Nizini, gdje je tlo povoljno za kulturu bilja i stoke, po prostranim su poljima izgrađene kuće samotne, da u njima bude koncentrirana privredna radinost za cijelo pojedinačno područje. Nijesu to možda nekakve seljačke kućice, već su to podesne stambene, ali i gospodarske zgrade, a med njima i male tvornice. Aglomeracija žitelja u većim naseljima najjače je u Padskoj ravnici, gdje ima 18 naselja, svako s preko 50.000 duša; dok ih je po Poluotoku samo 22. Ali je obrnut odnos s obzirom na pojedinačne, osamljene kuće. U sjevernim krajevima Poluotoka do 59% žitelja stanuje po osamljenim kućama ili po veoma sitnim naseljima; u južnim krajevima nasuprot ima ih 17% (na pr. u Campaniji i Calabrij), a u Pugli tek 8%.

Na koncentraciju kuća utjecale su i prilike pitke vode, kao što je na pr. slučaj u Pugli; gdje ima dostatno vode, ondje se žitelji smjeste u povećem broju.

Gustoća žitelja po alpskim pristrancima Padske zavalje rasporedana je kao i drugdje posve prirodno. Utjecaj

Slika 41. Gustoća žitelja (U. Giusti)

aps. visina u obrnutom je omjeru s gustoćom žitelja: što su isponi viši to manje je žitelja. Ali med takve slabo naseljene ili i posve nenaseljene visoke krajeve utisnule su se mnoge rodne doline, gdje je žiteljstvo brojnije; tako dolina Aoste, Valsesia, Valtellina, Isarco i dr. Samo su doline Trentina (Venezia Tridantina) tako slabo rodne, da po njima ne živi ni 50 duša na 1 km².

Međutim po alpskim pristrancima — ako i je ondje broj rođene djece znatan — broj se žitelja omjerno ne povećava; nedostatna množina živeža, što ih pružaju brdoviti krajevi, a uz to njegova veća cijena, sili ljude da se odanle sele u susjednu ravnicu. Prometna su sredstva naime danas prodrli i u visoke doline, tako da je ondje stradala lokalna ekonomija, jer ju je apsorbirala i sebi podvrgla ekonomija ravnice. (Lo spopolamento della montagna).

Nasuprot ravnica Padske zavale iskazuje vrlo veliku gustoću. Po onim niskim krajevima, gdje je gajenje tla vrlo veliko, ima omjerno malo žitelja: tek 100 do 200 žitelja na četv. kilometru; sve je ostalo površje obrađeno (naročito rižom). Po višim dijelovima ravnice, naročito do podanaka gora, nalaze se prostrani pojasi ili povećá središta, gdje je u velike razvijena industrija i gdje je po tome žiteljstvo gusto naseljeno.

Po Apeninskom poluotoku međašnja crta niske gustoće žitelja vrlo je isprekidana s obzirom na različnu aps. visinu i na različnu strukturu samoga gorja.

Važna je karakteristika žitelja po povisokim apeninskim isponima, da oni nastavaju naselja osrednje veličine; općina, koje imaju manje od 500 ljudi, vrlo je malo; po onim visokim pojasiima žitelji su se nekako stisli jedan do drugoga, da lakše budu zamjenično na pomoći, osobito u kruto zimsko doba. Visoki krajevi, po kojima su protegnute pokrajine Umbria, Abruzzi - Molise i Lucania, iskazuju manje od 100 žitelja, ali ni Calabria i Puglia nijesu gusto naseljene: prosječno 120 žitelja na 1 km². U Toscani pak dva su izrazito suprotna kraja: na sjeverozapadu gustoća je žitelja prosječno 190 na 1 km², na jugoistoku pak samo 64. U onom kraju razvila su se tokom geologijske prošlosti mnogo manjih zavalá, u kojima se naslagalo na dnu jezerâ mnogo rodna materijala. Po jugoistočnim predjelima nasuprot priroda je u tom pogledu bila vrlo škrtá i zbog toga ima malo žitelja.

Med svim krajevima na Poluotoku osobito se ističe brojnim žiteljstvom velerodna Campania: kako je njezino tlo pokriveno vulkanskim bacotinama, a k tomu niskih je aps. visina, ima po njoj 259 duša na 1 km². Ako je zbog velegrada Napulja gustoća žitelja danas vrlo znatna u toj pokrajini, ne potječe taj pojav od nedavna. Već je na početku prošlog stoljeća bilo ondje nastanjeno mnogo ljudi, malo ne dva milijuna duša. Tokom duljeg vremena

pak porast je kampanijskog žiteljstva bio malen, jer su se odanle mnogo selili radi nevoljnih socijalnih prilika. Broj stanovnika bio bi se bez tih nevolja sigurno najmanje podvostručio. Kad se napokon u najnovije doba umanjilo iseljavanje, porast se znatno ojačao. Danas je ondje nastanjeno neka $3\frac{1}{2}$ milijuna duša.

Na Poluotoku je Liguria drugi kraj, koji ima veliku gustoću žitelja: 265 duša na 1 km². Ali su tu dvije pokrajine, Genova i La Spezia, koje imaju visoku gustoću (471 odn. 248) — ne poradi rodnosti tla već — jedna (Genova) poradi goleme pomorske trgovine, a druga (La Spezia) poradi silnog mnoštva vojnih pomorskih ljudi, jer je ona velikom ratnom lukom. Druge dvije ligurijske pokrajine imaju znatno manju gustoću žitelja: Imperia 137 i Savona 139.

Promatramo li broj žitelja kako su podijeljeni po pomorjima na Siciliji, eto vidimo da ih je najviše po sjevernom, tirenskom pomorju: 150; po istočnom (jonskom) 114, a po južnom (afričkom) samo 94 na 1 km². U opće je primorje najgušće naseljeno, najmanje pak u visinama med 50 i 300 m, jer je u tom pojasu tlo strmenito. Mnogo je više nastanjen pojas med 300 i 700 m aps. visine; po njem su karakteristična ljudska naselja, koja se nalaze na visoravnima ili na hrptima gora često u položajima vrlo zgodnim. Ovo gomilanje žitelja po većim naseljima u većim aps. visinama po unutrašnjosti Sicilije, povezano je — kao i po ostalim apeninskim otocima — na razloge obrane iz davnijeg doba.

Pogled na poveći zemljovid S a r d e g n e osvjedočit će nas, da žitelji žive u koncentriranim naseljima, samo je po sjevernim krajevima poveći broj pojedinačnih kuća. Većina napučenih središta nalazi se u zapadnim dijelovima otoka: u Campidanu, po njegovim okrajnim krajevima i u pokrajini Sassari. Ondje je naime tlo rodno a isponi bogati rudama. Cijeli bregoviti istok pak sa svojim granitnim kamenjem ima vrlo malo napučenih središta. Po poljima jedva 7 od 100 žitelja živi po raštrkanim kućama, dok su svi ostali nastanjeni po malim ili osrednjim središtima, koja su među sobom vrlo udaljena. Po cijelom otoku ima nekih 455 takvih središta, tako da se svako od njih nalazi prosječno usred 54 km². Raspored žitelja prema aps. visini posve odgovara prirodnim odnosima. Po gorovitim krajevima ima ih 13%, po brežuljcima 59% a po nizinama 28%. Kako je nizina u Sardegni omjerno mala op-

sega — jedina je Campidano poveća — ima po njoj i malo žitelja. Nasuprot tomu najviše ljudi stanuje po brežuljcima, gdje nema malarije i gdje je tlo dosta podesno za poljodjelstvo — a na nekim mjestima i za rudarstvo. Po gorovitim krajevima, gdje je život teži — kao i drugdje — živi omjerno malo ljudi; oni se bave po mogućnosti težnjem tla, a najviše šumarstvom.

Dok je prosječni raspored žitelja u Corsici neka 34 čovjeka na četvornom kilometru, dotle je faktični raspored vrlo nejednak. Dobra trećina žitelja živi po »gradovima«. To je stanje rezultat polagane evolucije, koja je povisila gradski elemenat od 20% godine 1846. na 35% u sadašnje doba. Kao drugdje po Evropi, tako i po apeninskim zemljama pak i na Corsici ljudi sa sela bježe u gradove; teženje zemlje je ne samo teško već i njezin rod dosta nesiguran. Po gradovima, naročito po industrijskim središtima, seljaci su uvjereni da će lako naći zarade i lakše živjeti nego na selu. — Izvan »gradova« ima pojasa vrlo različite naseljenosti: po nekima je 25 a po drugima i 100 duša na km². U sjeverozapadnom pomorju (Ile Rousse) krajevi su pusti tako da je jedva 10 ljudi na km². Uvažimo li apsolutnu visinu dobar se dio općina (71) nalazi izmed 400 i 500 m, a nešto manje (57) izmed 600 i 700 m. Dok je godine 1872. žiteljstvo Corsice boravilo prosječno u visini od 408 m, danas je u visini od 390 m. Korsikanac je doduše u glavnome goranin, ali postepeno i on silazi u niže apsolutne visine; više mu ne prijete pogibelj od gusara i drugih napadača s primorske strane.

Na Malteskom otočju, gdje su isponi niski (na Malti 239 m, na Gozu 162 m), žiteljstvo je dosta jednolično rasporedano i to pretežito u pomanjim naseljima. Najveća su naselja: Valletta (23 tis.) i Sliema (19 tis.); sva su ostala mjesta po unutrašnjosti, manje ili više daleko od obale. Među sobom su udaljena tek 3 ili 4 km, kao od Zagreba do Vrapča, a i manje.

E. POLOŽAJ NASELJA. S obzirom na aps. visinu naselja po apeninskim zemljama, prevladavaju položaji naročito po osamljenim isponima i to bilo po njihovim podesnim pristrancima, bilo po njihovim sljemenima. Na izgradnju takvih naselja od najvećeg su utjecaja bile sigurnosne prilike: na brežuljku su se ljudi lakše mogli obraniti od navale neprijatelja, koje su u srednjem a i u no-

Slika 42. San Bonifacio na južnoj obali Corsice. (A. Cossù)

vom vijeku bile vrlo česte. A da sigurnost takvih naselja bude veća, izgrađivali su ceste uske i sa mnogo zavoja; po njima su se neprijateljske čete vrlo teško verale i malo kada dopirale do naselja. Kako je postepeno prestajala pogibao od onakvih provala, žitelji su zidali nove kuće, ali u sve nižim položajima; tvrđavica se uz

nekoliko domova sačuvala i dalje na vršku brda. Još u starija vremena, kad je gusarenje počelo vladati po Sredozemnom moru, mnogi su žitelji bježali sa plosnata primorja u strmenite obale, da se mogu lakše obraniti od napadaja. Iz takvih se primitivnih naselja s vremenom razvili lijepi gradići. Takvo je n. pr. naselje Bonifacio na južnom rtu Corsice; izgrađeno je na visokoj litici horizontalnih slojeva, koje je more i mehanički i kemijski upravo nevjerovatno snažno izgrizlo (sl. 42.). A po unutrašnjosti kopna ima vrlo mnogo naselja, koja su se popela visoko na brda; tako n. pr. Siena u Toscani (sl. 49.; str. 309).

Na takav položaj naselja utjecale su i higijenske prilike. Po mnogim nizinama vladala je malarija u visokom stepenu. Ljudi su dakako izbjegavali takve nezdrave krajine pa su se smještali po višim položajima. Povrh tih uzroka još je jedan, koji je znatno utjecao na osnutak naselja.

Po unutrašnjosti Poluotoka i Zavalale, dakle daleko od mora, naselja su osnovana pored velike vode (jezera i rijeka). To vrijedi osobito za Padsku ravnicu, gdje postoje Torino, Milano, Alessandria, Piacenza, Parma, Bologna, Ferrara, Brescia, Verona, Padova; u sredini poluotoka: Firenze na Arnu, a Rim na Teveru.

Poređaj naselja u Padskoj nizini veoma je pregledan. Ponajprije navodim današnje i nekadašnje luke na Jadranu: Rimini, Ravenna, Adria i Venezia. Na podanku Alpa: Brescia, Bergamo, Como i Ivrea nalaze se na početku cesta, koje se penju u alpske doline. Još su važnija naselja, koja su nešto podalje od podanaka Alpa; to je niz, što ga sačinjavaju Udine, Treviso, Vicenza, Verona, Milano, Novara, Vercelli i Torino, a na međi suhoga i nekadašnjeg močvarnog tla. Torino još k tome pripada nizu padskih naselja: Casale, Pavia, Piacenza, Cremona, Mantova i Ferrara; to su mostovna naselja, koja su bila važna u vojničkom pogledu i zbog toga utvrđena. U Piacenzi napokon počinje se apeninski niz naselja, koja su nastala pored nekadašnje ceste »via Aemilia«, a nešto podalje od gorskih podanaka: Piacenza, Parma, Reggio, Modena, Bologna, Faenza, Forlì i Rimini.

Po Apeninskim zemljama povećala su naselja i pored morske obale. To su potomci davnih (ponajviše) helenskih, feničkih ili kartaških kolonija, koje su osnovane na podesnim zalivima (lukama), a s obzirom na rodnost zaleđa i na sigurnost protiv neprijatelja. Takva su na pr. Genova, Napulj i Cuma na Poluotoku, Messina,

Palermo, Siracusa i Agrigento na Siciliji, Cagliari i Oristano na Sardegni, Ajaccio i Bastia na Corsici i dr.

Nekoja primorska naselja nekad u cvatu, propala su poradi prirodnih nepogoda; Pisa, nekadašnja važna trgovačka luka, stradala je radi sedimentacije Arna, tako da je danas (kao i navedena Ravenna) daleko od obale; zamijenio ju je moderni Livorno.

F. ZVANJE ŽITELJA. Uvažujući broj samo zaposlenih žitelja iznad 10 godina života t. j. onih, koji se bave kakvim zvanjem, ima ih po apeninskim zemljama nekih 33 milijuna. Oni su se bavili

	poljodjelstvom i šumarstvom	industrijom i prometom	trgovinom i bankar.	obrtom
u Padskoj Zavali	462	314	88	41
na Poluotoku	545	246	69	48
na Siciliji	510	283	76	43
na Sardegni	572	216	56	44
na Corsici ⁴⁷	544	217	84	ind.
na Malti ⁴⁸	64	146	106	ind.

Poljodjelstvom se preko polovine žitelja bavi u Sardegni, jer je industrija još vrlo slabo razvita. Nasuprot u Padskoj zavali malo ne jedna trećina odraslih je žitelja zaposlena u industriji (314‰), jer je ondje ta grana privrede najjače razvijena. S druge strane, posve prirodno, poljodjelsko je žiteljstvo ondje manje brojno (462‰) nego u Sardegni (572‰). Svakako je značajan raspored zvanja na Malti. Kako je tlo na tom otočju vrlo nerodno, malo se žitelja može tim radom zabaviti. Nasuprot trgovina je vrlo razgranjena, jer tamo neprekidno dolaze brodovi, koji nabavljaju različne potrepštine. A otkuda sva takva roba Maltežanima? Iz Engleske i iz Italije.

G. VJEROISPOVIJESTI. Žitelji apeniskih zemalja homogeni su u pogledu vjeroispovijesti. Golema većina njih (996‰) ispovijeda katoličku vjeru; oni su je od najdavnijih vremena kršćanstva prigrlili, priznavši za svoga glavara Svetog Oca Papu u Rimu. U prošlom stoljeću — a onda i u sadašnjem — »massoni«

⁴⁷ Industrija i obrt zajedno.

⁴⁸ Industrija i obrt zajedno.

su a i samozvani »liberali« započeli borbu, da iskorijene iz srdaca Italijana vjersko uvjerenje. Uspjeh tog nastojanja bio je upravo neznatan. B. Mussolini konačno je tim sektašima zakrenuo vratom; naprosto je zabranio postojanje i djelovanje »massona«; spasio je time Italijane od nacionalne propasti. O tom je pitanju on u svom govoru — prigodom petgodišnjice fašizma — rekao: »vjersko jedinstvo jedna je od najjačih snaga naroda; tko kuša da razbije to jedinstvo počinja zločin protiv samog naroda«.

Nema danas kulturnog i domoljubnog Italijana, koji bi imao ma i najsitniji razlog, da napada katoličku vjeru. Zbog toga svih žitelja »bez vjere« po apeninskim zemljama ima samo nekih 18 tisuća.

Protestantska revolucija nije imala ni najmanjeg dojma na žitelje apeninskih zemalja tako da evangeličkih vjernika ima samo neka 2‰. Njih ima nešto po alpskim dolinama (Valdesi), a onda na Malti; ali ti nijesu Italijani već Englezi, koji su ondje stacionirani kao činovnici, a osobito kao kopneni i pomorski vojnici.

Židova ima u svim apeninskim zemljama nekih 58.000, a nastanjeni su ponajviše po velegradovima.

Istočno-pravoslavni su samo nekih 6000, med kojima su uračunati i oni kod Peroja u Istri.

H. NARODNA PROSVJETA. Jedna od najvećih dužnosti narodne Države jest, da podupire moralni, intelektualni i fizički napredak naroda. Reforma, koju je ministar Gentile proveo, imala je da čisto i bistro razlikuje različite tipove škola: škole humanističkog i formativnog, i škole profesionalnog — ponajviše informativnog — karaktera. Za osnovu odgoja i obuke bude određeno poučavanje rimokatoličke vjere, koju ispovijedaju malo ne svi italijanski državljani. Da kultura i odgoj učenika bude jednoličan, pretvoreno je Ministarstvo pouke (Ministero dell' Istruzione) u Ministarstvo narodnog odgoja (Ministero della Educazione Nazionale). Pouka je u Italiji podijeljena u 3 stupnja: prvotna, srednja i visoka.

1. Prvotna pouka je pučka škola, obvezatna je, ali u mnogim krajevima jedva da je se tko držao; sada ide i to na bolje.

2. Srednja škola raspada se u više grana prema posebnom cilju, kojemu teži učenik. Postoje gimnazije izolirane, liceji gimnazije,

liceji znanstveni i učiteljski zavodi; zatim škole tehničke poljoprivredne, škole tehničke industrijske, trgovačke i dr. slične.

3. Visoke škole podaju mladeži konačnu naobrazbu; tamo spadaju Sveučilišta (fakulteti prava, medicine, kemije, prirodnih nauka, matematike, fizike, literature i filozofije), Instituti inženjerski, Viši zavodi trgovački (Komersijalne škole), Viša učilišta ratarstva, Viša veterinarska učilišta, Viša pomorska škola i dr. slični.

U apeninskoj Italiji, gdje je ratarstvo osnova svega privrednog života, morali bi se mladići — misli P. Gribaudi — u puno većem broju posvetiti ratarskim problemima, pak tako još jače podići rod tla, koje je napokon izvor života i bogatstva italijanskog naroda. Svi treba da misle, kako se nova italijanska kultura kao što i stara, mora osnivati na ratarstvu.

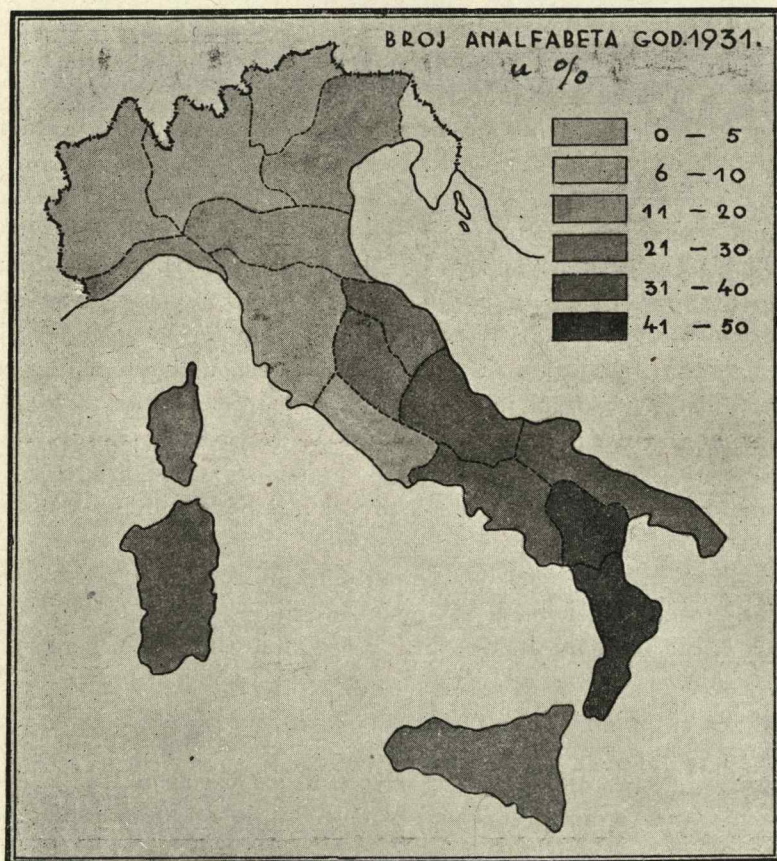
Na Corsici je osnovna nastava vrlo raširena, jer ima do 800 pučkih škola. Za srednju nastavu postoje liceji u Bastiji, u Ajacciju i u Corte; zatim (privatno) »Veliko Sjemenište« u Ajacciju i praktična tehnička škola u Bastiji. Sveučilišne nauke Korsikanci polaze po franceskim gradovima.

Na Malti je javna nastava vrlo brižna. Osnovnih škola ima do 95 sa preko 30.000 učenika. Pored toga su 4 srednje škole, pa i sveučilište sa 4 fakulteta (bogoslavski, pravnički, liječnički i tehnički) sa 240 slušača.

I. ANALFABETIZAM. Nekad je helenistička kultura ulazila u apeninske zemlje a kasnije i kršćanstvo s jugoistoka; obrnutim je putem dospjela tamo puna evropska kultura, koja je bila razvijena po atlantskim zemljama kontinenta. Već na prijelazu od srednjeg vijeka na doba renaissance, kad se bio razvio ponovo neki kulturni maximum, sjeverni su apeninski krajevi — po svom posrednom zemljopisnom položaju — preuzeli ulogu širitelja sjeverozapadne evropske kulture po ostalim apeninskim zemljama. Radi tog svog položaja sjeverni su apeninski krajevi bili onoj kulturi bliži od južnih i oni su uvijek bili i na višem stupnju kulture. Kao dokaz tomu možemo navesti analfabetizam. Ako analfabetizam i nije posve pouzdano mjerilo za visinu kulture, ipak je on neka karakteristika veće ili manje duševne potrebe čovjeka. Analfabetizam bio je a i sada je sve veći polazeći sa sjevera prema jugu. Tako je na pr. u sjevernim krajevima (Piemonte, Lombardia, Veneto i Trentino) bilo prosječno 1931. samo 5,5% analfabeta, u

Trentinu (Nijemci) štaviše samo 2%. U južnim pokrajinama poluotoka (Puglie, Calabria i Lucania) skače na 44 % (crtež 42a.).

Na Siciliji, koja je bila vrlo često u tijesnoj vezi s Calabrijom, nije analfabetizam puno manji nego ovdje: 40%. Ni na Sardiniji nije mnogo manja ta kulturna nevolja: 36%. Kakogod

Slika 43a. Analfabetizam (A. Mori)

je taj otok daleko od kulturnih središta Poluotoka tako se on odvaja toli u pogledu govora koli u pogledu pismenosti.

Tek na Corsici se taj pojav umanjuje na 25%, a to jer se vlast mnogo pobrinula, da žitelji ne čame toliko u kulturnoj tami, osnivanjem brojnih pučkih škola (sl. 44.).

Značajni su ti odnosi na Malti. Od 207.477 ljudi iznad 5 godina ima ih, koji znadu pisati samo 39%, dakle ima nepismenih 61%. Ta visoka brojka potječe od činjenica, da statistika malteska broji med nepismene i djecu od 5 do 6 godina (koja još ne ne idu u školu), dok se po ostalim apeninskim zemljama računa od 6 godina dalje.

L. ISELJAVANJE. Iseljavanje žitelja u biti je znak, da nema ravnoteže med umnožavanjem stanovnika i umnožavanjem sredstava za njihovu ishranu.

Narod apeninske Italije zbog svoje velike rodnosti prešao je odavna ne samo prirodne međe po kopnu, već je i preko mora pošao u tuđinu da nađe zarade. Državna vlast pak, da spriječi iseljavanje nastojala je, da udovolji potrebama svog sve brojnijeg žiteljstva; zbog toga bila je prisiljena uvoziti velike množine hranivih predmeta povrh svega svog napretka u ratarstvu. S druge strane ako se i ojačale kulture i razvile mnoge industrije, vrlo mnogo ljudi nije imalo rada ni namještenja u svojoj vlastitoj domovini. Na tisuće i tisuće ratara i radnika napušta svoj dom i polazi u gradove u nadi, da će ondje naći zarade, kojom će ishraniti sebe i obitelj. Ali još više ljudi napušta svoju grudu, da u strane zemlje ponese snagu svojih ruku, koje su im u domovini bile bez posla.

Kad bi svi žitelji bili po apeninskim zemljama podjednako razmješteni, bilo bi ih — kako sam naveo — 139 na 1 km²; dok ih je na pr. u bivšoj Jugoslaviji bilo nekih 53, u Španiji ih je 43, u Portugalu 63, u Franceskoj 75. Već nas ova poredba upućuje na činjenicu, da su apeninske zemlje prenapučene, pa da se sav narod ne može ondje prehraniti. Već je prije 50 godina bilo 99 žitelja na 1 km² i od tada je počela intenzivnija seoba u strane zemlje. Broj iseljenika neprestano je rastao, dok nije dospio do kulminacije god. 1913.; tada je svoju rodnu zemlju napustilo 872.600 ljudi ili 25 od svakih 1000 stanovnika. Iza toga se taj pojav ponešto ublažio, ali ipak još i danas odlazi svake godine 200 do 400 tisuća. Istina je, ne ostaju svi ti u tuđini, nešto ih se vraća nakon kraćega ili dužjeg vremena. Eto u ovo zadnjih 10 godina (1921. do 1930.) iselilo se 2,876.000, povratilo se 1,724.000, a ostalo ih je u tuđini 1,152.000; dakle preko 1 milijun ljudi našlo je trajne zarade u stranim zemljama — ali se time umanjila radna snaga u samoj domovini. Uzroci su iseljavanja privredne prirode, osobito nerodno

tlo u nekim krajinama. Ima dosta slučajeva, da su se iselili poradi propasti vinograda od filoksere, poradi potresa, koji su im porušili kuće, i zbog lave, koja im je uništila polja. Više se puta dešavalo, da ih je na iseljavanje gonilo oponašanje; u mnogim naseljima naime ima kuća, koje su »Amerikanci« (povratnici iz Amerike) izgradili, čestito uredili, pa i svoj život udobno udesili. Ugledavši se u nje polazili su u Ameriku, ne bi li privredili potrebna sredstva, da i oni kao i njihovi susjedi prožive bezbrižno zadnje dane svoga života. Uvažimo li zemlje, u koje se useljuju, postoji razlika med sjevernim i južnim krajevima Poluotoka. Iz sjevernih se krajeva žitelji sele pretežno u evropske zemlje (Švicarsku, Francusku, Belgiju i dr.) kao sezonski radnici; iz južnih krajeva nasuprot većina ih odlazi preko oceana. Prije rata ponajviše ih je odlazilo u sjevernu Ameriku; a kad je ova spriječila preveliko useljavanje, većina ih seli u južnu Ameriku (Brasil, Argentina, Uruguay i dr.); ondje ili ostaju trajno ili se tek nakon nekoliko decenija vraćaju u domovinu.

Dok se po Apeninskom poluotoku iseljavanje počelo razvijati odmah poslije političkog ujedinjenja Italije, u Siciliji je nastao taj pojav poslije god. 1900. Broj iseljenika dosegao je impozantnu broju od 142.000 tek god. 1913. U najranije doba žitelji su se Sicilije selili ponajviše u susjedni Tunis. Njih su hrabрили na taj korak tradicionalni pravnički običaji Arapa; po njima je naime lako bilo moguće pribaviti zemlje postepeno. Na taj se način razvila u Tunisu vrlo jaka kolonija Sicilijanaca, koji su stekli manje ili veće posjede svojim radom i svojom štednjom. Taj jaki njihov napredak uzbunio je franceske vlasti; a kako su se one pobojele prevelika utjecaja tih »došljaka«, znatno su onda stegnule mogućnost nabavke zemljišta sa strane tuđinaca. Iseljenički pokret je otda znatno jenjao; mnogo je toj činjenici pomoglo povećanje nadnica u samj Siciliji i vinska kriza u Tunisu, koja je mnogo oštetila one zadnje došljake. Utjecaj iseljeničkog pokreta bio je bez sumnje dosta znatan i na demografske i na privredne prilike. Mnogi su krajevi u Siciliji osjetili vrlo slab porast, a neki i umanjenje svoga žiteljstva. U nekim godinama, kad je broj iseljenika bio velik, osjećalo se i pomanjkanje radne ruke, ako su nadnice i bile znatno povećane. Uz to neke zemlje, koje su rađale žitom, morale su se pretvoriti u pašnjake, jer nije bilo dosta težaka. To se dešavalo prije svjetskog rata. Za samoga tog klanja seoba je bila vrlo mala.

Poslije njega ponovo je ona porasla, ali ne samo prema Tunisu već i prema ostalim evropskim, pa i američkim zemljama. Nu broj iseljenika znatno je zaostao za onim iz god. 1913.; tada je napustilo Siciliju — kako sam naveo — do 142.000 žitelja, dok je god. 1931. otputovalo odanle samo 14.500.

Teško zlo čini se, da prijeti Corsici zbog seobe mladeži. Prvotni uzrok selidbenog pokreta bila je tokom XIX. stoljeća dioba osrednjih imanja med brojnom djecom. Teško su mogli ljudi živjeti sa svojom obitelji na sve manjem površju tla. Dok nijesu bili oženjeni, polazili su — poradi takvih odnosa — u svijet, da što god zarade ali i da udobnije žive nego u domovini. Danas se izmijenili oni prvotni uzroci: po Corsici se kao i po ostaloj Franceskoj umanjuje broj djece, ali se običaj seobe nije zatro. Mladići od 17 i 18 godina odlaze, a od te se nevolje umanjuje broj vjenčanja — a po njem je porast žiteljstva sve slabiji. Korsikanci polaze na rad u Francesku, u Tunis i u druge franceske kolonije; ali ih ima i po latinskoj Americi; na Cubi i Puertoricu vrijedni su kao trgovci i sadioci. To pomanjkanje radne snage na Corsici iskoristila je bila Italija u doba svoje krize. Od godine 1930. italijanska je državna vlast dopuštala, da svake sedmice otputuje u Corsicu 600 radnika. Njih se ondje napokon nastanilo toliko, da su danas od svih stranaca na Corsici 92% Italijani.

Kako ni na Malti nijesu životni odnosi odviše povoljni, seoba je i odanle dosta znatna, uvažimo li njegovo malobrojno žiteljstvo. Svake se godine seli jedna tisuća ljudi. Osobito ih mnogo polazi u sredozemske krajeve Afrike (Algir i Egipat), u Helladu i dr., a od nedavna i u Australiju, gdje ih je danas nastanjeno do 6000. Cijela seoba u zadnjih 10 godina (1921.—1931.) iznosila je 10 tisuća duša.

M. UNUTRAŠNJA SEOBA. Pored ove trajne ili povremene seobe izvan međa države postoji i unutrašnja seoba, koja se razvija periodički, prema godišnjim dobama, ali u opsegu same domovine. Ljeti mnogo ljudi silazi u doline iz svojih visokih krajina, gdje klima i tlo nijesu povoljni za ratarstvo; u to doba ima naselja, gdje ćeš naći samo žena, djece i staraca. U tu unutrašnju seobu možemo nekako ubrojiti i polazak radnika u susjednu (makar francesku) Corsicu. U ranija vremena tamo je polazilo ljudi najviše iz Luce, pa danas ondje sve radnike ma bilo iz kojega kraja Italije zovu »Lucchesi« (Lukezi).

N. ITALIJANI U TUĐINI. Ako se od Italijana, koji sele u tuđinu, neki i vraćaju, da u domovini uživaju plodove svog truda i svojih ušteda, mnogi se ipak smjeste stalno u stranim zemljama, gdje su našli i rada i blagostanja. Računa se, da je u tuđini bilo stalno naseljenih Italijana

godine 1871.: 271.000

„ 1901.: 3,611.000

„ 1931.: 10,000.000

Med evropskim državama Francesca ima najviše italijanskih doseljenika: ima ih tamo preko 1 milijun (najviše u Marseille: 100.000). U Švicarskoj je nastanjeno nekih 160.000, u Vel. Britaniji 29 do 30 tisuća, u Njemačkoj 24.000, u nekadašnjoj Austriji do 19.000, a u bivš. Jugoslaviji 14.000; od tih bilo je Italijana god. 1927. po istočno-jadranskom primorju od Sušaka do crnogorske međe 6802 duše (najviše na otoku Krku 1062).*

U Kanadi ih je 200.000, koji su ponajviše mali ljudi, zidari, tesari, mineri, težaci i dr. U Sjever. Am. Uniji ima $3\frac{3}{4}$ milijuna, koji su također pretežno radnici, ali ima i posjednika zemlje. Po gradovima najviše Italijana ima u New Yorku: malo ne 900.000. U Južnoj Americi i to po Argentini ima nekih 1,800.000; od tih se i po najudaljenijim naseljima nalazi po koji Italijan. U Brasilu se počeli seliti god. 1836., kad je tamo otišlo 180 radnika. Danas ih je ondje nekih 1,900.000, od kojih najviše ima u državi Sao Pablo: 1,200.000. Bave se osobito gajenjem kave, kukuruza, a onda i stočarstvom. Ima Italijana i po ostalim državama Južne Amerike, ali u malom broju, izuzevši Uruguay (65.000). Malo je Italijana po Aziji; najviše ih je u Turskoj: 9500 duša. Veći dio Italijana, naseljenih po Africi, živi po zemljama oko Sredozemskog mora — izuzevši dakako njihove kolonije. — Pretežni dio živi u Tunisu, gdje ih je sigurno 100.000. U Egiptu bit će nekih 50.000, a u Alžiru do 29.000. U daleku Australiju počeli su se seliti tek poslije svjetskog rata; danas je ondje naseljeno 26.000 ljudi.

* Censimento degli Italiani all'estero alla metà dell'anno 1927., pubblicato dal Ministero degli affari esteri, Roma, 1928.; str. 197. i sl.

Nema dakle krajine na površju Zemlje, gdje ne bi bilo Italijana. Oni preko oceana, pod najrazličitijim podnebljima, usred tuđih naroda prikazuju im ljepotu, prirodnine i industriju svoje domovine, oholi da su Italijani.

7. POLITIČKA POVIJEST APENINSKIH ZEMALJA

Današnja italijanska država u političkom je pogledu rezultat stapanja nekoliko jedinica u cjelinu. Te su jedinice kroz 15 vijekova — poslije propasti zapadnog rimskog carstva — živjele svojim životom; svaka je od njih imala svoje posebne težnje, koje su se često sukobljavale s težnjama susjednih država. Naročito su se u tom isticalle državnice po sjeveru Poluotoka; na jugu je zapravo bila samo jedna država — napuljska. Sjever je od juga pak rastavljal Crkvena država, kao neka »odbojna država«. Kroz mnogo se vijekova razvijala povijest otoka: Sicilije, Sardegnie i Corsice u posve samostalnom smjeru. Te prilike dakle zahtijevaju, da prikažem život tih jedinica svake zasebno.

Povrh svih tih političkih nedaća, danas se svi žitelji apeninske Italije i Zavale smatraju jedinstvenim narodom i s ponosom pak ističu, kako su oni zakoniti nasljednici davnih Rimljana, i zbog toga je njima rimska povijest sastavnim dijelom njihove narodne, italijanske povijesti; za njih su Scipio, Cezar, Vergil isto tako italijanski velikani kao što su Dante, Petrarca i Boccaccio.

Na obalama rijeke Tevere (nekadašnji Tiber) a ne daleko od mora osnovan je grad Rim — po priči — u polovini VIII. stoljeća prije Krista. Iz tog središta poteklo je osvajanje Apeninskih zemalja, a postepeno cijeloga tada loznatog svijeta; »orlovi rimski« povelili su svoje vojnike sve do dalekih krajeva Evrope, Azije i Afrike, da upokore najrazličitije narode i da konačno osnuju veliku rimsku državu. Nakon jedanaest stoljeća svoga opstanka (754. pr. Kr. do 395. po Kr.) počelo se kidati to golemo rimsko carstvo. Već se god. 395. cijepa u dvoje: u zapadno i u istočno. Malo kasnije, god. 406. velika provala barbara umanjuje zapadno rimsko carstvo, koje se u daljnjim stoljećima kida u omanje države i državnice.

Bit će potrebno ponavljanje nekih povjesnih činjenica, jer se tiču katkada dviju ili više italijanskih državnica tokom vremena.

A. DRŽAVE PO ZAVALI.

Po PADSKO-VENETSKOJ ZAVALI rasprostranjeno je pet italijanskih pokrajina. Zapad Zavale zauzima Piemonte, koji je zahvatio i desno i lijevo, toli brdovito kol ravninsko poriječje gornjeg Poa (Pada). Na istoku Piemontu, a po lijevom poriječju srednjeg Pada, raširila se Lombardija. Od istočne granice Lombardije prema istoku do Jadranske je obale zemlja Veneto. Med Lombardiju i Veneto, ali po alpskim gorama, utisnula se pokrajina Trentino (Venezia Tridentina). Na desnom pak poriječju Pada pa do razvoda sjevernih Appennina nalazi se Emilia.

PIEMONTE (lat. Pedemontium) sa središtem u Torinu bio je u staro doba naseljen od žitelja ligurskog porijetla i ti su se zatim pomiješali s Keltima, koji su kasnije tamo dospjeli i tako zaposjeli sve one krajeve. Potomci tih prvotnih žitelja, saliveni u jednu masu, sačuvali su do danas svoje značajke neukrotivih bojovnika, koji će radije poginuti nego da panu u sužanjstvo. Ta je duhovna značajka vodila žitelje, da stanu na čelo borbe za slobodu i ujedinjenje Italijana, a pod vodstvom savojske dinastije. U staro doba Piemonte, zauzet od Rimljana, postao je sastavni dio Galije cisalpinske, a na početku srednjeg vijeka — pod Langobardima i Francima — dio Neustrije (= zapadne Lombardije). Kad se god. 888. raspala karolinška država, Piemont se raskinuo u tri velika feuda: Torino, Ivrea i Monferrato. »Marku Torino« naslijedila je 1045. Adelajda, kći zadnjeg markeza Olderika Manfredija. Ona se udala za grofa Otona, koji je imao prostrana feuda u Savoju i Aosti. Time se sudbina Piemonta povezala s onom Savoje, koja je dala zemlji a onda i cijeloj Italiji 42 kneza odnosno kralja (1045. — do danas). Poslije smrti Otona i Adelajde (1091.) nastalo je propadanje mnogih feuda, a iskrsnule su »Općine« (Comuni), koje su dale nov život starim gradovima. Koncem XIII. stoljeća propadoše »općine«, a osilile su se mnoge stare feudne obitelji. Obitelj Savoja zablistala je pod svojim knezovima, naročito pod Amedeom VI. (1343.—1383.) On se odrekao Delfinata, da se posvema posveti svom Piemonteu. Na čelu niza Savojskih vojvoda stoji Amedeo VIII. (1391.—1434. † 1451.), koga je tim naslovom nadario car Sigismund. Dok je Amedeo sastavio i ojedinio sva

imanja svoje kuće (1418.), za njegova sina Ljudevita (1434.—1465.) počinje propadanje i njegove kuće a i Piemonta, što je trajalo jedno stoljeće. Nijesu ni Ljudevit a ni njegovi nasljednici znali preuzeti u svoj posjed ni Milano (1447.), ni Monferrato (1523.) a ni Saluzzo (1548.) kad su izumrle dotične vladajuće obitelji pa da stvore jednu državu od većeg dijela sjeverne Italije. Nasuprot: oni su gledali kako im njihove zemlje otimlju Franceska i Španija. Težak je bio položaj Piemontea med Franceskom sa zapadne i španjolskim (kasnije: s austrijskim) gospodarima s istočne strane. Tek pod knezovima Emanuelom Filibertom (1559.—1580.) i Karlom Emanuelom I. (1580.—1630.) oporavila se zemlja.

U Torinu je Filiberto italijanizirao Piemonte u jeziku, u običajima i u vojsci. Drugi, Karlo Emanuele, poduzeo je vojnu usred Franceske, da joj oduzme markežat Saluzzo, koji se nalazio usred Piemonta. Da se oslolodi utjecaja Franceske priključio se Viktor Amedeo II. (1675.—1730.) evropskoj koaliciji protiv Ljudevita XIV. U španjolskome ratu za nasljedstvo spasila ga je pobjeda princa Eug. Savojskoga kod Torina (1706.). Utrechtski mir (1713.) dao mu je kneževinu Monferrato i dio kneževine Milana, onda otok Siciliju i kraljevsku krunu. Sedam godina kasnije evropske vele-vlasti u Haagu zamijenile su mu Siciliju za Sardegnu. Njegov sin Karlo Emanuel III. (1730.—1773.), spretno upotrijebivši borbu za nasljedstvo u Poljskoj i u Austriji, dovršio je ujedinjenje Piemonta; on je protegao granice svoje države do Ticina i do Trebbije.

U to doba nove su filozofijske misli počele vladati umovima ljudskim, da unište zastarjele institucije srednjeg vijeka. Viktor Amedej III. (1773.—1796.) pokušao je da odbije taj kulturni proces, ali postigne protivne efekte. Veliki umovi italijanski tadašnjeg doba morali su bježati iz Piemonta; Baretti ode u Englesku, Lagrange u Francusku, Pellico u Lombardiju dok se Alfieri klatio po Italiji i inozemstvu.

Kad je 1792. buknuo rat med Austrijom - Pruskom i revolucionarnom Franceskom složila se 1. Koalicija, kojoj su pristupile uz Austriju i Prusku još Sardegn, Engleska, Napulj i Crkvena Država. Ali kad je Napoleon počeo svladavati redom Sardegnu, Milano, Toscanu, Parmu, Napulj i Papu, ti su onda s njim sklopili mir. Od austrijskih je posjeda Napoleon stvorio »Lombardijsku republiku«, od neutralne Genove »Ligursku republiku«, a od Mo-

dene i papinskih posjeda Bologne i Ferrare »Cispadansku republiku«. Vladar Piemonta, Karlo Emanuel IV. (1796.—1798.), jer suborac u koaliciji, bude protjeran sa svog kontinenteskog posjeda; on se povukao na Sardiniju, a Piemonte bude priključen Franceskoj.

Nakon 16 godina, (1798.—1814.) što je Piemont bio utjelovljen napoleonskom carstvu, kongres u Beču povratio je autonomiju toj zemlji i uspostavio joj vladarsku kuću savojsku. Dotle su piemonteski vladari pripremili ujedinjenu svoju zemlju, vojnički jakim a politički poštovanom. Rodili su se pak bili oni muževi, koji su imali, da potaknu Piemonte na osvajanje Italije: V. Gioberti, G. Mazzini, G. Garibaldi i C. Cavour. Pod takvom su se oslobodilačkom zastavom sakupili piemontezi, langobardi, veneti, romagnoli, napoletanci i sicilijanci, da Italiju ujedine u slobodi. Pogledi su patriota bili sad upereni u Karla Alberta. On je potjecao od pobočne linije Savoja-Carignano. Rođen u Piemontu (1798.), a odgojen u Parisu i Genèvi, kao mlad vojnik bio je u Napoleonovim četama. Dok je bio knez, stajao je uvijek uz buntovnike, a sad, kad je postao kralj Sardinije (1831.), pokušao je da oslobodi i ujedini Italiju. Nu kako su bile preslabe njegove vojničke sile za tu borbu, povukao se i ode u tuđinu (Portugal), gdje je umro satrven od boli (1849.).

Njegov sin i nasljednik, kralj Sardinije, Viktor Emanuel II. (1849.—1878.), nazvan »ocem domovine« spretnim vezama (u krimskom ratu) priskrbio je sebi prijateljstvo Franceske i Britanije a njegov veliki ministar Camillo Cavour predobio je Napoleona za savez protiv Austrije; ta je onda u bitkama kod Magenta i Solferina izgubila Lombardiju. Nakon toga je traktatom u Zürichu osigurao priključak Lombardije Piemontu. Postepeno su bile priključene ostale zemlje, dok je legendarni Giuseppe Garibaldi sa svojom tisućom vojnika zauzeo Siciliju. Dne 14. ožujka 1861. Viktor Emanuel II. položio je naslov kralja Sardinije a proglasio se kraljem Italije, prenijevši svoje kraljevsko sjedište iz Torina u Firenzu, a g. 1871. iz Firenze u Rim, gdje je umro 9. siječnja 1878. Naslijedio ga je sin Umberto, a iza njega (29. srpnja 1900.) Viktor Emanuel III., koji danas vlada.

U LOMBARDIJI su u vrlo davno doba bili nastanjeni Umbri, Etrusci i Galli. Kad je pak Rim počeo osvajati Apeninski poluotok, došpeo je i do Padske zavale, gdje je zauzeo i te kra-

jeve (nakon g. 241. pr. Kr.). Međutim se nekadašnje veliko rimsko carstvo približavalo svojoj propasti, kad se g. 395. rascijepilo u dvije države: u istočno (bizantsko) i zapadno (rimsko) carstvo. Već na početku 5. stoljeća prodiru u zapadnu državu (Italiju) germanske trupe, dok konačno Odoakar, vođ german. plaćenika, nije tomu svemu učinio kraj. On je g. 476. skinuo s prijestolja zadnjega rimskoga cara Romula Augustola i sebe proglasio kraljem. Faktički se pak nije ništa izmijenilo, jer je Odoakar priznavao suverenitet bizantskog cara. Istočnogotska plemena u bizantskoj državi, ujedinivši se, postala su caru Zenu odviše pogibeljna. Da ih udobrovolji nadario je vođa njihova Teodorika različnim častima, ali ga je poslao u Italiju, da upokori Odoakara. To je Teodorik i učinio, ali ga je konačno i ubio (493.). U doba rođenja Isusa Krista živio je germanski narod Langobardi oko donje Labe. U 5. stoljeću po Kr. provalili su u Podunavlje, a u prvoj polovini VI. stoljeća zauzeli su Panoniju. Odatle su pod vodstvom Alboina prodrli u Italiju, gdje su zauzeli veći dio sjeverne Padske zavalu i osnovali ondje (g. 568.) svoju državu Langobardiju ili Lombardiju s glavnim gradom Pavia.

Daljnja povijest Langobarda imala je slabih, ali i sjajnih vremena. Teodolinda, prisna politička prijateljica Pape, pokrstila je malo ne sve Langobarde i tako je ondje postavila osnove katoličkoj kulturi.

Kad je langobardski kralj Deziderij tražio od Pape, da napusti neke sjeverne teritorije svoje zemlje i da ih njemu prepusti, Papa je od franačkoga kralja zamolio pomoć protiv njega. Karlo Veliki usliša molbu Pape, dođe u Padsku zavalu i skine s prijestolja Deziderija a njegovu zemlju priključio Franačkoj (774.).

Priključak Langobardije Franačkoj bio je političkom promjenom, ali nije bio osvajanje — kao u doba seobe naroda. Žiteljstvo se nije izmijenilo, Langobardi su se s vremenom izmiješali s italijanskim žiteljima — samo se sačuvalo ime zemlje: Langobardija (danas: Lombardija). Kao namjesnik kraljev bio je Karlov sin Pipin, koji je stolovao u Paviji a uzeo naslov »kralj Italije«. Sam Karlo pošao je u Rim, gdje ga je Papa okrunio g. 800. za »rimskog cara«. Tim je bilo obnovljeno rimsko carstvo na zapadu, koje je sebi prisvajalo dužnost i vlast, da štiti kršćanstvo.

Iza toga pa sve do g. 888. upravljaju zemljom franački knezovi. Od tada počinje antagonizam med Franačkom i Njemačkom. Udovica Lotara, Adelhajda, utamničena, zamolila njemačkog cara Otona I. za pomoć i ponudila mu svoju ruku kao vlasnica Italije.

Kuća Savojska, koja je imala svoja dobra u Arelatu (južna Franceska) došla je do znatnije moći pod grofom Umbertom I. Biancamano (1032.—1056.); taj je postavio temelje svojoj italijanskoj moći, po tom što je 1045., njegov sin Oto zaista oženio Adelajdu.

Pod vlasti njemačkih careva, naročito Otona I., italijanska kruna počela se spajati s onom Njemačke. Ali već u XI. stoljeću pojedini su gradovi uzurpirali samovlasne pravice. Istina je, da su procvali u privrednom pogledu, ali su iskrsele stranke i strančice, koje su se među sobom kruto borile — a sve u korist njemačkih vladara. Crkvena vlast u Rimu ali i mnogi patrioti lombardski, uvidjevši da takva trvenja prouzrokuju nevolja samim gradovima, složno su podigli vojsku i njom potukli njemačkog vladara Fridriha I. god. 1176. kod Legnana. Car je mirom u Konstanzu (g. 1183.) priznao lombardskim gradovima komunalne slobodine. Tako počinje drugi period života općina (Comuni); u njem se doduše umanjuju borbe med pojedinim općinama, ali se s druge strane razvijaju borbe med pojedinim strankama u samim općinama. Tako su u Italiju dopremljeni iz Njemačke i stranački nazivi: Guelfi (nj. Welfen-Guelfen) i Ghibellini (nj. Waiblingen); oni su prvi vladali u Milanu, Mantovi, Bergamu, Bresciji, a drugi Cremoni, Paviji i Comu. Pojedine obitelji u tim gradovima s vremenom a uz izdašnu pomoć pristaša tako su se osilile, da se smatrale samostalnim »vladarima« i isposlovale, da vlast njihova bude nasljedna. »Gospodstvo« (signoria) pretvorila se dakle u »kneževstvo« (Principato), a Lombardija je tada obuhvatila »Ducato« Milano i »Ducato« Mantovu.

U XI. stoljeću brzo su procvali gradovi osobito Milano; oni su, spojeni u lombardskom savezu, podupirali pape u borbi za investituru i u velikoj borbi protiv Staufovaca. U kasnom srednjem vijeku dospio je istočni dio zemlje pod suverenitet Venecije, dok je ostali dio sačinjavao kneževinu Milano.

U Zavali su na početku 14. stoljeća bili najvažniji gradovi Milano, Verona i Mantova. U Milanu je Papa imenovao nad-

biskupom Otona Visconti; od njegova brata odn. nećaka potječe novi niz gospodara, koji vladaju ondje do god. 1447. Od XIV. stoljeća, kad su Visconti u Milanu učvrstili svoju moć, podvrgli su svojoj vlasti i druge lombardske krajeve, da konačno zaposjednu malo ne svu Lombardiju. Med Viscontima, koji su se istakli svojim radom za dobro zemlje i svojom energijom bio je Gian Galeazzo; on je od njemačkoga vladara Većeslava (Wenzel) kupio (1395.) potvrdu o legitimnosti svog lombardskog posjeda i naslov kneza (principe), dakako nasljednoga. Kad je umro Filip Marija zadnji Visconti (1447.), preuzeo je upravu kneževine Francesco Sforza, zét njegov i s njime je započeo novi niz vladalaca Milana. Kako je Venecija, nakon što je izumrla obitelj Visconti, željela da zaposjedne barem istočnu Lombardiju, zamoli Lodovico Sforza franceskoga kralja, da mu pritekne u pomoć. Bio je Karlo VIII., koji ga je spasio, ali je Lodovica priznao knezom i car Maksimilijan da tako otme Milan iz franceskih zagrljaja. Iz Lombardije prodro je Karlo VIII. dalje na jug u Italiju: u Toscanu, u Rim i Napulj. Sve je to potaklo ostale velevlasti, da se slože u Ligu, koju su vodile Austrija i Španija. A kad se sreća okrenula prema Španiji, ta ju je kao pobjednica zauzela odmah nakon smrti zadnjega Sforze, Franje II. (1535.). Od tada pak kroz 178 godina, u kojima je upravljala Španija Lombardijom (do 1713.), nije mogla lošije voditi poslove u njoj. Napokon nakon rata za španj. nasljedstvo (1700. do 1713.) mirom u Utrechtu (1713.) i Rastattu (1714.) bude španjolska monarhija podijeljena: Španija je zadržala posjede u Americi, dok je Austrija dobila med ostalima španjolski posjed u Italiji. Sve pojedine kneževine, markgrofovije i republike, u koje se nekada raspadala Lombardija, Austrija je u 18. stoljeću ujedinila pod imenom »austrijska Lombardija« i sebi pokorila (1714.—1797.). Kad je prošao period ratova, koji su okrvavili cijelu Evropu (Španija, Poljska, Austrija), vladari Austrije (Marija Terezija, Josip II. i Leopold II.) povratili su u Lombardiju mir, red, napredak i bogatstvo. Franceske su čete prekinule tok te dobrobiti jer su tamo provalile god. 1796.; pošla im je u susret Austrija, ali hametom potučena, sklopila je s neprijateljem mir u Campo Formido (17. list. 1797.). Ondje se Austrija odrekla Belgije i Milana, a u zamjenu je primila Veneciju (t j. Veneciju, Istru, Dalmaciju i Boku Kotorsku). Tada su Francezi proglasili i osnovali »Republiku Cisalpinsku«, a Milano njezinim glavnim gradom. Nu nije bila duga

vijeka ta republika; Austrija u slozi s Rusijom porušila je tu tvojevinu i protjerala Franceze iz Italije. Nu Napoleon kao »prvi konsul« Franceske poveo je svoju vojsku preko previje Sv. Bernharda i kod Marenga (u pokrajini Alessandria) potukao je (1800.) Austrijance. Tada je pozvana u Lyon skupština italijanskih odličnika, koji su Cisalpinsku Republiku pretvorili u »Republiku Italijansku« (1802.), u kojoj je postao predsjednikom sam Napoleon. Tri godine kasnije (1805.) pretvori se ta država u »Kraljevinu Italsku«, a kako je Papa već bio okrunio Napoleona (1804.) kraljem Franceske, sada bude (1805.) okrunjen u Milanu željeznom krunom lombardskom za »kralja Italije« Dakako tim političkim promjenama nijesu mnoge države bile zadovoljne; sklopile su Austrija, Rusija i Engleska savez protiv Franceske, da se otresu nepoćudna stranca. Krunjeni kralj Franceza poveo je vojsku protiv njih i hametom ih potuče kod Austerlitza (2. pros. 1805.), a onda kod Jene (1806.) i kod Friedlanda (1807.). Ali se sada htio osvetiti posebice Rusiji. Sa svojom golemom armadom pođe na istok i uđe u Moskvu (14. rujna 1812.). Od tada njegova zvijezda pada. Na povratku u Francesku bude potučen od saveznika kod Leipziga (1813.), a onda prisiljen, da se odrekne vlasti i pođe na otok Elbu. Povrativši se Napoleon nenadano u Paris, sakupio je vojsku, da se odupre neprijateljima. Ali potučen kod Waterlooa, htjede pobjeći u Ameriku; nu Engleska mu zakrči put i odvede ga u zatočenje na otok Sv. Jelene, gdje napokon umre (5. svibnja 1921.). Tako je svršio taj veliki vladar sjeverne Italije. Međutim g. 1814. Lombardija je ponovo bila priključena Austriji po zaključku Bečkoga kongresa (Metternich, 1814.), pod imenom »lombardsko-venetska kraljevina«, jer su joj dodali i Mantovu i venecijansko kopno (»terra ferma«).

Slobodarske ideje, koje su se sve više širile, naročito posredovanjem velikoga patriote agitatora Giuseppe Mazzinija (1805. do 1872.) zahtijevale su i ljudske žrtve; mnogi odličnici ili su dali svoje glave ili su dugo godina čamili u tamnici (n. pr. Silvio Pellico). Lombardsko je pučanstvo tim herojima podiglo oltar zahvalnosti i poštovanja i taj čin je doprineo — isto toliko koliko su kasnije doprinijeli francesk-piemonteski topovi g. 1859. — da smrvi austrijsku vlast u Italiji Veliki Camillo Cavour vatrenim je riječima branio slobodu svoje domovine već na kongresu u Parisu (1856.). Tri godine kasnije rat je odlučio: on je oteo Austriji za uvijek Lombardiju.

VENETO je ime, koje potječe od Veneta, koji su nastavali sve pomorje oko sjevernog Jadrana. Kad su tamo provalili Huni pod Atilom (g. 452.), pobjegli su stanovnici iz Aquileje (na desnom brijegu Soče) i sklonuli se po otocima venecijanske lagune. Kao što i susjedno kontinentsko kopno tako i novo naselje »Venecija« na otocima bude smatrano bizantskom pokrajinom u zemlji Italiji. Od g. 500. njom su upravljali »pomorski tribuni«, izabrani iz lokalne aristokracije, ali potvrđeni od bizantskog cara i poslušni Egzarhu u Ravenni Taj je grad osvojio Bizant (g. 540.) i zadržao ga u svojoj vlasti — pored mnogih borba s Gotima — sve do g. 751., kad su ga zauzeli Langobardi.

Sve do polovine VI. stoljeća po Kr. sačuvala je Venezia svoje jedinstvo: i pomorsko-lagunskog pojasa i kontinentskog. Takvom je prešla od rimskog carstva na gotsku vladavinu, a od nje na prevlast bizantsku. Jedna bude otcijepljena od druge, kad su kontinentski dio zauzeli Langobardi, koji su se konačno zasjeli u Italiji, sačuvavši svoju državnu organizaciju. Pomorski pojas pak ostao je dalje u vlasti Bizanta.

Važna je promjena nastala u konstituciji Venezije krajem VII. stoljeća: u mjesto tribuna počeo je upravljati tim gradom »dux« (doge), koje je s početka postavljao bizantski car, dok su ga kasnije birali sami žitelji (g. 726.) i kao predstavnik vlasti ostao do propasti republike.

Teška se kriza približavala na početku 9. stoljeća, kad je Franačka osvojila langobardsku državu. Pipin sin Karla Velikoga, pošao je, da osvoji venetsku zemlju. Vlast Venezije povukla se tada na otoke rialtske, a kako tamo nije mogla stići franačka vojska, poduzeće Pipina nije uspjelo. Tako je Venezia, gdje je među tim Rialto definitivno postao glavnim sjedištem, bude g. 812. povraćena grčkom carstvu. Na taj se način ona otela feudnom kidanju svoje zemlje, kao što se to dogodilo ostaloj Evropi: ona se povezala čvrsto uz bizantsko carstvo, pripremajući se, da se od podčinjene zemlje pretvori u suradničku, a konačno u samostalnu.

Zasiguravši svoju slobodu s istočne strane učinila je to i sa zapadne prema njemačkim vladarima.

Od 9. stoljeća počevši Venezia se počela razvijati u veliku trgovačku vlast po moru. Ma da su joj konkurirali gradovi Genova

i Pisa, ona je svoje trgovačke veze protegla osobito po Orijentu a to ponajviše u doba križarskih vojna.

Nakon nekoliko pokušaja sa strane častohlepnih ljudi, da čast »dogea« postane nasljedna, bude g. 1172. na čelo državne vlasti postavljen Veliki Savjet (Gran Consiglio), koji se sastojao od nekoliko izabраниh plemića, koji su u svojio rukama imali najveću moć. Pod ovom aristokratskom vladom u početku je cvala Venetia.

Kako su neretvanski gusari zadavali venecijanskim trgovačkim ladama teških muka, plijeneći njihovu robu, »dogi« su sklopili s njima neki modus vivendi, koji po Veneciju nije bio vrlo častan. Republika se obvezala, da će im plaćati danak, samo da njezini brodovi mogu slobodno i mirno ploviti po Jadranu. Tek je doge Petar Orseolo II. imao srčanosti, da raskine taj ugovor (999.). Sjeverna kopnena Dalmacija, osobito Zadar, živi životom svojim, ali pod suverenitetom Bizanta. Nekako oko g. 1000. počinje i ona gledati preko mora, tražeći pomoći od Venezije također protiv neretvanskih gusara. Međutim ugarski kralj Koloman, koji je zasjeo hrvatsko prijestolje 1102., prihvatio je (1107.) zakletvu vjernosti od Zadrana; nu kratko je vrijeme to trajalo; doge Ordelafo Falier protjera Ugre odanle i zavlada Zadrom.

Ali Zadrani radi ljubomora trgovačkoga protjerali su Venetijane i ponovo se dali pod zaštitu Ugra. Kad eto opet u polovini XII. stoljeća zatraže od Venecije njezinu pomoć; ali bez uspjeha, jer su ostali pod Ugrima. Zadar je u 12. stoljeću na brzo mijenjao svoje gospodare: Veneziju i Ugarsku. Tako je grad 1180. ponovo dospio pod vlast Ugarske; Venetia je uzalud nastojala da ga predbije natrag. Kad su vojnici IV. križarske vojne bili na prolazu kroz Veneciju, doge Enrico Dandolo zamoli il da mu u tom pogledu pomognu. I zaista im zajednički uspije osvojiti Zadar (u studenom 1202.). Ni nakon toga nije Dalmacija ostala trajno u vlasti Venezije: prede ponovo pod Ugarsku, pak pod Napulj, dok napuljski kralj Ladislav nije sve svoje naslove na Dalmaciju ustupio Veneziji za 100.000 zlatnih dukata. Tako se s tom hrvatskom zemljom trgovalo!

Kad su Bizantinci međutim zauzeli Dalmaciju, a u jednom sukobu ukinuli venecijske naseobine u Carigradu (1171.), okrenula se politika Venezije protiv Bizanta. A kad se čete IV. križarske

vojne došle u Veneciju, nijesu imale novaca da plate prevoz za daljni put. Doge Enrico Dandolo unjmio ih je na to za vojnu protiv Carigrada. Na putu tamo zauzeli su Dalmaciju, a sam Doge na juriš je osvojio Carigrad (1204.). Srušeno je tada bizantsko carstvo, a mjesto njega osnovano latinsko, koje je obuhvatalo isto bizantsko carstvo, kraljevinu Tessalonike (Solun), baroniju Atenu i druge omanje državne vlasti.

Genova također znatan primorski trgovački grad, zavidan Veneziji radi njezine slave i moći, zametne dugotrajni rat s njome u polovini XIII. stoljeća (1257.). Tek su se god. 1381. suparnice smirile, kad su sklopile mir u Torinu, nakon što je Genova dosta stradala.

Jedva što je po Veneziju nestalo pogibelji sa strane Genove, iskrsla je odmah nova, ali puno jača: otomanska. Kad su naime Turci došli na Balkanski poluotok i onda zauzeli Carigrad (1453.), počela je Venezia, da gubi u Orijentu svoje posjede a i svoju moć. Ali prije nego što se to njoj stalo događati, već je bila ponešto proširila svoju vlast po susjednom kopnu (već 1339.). Zauzela je postepeno sve gradove tako, da je u malo desetljeća Venecija zavladala cijelom zemljom Veneto. Aristokracija je međutim umanjila vlast Velikog vijeća i postavila vijeće desetorice (il Consiglio dei Dieci) g. 1335. a kasnije je ukinula narodnu skupštinu (1423.) i time se jako osilila. Kako je Genova 1381. kapitulirala, Venezia je u prvoj polovini XV. stoljeća podvrgla svojoj vlasti mnoge gradove u Venetu a i u susjedstvu. Tako je oko godine 1500. dospjela Venecija na vrhunac svoje moći; tada je naime pronađen morski put u Aziju oko Afrike i nakon toga počinje padati njezina veličina. Tražila je veze na sve strane, a osobito se zauzela, da se prokopa Sueski konao — ali sve je bilo uzalud.

Dvije velike povijesne misije, koje je Venezia željela da izvrši t. j. da bude antemurale protiv Turaka i da bude kopča med Istokom i Zapadom, nijesu uspjele.

Kad su se i Veliko vijeće (12. V. 1797.) i zadnji doge Luigi Manin (16. V. 1797.) odrekli svoje vlasti, Francezi su zaposjeli Veneto, ali mirom u Campo-Formido Napoleon je ustupio Venetsku Republiku Austriji (17. X. 1797.), što je kasnije (1815.) uz dodatak Lombardije (Lombardsko-venecijsko kraljevstvo) potvrđeno. Franceska revolucija probudila je nacionalni osjećaj naroda

pa i italijanskoga — tã i Napoleon, Korsikanac, bio je u svojoj srži Italijan — i svi su željeli slobodu i ujedinjene Italije. U Napulju, u zemlji tajnih društava, a pod utjecajem slobodnih zidara, nastalo je tajno društvo »Carbonari« (= Ugljari), koji su sa živim žarom zauzeli i radili za te ideje.

Kako Venezia nije bila zadovoljna s austrijskom upravom, pobunio se narod (22. ožujka 1848.), i postavio triumvirat, komu je bio na čelu Manin kao diktator, a 3. ožujka 1849. izvikao za predsjednika ministarstva. Austrijanci su tada počeli ljeti g. 1849. energično potsijedati grad, dok ga nijesu prisilili na predaju. Međutim je Garibaldi dočekaao Viktora Emanuela nedaleko od Napulja, gdje ga je pozdravio kao »kralja Italije«. Ali je Venezia još bila austrijska. Tek poslije bitke kod Kraljičina Gradca (srpanj 1866.) bude Venezia predana Napoleonu, a od njega Italiji. Sve je to bilo konačno odobreno mirovnim paktom u Beču (3. X. 1866.).

Ako je Italija i bila potučena od Austrije na kopnu kod Custoze, a na moru kod Visa, zahtjev Bečkoga kongresa, da se sam narod izjasni za jedinstvo Italije, bio je dokazom te narodne želje plebiscit u Venetu i susjedstvu, u kom je 675.000 glasovalo za priključenje Italiji, a samo 69 protiv toga.

TRENTINO. Nastanjen u doba predpovjesno od Ligura, a kasnije od Umbrijaca i Veneta, dok ga napokon (u dva stoljeća pr. Krista) nijesu zauzeli Rimljani. Već od početka V. stoljeća, po Kr., kad propada rimsko carstvo, provaljuju tamo germanski žitelji. Za života Teodorika (g. 526.) prodiru u alpske doline Alemanni, a kasnije Langobardi, koji, pošavši tamo, osnuju (569.) trentinski »dukato« (= vojvodstvo). Pod Francima Trentino nije pretrpio važnih promjena; tek se to dogodilo god. 950. kad je saski vojvoda Oto I., kasniji njemački car, došao u sjevernu Italiju da vojuje protiv Berengara II. Friulskoga, koji se bio — sa svojim sinom Adalbertom — proglasio kraljem Italije (g. 962.). Tom je prigodom naime car Oto I. otrgnuo veći dio Tentina od Zavale i priključio ga Njemačkoj. Tim je činom on htio sebi zasigurati južnu granicu svoje države od eventualnih političkih promjena. Njemački vladari, koji su željeli imati kroz Brenner slobodan a siguran prolaz na jug (u Italiju), dali su biskupima u Trentinu mnoga svjetovna dobra, pa i Bolzano (= Bozen), da ih tako drže u dobroj volji prema sebi. Biskupi su na taj način postali neki svećenički »knezovi«.

Dok su se u narednim stoljećima njemački carevi natezali s domaćim trentinskim mogućnicima, Venecija se približavala južnoj međi Trentina. I već je g. 1416. osvojila grad Rovereto, a g. 1441. grad Riva na krajnoj sjevernoj obali jezera Garda. Dok su trajale takve borbe po onim međašnjim krajevima, sazvan je bio u gradu Trentu ekumenski koncil (Concilio tridentino 1545.—1563.). Taj se doduše ticao vjerskih pitanja, ali na moralnom polju bila je to rimska (latinska) pobjeda nad Njemačkom; pobjeda katolicizma nad protestantizmom.

U XVII. stoljeću (počevši ča od g. 1501.) Trentino proživljuje svoju kulturnu dekadencu: velika je množina procesa o vješticama uzbunila duhove; a kad je g. 1630. i kuga zavládala, sav je kraj dospio u žalost i tugu. Ali još se jedna teška nevolja u skoro slegla na tu zemlju; na početku XVIII. stoljeća naime pretrpio je Trentino mnogo nevolja od rata za španjolsko nasljedstvo. Franceske su čete dospjele tamo i podsjedale Trento, a trebale su se složiti s Bavarcima; ali kako su ovi bili potučeni, Francezi su se povukli u padsku ravnicu, opljačkavši putem Trentino. Proturivši sve te nedaće, počne i u toj zemlji svitati nacionalna zora.

G. 1804. Papa je okrunio Napoleona za cara Franceza i taj je po tom preuzeo stare carske pravice na Italiju. Naredne god. 1805. okrunjen je Napoleon u Milanu željeznom krunom Lombardije za kralja Italije. A kad je te iste godine buknuo treći koalicijski rat s Austrijom, Rusijom i Engleskom i kad je Austrija bila potučena kod Austerlitza, morala je sklopiti mir u Bratislavi. Po njem je Italija dobila Veneziju, Franceska ilirske pokrajine (Istru i Dalmaciju), dok je Tirol s Trentinom dospio pod Bavarsku. Tada se pobunio Andrija Hofer (strijeljan 1810.) i tokom te pobune je Trento 6 puta prelazio iz ruku austrijsko-tirolskih u ruke francesko-italijanske. Dok napokon 1810. nije Trentino s Bozenom (= Bolzano) bio priključen Italiji. Tako je ostalo do god. 1813.; ali i u tom kratkom — 3-godišnjem periodu — pd Italijom, probudio se vrlo jako italijanski osjećaj Trentinaca i njihova težnja za ujedinjenjem s njom. Nu u Bečkom kongresu je odlučeno, da se Trentino povrati Austriji i tako bude taj južni dio priključen ostalom Tirolu, a glavnim gradom cijele pokrajine postade Innsbruck. Ali tim ne samo što nije bio zatomljen italijanski osjećaj u žiteljstvu Trentina, već je ono nasuprot gorilo od mržnje prema nepravdi,

koja mu je nanesena. A kad je Papa Pio IX. proglasio 1846. svoje prve slobodoumne misli, i uzbudio poznate nade, u ožujku 1848. nastale su pobune: u svakom je važnijem naselju postavljena domaća narodna straža (*guardia nazionale*) i traži se otcijepljenje Trentina od Tirola. Dakako da na to nije pristala Austrija i dala neke »buntovnike« strijeljati. Duh uzbuđenja nije se time smirio, već se samo ponešto zapretao; svaku su i najmanju prigodu Trentinci upotrebljavali, da istaknu svoje iredentističke težnje. Tek su se prije nekoliko godina — nakon propasti Austrije — sporazumjeli A. Hitler i B. Mussolini: Trentino bude priključen Italiji, a njemačke obitelji odanle prevezene u Njemačku.

EMILIA je velika prolazna krajina med sjeverom i jugom Padske zavale. U staro doba promet je iz Rima išao prema jadranskom primorju, a odavle po cesti Via Aemilia — pa i Via Flaminia — do desnog brijega Pada. Spomenikom toga prometa na jadranskoj obali postala je Ravenna. Promet, prešavši rijeku u lijevu ravnicu Pada, polazio je dalje kroz Alpe na sjever. Na sloj predpovijesnih naroda, koji su se bili nastanili u Emiliji, dospjeli su Etrusci, a kasnije Langobardi. Tada (g. 568.) se Emilia rascijepila u dvije polovine: grčka se obrana te zemlje usredotočila u Bologni, a langobardska u Reggio. Dakako nije Langobardima bila po volji ta dioba, pak su nastojali, da sami zavladaju cijelom Emilijom, Pape, kojima je također prijetila pogibao od Langobarda, pozvali su u pomoć Franke (754.—756.). Kralj Pipin mali učinio je kraj tomu, poklonivši papi i Egzarhat; tu je darovnicu potvrdio Karlo Veliki, kad je postao kralj Langobarda (774.).

U to Franačko doba vojvodstva (»*ducati*«) po emilijskim gradovima postaju postepeno »*comitati*« (= općine), a među IX. i X. stoljećem gradovi postepeno prelaze od uprave knezova (»*Conti*«) do one biskupa. Pretvoranjem uprave gradova u općine (*comuni*) otvara se i u Emiliji nova povijesna faza u takmičenju, kako da proširi svoj zavisni »općinski« teritorij; to je bio napokon jedini uzrok ratovima međ susjednim gradovima, a ujedno i sklonostima ili nesklonostima prema caru u općim italijanskim borbama.

Ratovi, koje su u Italiji vodila dva rivala: Franceska i Španija u prvoj polovini XVI. stoljeća, a povrh toga častohlepni planovi pape Julija II., a koje su nepotizmom nastavili Lav X. i Klement VII., činilo se, da mijenjaju povijest Emilije. Papa Julije II. (1510.) oduzeo je Modenu i Reggio obitelji Este, a Milanu oteo

Parmu i Piacenzu (1512.). Papa bi dakle imao političku nadmoć u padskoj zavalj. Ali Karlo V., da spriječi preveliku moć Crkvene države, zatražio je povratak tih dvaju gradova tako, da ih je Pavao III. (prijašnji Aleksandar Farnese) mogao pokloniti sinu Pier Luigi Farneseu (1545.); s njim počinje ta dinastija vladati ondje dok nije utrnula (1731.).

Po takvu novom redu Italije, zapadna je Emilia postala sastavinom Crkvene države. U narednom stoljeću malo su se ti gradovi isticali, samo su god. 1635. Farnesi sudjelovali u ratu protiv Španije, a Estensi god. 1647. i 1655. U 18. stoljeću (1742.) ti su Estensi postali naprotiv saveznici Španije da se mogu suprotstaviti Austriji. Kad je izumrla obitelj Farnese, »ducato« Parma dospjeo je poslije dugih borba s Austrijom, pod vlast Filipa Bourbonškoga, drugorođenog sina Jelisave, a zeta Luja XV. Odatle potječe sav utjecaj Franceske na dvor u Parmi u drugoj polovini tog stoljeća.

U to francesko doba oba dijela Emilije imala su ipak različitu sudbinu. Bourboni Parme i Piacenze bili su poštivani s obzirom na Španiju sve do god. 1802.; tada bude »ducato« pripojen Franceskoj, čiju je sudbinu dijelio do 1814. Modena, Reggio, Bologna i Ferrara, koji su ustali protiv svojih gospodara 1796., osnovali su — pod zaštitom Bonaparte — »Republiku cispadansku«, u koju je bila uključena cijela Romagna. Nekoliko mjeseci kasnije ta republika bude pripojena »Cisalpinskoj republici«. Nakon kratkotrajnih peripetija god. 1848. oba »ducata« emilijska protjerala su svoje vladare i odlučila priključiti se Piemontu. Doduše Austrijanci su doveli natrag protjerance, ali ti budu konačno 1859. isključeni iz prijestolja. Kad su Austrijanci napokon te godine (lipnja 1859.) otišli, pade i papinska uprava ondje, a Emilija i Romagna pod diktaturom Farinija ušle su u sastav kraljevine Italije (1860.).

B. DRŽAVE PO POLUOTOKU.

1. **LIGURIJA** je ono usko pomorje, koje obavlja zaliv Genove od Mentona na zapadu do Spezije na istoku. U davno doba nastavali su tu krajinu Liguri, koji su — čini se — došli tamo iz Afrike kroz Iberski poluotok i kroz Galliju. S Rimljanima su oni došli u doticaj u III. stoljeću pr. Kr., dok ih konačno nijesu sasvim pokorili (II. st. pr. Kr.).

Prodor barbara, koji su srušili rimsko carstvo, nije maknuo s puta građanski i rimski život žitelja u Liguriji, naročito u Genovi.

Ali su razni tuđi narodi zavladali tom zemljom; najprije Istočni Goti, a poslije njih Bizant, dok nije g. 641. langobardski kralj Rothari osvojio cijelu primorsku Liguriju. Od tada je langobardska vlast ostala ondje netaknuta sve dok Franci nisu zavladali nad Sjever. i Srednjom Italijom. Ondje bude njihovo kraljevstvo Italija podijeljeno u grofovije. Na to su tamo provalili Saraceni; Liguri su nastojali da odvrate od sebe te provalnike, dok se zemlja nije konačno raskinula u omanja feuda. Genova sama, kao i neki drugi primorski grdovi ondje, razvila je svoje slobodne institucije, postignuvši općinsku autonomiju. Genova po svojim pomorskim poduzećima i po svojom trgovini, a u borbi s Pisom radi prevlasti na moru, započela je u skoro osvajanjem pomorja jedne i druge Rivijere. Tako Genova kao glava cijele Ligurije predstavlja sebe i nju u povijesti od 13. do 19. stoljeća. Brzo se učvrstila u mnogim gradovima na Istoku u Antiohiji, u Jerusalimu, u Cesareji i dr. a križarske vojne, koje su snažno poduprle napredak Genove — sve je to učinilo Genovu prvim pomorskim gradom Evrope. Svi ti uspjesi uzbudiše u dušama Venecijana silan ljubomor: radi toga se obje države zaratile. Nakon dugih borba, u kojima je Venezia stradala: god. 1298. kod Korčule,⁵⁰ zatim kod Pule (1379.) i onda kod Chioggije (1381.) — pobjedonosna Genova još je više proširila svoje trgovačke odnose na Istoku; svi su Genovezi bili tada trgovci: *Genuens*is sive *mercator*. Ali ti novčari zavidni jedan drugomu, borili su se kod kuće jedan protiv drugoga; ubijali su se bez milosrđa.

U takvoj krvavoj anarhiji Genova je postepeno izgubila sve svoje posjede na istoku; Turci su joj ih oteli. Od posvemašnje propasti admiral Andrea Doria spasio je tada Genovu. On, veliki vojskovođa, »otac domovine«, oslobodio je grad od franceske podložnosti, da ga stavi pod zaštitu Španije. Ali je i trgovina njezina padala; Kristofor Colombo otkrio je naime Ameriku (1492.) i od tog doba lađe su tamo polazile u mjesto na Istok — posve se izmijenjao smjer plovidbe. Ljudevit XIV. franceski u doba, kad je Genova bila u nevoljnim odnosima, prodro je u Liguriju; nakon bombardementa (1684.), kojim je umekšao osjećaje građana, kapitulirala je Genova, ali pomalo i propada. Tek kad je Austrija pokušala, da je zauzme, Genovežani su imali toliko snage, da su njezine čete bacili van svojih zidina (g. 1746.).

⁵⁰ Tu je bio zarobljen Marko Polo, koji je kroz četiri godine sužanjstva u Genovi napisao svoj putopis po istočnoj Aziji: »Il Milione«.

Kad eto, približuje se godina franceske revolucije. Njezine čete prodrle su (1796.) u teritorij Genove; k tomu strane vojske prodiru kroz ligurijsku krajinu: Englezi blokiraju grad s morske strane, a Austrijanci s kopnene. Pobjeda Napoleona kod Marenga (1800.) raspršila je blokadu i dala Genovi neku t. zv. konstituciju, a cijelo pomorje prozvano »Republika Ligure«. A kad je Napoleon u skoro postao car Franceske a onda kralj Italije, Genova postade franceskom pokrajinom. Padom carskog orla kod Waterlooa, a zatim po odluci bečkog kongresa (1815.) cijela Ligurija bude priključena Piemontu. U doba »Risorgimenta« Genova postaje jakim stjecištem revolucionarne propagande; sastaju se ondje karbonari, urotnici, domorodci, bjegunci i dr., a med njima se ističe Giuseppe Mazzini — svi da propovijedaju slobodu i ujedinjenje italijanskih zemalja. U Genovi se sakupljaju dobrovoljci za borbu, odanle odlazi Garibaldi sa svojih 1000 na Siciliju i tako je Genova slavno ušla u povijest nove kraljevine Italije i takvom se dosad sačuvala.

Lijepa krajina TOSCANA, koja ujedno s Lazijem i Umbrijom, izgrađuje tirensko pomorje po sjeveru Apeninskog poluotoka, pojavljuje se u povijesti pod imenom ETRURIA. To se ime u pučkom govoru prekrójilo u »TUSCIA«, a odatle u srednjem vijeku ime Toscana, a sve to po imenu jakog i misterioznog naroda etrurskog, koji je samog sebe zvao »Rasena«. Taj je narod oko god. 1000. prije Kr. ili malo kasnije došao tamo po svoj prilici iz Male Azije i zauzeo tu zemlju, svladavši urođenike, Umbre. — Kad je kasnije Rim počeo osvajati zemlje oko sebe, dospio je i tamo i zauzeo cijelu Toscanu (g. 281. pr. Kr.); tokom triju stoljeća sva ta zemlja bude romanizirana, a to s pomoću vojničkih kolonija, koje je Rim bio smjestio po njoj. U doba tzv. seobe naroda pojavio se ondje Odoakar. Iz njegovih je ruku Toscana prešla u posjed Teodorika, vladara istočnih Gota, zatim u onaj Bizanta, pak Langobarda i onda Franaka — kao nogometna lopta. Franci su ondje osnovali markizat, koji je s početka bio osobni, a od god. 1027. nasljedni. Istina, kontesa Matilda (1076.—1115.) ostavila je tu svoju zemlju oporučno Papi, ali se on nije nikako mogao ondje učvrstiti kao vlasnik. Osnovale su se naime i u Toscani »općine« (comuni), koje su preuzele vlast u svoje ruke na izmaku XI. stoljeća, ukinuvši sva feuda. Ali borba za prevlast porodila je stranke (»guelfi« i »ghibellini«), pače i krvave ratove med jednom i drugom općinom (Firenze protiv Pise, protiv Siene i Arezza i dr.). Male

»republike« pale su pod vlast jačih tako, da je Toscana na početku god. 1400. imala samo općine Firenze, Lucca i Siena, jer je 1406. i Pisa pala u šake Firenzi.

U skoro se pak u Firenzi počela isticati moćna porodica Medici; nu malo prije toga, ispoljila se velika kulturna tekovina. Umjetnost, koja je imala svoj zametak još u srednjem vijeku, dospjela je do vrhunca sada u doba Preporoda (»Rinascimento«); povrh umjetnosti se podigla književnost i povijest. Toskanima su bili Dante, Petrarca i Boccaccio, Toskani će biti Machiavelli i Guicciardini.

Međutim se u Toscani, naročito u Firenzi, rasplamtile borbe med strankama; jedna hoće da uništi drugu. U to se pojavi obitelj Medici, koja se trgovačkim poslovima silno obogatila koncem 13. i početkom 14. stoljeća. Bio je Silvestro de' Medici, »gonfaloniere« t. j. vrhovni predstojnik republike (1378.), koji je stupio na čelo pučke stranke i time utro put do vlasti toj obitelji. Jedno desetljeće kasnije (god. 1389.) postao je vođom pučke stranke Cosimo de' Medici, a g. 1434. glavarom republike. U tom je svojstvu on snažno podupirao razvitak građevina, umjetnosti i znanosti u Firenzi († 1464.). Nasljednik njegov Lorenzo I. de' Medici, nazvan »il Magnifico« (= Presvijetli), koji je tek 1469. postao glavarom Republike, vodio je razumnu politiku i med glavne vlasti Italije postavio raznotežu. Bio je veliki promicatelj znanosti i umjetnosti i kao takvu su mu Firentini podigli sjajan spomenik. Radi nerazumne politike i uništenja sjajne zgrade medicejske moći, što je sve učinio njegov sin Piero, protjerali su cijelu obitelj Medici god. 1494. Tek nakon 18 godina izagnanstva pozvali su natrag Pierova sina, Lorenza II. (1512.).

Car Karlo V. proglasio je članove obitelji Medici nasljednim knezovima u Toscani (god. 1532.), a Papa Pio V. Cosima II. velikim vojvodom (g. 1569.). Nakon španjolskoga nasljednoga rata stajala je Toscana pod utjecajem Austrije, te je preliminarnim mirom u Beču (1735.) određeno, da vojvoda Franjo Stjepan Lotaringijski (koji je od 1745.—1765. bio kao car Franjo I.) bude baštinik Toscanе. Kad je obitelj Medici izumrla (1737.) postao je knez Franjo Stjepan Velikim vojvodom toskanskim. Ali je on Toscanu predao vijeću regenata, da njom upravlja, a sam je ostao u Beču uza svoju ženu Mariju Tereziju, očekujući da se okruni njemačkim carem. Takvim je zaista god. 1745. stupio na prijestolje austrijsko.

God. 1765. nakon smrti svoga oca Franje postade Veliki vojvoda u Toscani Leopold (1765.—1790.). Čovjek širokih pogleda, a okružen vrsnim savjetnicima, podupirao je kulturni razvitak te zemlje. Kad je pak bio pozvan, da nakon smrti svog brata Josipa II. (1790.) dođe na austrijsko prijestolje, ostavio je u Firenzi svoga drugorođenog sina Ferdinanda. Ali kako je taj knez bio i po pameti i po snazi svoje volje daleko ispod razine svog oca, bude 1799. po franceskim četama zbačen s prijestolja. Tokom Napoleonove epohe Toscana bude (g. 1801.) proglašena kraljevinom Etrurije i predana Ljudevitu I., bourbonskom knezu nasljedniku Parme. A kad je Napoleon god. 1809. Toscanu učinio Velikom Vojvodinom, posadio je na njezino prijestolje svoju sestru Elizu Baciocchi; tek poslije restauracije povratio se na prijestolje lotaringijski Ferdinand III. (1814.). Pod njegovom upravom, a onda i njegova sina Leopolda II. živjela je Toscana nekako mirno i slobodno, a stajala je pod utjecajem Austrije. Međutim su činjenice postajale zrelije i 27. travnja 1859. bez vike i buke pa i bez krvi, ali na zahtjev naroda Leopold II. napustio je sa svojom obitelji Toscanu; ta je onda plebiscitom 22. ožujka 1860. proglasila svoj priključak Piemontu i postade tako članicom nove kraljevine Italije; a njezinim glavnim gradom bude Firenze od 1865. do 1871.

CRKVENA DRŽAVA. Kad je langobardski kralj Liutprand (713.—744.) podigao svoju državu do vrhunca moći, Papa se bojao, da bi taj tuđinac mogao zavladati cijelom kontinentskom Italijom, pa i posjedima Pape i ujediniti ih. S toga se Papa trajno iz svojih političko-privrednih razloga protivio ujedinjenju Italije. U toj se stisci Papa obratio za pomoć na franačkoga kralja.

Pipin Mali, sin Karla Martella, naslijedio je oca kao majordom u Neustriji (zapadni dio nekadašnje Franačke). Kad mu se brat Karlmann, majordom u Austriji (istočni dio) odrekao te časti i pošao u samostan, Pipin je obje zemlje spojio u jedinstvenu langobardsku državu i okrunio se kao njezin kralj u Soissonu (751.), isključivši iz prijestolja Merovinga Hilderiha III.

Pipin Mali, da se Papi pokaže zahvalnim, što mu je priznao tako uzurpirano prijestolje, poteče mu odmah (754.) u pomoć protiv langobardskog kralja Aistulfa, koji je bio već oteo Ravennu, a napao i Rim. Pipin je prisilio Aistulfa, da oba teritorija izruči Sv. Petru t. j. Papi. Time je započela svoj život još jedna država na Apeninskom poluotoku: »C r k v e n a D r ž a v a« (g. 754.); ona

je tako postala rastavnom zidinom med kneževinom Beneventom na jugu i Langobardskom državom na sjeveru.

U toj novoj državi bilo je veleposjednika, plemića, koje je Bizant bio proglasio nasljednim dostojanstvenicima, koji se nijesu htjeli podvrći vlasti Pape. Langobardski kralj Deziderij, u težnji, da proširi granice svoje države na jugu, postavio se za zaštitnika onih plemića, tražeći od Pape da napusti te nove teoritorije. Kad je Papa vidio, da ga Deziderij napada, zatražio je pomoć ponovo od Franaka. Karlo Veliki Franački usliša molbu Pape i prede preko Alpa, da mu pritekne u pomoć. Došavši u Lombardiju, skine njezina kralja Deziderija s prijestolja i priključi njegovu zemlju Franačkoj. Kad je Karlo na to ušao u Rim (g. 774.), učvrstio je Pipinov osnutak »Crkvene države«, konačno pripojivši joj još i Ravennu. Papa Lav III. okrunio je tada (g. 800.) Karla Velikoga za rimskoga cara. U polovini XI. stoljeća podiglo se Papinstvo iz duboke propasti. Nekoliko je Papa tada povećalo teritorij Crkvene države, što je sve potvrdio car Oto IV., priznavši Papu suverenom nad cijelom tom krajinom. Rudolf Habsburški potpuno je sve to odobrio (god. 1275.) dodavši još Romagnu (1279.).

Dakako da vlast Pape nije bila posve sigurna. U cijeloj se naime Crkvenoj državi stvarale pomalo djelomice Feudne, djelomice gradsko-republikanske oblasti, to lakše što su Pape residirali u Avignonu (1308.—1377.), ali i u samom Rimu nije bila sigurna njihova vlast; ondje su se sukobili gibelinski Colonna s guelfskim Orsini. A kad su okrunili na Kapitolu (1341.) pjesnika Petrarca, simbol neke mješavine italijanskog narodnog osjećaja i uskrisenja starog svijeta, rimski je narod iznudio (1343.) neku vrst suvlasti u Rimu; njihov vođ Cola di Rienzo (za pravo: Nicola Lorenzo Gabriini) srušio je vladu plemića (1347.) i osnuje nezavisnu republiku, kojoj je na čelo stao on sam kao pučki tribun, a što je sve odobrio Papa. Nikola je tada sazvao zastupnike iz cijele Italije u neki zajednički parlamenat; ali se time zavadio s Papom, jer se taj i sada pobojavao za opstanak svoje svjetovne države. Dakako da su u takvim nesigurnim odnosima zavladali neredi po državi; papa Inocent VI. je na to poslao tamo svoga kardinala Albornoza, da u Crkvenu državu uvede red i da dađe nove zakone; ali tek kad se Grgur XI. s plaćenicima povratio u Rim (1738.), bila je uspostavljena Papina vlast. No s tim u vezi nastade raskol: italijanski kardinali u Rimu odabraše za Papu Urbana IV., a francuski kar-

dinali u Avignonu protupapu Klementa (VII.). Koncil u Pisi, koji je imao zadatak, da riješi pitanje o tom dvostrukom papinstvu (1409.) izabrao je trećega Aleksandra V. Tek koncil u Konstanci (1415.) zbaci sva tri Pape i izabere novoga, Martina V.; taj je svečano ušao u Rim (1420.).

U 15. stoljeću bilo je mnogo borba, a nepotizam Papa dalo je povoda i mnogim nemirima. Tek Papa Julio II. bude obnovitelj Crkvene države; on je ponovo osvojio Romagnu i Ravennu. Kasniji su Pape i to Klement VII. (1523.—1534.) ponovo pridružio Anconu, Pavao III. (1534.—1549.) na kraju Perugju, a kasnije drugi Ferraru (1598.) i Urbino (1626.).

U 18. stoljeću pala je politička moć Papa, a franceska ju je revolucija potpuno uništila u vanjštini. Kad je međutim buknuo rat med Franceskom i Austrijom - Pruskom (1792.) sklopljena je prva (I.) koalicija, kojoj su pripadale još Engleska, Napulj, Sardegna i Crkvena država — a prijelazno i Toscana. — Mirom u Tolentinu (1797.) med Franceskom i Papom Crkvena država bude još više umanjena ali proglašena republikom (1798.). Papa Pio VII. bude doduše uspostavljen, ali joj je Napoleon oduzeo još teritorija, dok je nije konačno posve ukinuo (1808.): sjeverne je krajeve priklopio Italiji, a Rim i ostalo zemljište utjelovio Franceskoj (1809.). Bečki kongres (1815.) je ipak uspostavio stari opseg države bez Avignona i Ferrare. Papa Grgur XVI. pritisknuo je sve narodne i slobodoumne struje, što je uzbunilo sve duhove. Nastala je radi toga 1830. i 1831. revolucija, koju su ugušile tek austrijske i franceske čete. Pio IX. počeo je svoju vladavinu 1846. reformama, a 1847. pozivom na narod, da pošalje svoje »zastupnike« (državna konsulta) i dade 1848. neku vrst konstitucije.

Međutim Karlo Alberto od Sardegne obećao Lombardima pomoć protiv Austrije. Time je stao na čelo stranke za slobodu i ujedinjenje Italije, a narod ga je tada aklamirao kao »sablju Italije« (spada d' Italia). Nu čete njegove, ako i pojačane dobrovoljcima, budu potučene od austrijske vojske god. 1849. naročito kod Novare. Da postigne što povoljniji mir, Karlo Albert odrekao se prijestolja u korist svog sina Viktora Emanuela II., dok se Papa odrekao narodno-italijanskih ideala i pobjegne iz Rima u Gaetu. Kako privremena vlada u Rimu nije mogla ništa postići, povratio se Papa (1850.) u svoje sjedište, ali je odbio da izvede ma kakve državne reforme. Nu Romagna, sastavni dio Crkvene države, ne-

zadovoljna tom odlukom, plebiscitom god. 1860. priključila se Sardegni; malo zatim su to isto učinile Marche i Umbria. Papi je ostao samo »patrimonium Sti. Petri«. U skoro (1861.) bude sazvan prvi italijanski parlamenat u Torinu, gdje je Viktor Emanuel uzeo naslov »kralj Italije«, a sam parlamenat proglasio Rim glavnim gradom kraljevine Italije (27. ožujka 1861.). Ali je desetak godina trebalo, da se izvrši taj zaključak naroda. Politički razlozi međunarodni priječili su vlast, da išta poduzme u tom pogledu. Kad je Garibaldi god. 1867. pokušao prodrijeti u Crkvenu državu — ma da je potukao papinske čete (kod Monterotondo) — odmah su se u luku Civitavecchia iskrcale franceske čete i u brzom hodu dostigle garibaldince te ih potukli i onda ušle u Rim. Tek kad je buknuo francesko-njemački rat god. 1870. budu franceske čete povučene iz Rima, a kad je Napoleon III. srušen, prodrle su italijanske čete pod vodstvom Raffaella Cadorna u Rim (20. rujna 1870.) i zauzele ga. Na to je žiteljstvo njegovo odlučilo plebiscitom (2. X. 1870.), da se priključuje ostaloj Italiji i da proglašuje Rim njezinim glavnim gradom. Papa je na sve to prosvjedovao, povukao se u Vatikan i zaključao se u njem kao »sužanj«. Takvim je ostao sve do 11. veljače 1929. Tada je naime B. Mussolini kao glavar italijanske vlade sklopio s Papom ugovor u Lateranu: po njem je osnovana »Vatikanska država«, a Papa proglašen njezinim glavarem.

Po JUGU POLUOTOKA dvije su glavne prirodne jedinice: j a d r a n s k o p o m o r j e, koje obuhvata pokrajine Abruzzi, Molise i Puglia; na suprotnoj je strani p a k t i r e n s k o p o m o r j e, kamo spadaju Campania, Lucania i Calabria. Kao što nijedna krajina po Zavali a ni po sjevernom dijelu Poluotoka, tako ni po njegovu jugu nije imala neku jedinstvenu povijest; za pravo svaki je poveći grad imao svoju povijest, tako su se u Campaniji istakla tri naselja: Napulj, Benevento i Salerno, a ponešto i Capua; njihova zajednička povijest daje zajedničku povijest Campanije.

a) TIRENSKO POMORJE. Već je navedeno, da su se Heleni u staro doba prebacili preso mora i nastanili po jugu Poluotoka i po njima ga Rimljani nazvali »Magna Graecia«. Med naseljima, koja su oni osnovali ondje, jedno je od najstarijih Palaiapolis (Paleopolis = Stari grad), dok je mnogo mlađe novije naselje N e a p o l i s (= Novi grad, Napoli; Napulj). Kad je Rim počeo širiti svoju vlast na sve strane, dospio je i do tih naselja te ih zauzeo. Nu više se ne spominje starija helenska kolonija »Paleopolis«, već samo no-

vija, Neapolis; bit će da su se oba naselja spojila u jedinstvenu cjelinu ali pod mlađim imenom. U prkos rimskoga gospodstva, žiteljstvo se sačuvalo helensko; kultura i institucije ostale su heleniskima, pače takvima su bile igre, takmičenja u glazbi i u sportu, pa i upravna razdioba žiteljstva u »Fratricie«. Pri kraju rimske republike Rimljani zablješteni helenskom naobrazbom, često su puta odabirali Napulj kao sjedište odgoja i usavršavanja u naukama. Kao što su Rimljani u doba Republike tako su i u doba Carstva podržavali žive odnose prema Napulju; igrama i gimnazijama i dalje su upravljali po helenskom uzoru. Sve to, a k tomu divotna priroda privlačila je tamo mnogo ljudi naročito intelektualaca; Napulj je time stekao velik ugled u kulturnom svijetu, da su ga prozvali »docta Parthenope« (Parthenope je staro pjesničko ime Napulja). Kad su Rimljani napokon osvojili Stari grad g. 326. pr. Kr. nestalo je imena toga naselja a prevladalo je ime Neapolis.

U vrijeme seobe naroda prispjeli su na Apeninski poluotok također istočni Goti. Oni su pod vođom Teodorikom prodrli i na jug, gdje su zauzeli mnoga naselja pa i sam Neapolis. Nu njihova vlast nije ovaj put dugo trajala, jer su se pred zidinama grada pojavili Bizantinci pod vodstvom Belizara (g. 536.). Ti su doduše zauzeli grad — izdajom — ali su gospodovali samo šest godina. Goti su naime, dospjevši tamo, prisilili Napulj gladi na predaju i tako opet njime zagospodovali. Ali kad je umro njihov zadnji kralj Teja (g. 553.) propade i njihova vlast, a Napulj dopije ponovo pod Bizant i bude glavnim naseljem cijele napoletanske krajine. Od tada je Napulj postao nekim utočištem bjegunaca, koji su se sakrili ispred Langobarda, kad su ti došljaci sa sjevera prodirali na jug Poluotoka. Osobito je mnogo Hellena dolazilo tamo, koji su možda ondje još nalazili tragova svog jezika i svojih običaja iz давnog doba; žiteljstvo je dakle bilo nekako dvojezično kao u klasično vrijeme, a pored latinskih zgrada iskrsele su crkve i samostani helenski.

Kad su Langobardi zauzeli dobar dio Campanije, ostala se zemlja i dalje pokoravala vojvodi (duca) od Napulja, koji je bio ujedno vojnička i građanska glava. Od god. 661. podložen je bio strategu Sicilije — dakle Bizantu, a po tome je i helenski jezik bio tada službeni jezik u Napulju.

Napulj je i dalje ostao vjeran istočnom vladaru sve do god. 763.; tada je napuljski vojvoda priznao vlast Pape i od njega se dao izabrati napuljskim biskupom.

Postao je Napulj na taj način autonomnim vojvodstvom (ducato) i kao takav potrajavao do god. 1139. To je najslavnije doba ne samo Napulja, već i cijele napoletanske krajine. Vojvode njegovi negdje silom oružja, drugdje spretnom politikom uspjeli su sačuvati se od langobardskog gospodstva; osim toga izmijenili su helenski karakter cijele zemlje i dali latinsko obilježje. Kako u to doba ni Papa nije imao lađa, a malo ih je imao i toskanski markiz, Pisa je bila znatno oslabila, a Genova otvoreno naselje — samo se Napulj, uz pomoć susjednih Gaeta, Sorrenta i Amalfija, mogao suprotstaviti po Tirenskom moru pljačkašima Saracenima iz Afrike i Sicilije. Pače Napulj im se osvetio što su (g. 846.) opljačkali bazilike u Rimu, a tri godine kasnije, uništivši ih kod Ostije, spasili »vječni grad« od ponovne nesreće.

Dok su osobito s morske strane Saraceni uznemirivali južne krajeve Poluotoka, a s druge — kopnene — strane nijesu mirovali Langobardi, pojavio se treći neprijatelj juga: Normani.

Normani, koji prvotno potječu iz Norveške, zalijetali su se do obala srednje Evrope, i tako dospjeli do Normandije, gdje su se smjestili oko god. 912. Ondje je njihov vođa Rollo, koji se pokršten prozvao Robert, priznao Franačkoga kralja kao svoga vrhovnoga lenskoga gospodara.

Normani su kao plaćenici pošli i u južne apeninske zemlje, gdje su se smjestili oko god. 1000. Za kratko su vrijeme svladali ondješnje Helene i zavladaali u Pugli, Calabrij i južnoj Campaniji. Sinovi normankoga kneza Tankreda od Hautevillea osnovali su ondje nekoliko svojih gospodstava. Tako je najmlađi Tankredov sin Roger I., došavši u Siciliju, osvojio ondje mnoge primorske gradove i zavladao onda cijelim otokom. Drugi od Tankredovih sinova, Robert Guiscard, dospjevši na Poluotok bude proglašen grofom Puglie (Apulije), a zauzeo je onda i Calabriju. On je osim toga dao (g. 1057.) sebi od Pape podijeliti još i sve one zemlje, koje će osvojiti po jugu Poluotoka i po Siciliji. Konačno je ujediniio sve pokrajine kasnije kraljevine Napulja u cjelinu. Robert malo prije svoje smrti (1085.) podijelio je svoju zemlju među svoja dva sina: jednom je dao Pugliu (Apuliju) a drugomu Taranto.

Kad je izumrla Guiscardova loza bude Roger II. (sin Rogera I.) od Sicilije priznat knezom donje Italije i onda okrunjen (1130.) za kralja obiju Sicilia. Papa Inocent II. potvrdio je kasnije (1139.) tu činjenicu, kad mu je Roger priznao pravo feudna vrhovništva.

Usljedi investiturne borbe s carem Henrikom IV. bio je papa Grgur VII. prisiljen sklopiti savez s Robertom (1080.). Kako je Henrik IV. podsjedao Papu, koji se zatvorio u Castel St. Angelo, spasio ga je Robert. I poslije njegove smrti (1085.) Normani su bili zaštitnici Pape i sudjelovali u križarskim vojnama. Sve male normanske državnice, u kojima su vladali Robertovi sinovi Boemund i Roger, i nećaci Boemund II. i Vilim dospjeli su u ruke moćnoga Rogera II. Taj je k tomu naslijedio od svog oca Rogera I., Robertova brata, Siciliju (1101.); a kad se proglasio kraljem, zauzeo je Napulj (1137.) i tako osnovao po jugu Poluotoka veliku državu, koja je gospodovala Sredozemnim morem.

Time je svršilo vojvodstvo (ducato) Napulja. S unukom Rogera II., Vilimom II., utrнула se muška zakonita loza normanske dinastije (1189.). Na to je Henrik VI., muž kćeri Rogera II., zauzeo cijelu kraljevinu. Tako je zasjela prijestolje njemačka loza Staufovaca. Dobro uređena država — stara žitnica Italije — sa svojim odličnim činovništvom i sjajnom vojskom davala je podstreka Henriku, da ostvari svoje težnje za velikom državom, u kojoj bi glavnu ulogu igrao Palermo, tadašnji najveći grad u Evropi. U sred tih planova Henrik VI. naglo umre (1197.). Njegov sin Fridrih II. (1197.—1250.), zadivljen ljepotom Napulja i njegove okoline — sačuvavši Palermo kao glavni grad svoje sicilijsko-napuljske kraljevine — učinio je sve moguće, da Napulj postane intelektualnom metropolom, osnovavši i sveučilište (1224.). Ali sve to nije koristilo, a da se Napoletani ne priključe ostalim neprijateljima cara Fridriha. U skoro su se pod visokom zaštitom Pape uredili kao slobodna »općina«.

Nakon smrti Fridriha II. (1250.) propala je carska slava; sve skućene vlasti ponovo su se podigle i preuzele borbu protiv carske vlade, kojoj je tada bio na čelu Manfred, najmlađi Fridrihov sin u mjesto svog brata, njemačkog cara Konrada IV. Ali kako je Manfred bio osamljen, te se nije mogao boriti protiv neprijatelja, pojavio se u Italiji sam car Konrad. A kad je taj u skoro umro (1254.) dao se Manfred odmah okruniti kraljem Sicilije. Vlast njegova činila se dosta sigurnom, jer se nije trebao bojati ni Venecije ni Genove; tada su naime oba grada bila upletena (od 1257.) među sobom u ratu. Ali Papa Urban IV., nezadovoljan kao i mnogi drugi italijanski kraljevi s njemačkom vlasti, ponudio je krunu Napulja bratu franceskoga kralja Karlu Anžuvinskom. On je pri-

hvio ponuđenu krunu i svog suparnika Manfreda potukao kod Beneventa, gdje je taj izgubio i život i vlast (1266.).

Karlo, novi kralj Napulja i Sicilije bio je u svojstvu drž. namjesnika — gospodar većine italij. gradova pa i Firenze. Ondje su bili Ghibellini protjerani od Guelfa; oni su onda pozvali zadnjega Staufovca, mladoga Konradina, Konradova sina, u Italiju. U Rimu, kad je došao tamo, pozdravili su ga Ghibellini, ali je nastradao od pretežne vojničke moći Karlove (Tagliacozzo 1268.); uhvaćen bude u Napulju smaknut. Borba je bila time završena; Papin kandidat, koji je ujedno bio i eksponent franceske politike, zagospodovao je Italijom, a tako dakako i Napuljem; utjecaj nemačkoga cara bude na taj način posve isključen. Kad je otok Sicilije uslijed »Sicilijske večernjice« (1282.) bio otcijepljen od države Anžuvina Karla, a njegovim kraljem proglašen Petar Aragonski, potrajala je dalje borba med Napuljem i Sicilijom. Od nasljednika Karla (III. odn.) I. nešto je spomena vrijedan Karlo III. (1382. do 1386.), jer je povećao svoju napuljsku kraljevinu zauzećem nešto teritorija Papinske države i Toscan. Kraljica Ivana II. (1414. do 1435.) adoptirala je za svoga nasljednika aragonskoga kralja Alfonsa V.; i on je ušao u Napulj g. 1442. kao Alfons I. Pod njim ponovo su spojeni u cjelinu Napulj i Sicilija, ali iza njegove smrti († 1458.) opet rastavljeni. Napulj je pripao Alfonsovu nezakonitom sinu Ferdinandu (Ferrante) I., a Sicilija (i Aragonija) bratu Alfonsu Ivanu II.

U 15. stoljeću počinju se ponovo miješati u italijanske poslove tuđi vladari. Karlo VIII. franceski, koji se smatrao baštinikom Anjouvinaca, zahtijevao je za se krunu Napuljsku. Poduzeo je dakako vojnu g. 1494., koja je otvorila niz ratova sve do god. 1559.

Nakon teških borba i poraza Franceska bude napokon prisiljena, da se odrekne svega svog posjeda u Italiji (god. 1529.).⁵¹ Španjolsko-habsburška vladajuća kuća zamijenila je tada francesku vlast i zagospodovala Lombardijom, Sardegnom i Napulj-Sicilijom. Učinio je to Karlo V., koji se onda okrunio carskom krunom u Bologni god. 1530.

Od svih italijanskih državica jedino je Savoia-Piemonte sačuvala svoju samostalnost, koju je obranio od Franceske junački Emanuele Filiberto.

⁵¹ a definitivno mirom u Chateau-Cambresis god. 1559.

Tadašnja je Italija — pod vlasti onih tuđinaca — počela propadati u kulturnom pogledu; počela je gubiti vodeći položaj, što ga je imala u opsegu evropske kulture u doba renaissance, a prihvaćala ga je postepeno Franceska u doba prosvjetiteljstva i baroka. Ali je Italija i u privrednom pogledu padala, jer su otkrićem Amerike i plovidbom oko Afrike zavladaile najprije Španija i Portugal, a onda Britanija i Nizozemska nad svjetskim pomorskim prometom.

Karlo II. (1685.—1700.) zadnji Habsburgovac na španjolskom prijestolju, da spriječi diobu španjolske države, koju su zaključile Engleska, Franceska i Nizozemska, proglasio je svojim nasljednikom Filipa Anžuvinskoga, nećaka svoje sestre, udate za franceskoga Luja XIV. Filip se naime istaknuo u ratu za španjolsko nasljedstvo protiv nadvojvode Karla (kasnijega cara Karla VI.), ali koji je morao mirom u Utrechtu (1713.) prepustiti Austriji španjolske posjede Napulj, Sardegnu, Milano (i Nizozemsku), a Savoju Siciliju (Engleskoj pak Gibraltar i Menorcu).

Dok je Austrija međutim bila zabavljena s Turcima na Balkanskom poluotoku, Španija je po svom vodi Alberoniju nastojala, da ponovo zadobije svoj italijanski posjed, te je zauzela otoke Sardegnu i Siciliju. Protiv Španije složila je Austrija s Engleskom, Nizozemskom i Franceskom »Četvorni savez« (Quadruplealliancu); austrijska se vojska iskrcala na Siciliji, a Englezi su potukli španjolsku mornaricu (1718.) tako da je Španija napustila svoje zahtjeve. Po tome je Austrija zadobila Siciliju, koju je ona onda zamijenila za Sardegnu, predavši taj otok Viktoru Amadeju II. Savojском, a time i naslov kralja.

Dotadašnji vojvode Savoje - Piemonta, pridruživši Sardegnu, postali su kao njezini kraljevi znatnom državnom vlasti; ta im je kasnije omogućila da stanu na čelo boraca za oslobođenje i ujedinjenje Italije.

Ali borbe za prevlast u Italiji, koje su se razvijale osobito po poljskom i austrijskom »Ratu za Nasljedstvo«, izvele su nove teritorijske promjene. Austrija je morala vlast u Italiji podijeliti s Bourbonima: njima je pripala kraljevina Napulj-Sicilija (god. 1735.). Mirom u Beču (1738.) budu Napulj i Sicilia formalno predani toj sekundogenituri španjolske kuće Bourbon. Karlo međutim, kad je postao kraljem Španije (kao Karlo II.), odrekao se (1759.)

Napulja i Sicilije i predao ih svom sinu Ferdinandu IV. (1759. do 1825.).

Francezi su tada učinili prvi korak k osvajanju italijanskih zemalja osnutkom »Cisalpinske republike«. Ali su onda pošli i dalje: provalili su u Rim (1798.), gdje su osnovali »Rimsku republiku«, a onda i u Napulj, gdje su proglasili »Partenopsku republiku«. Međutim su sklopile 2. koaliciju Rusija, Austrija i Engleska protiv Franceske. Ako je Rusija u skoro i odstupila iz koalicije, Engleska i Austrija konačno su potjerale Franceze iz Italije. Poslije mira u Firenzi (1801.) povratio se kralj u Napulj i priključio se 3. koaliciji; nu morao je (1806.) bježati u Siciliju, jer su Francezi provalili u Napulj i zauzeli ga. Napoleon kad je svoje neprijatelje hametom pobio kod Austerlitza (2. pros. 1805.), poglasio je Ferdinanda I. lišenim prijestolja pak je poslao u Napulj svog brata Josipa i posadio ga na prijestolje kao kralja. Nakon što je Josip postao kraljem Španije, postavio je svog svaka Joahima Murata na napuljsko prijestolje. Kad je Murat odstupio od alijiranih 1815. i nakon što su ga Austrijanci potukli, a Napoleon propao kod Waterlooa, Ferdinand je na novo ušao u Napulj i tada ujedinio (1816.) Napulj i Siciliju u jedinstvenu »kraljevinu obiju Sicilija«; njom je vladao do smrti (1825.). Njegov sin i nasljednik Franjo I. jedva je 5 godina vladao, jer je umro 1830. Za kraljevanja Ferdinanda II. (1830.—1859.), koji je bio strogi legitimista i kao takav vladao apsolutistički, pobunio se narod — naročito u Palermu na Siciliji (1848.), a i u Napulju uz goleme demonstracije. Parlamenat je u Palermu zbog toga skinuo s prijestolja Ferdinanda i njegovu dinastiju. Na sve je to Napulj sačuvao dostojanstvo i mir. Tek kad je nastupio dužnost novi kralj, Ferdinandov sin Franjo II. (1859. do 1860.), izbio je ustanak u Napulju, ali i u Siciliji. Franjo je naime također bio apsolutista. U takvim nesigurnim prilikama Franjo II., zadnji Bourbonac, uz vrlo malu pratnju pođe u arsenal, gdje se ukrcao na lađu, da otplovi u Gaetu. Kad eto doplovio je Giuseppe Garibaldi, legendarni junak; on je sabrao u Piemontu vojsku od 1000 momaka, ukrcao se na lađe u Quarto (kod Genove) i već 11. svibnja 1860. prispio je u Marsalu na Siciliji. U malo sedmica zauzeo je sav otok, a vojska se bourbonska povukla u Napoletaniju. Garibaldi se sa svojim vjernima tada prebacio preko Mesinskog tjesnaca na Poluotok i konačno došao u Napulj. Sav se grad tada okitio italijanskim zastavama a golemo mnoštvo ljudi

svečano je dočekalo Garibaldija. Na putu do državne palače pošao je on u zgradu današnje Prefektуре; tu je s balkona zahvalio pučanstvu na ovacije, a građanin Mariano d' Ayala zagrljio ga je i poljubio, doviknuvši mu: »questo è il bacio di cinquecentomila abitanti« (ovo je poljubac petstotina tisuća žitelja). Dakako, da ni Bourboni nijesu sve to gledali skrštenih ruku; pripremili su se na borbu. Dne 1. listopada iste god. 1860. susrele su se protivničke čete kod rijeke Volturno (na sjeveru Napulja). Ali sjajne pobjede garibaldinaca spasile su Napulj, a Napulj je spasio Italiju.

U Napulju je Garibaldi proglasio kraljevinu obiju Sicilija sastavinama nedjeljive Italije. Pučki plebiscit o tom pitanju dao je 1,310.266 glasova za ujedinjenje, a samo 10.102 protiv njega. Kad je 7. studenoga ušao Viktor Emanuel u Napulj, položio je Garibaldi svoju diktaturu. Kralj Franjo II., zatvoren i blokiran u Gaeti, a i bombardiran, kapitulirao je 13. veljače 1861. Na to se 10. ožujka 1861. mogao sastati prvi italijanski parlamenat, koji je proglasio Viktora Emanuela II. italijanskim kraljem. Od toga doba počela je postojati moderna italijanska država.

Povrh Napulja istakla su se po jugu Poluotoka još dva naselja, ali više u kulturnom nego li u oslobodilačkom pogledu: Benevento i Salerno.

Benevento, što su ga Samniti nekad zvali »Maleventum«, bude onako preimenovan od Rimljana nakon što su ondje pobijedili Pyrrha (275. pr. Kr.). Kao ni drugih mnogih naselja po Poluotoku tako ni Beneventa nije poštedio Hannibal na svom prodoru; opljačkao ga je nakon bitke kod Cannae (216.). Kasnije, u 6. stoljeću, Totila, vođ istočnih Gota, porušio ga do temelja (545. po Kr.). Nu bizantski car Justinijan, vidjevši, da mu je vlast na Poluotoku ugrožena od tih »tuđinaca«, pošalje tamo veliku vojsku pod Narsesom (g. 552.); pred njom je Totila uzmaknuo, izgubivši i svoj život. Narses je doduše ponovo izgradio Benevent; ali pokvarena bizantska vlast nije mogla steći iskrenih pristaša; nasuprot ponovni pritisak poreznog vijka odvratila je žitelje od te omražene uprave. Kako je biz. car bio daleko od Beneventa, rimski biskup je sticao sve veću moć i postigao najveći autoritet u zemlji. Ako je on bio predstavnikom Italije protiv germanskih, arijanskih vladara, zadržao je takav stav i protiv cara u Bizantu, što mu nije bilo teško, jer bizantski zastupnik, Egzarh u Ravenni, nije imao potrebne moći.

Svoje sjajno doba doživio je Benevent kao središte vlasti Langobarda, koji su ga proglasili vojvodinom (g. 646.). Ta je kultura potrajala još nekoliko stoljeća po južnom kraju Poluotoka i poslije političke propasti samih Langobarda.

U srednjem je vijeku B. bio sastavnim dijelom Crkvene države što ga je prisvojio Papa Lav IX. god. 1049. i ostao u tom položaju sve do novijeg doba; ali je teritorijalno bio odijeljen od nje kao neka samostalna oaza u stranoj — napuljskoj — zemlji.

Kad je na papinsku stolicu sjeo (1492.) Aleksandar VI., iz obitelji Borgia, razvio se u Vatikanu neviđeni sjaj. Kako je taj papa imao djece, nadario je svako svoje dijete kojim zemaljskim dobrom; tako je svom najstarijem sinu Giovanni poklonio Benevent kao kneževinu. Koncem 18. stoljeća Benevent bude pridijeljen kraljevini Napulj, a Napoleon I. dao ga je (1806.) svom vrhovnom komorniku biskupu Karlu Talleyrandu, uzvinuvši ga na kneza. Nakon propasti Napoleona (1815.), grad Benevento opet postane papinskim dobrom.

Po južnom kraju Poluotoka povrh Napulja i Beneventa istakao se u borbi za opstanak grad Salerno, nekih 40 km na jugoistoku Napulju. Nepoznata je porijetla, dok se najstarija vjerodostojna vijest spominje, da su njegovi žitelji pomagali Rim protiv Pyrrha (u 3. stoljeću pr. Kr.). Kasnije (g. 194. pr. Kr.) postade rimskom kolonijom, da drži na uzdi žitelje Picena, koji su pristajali uz Hannibala. Možda radi svojih teških zidina Salerno nije pretrpio šteta od prvih prodora barbara; ali je kasnije kroz tri stoljeća prelazio iz vlasti jednoga u vlast drugoga gospodara. Tako ga je najprije zauzeo Odoakar, zatim Teodorik (493.), kralj istočnih Gota, a onda bizantinac Belizar (536. i 539.), pak opet Goti pod vodstvom Totile (541.), zatim na novo Bizantinci (Narses 552.), dok ga konačno nijesu Langobardi zauzeli i priključili (646.) vojvodstvu Beneventa. Kad su Langobardi proglasili Salerno (839.) samostalnom kneževinom potrajavao je u tom svojstvu sve do 1076.; tada ga je podsijedao Robert Guiscard normandijski i napokon zauzeo (1077.). Robert je učinio Salerno svojim glavnim gradom i tako postao prvim glavnim gradom Italije, zadržavši naslov »kneževina«.

Kao što i mnogi gradovi po jugu Poluotoka tako je i Salerno izmijenio tokom daljnjih stoljeća pet gospodara: Sveve, Anžuvince, Aragonce, Španjolce i Bourbone, a onda postade feudom raznih

plemenitaških obitelji, dok se napokon nije oslobodio takvih »tutora«, plativši vlasti 80 tisuća dukata otkupnine (god. 1590.).

U periodu »risorgimenta« Salerno je bio ognjište patriotizma ali i sjedište znanosti osobito »liječničke škole« (Scuola medica salernitana); ta je bila najglasovitija u Evropi tako da su Salerno nazvali »grad hipokratski«. Trajala je ta škola, koju su kasnije pretvorili u sveučilište, od 1150. do 1812., kad je Joakim Murat sve ukinuo.

b) Po JADRANSKOM POMORJU živjeli su u predrimsko doba žitelji, o kojima znamo samo to, da su se zvali Appuli, Dauni, Peucezi (Japigi), Calabri, Messapii i dr. Kad su pak Rimljani dospjeli tamo, nijesu ih upokorili bez teških borba, a onda su ih ujedinili u jedinstvenu pokrajinu, kojom je upravljao namjesnik (Corrector). Kad je propalo zapadno rimsko carstvo, stali su se Bizantinci i Langobardi natezati za posjed tog pomorja. Pobjedom Bizantinaca sačuvano je jedinstvo te krajine. Tokom njihove uprave zemlja je morala izdržati jake navale sa strane Saracena (u X. stoljeću), ali i urođenika; dok se koncem 10. stoljeća nijesu smirile prilike. Nu to mirno stanje nije dugo trajalo. Već 1008. ustaju Baresi (Barī), a njima se pridružuju ostali Puljezi, da stresu sa sebe omraženi bizantski jaram; bilo je bez uspjeha, jer sam vođ morade pobjeći a Bizantinci su slavili pobjedu. Nakon ponovnog ustanka — i opet bez uspjeha — nijesu se Bizantinci mogli pravo ni snaći, jer su sve znakove njihove vlasti izbrisali Normanni (1043.), koji su tada prispjeli tamo. Ti su sjedištem središnje vlasti proglasili Melfi (100 km na istoku Bariju), usred kopna, da mogu odatle bolje »pregledati« cijelu krajinu. Papa, koji nije htio da tom činu bude manje sklon od Normanna, učinio je Melfi i sjedištem svećanih koncila. A kad je car Henrik III. odobrio to osvajanje, eto Robert Guiscard — zauzevši i Calabriju — proglasio se knezom (dux) Puglie i Calabrije, priznajući potpuno Rimsku Crkvu. Iza toga je osvojena Sicilia i sve to proglašeno »kraljevinom« (regnum). Tim su ujedinjenjem znatno oslabile nekadašnje političke međe krajina pa i suprotnosti med susjednim žiteljima.

Istina je, da Puljezi nijesu podupirali Manfreda (1266.), ali se tu nije radilo o nekoj pobuni a ni o dubokom čuvstvu autonomije; ono su siromašni ljudi, koji se ne bave nekom visokom politikom. U 14. stoljeću vlast od Anžuvina prelazi na Aragonce a onda na Španjolce. U cijelo to vrijeme razvio se sve jače feudni

sustav, te se neke obitelji silno obogatile, dok je s druge strane velike množine malog puka živjelo u kukavnim prilikama. U Pugli feudni se sustav razvio do vrhunca, a kad je bio pravno ukinut (g. 1806.), nije se u suštini ništa izmijenilo. Slobodno vlasništvo, koje je osnovano u franceskom deceniju (1806.—1815.), bilo je na rubu propasti g. 1860.; ali tajna društva, koja su u Pugli bila brojna i djelotvorna, osobito 1815.—1830., imala su iste ciljeve kao i mnogi drugi žitelji. Uzbuna 1848. dospjela je i tamo i zahvatila niski puk, koji se dao tada na pljačkanje (brigantaggio). Plebiscitom g. 1860. Puglia je odlučila, da se priključi ostaloj Italiji; sam grad Bari dao je 5430 glasova za taj zaključak, a samo je jedan bio protivan.

C. APENINSKI OTOCI

Na otok SICILIJU, koji nije daleko od Hellade, dolazili su u vrlo davno doba Egejski Mikeni, donoseći tamo na prodaju svoje proizvode. Oni su time pripremali put helenskim kolonistima. Pa zaista se u 8. i 7. stoljeću pr. Kr. razvila intenzivna helenska kolonizacija. Helleni su osnovali mnogo naselja, koja su u to doba upravo sjajno procvatila. Takva su bila Megara Hyblea, Naksos, Sirakuza, Leontinoi (Lentini), Katana (Catania), Zankle (Messina) i t. d. Osobito se istakla Sirakusa velikom kulturom, pa je kao takva nametnula svoju hegemoniju svima ostalim helenskim naseobinama. Sakupila je sve narodne snage, da se suprotstavi dvama neprijateljima: Sikulima, koji su s punim pravom smatrali te Hellene došljacima i nametnicima, i onda Kartažanima, koji su sa zapada Sicilije, gdje su se bili udomili, postepeno prodirali prema istoku. Sirakusa je konačno skršila oba protivnika i zavládala cijelim otokom. Ako su Sicilijom i upravljali valjani sirakuški »tirani«, ipak nije dugo trajala njezina mirna samostalnost; pojavio se uskoro nov njezin neprijatelj. Rim, koji je taman bio osvojio Apeninski poluotok, prešao je na sicilijско kopno i osvojio ga god. 210. pr. Kr. Tako je Sicilia postala rimskom pokrajinom, ali i žitnicom Italije. U srednjem vijeku, a u početku, dok je trajala seoba naroda, otokom su vladali najprije Vandali, a onda Istočni Goti, dok nije Belizar (god. 535.) oslobodio i priključio Bizantskom Carstvu. Sicilia je kroz puna tri stoljeća carigradske vlasti materijalno stradala. Otok, u takvom stanju depresije i desorganizacije, nije se mogao suprotstaviti smionu osvajaču. Arapi (Saraceni) već su od VII. stoljeća

napadali sicilijско primorje, dok nijesu u IX. stoljeću potpuno zavlada li cijelim otokom. Na taj je način Sicilia postala muslimanska, pak je išla u susret mogućnosti, da izgubi svoj jezik, svoju predaju, svoje običaje, koje je imala od vrlo davnih vremena. Trajala je vlast Arapa do polovine 11. stoljeća. Pokušali su tada Normani, da zavlada ju otokom; braća Rugjer i Robert započeli su borbu protiv Arapa oko god. 1060. te su do 1091. osvojili cijelu Siciliju. Na taj su način življenje, kultura i umjetnost Kršćana došli u najuži doticaj sa onima Arapa, pa se sve to spojilo u neki posebni hibridizam.

Nakon smrti normaske porodice dospjela je Sicilija po zakonu o nasljedstvu u vlast Henrika VI., sina Hohenstaufovca Fridriha Barbarosse (god. 1194.), dakle u vlast Nijemaca.⁵²

Kad je umro zadnji Hohenstaufovac Konrad (g. 1254.), Papa, kao arbiter u dijeljenju ispražnjenih prijestolja, ponudio je god. 1262. krunu Sicilije najmlađem bratu Luija Svetoga, franceskom princu Karlu Anjou. Sicilija je dakle prešla iz njemačkih ruku u franceske. Ali vlast Karlova nije dugo trajala; on je tako nasilno i samovoljno vladao tom zemljom, da su se otočani pobunili protiv tuđinaca ugnjetavača. Dne 31. ožujka 1282., na Uskršni utorak, kad su zvona zvonila na večernju, žitelji Palerma prvi su ustali i u svojem bijesu navalili na Franceze; poubili su ih na stotine i stotine (»Sicilijska Večernja«). Buna se brzo raširila po cijelom otoku i protjerala konačno omražene nametnike.

Parlamenat sicilijски ponudio je tada Papi, da preuzme otok pod svoju zaštitu; ali kad je on to odbio, bude proglašen kraljem Petar Aragonski, rođak Manfreda, prirodnoga brata Konrada. Tako je došla na prijestolje nova dinastija, aragonska (španjolska), i opet tuđa porodica. Ali su se u njoj Sicilijanci ljuto prevarili. Počele su se sve više isticati velike feudne obitelji; nastale su međ njima teške borbe, pa su se tako osilile, da je vlast vladara sve više slabila. Kad je napokon umro kralj Martin II., koji je ujedno bio i kralj Aragonije, nastale su prepirke o nasljedstvu. Konačno je pao izbor na dinastiju Kastiljsku, opet španjolsku porodicu. Ali ni ta nije donijela blagostanja i sreće. Od god. 1400. povijest je Sicilije karakterizirana time, što neprekidno slijedi jedan potkralj za drugim, a svi nesposobni, pokvareni i gramzivi. To je dalo

⁵² Henrik VI. bio je muž Konstance, kćeri zadnjega normanskoga kralja Vilima II.

povoda čestim pobunama u 16. i 17. stoljeću, koje su upravnici svaki put krvavo ugušili.

Kad je god. 1713. mirom u Utrechtu završen nevoljni »Rat za Nasljedstvo u Španiji«, Sicilia bude predana Viktoru Amedeu Savojskomu, koji bude onda okrunjen u Palermu. Međutim Filip V. Bourbonški, nezadovoljan tom odlukom, jer je tvrdio, da on sam ima pravo na Siciliju kao Španjolac, zavojštio je na Savojsca; taj pak, napušten od svojih saveznika, bude prisiljen, da popusti, dajući mu Siciliju u zamjenu za Sardegnu. Na taj je način pod Filipom V. započela god. 1718. svoj život »Kraljevina obiju Sicilija«. Nasljednici Filipa, poslije Karla III., dali su vrlo žalosnu sliku svog nerada. Otočani, kojima je vladala premoćna aristokracija, nijesu se maknuli u doba franceske revolucije — samo su se ponešto bili pobunili.

Sicilia pod teškim igom aristokracije nije se ni maknula u vrijeme franceske revolucije, dok napokon — pod polaganim ali sigurnim utjecajem »Carbonarâ« — nije Palermo 12. siječnja 1848., a onda cijela Sicilija protjerala vojsku tlačitelja Bourbonâ. Sicilijski je parlamenat tada skinuo za uvijek s prijestolja tu vladarsku obitelj. Ali Sicilija, koja nije bila vojnički spremna, nije mogla odoljeti napadajima napuljske vojske i mornarice; krvave su godine prolazile, ali Sicilijanci u punom uvjerenju, da će im u skoro stići spasitelj, trpjeli su, pripremajući se na osvetu. I zaista im je došao spasitelj u osobi Giuseppe Garibaldija — kako je istaknuto kod povijesti Napulja.

Bečki kongres je onda pokušao, da preudesi zemljovid Evrope; ali taj raspored nije dugo trajao.

SARDEGNA se prikazuje u prvim počecima povijesti kao zemlja, u koju u davno doba dolaze Feničani, da je koloniziraju. U skoro su te kolonije, kako su bile na obali, apsorbirali Kartažani i upotrebljavali ih kao sredstvo za eksploataciju ruda. Nađeno je veliko mnoštvo glinenog posuđa, staklenih predmeta, zlatnine, amuleta i drugih predmeta, koji dokazuju, da su Kartažani bili tada na visokom stupnju kulture. Izmed prvog i drugog punskog rata (241.—218. pr. Kr.) Rimljani su zauzeli otok, jer im je bio vrijedan zbog žita i ruda; gdje su dotad bile feničke ili kartaške kolonije, iskrsla su rimska naselja: Cormus, Turrus, Olbia i dr. Krajem starog vijeka Vandali, osvajači sjeverne Afrike, zaletjeli su se i u Sardegnu (g. 458.) i zauzeli je. U njihovoj je vlasti ostala kratko

vrijeme, jer je g. 534. po Kr. dospjela ponovo pod vlast Rimskoga Carstva, ali Istočnoga. Poradi čestih grabežnih pohoda Arapa (Saracena), počevši od VII. stoljeća, isticali su se mnogi domaći knezovi kao samostalni vladari, koji su priznavali Papu kao svoga lenškoga gospodara. Kad su se Arapi počeli u Sardegni učvršćivati i širiti islam, Papa je obećao, da će pokloniti sav otok doživotno onomu, koji će odanle protjerati nevjernike. I složili su se u tu svrhu Pisani i Genovezi i zaista izvršili svoj naum. Ta su dva pomorska grada htjela među sobom podijeliti vlast nad cvatućim otokom, dok nije nadvladala Pisa (g. 1025.). Otok bude podijeljen na 4 kotara, kojima su na čelu bili suci (»giudici«). Ti su se uskoro tako osilili, da su se smatrali samostalnim »knezovima«, pa se nazivali i »kraljevima«. Oni su upravljali zemljom po domaćim zakonima i običajima. Papa je onda god. 1298. nadario Sicilijom kraljeve Aragonije. Osporavale su taj posjed i Genova i Pisa, ali badava.

God. 1323. dospjela je Sardegna pod vlast aragonskih kraljeva; ona je god. 1355. dobila parlamenat (cortes), sastavljen od članova triju staleža: plemstva, svećenstva i gradova. Njegova je glavna zadaća bila dopuštati poreze. Međutim su »suci« i dalje upravljali otokom. Med njima se osobito istakla sudinja (»giudichessa«) Eleonora di Arborea (umrla 1404.) osobito u borbi protiv Aragonaca. Pod Ferdinandom Katoličkim prestala je vlast sudaca, a otokom su upravljali španjolski potkraljevi na opće zadovoljstvo. Kako su se ti upravnici bili odvratili od italijanske kulture, svjedoče umjetnine na otoku: nema tu skoro nijednog spomenika renaissance, na španjolsku gotiku naime nadovezuje se odmah barok.

Poslije »rata za nasljedstvo« Španija je mirom u Utrechtu god. 1713. morala predati Sardegnu Austriji, a od nje ju je preuzeo 1720. Amadej iz kuće Savojske u zamjenu za Siciliju. Od toga doba Sardegna dijeli sudbinu Savoje, a njezina je vlada našla utočišta tokom Napoleonove vladavine na tom svom otoku. God. 1718. zavladao su njom Savojski hercezi, koji su onda sebi dali naslov »kralj Sardegne«.

CORSICA. Već od VIII. stoljeća pr. Kr. velika talasokracija, koju su osnovali Etrusci po Tirenskom pomorju, zahvaćala je i Corsicu; a ta činjenica tumači vezu, koja je za uvijek povezala Toscanu s Corsicom. Taj je otok bio tada još primitivna zemlja, koja nije mogla znatno podupirati trgovinu, ali je imala

prostranih šuma, davala je po koji prirodni proizvod, a i robova. Ali ni Etrusci se nijesu mogli dugo održati, jer su se u skoro pojavili Kartažani. Ti novi došljaci zavladaše Corsicom, ali samo po primorju. Po unutrašnjosti otoka nasuprot žitelji su se sačuvali slobodnima, jer tamo Kartažani nijesu dospjeli; tim pomorcima naime nije bilo moguće prodrijeti do srca otoka, do visokih njegovih ispona. Korsikanci pak pretežnom su većinom bježali s primorja pred tim došljacima: oni su počeli — možda tada — okretati leđa moru kao svome neprijatelju i graditi svoja naselja daleko od obala. Dok se to dešavalo, Rimljani su — otevši Kartažaniam Sardiniju — prešli na Corsicu (god. 260. pr. Kr.) i konačno je (god. 238. pr. Kr.) zauzeli. Česti i tijesni odnosi s lukama Etrurije i Rima dopustili su, da se po otoku dosta brzo raširilo kršćanstvo. Sv. Devota bila je vrlo poštovana posvuda. Poslije propasti zapadnog rimskog carstva (g. 476.) provlačili se i po Corsici barbari, a med njima osobito Vandali i istočni Goti, pa je konačno i Corsica dospjela pod bizantsku vlast.

Iza Bizanta zavladaše tu Franci, koji su nekako potvrdili vrhovnu vlast, koju je nad Corsicom vršio Papa još od prije. Saraceni su i po tom otoku kao i drugdje plijenili i robili, ali nijesu nikad njime zavladaše. Protiv njih su složno istupili Pisani i Genovesi i u prvih 20 ili 30 godina XI. stoljeća konačno uništili njihovo gusarstvo.

Nakon oslobođenja tog otoka, Papa je poslao tamo svoga legata, biskupa grada Pise, da zaposjedne otok. Nastao je zbog toga rivalitet med bivšim saveznicima, Pisom i Genovom, jer se i ova hvalila, da je oslobodila Corsicu od neprijatelja. Razvila se dakako borba med obim pomorskim republikama za prevlast nad otokom. Kad je konačno nadvladala Genova, predala je upravu otoka skupini kapitalista. Ti su vodili u glavnom politiku izrabljivanja, što je Korsikance više puta potaklo na borbe za svoje oslobođenje. Genova je doduše nastojala, da i s pomoću strane (njemačke) vojske uguši te pokrete, ali bez pravog uspjeha. Corsica se napokon riješila vlasti Genove, iza ponovnog ustanka, god. 1735. Zemljom su upravljali domaći »šefovi naroda«. Zadnji je bio genijalni državnik Pasquale Paoli (1725.—1807.); on je narodu dao čestit ustav i valjanu upravu, istrijebio »krvnu osvetu« (»vendetta«), podigao velik broj osnovnih škola i visoku školu, a velikih je zasluga stekao za podizanje ratarstva i prometa. Genovezi su se kroz

čitavo to vrijeme mogli izdržati samo u Bastiji; god. 1768. mirom u Versaillesu prepustili su Corsicu Franceskoj. Paoli je pokušavao, da oslobodi svoj otok, ali je bio potučen od Franceza kod Ponte Nuovo god. 1769., upravo kad se u Ajacciju rodio veliki Korsikanac Napoleon. Samostalnost i sloboda Corsice je konačno propala 1774. Paoli se nakon ponovnoga, ali neuspjelog pokušaja povukao u Englesku, gdje je umro 1807. Englezi su njegovo poprsje postavili u Westminsterskoj opatiji, a pepeo otpremili u Corsicu god. 1889., gdje su ga sahranili u njegovoj rodnoj kući u Morosagli. God. 1928. harni Korsikanci podigli su kod bojišta od god. 1769. spomenploču u svojem italijanskom narječju Paoliju i njegovim vjernima.

MALTESKO OTOČJE. Poslije pretpovjesnog perioda zaredali su se gospodari Malte: Feničani, Helleni, Kartažani, Rimljani, pa onda Vandali, Bizantinci, Normani; pokušali su i Turci (Sulejman na početku 16. stoljeća), da je osvoje, ali ih je »viteški (malteski) red« odbio krvavo. Povijest je Malte u novo doba vezana na taj viteški red; on ima svoj zamac u XI. stoljeću.

Nekoliko trgovaca iz Amalfija, koji su imali privredne veze sa Jerusalemom, zamolili su tada turskog Kalifa, da im dopusti saizidati u Jerusalemu crkvu i samostan pored Svetoga Groba; njima su kasnije dozidali i svratište za kršćane, koji hodočaste sveta mjesta. Priori samostana uvidjeli su naskoro potrebu, da svoju pobožnu misiju upotpune ratnom spremom zbog obrane od napadaja Turaka. Papa Inocent II. odobrio je pravila novog Reda sv. Ivana (Ivanovaca) (god. 1130.) i rasporedao članove njegove u skupine. Prior je za tu vojničku svrhu odabrao među članovima svog reda ljude odličnijeg roda. Kako djelovanje nije u Jerusalemu bilo posve sigurno od čestih napadaja neprijatelja, preselio se Red najprije u Akri — a kad su je Turci osvojili — na Cipar, a onda na otok Rodos. Ondje je Red boravio dva stoljeća, ali u vječnoj borbi s Turcima. I kad su ti navalili na Rodos i zauzeli ga, morao je Red pobjeći odanle. Papa je onda dao bjeguncima — njih 180 — zatočište u Viterbu (g. 1523.), gdje su ostali sedam godina. Car Karlo V. prepustio im je u vječni feud otočje Malte, po kojem se još danas zove »Malteski Viteški Red«. Dakako nije taj odnos ostao takav do danas; tom se godinom počinje nov period u povijesti Malte i njenoga Viteškog Reda. Turci su počeli prodirati prema zapadu i svojatati Maltu, a Red je morao braniti svoj posjed. »Ve-

likom opsadom« godine 1565. povijest je Malte stigla na vrhunac: Turci su se povukli odanle, jer je Malti stigla pomoć iz Sicilije. Tako je za uvijek odanle odbačen i taj neprijatelj. Red je i kasnije sudjelovao u borbi protiv Turaka a to kao saveznik evropskih mogućnika. Međutim kad je Prvi Konsul Franceske, Napoleon, pošao na ekspediciju u Egipat, ušao je — izdajom i lukavštinom — u luku Valletta sa svojom mornaricom protiv volje i uz prosvjede Reda (g. 1798.). Žiteljstvo otočja, uzburjano poradi vjerskih novotarija, koje su uvodili Francezi,⁵³ zatražilo je pomoć od svoga protektora, kralja Napuljskoga. Njegovo savezničko brodogradilište, britansko i portugalsko, prisililo je francesku posadu, da mu se preda. Međutim je Red pobjegao odanle najprije na Siciliju (Messinu i Cataniju), onda u Ferraru, dok nije konačno stigao u Rim, gdje se je definitivno smjestio. Kako je Red praktički prestao svojim vojničkim suverenim radom, povratio se na svoj prvotni zadatak, na milosrđe.

Kad je Franceska napustila otočje, ono je ostalo pod suverenitetom Velike Britanije, njoj je taj posjed važan, jer je na po puta između Gibraltara i Sueskog Kanala. Velika je Britanija dala god. 1921. toj svojoj »krunskoj koloniji« unutrašnju samoupravu sa senatom i parlamentom, a nedavno joj je sve to oduzela.

M. UJEDINJENJE APENINSKE ITALIJE

Franceska revolucija probudila je narodne osjećaje i žitelja Italije, a Napoleonova tvorba, »kraljevina Italija«, onda obećanje u naslovu svog sina (»kralj rimski«), pa napokon i suvladarstvo samih Italijana — conte Melzi i Eugen Beauharnais bili su Italijani, a u srži bio je Italijanom i sam Napoleon — ali i Muratov poziv (1815.) na Italijane, da stvore italijansku kraljevinu: sve je to potaklo žitelje, da složno rade na stvaranju slobodne i jedinstvene Italije.

Povijest današnje italijanske države počinje zapravo s Bečkim kongresom (20. rujna 1814. do 10. lipnja 1815.). Na njemu su se sastali zastupnici onih vlasti, koje su vojevale protiv Napoleona I., da ponovo uredi političke prilike Evrope.

Državnici su kod zelenog stola prekrojili zemljovid; nu pri tom se nijesu obazreli na želje naroda, već su prema zahtjevima i

⁵³ Još je trajao revolucionarni duh Franceza.

ambicijama svojih suverena »podijelili blago«. U južnoj Italiji, u kraljevini Napulj - Siciliji zavladao je ponovo Bourbonac Ferdinand I. Crkvena (Papinska) država bude obnovljena, i njoj su pripale Lazio, Umbria, Marche i Bologna. Austrija je zagospodovala u Lombardiji i Venetu, a u Toscani je zasjeo na prijestolje habsburški veliki vojvoda Ferdinand III. Među sjeverne i središnje italijanske države ušuljali su tri male vojvodine: Parmu, Modenu i Luccu.⁵⁴ Jedan jedini je zaključak stvoren u prilog Italiji: Viktoru Emanuelu I. savojskomu povraćene su njegove zemlje Sardegna, Piemonte, Savoja i Liguria. Upravo sa strane te najjače italijanske države, kraljevine Sardegne, potekla je misao o ujedinjenju Italije.

Godina 1848., koja je uznemirila mnoge države, nije pošteđela ni Pape Pija IX. Rimski radikalni republikanci, uzbunili su građane, i u svom su bijesu zaklali ministra predsjednika Rossija, smatrajuć ga glavnom zaprekom svojih političkih ideja: ujedinjenja Italije u obliku republike. Pod utjecajem pobunjenika Papa je pobjegao iz Rima i to u napoletansku Gaetu. Revolucionari su onda proglasili Republikansku formu vladavine u Crkvenoj državi. Papa, koji se na početku svog pontifikata bio istaknuo kao vatren branilac Italije, u Gaeti se dao obmanuti od diplomata austrijskih i od napuljskoga kralja. Predsjednik franceske republike Luj Napoleon Bonaparte, uviđajući, da bi Austrija mogla odviše proširiti svoju vlast nad Italijom, odlučio, da izmiri Papu s njegovim podanicima. Posla tamo vojsku (početkom god. 1849.) uz poruku, da ona ne će braniti republikansku vlast u Rimu, već da će zaštititi svjetovnu vlast Pape i njega natrag dovesti u Rim.

Republikanci, na čelu im odrešiti G. Mazzini, bijesni poradi te poruke, zaključili su oduprijeti se tuđinu. Ali, preslabi, morali su kapitulirati. Franceske su čete ušle u vječni grad, ali su našle ceste puste, a zatvorena vrata i prozore svih kuća — u znak mržnje prema nepoželjnim gostima. Italijanski narod, razočaran rješenjem kongresa i postupkom Franceske, počeo je osnivati tajna društva (»Carbonari«), koja će revolucionarnim putem postići slobodu i ujedinjenje cijele Italije. Ali su ustanci svršili tragično, a fatalan je bio i rat, što ga je sardenjsko-piemonteski vladar Karlo Alberto poduzeo god. 1849. protiv Austrije, jer je Radetzky potukao njegovu vojsku kod Novare. Karlo Alberto zbog te nedaće odrekao

⁵⁴ Lucca je god. 1847. pripala Toscani.

se prijatelja u korist svoga sina Viktora Emanuela II. (1849. do 1879.).

Novi vladar iskoristio je političke odnose u Evropi pa je konačno uspio da oslobodi Italiju od tuđega jarma i da je ujedini. Ruski car Nikola smatrao je koncem god. 1853., da je nadošao čas za osvajanje Carigrada. Napoleon III. (1852.—1870.) uspio je, da dade »istočnom«¹ pitanju evropski karakter; objašnjavao je, kako od Rusije prijeti pogibao središnjoj Evropi, naročito Austriji. Britanija, bojeći se, da bi pobjedonosna Rusija prodrila do njezine Indije, rado je pristala na savez s Franceskom. Austrija se nasuprot nije dala skloniti, da stupi u taj savez, jer se bojala revolucije u svojim italijanskim zemljama. Već na početku god. 1854. Paris je u tom poslu sondirao teren u Torinu. Istina je, da Piemonte nije bio ni najmanje interesiran u tom »istočnom«¹ pitanju; ali je vladar brzo shvatio koristi, koje je mogla imati Italija od njegova sudjelovanja u ratu uz bok franceske pa i britske vojske. Svojim brigadama, koje su se slavno borile na Krimu, obvezao je Napoleona III., da mu pomogne u njegovu naumu.

Na Pariskom kongresu god. 1856. gdje su se sastali protivnici, koji su sudjelovali u Krimskom ratu, odlični piemonteski diplomat Camillo Cavour zastupao je svoju državu. On je svojim govorima i taktikom uspio, da zadobije prijateljstvo Britanije i Franceske; Rusija i Prusija, od prije neprijateljice, pokazale su se dobrohotnima prema težnjama Piemonta. Jedina je Austrija sačuvala svoje negativno stajalište. S njom su bili suglasni knezovi Parme i Modene, veliki vojvoda Toscanne, a i Papa; odnosi pak međ Napuljskom kraljevinom i Piemontom bili su veoma ledeni.

Viktor Emanuel II. čekao je na podesan momenat, da razvije barjak samostalnosti i ujedinjenja italijanskoga naroda. Napoleon III. u želji da pomogne Italijanima, ali i da proširi svoju državu, potajno se je sastao s Cavourom u Plombièresu (g. 1858.) na dogovor. Zaključili su, da zajednički istupe protiv Austrije i da je po mogućnosti prebace preko Alpa. Zakvačila se na bojnopolju dva ljuta neprijatelji: Italija i Austrija. Francesko-piemonteske čete u konačkoj bici kod Solferina (24. lipnja 1859.) potukle su austrijske čete. Još tokom rata na prijedlog Cavoura proveden je plebiscit, koji je imao da izrazi volju Italijana, da se priključe Piemontu. Nakon primirja, koje je sklopljeno međ protivnim vođama u Villa-

franca, slijedio je definitivni mir u Zürichu (1859.). Austrija se je odrekla Lombardije, koju je onda Franceska prepustila Piemontu; za uzvrat je pak Piemonte — prema ugovoru u Plombièresu — odstupio Franceskoj Nizzu i Savoju, rodnu krajinu svoje dinastije.

Tad je Cavour bacio svoje poglede na kneževine u središnjoj Italiji: na Toscanu, Modenu i Romagnu. Svagdje je našao odlične zagovornike i s njihovom je pomoći uspio, da se provede plebiscit. Svi su se žitelji jednodušno ikrazili za ujedinjenje s Piemontom. Pače i Mazzini, najzagriženiji republikanac, koji je uvijek propovijedaó jedinstvo Italije, bio je spreman, da zavikne »Viva Vittorio Emanuele«. Tako su stupila god. 1860. u zajednicu s Piemontom vojvodstva Parme (11. III.) i Modene (12. III.) a istoga dana i papinska Romagna. Nekoliko dana kasnije priključila im se velika vojvodina Toscana (20. III.), a za nekoliko mjeseci Napulj - Sicilija (21. X.); konačno Marche i Umbrija (3. XI.).

Dok su se odnosi u sjevernoj i srednjoj Italiji povoljno razvijali, u južnoj je bilo teže, osobito u Napoletanu. U Siciliji, koja je upravo mrzila bourbonsku vlast, brzo su se raširile »revolucionarne« ideje t. j. ujedinjenje s Piemontom. Tako se 10. ožujka 1861. mogao sastati prvi italijanski parlamenat; on je proglasio Viktora Emanuela II. italijanskim kraljem. Tim je činom počela živjeti moderna država Italija, ali još nije bilo završeno njezino ujedinjenje; još su dvije zemlje bile izvan njezina okvira: Venecija i Crkvena Država. U ratu god. 1866. međ Austrijom i Pruskom stala je Italija — iz mržnje prema Austriji — na stranu Pruske. Ako je i bila potučena kod Custozze na kopnu, a kod Visa na moru, ipak joj je na kraju Austrija morala prepustiti Veneziju. Još je trebalo riješiti odnose međ Italijom i Crkvenom državom.

Česte bune u Crkvenoj Državi, koje su vodili rimski republikanci, potakle su Napoleona III., da ondje intervenira. Stojeći on, a osobito njegova supruga Eugenija, pod utjecajem klerikalaca, htio je Papi sačuvati njegovu državu, »Patrimonium Sti. Petri«. Napoleon je poslao tamo vojsku, da štiti Papu i njegove zemlje od napadaja italijanskih nacionalista. Italijani, a napose Rimljani, prijekim su okom gledali franceske čete u svojoj zemlji; one su im bile teškom zaprekom u ostvarenju njihovih nacionalnih težnja.

Franceska, koja je svojom vojskom u Rimu štitila opstanak Crkvene Države, tražila je od Italije, da i ona ne dira u nju, već da je čuva od neprijatelja. U tom slučaju Franceska je spremna,

da povuče svoje čete iz Rima i prepušta Italiji da brani Crkvenu Državu. Nakon dugih pregovora med Parisom i Torinom sklopljen je med njima ugovor (15. listopada 1864.): Piemonte se obvezuje, da ne će napasti Crkvene Države, pače da će je braniti ma od kojeg neprijatelja, a Franceska će odanle postepeno povlačiti svoje čete. Ovom je ugovoru bio priložen protokol, po kojem se — po želji Franceske — prenosi sjedište italijanskog vladara i svih državnih vlasti iz Torina u Firenze. Postavljen je taj zahtjev, jer je Torino podalje od Rima i zbog toga nepodesan za zaštitu Pape, a onda i odviše ekscentrična položaja za upravljanje središnjom, a naročito južnom Italijom. Tim je »željama« Franceske udovoljeno, pa je Firenze postao glavnim gradom Italije god. 1865.

Italija ni tim činom nije postala jedinstvena; još joj je manjkala Crkvena Država. Na pobudu svojih sunarodnjaka pokušao je Garibaldi (g. 1867.) da je osvoji; ali nije uspio. Francezi su ponovo poslali vojsku u Rim, da je zaštite, i ta je ondje ostala sve do god. 1870. Tada je naime nastao rat prusko-franceski, a kako je Paris trebao mnogo vojske, povukao je k sebi i svoju posadu iz Rima. Vječni je grad ostao bez branilaca, a tu je priliku upotrebila Italija; njezine su čete ušle u Rim 20. rujna 1870. Konačno — kako smo vidjeli — plebiscitom od 2. listopada 1870. svi posjedi Sv. Stolice budu pripojeni kraljevini Italiji i bi odlučeno, da Rim bude glavnim gradom ujedinjene Italije i da ondje stoluje kralj (god. 1871.). Papi su dali malen dio Rima (Vaticano) u neprijeporno vlasništvo po »Garancijskom zakonu«. Papa nije priznao te aneksije i sam se zatvorio u Vatikanu kao »sužanj« svjetovne vlasti. Dalekovidni Mussolini imao je srčanosti, da riješi to »rimsko pitanje«. Nakon opsežnih pregovora — rekli smo — sklopljen je 11. veljače 1929. ugovor u Lateranu med Sv. Stolicom i kraljevinom Italije. Njime se osniva samostalna država »Vatikanski Grad« (Città del Vaticano): osigurava se apsolutna i vidljiva nezavisnost Sv. Stolice, utvrđuje se nepovredivost svete osobe Papine, njegove časti i vlasti kao suverena, a priznaje se posvemašnja sloboda vjerskih funkcija prema svim katolicima na Zemlji.

ITALIJANSKI JUG. Jedno od najzamršenijih unutrašnjih socijalnih pitanja, koje je uznemirilo sav život Italijana odmah poslije ujedinjenja, bilo je ono o »Južnoj Italiji« (»Il Mezzogiorno«). Srž problema postojala je u različnim — ponajviše socijalnim — odnosima med sjevernom i južnom Italijom, koji su postojali još od

god. 1860., a u jednom jedinstvenom narodnom tijelu. Razlika je bila tako velika med objema krajinama, da se moglo govoriti o dvije Italije: o alpskoj i o vulkanskoj Italiji. Ali se mnogo odnosilo na druge kulturne prilike: razlike su bile vrlo velike u običajima i tradiciji, u intelektualnom i moralnom životu. Južna je Italija bila domovina analfabetizma, jer god. 1860. nije ženskih znalo ni čitati ni pisati 98%, a malo manje muškaraca; žitelji su ondje bili k tomu siromašni i neuki. Nasuprot sjeverna je Italija bila kulturnija, bogatija i uglađenija.

FAŠISTIČKA ITALIJA. Nakon rata trebalo je riješiti tri problema: preurediti državnu bilancu, popraviti postepeno novčarstvo i kredit i konačno unaprijediti ratarstvo, industriju i trgovinu. Za rješenje tih problema bila je potrebna jednodušnost svih Italijana; ali se to nije desilo odmah god. 1919., pak su zbog toga prve godine iza rata bile za Italiju vrlo bolne. Stranke, osilivši se, razvijale su zločinačku i ruševnu djelatnost na ljudske mase, opajajući ih obećanjima i iluzijama. Svagdje je slavio trijumf najniži materijalizam; prezreni su bili vjerski, patriotski i obiteljski ideali; nije se govorilo o dužnostima, već se isticala samo prava. Liberalne vlasti, koje su tada upravljale državom, nijesu znale čvrstom rukom odbiti demagogiju. Da se ne zamjere socijalistima, za koje se mislilo, da će uskoro zavladati Italijom, vlast je branila patriotske svečanosti. Grdili su i psovali vojnike i časnike, koji su na svojim prsima nosili ratna odlikovanja. Štrajkovali su vrlo često i to ne samo radnici i težaci, već i državni činovnici, željezničari, brodari, poštari pa i učitelji. Bilo je ipak ljudi, koji su htjeli, da Italija ne padne u nered i kaos. Mala četa bivših ratnika, koja se bila god. 1919. okupila oko Benita Mussolinija, brojevno se postepeno ojačala, pa se suprotstavila demagogiji i udružila se u »fašiste«.

Italijanska rieč »fascio« (fašio) svežanj je prutova, kakav su nosili rimski liktori, a znači u prenesenom smislu političko udruženje. Već su se god. 1890. zvali agrarno-revolucionarna udruženja sicilijanskih težaka »fasci rivoluzionari«. God. 1915. prihvatio je B. Mussolini izraz »fascio« za udruženja t. zv. »intervencionista«, koji su tražili, da Italija stupi u rat kao saveznica Velike Entente. Kad pariski ugovori nijesu po svršetku rata donijeli Italiji željenih uspjeha, a kako su u samoj zemlji preotimali mah neki ekstremni elementi, odlučio je nekadašnji socijalista B. Mussolini, da poduzme protivni pokret. Dne 23. ožujka 1919. osnovao je sa 40 drugova

prvi »borbeni savez« (»fascio di combattimento«), da osigura narodne ratne ciljeve i da sačuva ideju pobjede. Kod parlamentarnih izbora g. 1919. fašistička lista dobila je samo 4000 glasova. Slabost parlamentarnih vlada, koje nijesu bile kadre slomiti komunizam i njegov porast, dopustile su fašizmu, da osnuje vojničku organizaciju frontovnih boraca; po crnoj košulji, koju su nosili na sebi, prozvali su se »crne košulje« (»camice nere«). Kako je pak državni autoritet zatajio, prijetili su komunisti, da će pojačati metež proletarske revolucije u Italiji. Protiv njih su stupili fašisti; održali su kongres u Napulju 28. listopada 1922. i odanle su u čvrstoj falangi pošli na Rim (»marcia verso Roma«). Do 40.000 fašista ušlo u vječni grad i prisililo ministarstvo Facta, da dade ostavku. Kralj Emanuel III. povjerio je tada vladu vodi fašista, Benitu Mussoliniju. Mussolini je u kratko vrijeme izgradio načela fašizma i uveo u italijansku zemlju. Njegov je cilj, da država utone u fašizam, a ne obrnuto. Politički sistem i organizatorski oblik fašizma čisto je nacionalno-italijanski; fašizam otklanja demokratsko-liberalni oblik, koji vlada u državama zapadno-evropskog parlamentarizma, kao što otklanja i proletarsku klasnu formu države boljševičke Sovjetske Unije.

Fašistički ideal je korporativna (Staleška) država; on nastoji da svlada, da izgladi staleške suprotnosti zajedničkim radom za državnu ideju, koja ima biti nad svim i svačim. Na takvoj osnovi bira se od god. 1929. zastupnička kuća (»camera dei deputati«), dok senat nije izmijenjen. Uz parlatmaenat osnovao je god. 1928. »Veliko Vijeće« (»Gran Consiglio«), koje ima vlast kao državni savjet. Dotadašnji parlamentarizam po zapadnoevropskom uzoru nije bio doduše izmijenjen diktaturom bez parlamenta, ali su bile sve nefašističke stranke razjurene, naročito slobodnozidarska i komunistička, ukinuta je i sloboda štampe, a parlamenat uređen po novoj staleškoj osnovi i po fašističkom sistemu. U koliko je fašizam vezan na teorije, on je nacionalista i imperialista. Nacionalističkoj osnovi odgovara politika italijaniziranja narodnih manjina s jedne strane, a podržavanja tijesnih veza s italijanskim iseljenicima, osobito u Franceskoj, Tunisu i južnoj Americi s druge strane. Fašizam je pak u toliko imperialističan, što današnju Italiju smatra nasljednicom starog Rima i prema tome joj nalaže težnju za kolonijalnim posjedom. Osnovni je zakon fašističke privredne i socijalne politike »Carta del lavoro« iz god. 1927. Fašizam hoće da s pomoću

državnog autoriteta potpuno i trajno provede sporazum med poduzetnicima i radnicima. Fašizam je strogo zabranio privredne borbe — strike (pokrete) — a radionice pretvorio u državne uređaje. U fašizmu je danas jaka državna moć, koja je u formi diktature utjelovljena u osobi B. Mussolinija: on je »duce« (vođ) i »capo del governo« (glavar vlade). Mussolini traži, da državni autoritet bude osiguran jakom vladom, koja stoji nad parlamentom; a u cijelom narodu italijanskom treba da vlada red, rad, disciplina i spremnost za borbu.

Italija je po mirovnim ugovorima nakon svjetskog rata doduše povećala svoj teritorij, a i broj svojih žitelja, ali je izašla teško izmučena od borbenih napora. Na povećanom teritoriju od 310.000 km² bilo je god. 1921. nešto preko 38,000.000 ljudi. U deset daljnjih godina ta se brojka povećala za 3 milijuna. God. 1931. brojala je apeninska Italija 40,652.000 ljudi, a god. 1936. bilo je preko 42 milijuna.

Državna je vlast sada kao i nekada imala obnoviti svoju umanjenu materijalnu kulturu u kvantitativnom, ali i u kvalitativnom pogledu, a trebala je da se pobrine i za ishranu tolikih svojih ljudi. Italija, ako teritorijalno i povećana, nije stekla u istom omjeru kulturna tla, naročito onakva, koje bi bilo podesno za gajenje žitarica. Kroz tri se godine (1919.—1921.) kojekako kušalo, dok nije B. Mussolini presjekao taj gordijski čvor i dao privredi nov smjer.

On je svoju posebnu pažnju svrnuo na ratarske prilike pa i na industriju. Njegova je težnja, da Italija postane samostalni privredni individuum, da postane u što većoj mjeri autarkična. Žitno tlo nije se moglo proširiti, jer su stečene pokrajine vrlo kamenite i nepodesne za takvu kulturu; Mussolini je nasuprot potaknuo pitanje: kako da se na dotadašnjoj površini pojača rod žitarica. Pokusi izvedeni dali su povoljne rezultate; Italija je tako zaista od god. 1928., kad je utrošila $\frac{3}{4}$ milijarde lira za nabavku žita iz inozemstva, mogla god. 1935. umanjiti taj iznos na samih 300 milijuna lira. Puna je nada, da će uskoro skinuti sa svojih finansijskih leđa i taj teret.

NARODNA PROSVJETA. Jedna od najvećih dužnosti narodne Države jest, da podupre moralni, intelektualni i fizički napredak naroda. Reforma, koju je ministar Gentile proveo, imala je da čisto i bistro razlikuje različite tipove škola: škole humanističkog i formativnog, i škole profesionalnog — ponajviše informativnog —

karaktera. Za osnovu odgoja i obuke bude određeno poučavanje rimokatoličke vjere, koju ispovijedaju malo ne svi italijanski državljani. Da kultura i odgoj učenika bude jednoličan, pretvoreno je Ministarstvo Pouke (Ministero dell' Istruzione) u Ministarstvo Narodne Pouke (Ministero della Educazione Nazionale). Pouka je u Italiji podijeljena u 3 stupnja: prvotna, srednja i visoka.

1. Prvotna pouka je pučka škola, koja je obvezatna, ali u mnogim krajevima jedva da je se tko držao zakona; sada ide i to na bolje.

2. Srednja škola raspada se u više grana prema posebnom cilju, kojemu teži učenik. Postoje gimnazije osamljene, liceji gimnazije, liceji znanstveni, učiteljske škole. Tehničke škole ili Profesionalne različitih smjerova (poljoprivredne, voćarske, povrćarske, pomorske i dr.).

3. Visoke škole podaju mladeži konačnu naobrazbu; tamo spadaju Sveučilišta (Fakulteti prava, medicine, kemije, prirodnih nauka, matematike, fizike, literature i filozofije), Instituti inženjerski, Viši zavodi trgovački (Komercijalne škole), Viša učilišta ratarstva, Viša veterinarska učilišta, Viša pomorska škola i dr. slični.

U Italiji, gdje je ratarstvo osnova svega privrednog života, morali bi se mladići — misli P. Gribaudi — u puno većem broju posvetiti ratarskim problemima, pak tako još jače podići rod tla, koje je napokon izvor života i bogatstva italijanskog naroda. Svi treba da misle, kako se nova italijanska kultura kao što i stara, mora osnivati na ratarstvu.

N. OSNIVANJE ITALIJANSKOGA KOLONIJALNOG CARSTVA

Italija, zbog svoga središnjeg položaja u kulturnoj sferi starog Svijeta, od davnine je imala važnu ulogu u političkom, privrednom i duševnom pogledu. Ona je bila jezgrom rimske svjetske vlasti, središte katoličkog kršćanstva; ona je po svojim pomorskim republikama Genovi i Veneziji utrla put svjetskom prometu; bila je vođ u umjetnosti po plemenitim stvaranjima firentinske škole. Kad se Italija konačno god. 1870. ujedinila, postepeno se tako podigla, da se u našem stoljeću razvila do velesile u Evropi, te je malo ne na svim područjima modernog života izvela vanredna djela. Italija po svojem položaju, a i po broju žitelja ima punu

volju, da vlada nad Sredozemnim more. Ali je ta volja dovodi u pogibeljan odnos prema susjedima, naročito prema Franceskoj i prema Velikoj Britaniji. Italija je u svojoj ekspanzivnoj težnji uperila svoje poglede osobito na podalje krajine prema Africi i Aziji.

Kako se mnogo Italijana u tuđini denacionalizira, a time njihova domovina trajno gubi svoje radne snage, htjela je — a i sad hoće — da sve emigrante sačuva za se. Već oko god. 1870., dakle odmah neposredno iza ujedinjenja Italije odlučila je tadašnja njezina državna vlast da osnuje svoje kolonijalno carstvo, gdje bi smjestila suvišak svojih žitelja, čuvajući ih za svoje svrhe. Al je pored toga trebala Italija, da nađe tržišta za prodaju svojih proizvoda, a i za nabavku sirovina. Prva je bila tvrtka Rubattino, koja je zakupila luku Asab i susjedni teritorij na obali Crvenog mora. God. 1882. preuzela je državna vlast Italije sve to zemljište u svoje vlasništvo pod imenom »Eritrea« (= crvenomorska t. j. obala) s glavnim naseljem Massaua i time postavila temelje svojem kolonijalnom posjedu u istočnoj Africi.

S druge strane »Afričkog Roga« na Zanzibarskoj obali Italija je god. 1889. preuzela protektorat, koji je postepeno protegnut na cijelo pomorje Somali je.

Godine 1911., kad je tadašnja Italija slavila petdesetgodišnjicu što je postala kraljevinom, zaplela se u rat s Turskom, kako bi zauzela njezin teritorij u sjevernoj Africi za svoje kolonizacijske svrhe. U ratu je Italiji uspjelo god. 1912. steći od Turske (današnju) Libiju a k tome — pored jugozapadne obale Male Azije — otoke Rhodos i Dodekanesos. Osvojila je onda i Abesiniju.

O. UPRAVNA RAZDIOBA APENINSKIH ZEMALJA

1. VAŽNIJA NASELJA

I. APENINSKA ITALIJA

Zakonom od 2. siječnja 1927. podijeljena je kraljevina Italija u upravnom pogledu u 94 pokrajine (»province«), kojima je na čelu po jedan prefekt (»prefetto«). Svaka se pokrajina pak raspada u nekoliko općina, kojima upravlja po jedan načelnik (»podestà«). Oblasti (»compartimenti«), kao najveće jedinice, sastavljene su svaka od nekoliko pokrajina. Tih je oblasti 18 (sa

»Venezia Giulia«; Nijesu to kakve upravne jedinice, već su više povijesne, koje su se kao takve razvile tokom vremena, osobito u novom vijeku.

a. U PADSKO-VENETSKOJ ZAVALI najprostranija je oblast PIEMONTE, koja zauzima 29.353 m². Ta zemlja već po svom imenu ima označen položaj: »na podanku gora«. To je onaj zapadni dio Zavale, koji je opkoljen silnim gorskim lukom zapadnih Alpa. Iz njih se ispinju najmoćniji masivi toga majestetskog lanca: Monte Rosa (4633 m), pored Matterhorna (4478 m), Monte Bianco (4807 m), Gran Paradiso (4061 m) i Monviso (3841 m). S tih visokih ispona slaze prema nizini duge, a strmenite doline. Jedna od najljepših takvih dolina jest Val d'Aosta. Duga je to dolinska krajina nekih 100 km, a široka 3 km kroz koju teče Dora Baltea, pritok Poa. Gorostasni gorski vijenac, koji opkoljuje tu dolinu, a sa svojim golemim ledenicima, svojim krasnim šumama i suvatima, s impozantnim ruševinama rimskih građevina i sredovječnih kula sastaju se ovdje u skupnu sliku posve jedinstvene ljepote i čudovišne raznoličnosti.

Iz umiljatog naselja Aosta, gdje je današnja vladajuća kuća italijanska Savoja od ranog doba bila domaćin, polazimo željeznicom na jugozapad a onda dolinom Dora Valgrisanche, dok ne stignemo do naselja istog imena (1664 m). Odatle je prekrasan pogled na masiv Testa del Rutor (3486 m), s kojeg plazi u sjeverozapadnu dolinu golemi ledenik Rutor. Sa skloništa pod Vedettom silazi se bez teškoća do jezera Rutor (2402 m); u njem se utaplja konačni jezik ledenika. Taj, kad »nabrekne«, doplazi do suprotne litice (gdje je kapelica sv. Margarite) i tako sprečava vodi da pravilno poteče dolinom. (D. sl. 17).

Piemonteska nizina kao i ostala Padska ravnica zemlja je sočnih livada i rodnih vinograda; protječe je rijeka Po i njezini brojni pritoci, dok je mnogi konali presijecaju na sve strane za navodnjavanje tla. Klima je kontinentalna: ljeto je vruće, a zima hladna; po alpskim visokim isponima vlada vječni snijeg, a ledenici se pužaju nizbrdo.

Kako Piemonte graniči s Franceskom, a za prijelaz iz jedne zemlje u drugu nema svagdje prirodnih zapreka, posve je shvatljivo, što su dijalekti piemonteski vrlo bliski franceskom jeziku; kao njihove važne oznake ističu se mnoge riječi, koje se svršavaju suglasnikom kao i u franceskom jeziku (što u italijanskom jeziku ne postoji,

izuzevši samo nekoliko riječi) i što imaju — kao i u franceskom jeziku — slova *ü*, *oe* i *eu*. A još danas u dolini Dore Baltee prometni jezik je franceski, ma da žitelji znadu i italijanski. U opsegu pak naselja Gressoney i Issim žitelji, koji su se tamo doselili iz Švicarske (Wallis), još danas govore srednje-visoko-njemačkim narječjem.

Glavno je naselje Piemonta Torino (640 tis. ž.). Na lijevoj je obali rijeke Po, jedan od najmodernijih i najotmenijih gradova italijanskih. (D. sl. 18). U davnije rimsko doba zvao se »Taurasia«, a kasnije po Augustu »Augusta Taurinorum«. Pravilnost ulica potječe još iz rimskoga doba, ali jači razvitak grada datira tek iz 16. i 17. stoljeća. Od god. 1720.—1861. bio je glavni grad kraljevine Sardegne i središte italijanskih težnja za uskrnućem i ujedinjenjem cijelog naroda (»Risorgimento«), a od god. 1861. do 1871. bio je i provizorni glavni grad Italije, dok takvim nije postala Firenze. Torino je god. 1814. s oduševljenjem primio povratak vladarske kuće Savojske, a učinio je to s punim pravom. U Torinu su se bili sklonuli svi prognanici; odanle se digao glas Camilla Cavoura protiv infamije tlačitelja; ondje je bila sloboda, koje drugdje nije bilo; ondje je bio Kralj, koji je u svojoj plemenitoj duši primao »bolni jauk« progonjenih; ondje je kucalo srce cijele Italije, ondje je Viktor Emanuel 14. ožujka 1861. položio naslov kralja Sardegne, da prihvati naslov »kralj Italije«.

Torino se danas ističe svojom industrijom automobila, vještačke svile i predionicama pamuka.

Polazeći iz Torina na sjever eto nas u dolinu Dore Baltee, pritoka Pada, na kojoj se smjestilo navedeno naselje Aosta. Odatle cestom prema sjeverozapadu dolazimo — vozeći se po zamamljivoj dolini — nakon 33 km do prolaza Velikoga Sv. Bernharda (2467 m); preko kojega se ide u Švicarsku. Na samom je prelazu veliko sklonište, gdje samostanci s pomoću svojih dresiranih pasa pružaju pomoć zalutalim turistima (sl. 5.). Sklonište je osnovano oko g. 962. od sv. Bernharda, zaštitnika planinara. U njem je danas do 12 samostanaca, koji pomažu došljacima.

Na obali malog jezera a na previji Vel. Sv. Bernharda u vrlo romantičnoj udoljini izgrađeno je i privatno sklonište »Italia« za turiste (D. sl. 19).

Nekih 29 km na jugu Torinu malo je naselje Carmagnola. Ondje se god. 1390. rodio vođ (Condottiere) Francesco

Bussone, nazvan »Carmagnola«, koji je ponovo osvojio za Viscontija veći dio Lombardije. Bude kasnije generalissimus Venezije, ali osumnjičen radi izdaje, bude pogubljen na trgu sv. Marka g. 1432.

Na Tanaru, desnom pritoku Po-a, smještena je Alessandria (79 tis. ž.). Izgrađena je kao tvrđava g. 1168. od žitelja sedmero susjednih naselja, koja su se složila protiv cara Fridriha Barbarosse, a nazvata u čast pape Aleksandra III. Grad je bio kroz više stoljeća samostalan, dok nije dospio pod suverenitet Milana, a god. 1706. pod vlast Savoje. Ondje su poznate tvornice pustenih šesira (Borsalino). Središte je najvažnijeg okružja vunene industrije Biella (23 tis. ž.). Od nje nije daleko prošteništa Oropa (1180 m), gdje se u bazilici čuva drveni kip »crna madonna«, koju je — po priči — izradio evanđelista Luka, a sv. Euzebij tamo donio iz Jeruzalima.

Vrlo je stari grad Pavia (51 tis. ž.); Rimljani su ga zvali Ticinum, poradi njegova položaja na Ticinu, pritoku Po-a. U rimsko doba bio je »municipium«, a od VI. do VIII. stoljeća glavni grad Langobardske države. U njezinoj crkvi Sv. Mihovila krunili su se mnogi italijanski kraljevi (na pr. Fridrih Barbarossa, 1155.). Kao slobodan grad kasnije je bio u dugim borbama s Milanom, dok nije napokon dospio (g. 1356.) pod njegovu vlast. A kad je Austrija osvojila Lombardiju (g. 1714.), padoše s njom pod njezin igo Milano a i Pavia. Odsad Pavia dijeli sudbinu Milana i s njim je kasnije dospjela u opseg Italije.

Cremona (64 tis. ž.) u rodnoj ravnici do rijeke Po. Osnovana je od Cenomana, a od g. 222. prije Kr. rimska kolonija, gdje je bio veliki vojnički tabor. Vrlo je važno privredno središte, u kom su velike tekstilne tvornice.

U Cremoni je cvala dekorativna umjetnost »terracotta«, jer je u njejoj okolici najbolji glineni materijal. Na polju slikarstva Cremona se ponosi vrlo davnim lokalnim tradicijama već od XII. stoljeća. U tom su gradu radili i najveći graditelji glazbala, naročito gusala: Amati, Stradivari i Guarneri.

Na istoku je Piemontu LOMBARDIA. Ona zauzima središnju nizinu rijeke Po, a na lijevoj strani njenoj i južne pristranke Alpa. Ta krajina slazi sa velikih aps. visina (Bernina 4050 m, Ortler 3902 m, Adamello 3554 m) dosta jednolično. Ledenici glacijalnog doba nakupili su — kao i drugdje — mnogo kamenita materijala (»morene«) na izlazu iz dolina u nizinu, naročito iz

doline Ticina i na južnom kraju Garda-jezera. Padska nizina, proslavljena zbog svoje rodnosti, isprepletena je velikom mrežom konala, da bude intenzivnije navodnjena. Na donjem kraju velikih alpskih dolina razvijena su brojna jezera, koja su svojom krasnom prirodom biseri cijele Italije. Odvirci jezera utječu u Po, koji je ujedno južnom međom Lombardije. Klima je u uopće kontinentalna a ipak je dosta umjerena po obalama jezera. To je pored lijepe prirode jedan od razloga, koji su uvjetovali razvitak mnogih zimovališta uz njihovu vodu. Ravnica nasuprot ima vruće ljeto, a hladnu i maglovitu zimu. Po visokim isponima klima je dakako oštra. Po Lombardiji je u velike razvijeno stočarstvo i mljekarstvo; mnogo se gaji svilac, pa su za njegovu hranidbu zasađena nebrojena dudova stabla, koja nizini Po-a daju karakterističan izgled. U industrijskom pogledu ističu se na prvome mjestu metalurgija i električnost, a za njima tekstilija (pamučna, lanena i konopljena), med kojima je najvažnija svilena.

U Lombardiji glavno je središte Milano (1,115.000 ž.); smješten je u rodnoj ravnici na rječici Olona, a ne daleko od izlaza važnih alpskih previja. U povijesti se Milano, rimski »Mediolanum«, ističe dosta rano. Oko god. 400 pr. Kr. osnovali su ga galski Insubri možda na domaku etruskoga naselja Melpun. U rimsko doba bio je najveći grad sjev. Italije, a onda prijestolnica careva rimskih na zapadu, sjedište langobardske države, pak kasnije i franačke. Znatan je željeznički čvor, najveći tvornički grad te prvo tržište u Evropi za svilu, prvo je bankarsko i burzovno tržište, glavno sjedište knjižarstva, duhovno je i umjetničko središte (»la capitale morale«). Od god. 1920. održava se u travnju 14 dana »Zbor«. Za plovidbu služi luka »Darsena« na Oloni, koja je plovnim konalima spojena sa L. Maggiore, L. di Como, sa Ticinom, Padom, a po njemu s Venezijom.

Iz Lago Maggiore preko brda na istoku smješteno je naselje Lugano, glavni grad kantona Ticino, na sjevernoj obali jezera Lugano. Kako su klimatski odnosi veoma povoljni, tamo polaze na kupanje gosti iz dalekih krajeva, osobito u proljeće i jesen (D. sl. 20.).

Na proširenoj vodovalji rijeke Mincio, koja se ondje razlijeva u tri jezera, nalazi se Mantova (43 tis. ž.), koju su osnovali Etrusci. Pod vlasti Rimljana procvata je a onda se istakla kao gajiteljica lijepih umjetnosti, osobito za vladavine obitelji Gonzaga

(1328.—1433.). Postade kasnije kneževinom (1530.), koju je Austrija g. 1785. sjedinila s Lombardijom, a g. 1859. pripojila Veneziji. Mržnja mantovskih patriota, koji su se bunili protiv nametnice i borili, da oslobode svoju rodnu grud, bude krvavo stišana: oduševljeni borci poginuli su kao mučenici kod Belfiore.

Na istoku je Lombardije TRENTINO ili »Venezia Tridentina«, koja se proteže po bregovitom poriječju Adige od najviših ledeničkih vrhunaca Alpa do sunčanih obala jezera Garda. Po toj se krajini ispinju najviši vršci Ortlera (3902 m), Adamella, Presanella, Brente, Dolomita pa onda Marmolade i Cristalla. Ali ina ondje ispona od eruptivnih sastavina; takav je na pr. zaravanak kod Bolzana (Bozena), koji je izgrađen od porfira, dakle od takva materijala, što ga je izbacio nekadašnji vulkan. Rijeka Adige (Etsch) protječe tu pokrajinu, i utječe izravno u Jadransko more. U Gardsko jezero utječe Sarca, a izlazi iz njega kao Mincio, koji utječe u Po. Današnji Trentino bio je u početku nastanjen od Etruščana, zatim od Galla, a onda od Rimljana; u srednjem je vijeku bila sastavina Langobardske države. Kasnije je mijenjala gospodare: Njemačko carstvo, Veneziju, Austriju i dr., dok nije mirom u St. Germainu god. 1919. dospjela pod suverenitet Italije.

Prometni jezik žitelja u sjevernom dijelu Trentina t. j. u gornjem poriječju Adige (Etsch), Eisacka i Pustertala bio je njemački; a sada je kao i u donjem poriječju italijanski. U glavnim dolinama Dolomita, osobito u onima Grodnera, Gadera, Ampezza i Fassa žitelji govore »ladinski«. U cijelom Trentinu svi su javni napisi danas samo italijaski, pa i imena željezničkih stanica.

Središte Trentina je Trento (56.000 ž.) na lijevoj obali Adige, a na izlazu doline Valsugana. U pradávnno doba bio je središte neolitske, a kasnije keltske kulture. U rimsko doba zvao se »Tridentum«. Dok je kasnije često mijenjao gospodare, danas je posve čist italijanski grad. Trento, sjedište biskupa, istaknuo se god. 1545. prigodom glasovitoga katoličkog ekumenskog koncila.

Njemački carevi, koji su htjeli imati kroz Brenner otvoren put prema Italiji, osobito su pogodovali biskupima u Trentu, u želji, da im budu prijateljski raspoloženi za slučaj vojničkog pohoda. Da budu sigurniji u svom položaju, dali su svu zemlju u vlast biskupima, koji su time postali knezovima. Takav je politički odnos trajao sve do god. 1803., kada Trentino bude utjelovljen Tirolu. Od god. 1806. do 1809. Trentino je bio sastavnim

dijelom Bavarske, a onda Italije do 1813.; tad je došao pod Austriju, dok konačno 3. studenoga 1918. nije dospio ponovo u sklop Italije.

Putujući dalje na istok stižemo u pokrajinu VENETO, koja je sačuvala to ime od najdavnijih svojih žitelja. U doba rimsko bila su tu znamenita naselja: Aquileia, Patavium (Padova), Altinum (Altino) i Hadria (Adria). U doba seobe naroda u Veneto su upadale čete sa sjevera, a bjegunci iz Aquileje kretali su prema otocima u lagunama rijeke Brente i ondje osnovali Veneziju. Pokrajinu Veneto omeđuju sa sjevera sljeme Alpa, s juga rijeka Po, a s istoka kao prirodni međaš rijeka Tagliamento-Tilment. Preko te istočne međe počinju se isticati kršni oblici Balkanskog poluotoka.

Najniži dio venecijske nizine izrađen je od pijeska, što ga ondje talože male rijeke. Bliže podancima gora tlo je ilovasto i zbog toga ne propušta vodu u unutrašnjost te je dosta vlažno. Klima Veneta poradi blizine mora vrlo je umjerena. Prema tome je i bilinstvo bogato, a obuhvata različite vrste, počevši od borova, koji rastu po visokim isponima, pa do narandža — a u zaštićenim krajevima — i do palma u nizini.

U Venetu je glavno naselje Venezia (266.000 ž.). Ona, posve sigurna u svojoj laguni, mogla je i u najtamnije doba srednjega vijeka razvijati svoju trgovinu po cijelom Sredozemlju. Ona je iza Rima ono naselje, koje je imalo najveću vlast u Italiji i van nje, a i najslavniju povijest. Oslabila je kasnije u raskošju i mehkoti i pala sa svoga starog sjaja, ali nije propala poradi svoga odličnog geografijskog položaja, koji joj je dao kao prirodno stovarište opsežno i bogato zaleđe. Otkad je Trentinska zemlja pripojena Italiji, sva roba odatle ide na Veneziju, dok je prije — za života Austrije — polazila u Trst, a odavle brodom u svijet. U sadašnje doba (1935.) preko 9000 brodova ulazi ili izlazi iz luke s teretom od 4.4 milijuna tona robe. Pri tom je pak značajno, da je težina uvezene robe (3.8 milijuna tona) malo ne sedam puta veća od izvezene (samo 0.6 milijuna tona).

Venezia je danas vrlo važno pomorsko i privredno naselje. U njoj ima brodogradilišta, otkuda se puštaju u more i preko-oceanski parobrodi. Veoma je znatan izvor bogatstva gojenje svilaca, koje je rasprostranjeno po cijeloj toj zemlji. Vuna i pamuk prerađuju se u Schio po uzornim tvornicama. Za plovidbu je kat-

kada u Veneziji dosta nezgodno, kada duvaju jaki vjetrovi; laguna je veoma nemirna. Zimi opet, kad udara bura, more prodire tamo, a razina se vode pridigne i do 3 m nad normalno stanje; po Markovu trgu, koji je samo 42 cm iznad prosječne razine mora, možeš se tada voziti gondolom. Osobito je poznata poradi svojih raznih zgrada: arhitektura potječe iz doba bizantskoga, pak gotškoga, renesanse i baroka. (Sl. 44: Canal grande; sl. 44a: Duždeva palača i toranj crkve sv. Marka).

Slika 44. Venezia; Canal grande (P. Jousset)

Iznad Canala izgrađen je zatvoreni most, kroz koji se prolazi iz jedne zgrade u drugu. To je »Ponte dei Sospiri« (most uzdisaja), kroz koji su osuđenici prolazili iz novih uza do drž. inkvizitora i tim putem teško uzdisali, svjesni svoje sudbine (D. sl. 21).

Kod Venezije je svjetsko morsko kupalište Lido.

Najveća ribarska luka Italije, a na krajnom južnom kraju Lagune jest Chioggia (43.000 ž.). Naselje je izgrađeno na otočićima, a ima vrlo slikovit izgled: ribarske lađice (»bragozzi«) usidrene do obale, njihova šarena jedra, po luci razapete mreže, da se suše, a po žalu rasprostranjene ulovljne ribe. U staro doba čini se, da je Chioggia (»Fossa Clodia«) bila etapna stanica na morskom putu od Ravenne do »Altina« (15 km sjeverno od Venezije).

Jedva kilometar od Venezije, sagrađen je na pet otočića *Murano*, koji je već od god. 1292. središte glasovite venecijanske industrije stakla.

Sitno naselje, položeno 8 km na sjeveroistoku od Venezije, jest *Burano*. Ondje je čipkarska škola (*Scuola dei merletti*), koja je nekad bila vrlo slavljena. Poslije je nazadovala, ali se danas opet pridigla.

Drugo je važno naselje u Venetu *Padova* (145.000 ž.) — po priči osnovana od Antenora iz Troje. Bila je nastanjena u dav-nini od Veneta. Znatniju je važnost stekla, kad je god. 89. prije Kr. postala rimskom kolonijom. U doba Augusta bila je najbogatiji grad u sjev. Italiji. Otkad je ondje osnovano sveučilište g. 1222.

Slika 44a. Venezia; Duždeva palača (P. Jousset)

postade Padova jedno od najučenijih gradova Italije; tamo su po-lazili na nauke mnogi dalmatinski Hrvati. U običnom se govoru sveučilište zove »il bo«, jer je god. 1493. prenesena ta visoka škola u nekadašnje sredovječno konačište »K volu« (il bue, il bove, il bo). Nakon što je promijenila nekoliko gospodara (Madžari, Lega Ve-ronese, Lombardski Savez) dospjela je god. 1405. pod vlast Venezije i u to je doba sjajno procvala. Postala je jedno od najvažnijih sre-dišta italijanske kulture. Najveća je slava njezino sveučilište, koje je bilo uvijek hramom nauke i slobodne izmjene misli. Iza toga je 1797. potpala pod Austriju a konačno 1866. priključena Italiji.

Verona (165.000 ž.), osnovana od nekog starog naroda, bude onda nastanjena od Etruska, a zatim od Galla. God. 89. prije Kr. postade rimskom kolonijom. Nalazi se na oba brijega rijeke

Adige, a iza same Venezije jedan je od najljepših gradova u pokrajini Venezije. Privredno je Verona grad žive trgovine, osobito u ožujku i listopadu, kad je veliki gospodarski sajam. Opsežna je trgovina voćem i povrćem, koje spremaju u velike hladionice. Ondje je jedno od najvećih tržišta za konje. Na raskršću je glavnih željezničkih pruga: sa sjevera kroz Brenner u srednju Italiju i sa zapada iz Torina, kroz Milan na istok u Veneziju.

Na podanku bregova Berici, a u rodnoj Padskoj ravnici razvila se *Vicenza* (69.000 ž.). Bit će da su je osnovali Liguri, kojima su je kasnije oteeli Etrusci; zatim su njom zavlitali Galli, pa napokon Rimljani. Nakon teških nevolja, pretrpljenih od barbara na početku srednjega vijeka, dospjela je pod vlast Langobarda, a onda Franaka. Vicenza se vrlo često imala boriti sa susjednim gradovima, a i sa vlastitim tiranskim biskupima. Krute su bile njezine borbe kroz sav srednji, a i novi vijek; nijesu poštedjeli Vicenzu ni Nijemci ni Francezi. Tek kad je dospjela pod zaštitu Venezije, podigla se u kulturnom i privrednom pogledu; »cinquecento« je za nju bio »zlatno doba«. Tada su izgrađene divotne palače, koje su obnovile arhitektonski izgled grada. Nakon kratke vladavine Franceza prešla je (god. 1813.) pod vlast Austrije. Građani, u svojoj mržnji protiv te nametnice, ustadoše g. 1848. i protjeraše Austrijance iz svog gnijezda (25. ožujka). Nu teška ih je sudba stigla, jer su te strane čete prisilile domaće žitelje na predaju (10. lipnja). Tako Vicenza ostade podloženom crnožutoj zastavi do god. 1866.; te godine napokon bude sjedinjena s ostalom Italijom. — Ako se Vicenza i morala krvavo boriti za svoju slobodu, danas se ona ponosi tom svojom poviješću, a ponosna je i na svoje građevine.

Između sjevernih Appennina i rijeke Po, pa na istoku sve do Jadranskog mora prostrana je pokrajina EMILIA. Ime potječe od ceste Emilije, koju je god. 187 pr. Kr. izgradio rimski konsul M. Emilije Lepid, da poveže Piacenzu sa Rimini, u duljini od nekih 155 km. Danas onuda vodi željeznica. Zaleđe su Emilije sjeveroistočni pristranci Appennina; od njih se okomito otiskuju mnogi ogranci, koji su izgrađeni od pješčenjaka i laporastoga kamenja. Ti su pristranci klasičan kraj, gdje se razvijaju »frane« i »calanchi«. (Gl. sliku 8).

Na visinama Appennina ima šuma od kestena, po brežuljcima vinograda, a po nizini žitnih polja, livada, kultura sladorne

blitve, konoplja, riže i dr. Od industrije spomena su vrijedne: mljekarstvo, svilarstvo i priredba sumpora (Cosena); rafinerije petroleja (Piacenza, Parma). Od luka je važna samo Ravenna, koja je s morem spojena s pomoću konala (Canale Corsini).

Sjedište je E m i l i j e veliko naselje B o l o g n a (250.000 ž.), nalazi se u rodnoj ravnici, a neposredno na istočnom podanku Appennina. Burna je, a i krvava bila njena prošlost, jer je izmijenila nekoliko gospodara. Osnovana je od Ligura. U 9.—7. stoljeću nastanjena od Umbra, a onda od Etruska, i nazvata »Felsina«, kasnije (oko 400. pr. Kr.) zaposjednuta od Boja, i nazvata »Bononia«. Već u 4. stolj. zauzeli su Galli svu dolinu rijeke Po, ali su malo zatim Rimljani zasjeli ondje (g. 189. pr. Kr.), pa je tada nastala »Bononia Romana«. Germani, koji su s juga prodirali, uništili su grad; a kad se oporavio, došao je pod vlast Ravenne. Ali ta nije dugo trajala, jer je Bologna sebi izvojštila samostalnost. Sudjelovala je i u borbama med Guelfima i Ghibellinima. U to se doba razvila u kulturnom pogledu, osobito za duge vladavine Ivana II. (1463.—1503.) do zamjerne visine. Kroz tri kasnija stoljeća, dok je Bologna stajala pod vlasti Rima, ukočio se sav njezin život. Tek ju je uzdrmala franceska revolucija (g. 1789.); ustala je iza toga dva puta (1831. i 1848.) protiv austrijske vlasti, ali bez uspjeha. Konačno god. 1852. pripojena je kraljevini Viktora Emanuela II. Bologna ima najstariju visoku školu u Evropi, koja joj je dala predikat »la dotta« (učena; »Bononia docet«). Navodno je u Bologni bila već u V. stoljeću visoka pravnička škola, koja se pretvorila u 13. stoljeću u sveučilište. Tamo su dolazili mladići iz svih italij. krajina; bilo ih je do 5000 a god. 1262. pače i 10.000, da slušaju pravne nauke. Središte je velike poljoprivredne krajine »la grassa« (masna). Velika je industrija tjestenina i kobasica: bolonješke »tagliatelle« i »tortellini« ili »cappelletti« (rezanci) pa onda »salami« i »mortadella« (mozgovnica) znameniti su produkti.

Drugo je naselje u Emiliji po broju žitelja F e r r a r a (120 tis. ž.). Po svoj je prilici bila u svom zametku ligurska sojenička naseobina do rijeke Po. Na početku 13. stoljeća po Kr. zauzela ju je kneževska porodica D' Este i zadržala u svojoj vlasti — malo ne neprekinuto — do god. 1598. Kroz ta 4. stoljeća knezovi su podupirali sve grane duševne kulture, pozivajući na svoj dvor najznamenitije italijanske pjesnike, učenjake, umjetnike i diplomate. Ondje je uživao gostoprinstvo Petrarca; knez Albert je osnovao

sveučilište (1388.—1393.); Nikola III. (1393.—1441.) povukao je u svoju rezidenciju humanista Guarinija; Ariosto pa i Tiziano uživali su milost Alfonsa I. (1505.—1531.), a Alfons II. bio je zaštitnik T. Tassa. U Ferrari je postojala posebna slikarska škola, iz koje su potekli brojni veliki umjetnici. Ondje se rodio i veliki reformator Girolamo Savonarola. Danas je Ferrara miran grad; njegove krasne građevine pričaju o davnoj njegovoj slavi.

Bit će da su Kelti osnovali grad P a r m u (danas 72.000 ž.), dok su boravili po Emiliji. Kao što su druga naselja po onoj zemlji postepeno osvojili Rimljani, tako se to dogodilo i Parmi (g. 183. pr. Kr.). Čini se, da je Julije Cezar ondje osnovao rimsku koloniju i dao joj ime »Julia«, a da joj onda Oktavijan nadodao atribut »Augusta«. Nu s vremenom je »Julia Augusta« propala, a sačuvalo se i dalje ime »Parma«. U staro doba bila je poznata po odličnoj vuni, koju su davale ovce, i po kućnom tkanju vunениh odjeća. U srednjem vijeku osvojena od Langobarda postala je vojvodstvom i važno naselje kao izlazna točka preko susjedne apeninske previje, koja otvara put u Tirensko primorje. Parma je dijelila sudbinu sve ostale sjeverne Italije i pripala je najprije Milanu (g. 1346.), a onda Crkvenoj državi (g. 1511.); tada ju je Papa Pavao III. proglasio kneževinom i poklonio svom prirodnom sinu Petru Luigiju Farneseu (g. 1545.). U vlasti te obitelji ostala je do god. 1731., kad je umro zadnji odvjetak, Antonio. Iza toga je prema političkim prilikama u Evropi prelazila iz vlasti jedne države u onu druge; njom je upravljala Španija, Austrija, Franceska, dok se konačno 18. ožujka 1860. nije priključila kraljevini Italiji.

Kod Parme je S a l s o m a g g i o r e (15.000 ž.) jedno od najposjećenijih lječilišta, gdje voda sadržaje broma i joda. Godimice dolaze tamo deseci tisuća gosti iz svih krajeva svijeta, da liječe reumatizam, bolesti disala i sl.

U rimsko je doba kao »Regium Lepidi« postojao današnji R e g g i o n e l l' Emilia (93.000 ž.). Knezovi Este držali su u svojoj vlasti taj grad sve do god. 1796. Tada su Francezi izvjesili na trgu zastavu slobode i proglasili Reggio republikom. Kad se ta državica spojila s Cispadanskom Republikom, Kongres je u tom gradu (27. prosinca 1826. do 9. siječnja 1827.) proglasio trobojnicu zeleno-bijelo-crvenu narodnom zastavom.

Osnovana od Rimljana god. 218. prije Kr. kao »Placentia«, nazvala se onda P i a c e n z a (64.000 ž.). Nakon propasti zap.

rim. carstva došla je pod vlast Langobarda. I Piacenza je, kao i drugi susjedni gradovi, imala teška vremena u srednjem, a i u novom vijeku. Napokon god. 1859. bude priključena kraljevini Viktora Emanuela II. Kao središte plovidbe na rijeci Po znatno se privredno podigla, a za trgovinu postali su važni njezini sajmovi (»fiere«), koji su se kasnije pretvorili u »fiere dei cambi« (sajmovi izmjene).

Modena (96.000 ž.) u ravnici između dva mala pritoka rijeke Po osnovana je od Etruska, dok su je kasnije zauzeli Galli, a onda kao »Mutina« bude rimskom kolonijom (god. 183. pr. Kr.). Kasnije (od g. 1288.) postade residencijom knezova Este. Modena je u industrijskom pogledu poznata radi svojih odličnih kobasičkih proizvoda (Coteghino i Zampone).

U niskoj ravnici, a samo 12 km daleko od Jadranskog mora smještena je Ravenna (81.000 ž.); miran je to grad, komu daju osobiti čar velike i slavne uspomene prošlosti, divotne crkve i samoća okolišne krajine. U davno doba Ravenna je počivala na mnogim otočićima u laguni, koja je bila nekad delta rijeke. Tokom su vremena naime rijeke nosile tamo mnogo mulja, koji se ondje staložio i tako ispunio sve lagune, da se sav kraj pretvorio u močvarno tlo. U srednjem je vijeku bila residencija istočnogotskih kraljeva, onda Egzarha, dok je Pipin Mali nije poklonio Papi (god. 754.). Kako Ravenna nije na obali, morali su je s morem spojiti konalom (Cortini). U Ravenni je pokopan Dante.

b. APENINSKI POLUOTOK. Sa istočnih pristranaka rimskih gora (Appennino romano) prema Jadranskom moru pruža se pokrajina MARCHE. Mnoge male ravnice protegle se med paralelnim povijarcima Appennina, a nadvisuju ih Sibilinske gore (Monti Sibillini). Kako je klima vrlo podesna radi blizine mora, na obali se reda kupalište do kupališta, to više, što je obala pokrivena sitnom pržinom. Bogatstvo krajine osnovano je isključivo na ratarstvu; gaje se žitarice, loza i maslina, dok po travnicima pase stoka. Po susjednom moru ribarenje je vrlo unosno. Pražitelji te zemlje bili su »Piceni«, koji su se dugo vremena sačuvali samostalnim, dok nijesu i njih Rimljani konačno podjarmili. Zemlja se s vremenom nazvala »Picenum Annonarium«, jer se odanle dopremalo žito na živežni ured (Annona) Rima. Kasnije je izmijenila ime u »Peptapolis Annonaria«, a onda u »Pentapolis Picena«. Negdje u XI. stoljeću osnovane su i druge Marche: »Marca Anconitana«,

»Marca Camerinese« i »Marca Fermana«; od njih se sačuvalo samo zajedničko ime »Marche« za cijelu onu krajinu. S vremenom su u tim pojedinim zemljama zavladaile plemenitaške obitelji, kao samostalni vladari, dok su u istinu bile zavisne od Rima. To je trajalo do polovine 14. stoljeća: god. 1354. budu priključene Papinskoj državi.

Iza Lida kod Venecije najudobnije kupalište na italijanskoj obali Jadrana Rimini (65.000 ž.); poznato je zbog divotna žala, koje je izgrađeno od vrlo sitna pijeska.

U pretpovijesno doba, a u eri mjedi bilo je žitelja oko današnjeg naselja Forlì (65.000 ž.), što dokazuju mnogi ostaci, koji su nađeni ondje. U rimsko se doba zvao »Forum Livii«, po imenu C. Livija Salinatora. Kao i druga naselja po Emiliji tako je i Forlì imao neprekidnih borba među samim domaćim obiteljima (Orgogliosi i Ordelafo), koje su se istrijebile. Papa, kao sudac u takvim prilikama, nametnuo je Forliju svoju vlast. To je trajalo sve, dok nije nadošla franceska okupacija, pa onda konstitucija Kraljevine Italije. Slikarstvo su u njem njegovali već u XII. stoljeću, te je kasnije stvorilo posebnu školu.

U susjedstvu je Riminija minijaturna republika SAN MARINO. Na 61 km² površine živi 15.000 ljudi, raspoređanih u tri naselja: Serravalle, Borgo Maggiore i San Marino (600 m). Sav se teritorij republike nalazi na pristrancima brijege Monte Titano, koji se u jednom od svojih triju vršaka ispinje do 726 m visine. San Marino je doduše najmanja republika na Zemlji, ali je i najstarija država u Evropi. Priča se, da ju je osnovao klesar Marin iz Raba u IV. stoljeću po Kr. za progoña kršćana u doba Dioklecijana. Činjenica je, da se ondje god. 885. naselila družba samostanaca, koju je Papa Urban VIII. priznao, i koja je od tada sačuvala svoju samostalnost. Egzekutivnu vlast vrše dva »Capitani reggenti«, kojima mandat traje pô godine. Kako mnogo domaćih, a još više stranih ljudi posjećuju taj politički kuriozitet, a i da se nagledaju okoline, izgradila je italijanska vlast (g. 1932.) električnu željezničku prugu (32 km) od Riminija do San Marina.

Uz Veneziju na sjeveru i Brindisi na jugu Ancona (89.000 ž.) je najvažnija italijanska luka na jadranskoj obali. Smještena amfiteatralno, ima najpodesniju luku u Italiji i zbog toga veoma živahnu. Priča se, da je osnovana oko god. 400. pr. Kr. od sira-

kuških Hellena. U doba rimske vlasti procvala je Ancona osobito od doba, kad joj je Trajan izgradio luku. Nakon propasti zap. rimskog carstva osnovala je savez od pet gradova »Pentapolis« (Pentapolis marittima: Fanó, Rimini, Pesaro, Senigallia), kojem je ona bila na čelu. U kršćansko doba bila je razorena (od Gota), a kad se kasnije oporavila, dospjela je pod vlast Pape (1532.). Iza toga je mijenjala gospodare: Franceze (1796.), Austrijance (1788.), ponovo Franceze (1805.), pak Papu (1815.), pod kojim je ostala do god. 1860. Tada je konačno italijanska vojska ušla u grad i priključila ga kraljevini Italiji. Luka Ancona znatno se širi i poboljšava. U kretanju trgovinske robe golema se većina odnosi na uvoz, a osobito na ugalj. Značajna je funkcija Ancone, što sakuplja robu za izmjenu, koju onda odnosi dalje. Osim toga ona je integratorska luka za ribarske luke u onom velikom dijelu jadranske obale.

U blizini Ancone malo je naselje Loreto (4500 ž.), kamo pobožni ljudi već od 14. stoljeća hodočaste. Priča se, da su anđeli, pred bojazni, da će Saraceni napadati na Nazaret (u Palestini), prenijeli kuću bl. Djevice odanle najprije na Trsat god. 1291., a onda (1294.) u neku lovorikovu šumu (Lauretum) kod Recanatija, a 1295. na sadašnje mjesto. Dok je u prijašnja vremena bilo i do 200.000 hodočasnika, danas ih tamo godimice polazi do 50.000.

Na jadranskoj obali ugodno je naselje Pesaro (45.000 ž.). Bio je cvatuća kolonija rimskoga imperija kao »Pisaurum«. Za renaissance znamenito bijaše naselje po svojim tvornicama majolike. Danas je Pesaro poznat po zbirci keramičkih predmeta, koja je najveća u Italiji.

Najcentralnija je krajina Poluotoka UMBRIA; kako je daleko od mora, relativno je žiteljstvo razmjerno malo: 75 duša na 1 četv. kilometru. Nema možda italijanske zemlje, koja bi se mogla natjecati s Umbrijom u čaru njene harmonične prirode i u različnosti ljepote, što joj sve podaje posebnu slikovitu draž. Klima je dosta umjerena, tako da uspijevaju žitarice, masline i krmne biljke. Rudarstvo je malo; nešto se malo kopa smeđeg uglja (kod Spoleta) i mramora. Industrija je sva koncentrirana u susjednom Termini, gdje joj daje motornu snagu »Cascata delle Marmore« (sl. 10.). S druge strane s Umbrijom se s obzirom na bogatstvo i finoću

umjetničkih građevina ne može mjeriti nijedna italijanska zemlja — izuzevši Toscanu. — Glavni je grad Umbrije Perugia (83 tis. ž.). Smještena je, gdje je osnovana još u predetrursko doba. To je naselje važno po preokretanju njegovih političkih prilika, što se često dešavalo. Kad su ga Etrusci osvojili — dosta kasno — bio je otuđen od svoje vlastite prirode, jer je svoj život započeo kao umbrijski grad. Etruska »Perusia« (pranaselje današnje Perugia) bila je granična tvrđava prema apeninskim previjama, preko kojih su bili ratoborni Galli. Poradi tog svog strategijskog položaja imala je Perugia posebne povlastice: nije bila kolonija, već jedan od 12 saveznih gradova Etrurije. Kad su je napokon Rimljani osvojili (g. 309. pr. Kr.), postade rimskim gradom. U srednjem vijeku bude doduše zauzeta od Istočnih Gota (g. 547. po Kr.), ali je sačuvala svoj romanski etnički karakter, koji nije više izgubila. U polovini srednjeg vijeka napokon postala je već potpuno italijanski grad. Onda se uredila kao Općina, te je sa svojom pučkom vojskom svladala otpor susjednih naselja i zavladała malo ne cijelom Umbrijom. Kad su se u srednjoj Italiji razvile stranke, Perugia je uvijek pristajala uz Guelfe i kao takva prihvatila protektorat — a nikako gospodstvo — Pape (god. 774. po Kr.). Tek je godina 1534. postala sastavinom Crkvene države i takva ostala do 1860., kad se priključila Italiji. U susjedstvu Perugia malo je naselje Assisi (10.000 žit.), rodno mjesto sv. Franje, osnivača franjevačkog reda.

U dolini rijeke Nera, nekadašnjeg jezera, smješten je Terni (50.000 ž.). Pritok je Nere Velino, koji tvori veličanstvene vodopade »Cascade delle Marmore«; visoki su 180 m, a padaju okomito u tri odsjeka: 20, 100 i 60 m (sl. 10.). — Velino je odvrirak tekućice, koja po dugoj dolini teče izmed umbrijskih i rimskih Appennina; on ulazi kod naselja Rieti u staru jezersku uvalu. u kojoj još danas ima nešto malo vode. Taloženjem rastopljena vapnenca (travertin), što ga nosi rijeka, dno se njezina korita povišuje; zbog toga je ravnica Rietija izložena poplavama. Tomu je zlu donekle doskočeno izgradnjom konala (jedan iz god. 272. pr. Kr., a dva god. 1422. odnosno 1546.). Terni je danas pretežno industrijski grad; u njemu su ljevaonice topova, čeličnih ploča, radionica jute, vapnenačkog karbura i t. d. Grb je grada »zmaj«, za koga priča kaže, da je svojim kužnim zadahom uništavao sve žitelje u susjedstvu. Tu je neman ubio mladić iz obitelji Cittadini. Značenje te legende jest: zmaj j malarija, a mladić oslobađa grad drenažom.

Od najviših apeninskih ispona pa sve do jadranske obale protekla se krajina ABRUZZI. U zoru povijesti nije to bila ni politička ni etnička jedinica. Ondje su u davnini nastavala razna plemena, koja su stajala pod utjecajem kulturnih Etruska i Campana. Rim je kasnije zavojštio na svu tu zemlju i u njoj izvršio, kao i drugdje, ujedinjenje svih plemena u jednu cjelinu. Danas su Abruzzesi oduševljeni patrioti i odlučni Italijani. Njih je bilo god. 1931.⁵⁶ 1,359.253, tako da su u cijeloj toj pokrajini u 20 godina porasli za 295.140 duša. Ali dva su kotara, u kojima se broj duša umanjio: u kotaru Aquili za 29.000, a u kotaru Campobasso,⁵⁷ koji se obično zove Molise, za 47.000. Težak život po onim razrovanim vapnenačkim isponima, gdje kišnica lako prodire u unutrašnjost zemlje, tako da biljke jedva uspijevaju, goni mnoge žitelje, da trajno napuste svoju rodnu grudu i da traže hrane po drugim zemljama. Ekonomija se po tim krajevima osniva na teženju tla. Pojas zamjenične kulture raširen je osobito po prigorju; ondje nema latifundija, već je kulturno tlo raskomadano; pored travnika gaji se osobito loza i maslina. Po primorju se ponajviše teže žitarice, a samo po najbližoj okolini većih naselja ima loze i maslina. Prostrani pašnjaci po višim isponima sačinjavaju osnovu regionalne ekonomije, jer je sjedištem stočarske industrije. Velika, kapitalistička industrija kasno se ondje razvijala do velike moći; Abruzzi naime tek su od nedavna uredili hidrauličke centrale; danas ih ima 54, koje produciraju energiju od 651 milijuna kWh. Antropska karakteristika Abruzzi jest, da su žitelji porazmješteni po naseljima srednje veličine. Veoma je malo malih općina sa manje od 500 žitelja, dok takve nasuprot nijesu rijetke po Alpama; pojedinih osamljenih kuća nađe se po koja tek ovdje ondje. S druge strane nema ni velikih naselja, jer ni oblici površja, a još manje dosta nerodno tlo nijesu mogli dopustiti, da se razviju emporija. Nijedno naselje nema više od 25.000 žitelja.

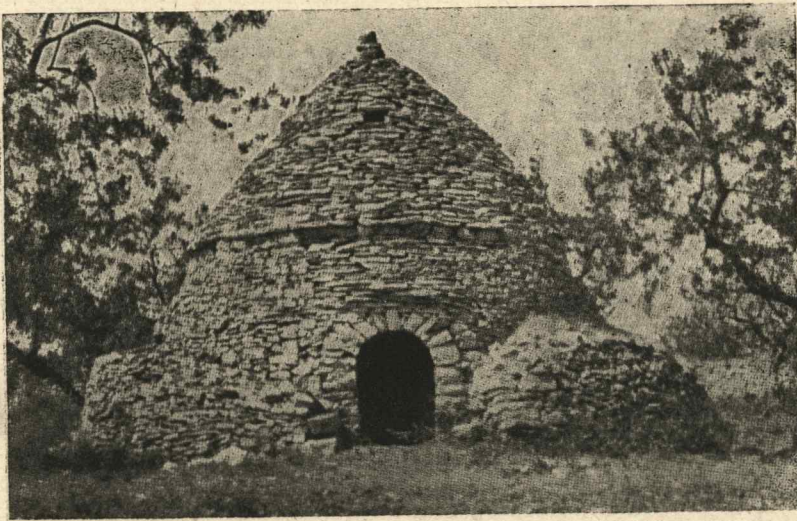
Glavno naselje u Abruzzima, Aquila (55.000 ž.), popelo se visoko na 721 m. U zametku je bila jedna od onih tvrđava, koje su sazidali izbjeglice susjednih naselja, uništenih od barbara na početku srednjega vijeka. Kako se žiteljstvo u toj tvrđi s vremenom umnožilo, a i materijalno podiglo, njemački je vladar

⁵⁶ Bez kotara Pescara, jer je kasnije priključen Abruzzima.

⁵⁷ Nije moguće utvrditi po Statist. Godišnjaku, da li se taj manjak odnosi i na Hrvate, koji ondje žive.

Fridrih II. dopustio, da se osnuje novo naselje »Aquila«, kamo su se doselili svi izbjeglice iz onih tvrđava. Bilo je to u XIII. stoljeću. Današnja je Aquila još i sad opkoljena srednjevjekovnim zidinama sa 7 vrata, koja se zatvaraju svake večeri. Krasan položaj i svjež zrak učinilo je Aquilu traženim ljetovalištem, a i ishodištem turista za uspon na Gran Sasso.

Krajna jugoistočna krajina, PUGLIA, sastavlja je od ostruge Gargano, od puljske ploče »Murge« i od poluotoka Salentinskoga.

Slika 45. Trullo (A. Steinitzer)

Ta pusta, a k tomu krševita zemlja nije nikad mogla da namami velike množine ljudi, da se nastane po njoj. Gustoća žitelja je prosječno 129 ljudi na 1 km²; ali se taj broj znatno mijenja od jednog kraja do drugog. Po unutrašnjosti (Foggia) ima ih samo 71, dok je primorje bolje nastanjeno: kotar Bari ima 185 na 1 km²; u prvom slučaju tlo je dosta nevoljno, dok je u drugom kultura intenzivna, jer je zemlja rodna. Ratarstvo puljsko u ostalom vrlo je »dinamično«, što je vezano na psiholgijski karakter žitelja. Puljizi, koji su prije bili pastiri, preokrenuli su se u 40 godina u ratare. Puljiz je više industrijalac nego ratar; on se ne drži nepomično davnih, tradicionalnih kultura; ako vidi, da mu ne će koristiti dotadašnje gajenje biljaka, on ih mijenja. Sve je takve izmjene izvršio svojim vlastitim sredstvima, a nije tražio — druga njegova zna-

čajka — nikad pomoći od državne vlasti. Tako se danas Puglia prikazuje kao zemlja, gdje obilno rodé loza, maslina i voćke.

Putujući iz Ancone željeznicom uvijek uz jadransku obalu a na jug prema Brindisiju, vide se već iz vagona po puljskoj ploči neke kamene zgradice, koje imaju krov u obliku stošca. Smještene su u maslinicima, a služe težacima (»contadini«) u doba poljskog rada kao privremeni, a često i kao stalni stanovi. Takav stan zovu »trullo« (sl. 45). Donji je dio valjkasta oblika, ima mala vrata, koja su po danu uvijek otvorena, da se vidi po unutrašnjosti stana, jer nema prozora. Stožasti je krov izgrađen od koncentrič-

Slika 46. Naselje Alberobello. (A. Steinitzer)

nih »prstena«, koji su sastavljeni od kamenih ploča. Na vrhu je krova oveća ploča, urešena križem ili kakvim drugim simbolom. Ploče nijesu među sobom povezane ni mortom ni kakvim cementom; samo je — katkada — donji dio stana namazan bijelim vapnom. Pločasti materijal dobiva se iz pločastih vapnenaca, od kojih je izgrađena sva ona krajina. Konstrukcija tih stanova odgovara dakle najstarijem načinu građenja kuća, dakle onom iz doba, kad se još nije poznavalo građenje na svodove. Vrijedno je istaknuti, da kuće i u naselju Alberobello imaju krov stožast, pa i sama crkva. Bit će da je to mjestance (nekih 9 tisuća žitelja) sačuvalo onaj način gradnje od davnine, jer je i danas daleko od ostalih kulturnih naselja. (Sl. 46).

Aglomeracija žitelja po ovčim središtima Puglie bit će da potječe iz davnijih — rimskih (?) — vremena, a možda tek iz srednjega vijeka. Mnogo je stranih naroda onuda prolazilo ili se ondje i nastanilo: barbara, Helena, Saracena (Arapa), Normana i drugih. Sve su te činjenice prisilile domaće, autohtono žiteljstvo, da se zgrne po naseljima, koja su opkoljena zidinama i zaštićena kulama; na taj se način puljiško žiteljstvo sakupilo u ovčim naseljima. Ono nije sastavljeno samo od intelektualaca i trgovaca, već u velikoj mjeri od ratara. Stalan boravak ratara po gradovima utječe toliko, da on nije odviše privržen svojoj grudi, to manje što mora da do svojih polja prevali i vrlo dug put bilo pješke bilo kolima. Sve mu to poskupljuje življenje, to više, što u svom težačkom poslu ne može upotrijebiti rad žene i djece — jer bi i nje morao povesti u polje. Posljedica je svih tih prilika, da se mnogi i mnogi težaci dali u najam i da rade po tuđim poljima za kukavnu nadnicu. Puljska ploča služi i kao pašnjak; ovce ondje pasu ljeti, otkud se u listopadu vraćaju u ravnicu, da prezime. Broj njihov koncem 16. stoljeća iznosio je $4\frac{1}{2}$ milijuna komada, a danas samo $\frac{1}{2}$ milijuna, jer su pašnjake pretvorili u žitna polja. Ako je Puglia pretežno ratarska, nije ni najmanje zaostala u industriji; naročito je razvijena industrija živeža: destilacija alkohola i proizvod likera, meljava žitarica i izrađivanje tjestenina. Električna industrija najviše se upotrebljuje za rasvjetu; tipografija ima u Pugli staru tradiciju; tekstilna je industrija također dosta razvijena — ali značajnu važnost ima ribarska industrija. Puljski ribari love ne samo pored svojih obala, već polaze i u Albaniju, u Helladu, u Tursku, na Kretu, pa u Egipat i Tunis; ta u samom kotaru Bari ima nekih 13.000 ribara. Lovinu voze na prodaju ponajviše u Napulj i Rim.

Na Salentinskom poluotoku, a u rodnom jadranskom primorju važno je naselje Brindisi (42.000 ž.). Njegovo nekadašnje grčko ime »Brentesion« potječe od (mesapijske) riječi »brunda« (jelen; rožić), što bi odgovaralo obliku luke, koja je slična rogovima. Preuđelavanjem konala postala je luka najboljim pristaništem Italije na Jadranu, i sposobnom, da primi velike brodove. Odanle je najpodesnija morska i avionska veza sa Helladom, Egipatom i Dodekanesom; ali važi najviše kao vojna luka. Prostran grad imao je hramova, forum, kazalište, amfiteatar, toplice, monumentalnih stupova zimskih vojarna za vojnike, arsenal — zbog

toga je med puljskim naseljima najbogatiji rimskim ostacima. Brindisi je »luka brzine«, i zaista od god. 1870. do Svjetskog rata bila je pristanište za polazak u Indiju; danas je važno središte za avionske linije i poradi svih tih prilika veliko je tuda kretanje putnika.

Na obali Tarantskog zaliva Helleni su osnovali oko god. 700. pr. Kr. grad *Taranto* (140.000 ž.) pod imenom »Taras«. Žitelji su gajili ratarstvo i ovčarstvo; a da ovce dobiju finu vunu, nosile su na sebi zaštitni pokrivač (»oves pellitae«). Kako je ondje nađeno odličnih »grimiznih« puževa (*Murex brandaris* i *trunculus*), ubrzo se tada razvilo tkanje i bojadisanje vune. Lončarskom robom Taranto kano da je opskrbljivalo čitavu Pugliu. Na taj način plovidba, trgovina, ribarstvo, ratarstvo i industrija podigli su bili »Taras« do najbogatije i najmoćnije naseobine u »Velikoj Helladi« (Magna Graecia). Danas je Taranto najvažnija ratna luka Italije iza Spezije.

Usred puljskog je primorja *Bari* (200.000 ž.). Priča se, da su ga osnovali Iliri, dok su ga kasnije Helleni helenizirali kao »Barion«, a Rimljani kao »Barium«. Med svim svetištima puljskim najveće poštovanje uživa ono Sv. Nikole u Bariju. Ne slave tog sveca samo Pugliesi, već tamo idu na poklon mnogi pobožni ljudi i iz drugih krajeva Poluotoka, sa Balkana i od druguda. U godinama normalnog života tamo dolaze deseci tisuća hodočasnika. Bari izvozi vina, ulja, mendula i smokava, a po ribarenju je jedno od najvažnijih lučkih naselja na Jadranu. U tvorničkoj industriji ističe se izrađivanje sapuna. — Bari je vrlo aktivna luka u Pugli poradi svojih uskih trgovačkih veza s Albanijom pa i s Istokom. Malo ne polovina italijansko-albanske trgovine usredotočena je u Bariju; odanle se izvozi jaja, riba, koža, vune, žitarica, drva, blaga.

Veliki »Istočni sajam« (Fiera di Levante), koji se ondje održaje svake godine (a danas?) odlično služi, da tom italijanskom gradu sve više privuče pozornost žitelja po istočnom pomorju evropskog Sredozemlja.

Usred velike puljske ravnice, a u podesnom prometnom položaju smjestila se *Foggia* (52.000 ž.), danas važan čvor željezničkih pruga prema Brindisiju, Napulju i Anconi. Na »Piazza Cavour« nalazi se vodoskok, koji sjeća na dovršeni vodovod Puglie (Acquedotto Pugliese). Izvor rijeke Sele ispod Mte. Cer-

vialto (1809 m) daje 4 do 5 m³ u 1 sekundi; odanle je voda provedena kroz tunel u duljini od 15 km, a onda uvedena u cijev, dugu 230 km; otuda se sekundarnim cijevima u duljini od 243 km vodi na sjeveroistok, a osobito na jugoistok, da se pitkom vodom opskrbe puljske pokrajine Foggia, Bari, Brindisi, Taranto i Lecce. Uračunavši duljine svih cijevi vodovoda, pa i onih po gradovima, duljina je njegova ukupna nekih 1000 km.

Specijalitet su Puglie t. zv. »fosse« (jame), kojih ima u Foggiji, pa i u drugim naseljima. To su udubine, koje su ispod razine trgova, a služe kao spremišta žitarica. Dok je gajenje žitarica bilo nekad neznatno, svaki je producent spremao taj rod u jami pred svojom kućom. S vremenom se gajenje raširilo, iskrsla je potreba, da se rod koncentrira; tamo su svi donosili i ondje spremali žito, tako da se time postigla jednolična cijena žita i za velike i za male producente. Taj postupak i danas traje, ali stoji pod kontrolom državne vlasti.

Na jugu Foggiji, a u naselju Venosa nađene su na putu do kolodvora Židovske katakombe, iskopane u vulkanskim pršincima Monte Vulture; u njima je napisa u hebrejskom, grčkom i latinskom jeziku. Židovi su ondje bili mnogobrojni u IV. i V. stoljeću po Kr.

Izmed Campanije na zapadu i Tarantskog zaliva na istoku protegla se LUCANIA, koja se do nedavna zvala Basilicata.⁵⁸ Izgrađena je ponajviše od paralelnih gorskih lanaca, koji su strmeniti i zbog toga teško prohodni. Ispuni su sastavljeni od dolomitnoga, vapnenačkog i glinenastog kamenja, pa su po tome mladoga postanka. Ta se pokrajina nalazi ponajviše po tercijarnom vanjskom pojasu Appennina, gdje je tlo puzavo; po njem je kiša izderala duboke brazde, koje su često ispunjene koturinama. Rijeke, koje nijesu regulirane, pretvorile su nekadašnju kulturu i gusto naseljenu zemlju u pustoš, gdje vlada malarija. Propalo je dobro stanje nekadašnje »Velike Hellade« (Magna Graecia) pa i njezini primorski gradovi Metapont i Heraclea. Od mnogo decenija to je jedina poveća krajina na apeninskom poluotoku, iz koje se ljudi u masama sele zbog žalosnih privrednih odnosa i pomanjkanja mogućnosti zarade. Lucania ima vrlo slabe prometne veze i vrlo zaostala u ratarstvu.

⁵⁸ Zitelji se i povrh izmijenjenog imena pokrajine zovu još i sad »Basilichi«.

Glavno naselje Lucanije, Potenza (25.000 ž.) potječe iz najdavnijih vremena, pa se ne zna pravo, otkuda to ime. Čini se, da su tamo dospjeli Piceni (oko god. 267. pr. Kr.) iz svoje pradomovine i obnovili ime svoga glavnog grada »Potentia Picena«. Kao što mnoga naselja po južnim krajevima Poluotoka, tako je i Potenza često mijenjala gospodare i u borbama stradavala. Potenza je bila med prvim gradovima, koji su podigli zastavu slobode god. 1799., a tim se patriotima pridružio i njihov biskup A. Serrao. God. 1806. postade glavnim mjestom nekadašnje Basilicate i kao takav počeo je voditi borbu protiv Bourbonških nametnika. Dne 18. kolovoza 1860. uspije mu iskorijeniti omraženu tuđinsku vlast, da se malo kasnije složi s ostalim italijanskim zemljama u jedinstvenu i slobodnu državu. Zanimljiv je običaj, koji vlada od nekoliko stoljeća, a sjeća na nevolju, pretrpljenu od strane Turaka: Na dan Sv. Gerarda, patrona grada, polazi procesija, u kojoj voze na kolima lađu; u lađi ima mnogo ljudi, obučenih u turska i crnačka odijela. Uz kip svēca zvone zvona, a s prozora i balkona bacaju cvijeće na procesiju.

Gorski masivi Sile i Aspromonta izgrađuju unutrašnjost CALABRIJE, dok su po nizinama raširene močvare. Cijeli taj kraj ima često nevoljne klimske odnose: još su do travnja pa i do svibnja visoki isponi pokriveni snijegom pored svega žarkog Sunca; u samom primorju može biti katkada dosta hladno ne samo zimi već i početkom proljeća. Što se etničke slike tiče, ona je bila jednostavna: davno je pleme Brutija nastavalo Calabriju. Rim je polaganom osvojio tu zemlju i romanizirao. Po primorju pak su se u staro doba naselili Helleni i osnovali mnogo kolonija; po cijelom jugu toliko ih je bilo, da su ga nazvali »Velikom Helladom« (Magna Graecia). Ta je Calabريا imala svoje svijetlo doba, dok je politički pripadala toj »Velikoj Helladi«. Tada je bilo po njoj cvatućih gradova: »Sybaris«, »Kroton«, »Lokris« i »Rhegion«. Kasnije je pod različitim vlastima nazadovala ekonomski, a kad su i potresi učestali, stradala je katastrofalno. Nije čudo, što se zbog svih tih nevolja bilo razvilo razbojništvo (»brigantaggio«); po njemu je Calabريا došla do žalosna glasa. Kalabrezi su naime vruće krvi i strastveni, a puno manje kulturni od drugih Italijana; samostalniji su i nezavisnijeg karaktera. Kako tlo nije dosta rodno, iseljavanje je bilo omjerno znatno; Kalabrezi su polazili ponajviše u Sjevernu Ameriku; tako je god. 1926. otišlo preko oceana preko 20.000 ljudi, dok je ta brojka spala god. 1930. na 7 900, a

god. 1939. na nešto preko 3000. Ali te iste godine od prijašnjih iseljenika povratilo se 7.370. Na povratku donijeli su sa sobom iz Sjeverne Amerike novaca i pokupovali zemlje od bogatuna. Na taj su način latifundija znatno umanjena, a vrijedni težaci marljivo sada obrađuju svoju zemljicu, koju su privredili krvavim žuljevima po tuđini. Ponajviše gaje masline; šuma njihova kod Gioja Tauro jedna je od najljepših u Appenninima.

Calabria je od svih krajeva u Evropi najviše labilna, tako da potresi ondje nijesu nikakva rijetkost; nema godine, da se ne bi pojavio po koji jak udarac. Nema sumnje, da je taj prirodni pojav utjecao na veličinu naselja. Po tirenskom primorju nalaze se mala ribarska naselja, dok po unutrašnjosti ima nekoliko povećih mjesta. Osobito je rodna dolina rijeke Crati gdje uspijevaju narandže, loza, duhan, opuncije, pamuk i dr.; ondje je smještena Cosenza (40.000 ž.). Opoljena je mnogim brežuljcima, na kojima su lijepe kuće. Često su potresi uništili to naselje, ali su ga žitelji neumorno opet izgradili. U Jonskom pomorju, a na povišokom isponu koči se Catanzaro (45.000 ž.) glavni grad Calabrije, usred lijepih šumica maslina. U tom kraju često ima malo radnika, jer su nadnice razmjerno male; oni vole seliti drugamo, da bolje zarade, nastaje dakle neko povremeno seljenje.

Od zaliva Gaetskoga do zaliva Policastro, a prema unutrašnjosti do sljemena Appennina protekla se pokrajina CAMPANIA. Ona zauzima vrlo rodnu i prijatnu ravnicu kampansku (»Pianura campana«), a uz nju zavalu beneventansku na sjeveroistoku, Cilentsko pobrđe na jugu, a Pontinske i Napoletanske otoke pred svojom obalom. Dok su u davno doba mnoga plemena po kampanijskim brdima živjeli posve odijeljeno, ona plemena, koja su nastavala primorje, došla su za rana u doticaj s Hellenima. Ti su ondje osnovali mnogo svojih kolonija, po kojima je tamo dospjela helenska kultura. U svim periodima povijesti Campanija je uvijek bila bogata prirodninama. Pokrivena je produktima, koje su vulkani izbacivali, pa je zbog toga rodna i nazvana »srećna«. Osobito su bili na glasu raž, od koje se pravila »alica« (vrlo davni preteča današnjih »maccherona«), pa onda žito, veoma cijenjeno, proso, zelenje; od vina su bila na glasu »falerno« i »massico«; odlično je bilo ulje, a krasne su tu cvale ruže. Iz davnih vremena potječe naselje u Campaniji Benevento, kasnije rimska polonija. U početku srednjeg vijeka bila je to langobardska kneževina,

dok je u 11. stoljeću dospjela pod vlast Pape; tako je ta nekadašnja državica bila uklopljena u kraljevini Napuljskoj (XV. st.), kojoj je napokon i pripala. Danas je to miran grad od 38.000 žitelja, koji proizvode odlične likere. Nekadašnji samostan Franjevac, glasovit po svojim učenim fratriba, pretvoren je u neku ubožnicu (gl. str. 257.).

Glavni grad nekadašnje kraljevine napuljske *Napulj* (ital. Napoli), ima 880.000 žit. (D. sl. 22.). Smješten je po sjevernoj drži napuljskog zaliva amfiteatralno po podancima i pristrancima nekoliko brežuljaka. Njegova divotna okolina, jedna je od najljepših na Zemlji: u pozadini Vezuv, pa veselo i bezbrižno ljudstvo čini Napulj tako zamamnim, da je zavladao izričaj: »veder Napoli e poi morir« (vidjeti Napulj pa onda umrijeti). Povijest Napulja seže u najdavnije doba. Podrijetla je helenskoga, kao što mu kazuje ime: Nea-polis (Novi-grad), dok je Palaia-polis (Stari-grad), osnovan u susjedstvu nešto prije. Odavle se širila helenska kultura po čitavoj onoj prostranoj okolini, a Rimljani su joj pogodovali u znak zahvalnosti, što im je Napulj kao vjerni saveznik pomagao u borbama protiv Pyrrha i Hannibala.

Na mijeni staroga i srednjeg vijeka Napulj je više puta stradao od tuđinskih provalnika: od Alariha (g. 410.), od Vandala (g. 456.), od Belizara (g. 537.), a od gotskoga kralja Totile čak porušen (g. 543.). U srednjem i novom vijeku izmijenio je Napulj različite gospodare: Gote, Bizantince, Pape, pa Hohenstaufovce, Aragonce, Bourbonce, dok se nije ujedinio s ostalom Italijom (21. listopada 1860.). Garibaldi, kad je iz Sicilije prešao na Poluotok, krenuo je prema Napulju. Dne 7. rujna otputio se iz Salerma na željezničku stanicu napuljsku i odanle je u triumfu ušao u grad. Vozeći se kočijom prošao je i mimo Veliku Stražu, gdje su mu i vojnici iskazali počast; sa prozora i balkona kuća, okićenih zastorima, bacali su na njega cvijeće i vijence. Na prozoru Prefekture zahvalio se narodu, koji se ondje sjatio, da vidi oslobodioca svoga. A — da ponovim tu dirljivu zgodu — Mariano d' Ayala pred cijelom tom golemom množinom ljudi zagrlio je Garibaldija i poljubio, uskliknuvši: »Ovaj ti poljubac daje pol milijuna Napoletanaca«.

Od dana oslobođenja Napulj se u privrednom pogledu zamjerno razvio; podigle se tvornice brodskih strojeva, lokomotiva, vagona, jute, živeža (makaroni), kemikalija, 40 tvornica konzerva, kožarnice, velike predionice pamuka. Željezna industrija smještena

je osobito po zapadnom susjedstvu. U Bagnoliju velike su talionice, koje prerađuju željezo sa otoka Elbe; u Pozzuoliju je ljevaonica topova i oklopnih ploča, a u Torre Annunziata još jedna talionica. Za pogon strojeva u tvornicama služi elektriciteta, koju daju vodene snage u Abruzzima, u Campaniji pa i na Sili (na Kalabrijskom poluotoku). Društvo »Società Meridionale di Elettività«, koje opskrbljuje strujom sve te tvornice, rasprostrlo je svoju mrežu po cijeloj nekadašnjoj kraljevini napuljskoj. Brežuljci Vomero, Posillipo i Capodimonte, na kojima je sazidan velik dio Napulja, sastavljeni su od žuta vulkanskog pršince; on se razvio od izbačena pepela iz flegresijskih vulkana ili iz podmorskih kratera, a pokriven je zamjениčno slojevima siva pepela i plovuča. Pilom ili sjekirom dade se lako izgraditi, i podao se od davnine kao materijal za građevine Napulja.

Po istočnom dijelu Napulja u predgrađu Sta. Lucia sačuvao se izgled grada iz starijeg doba: visoke kuće a uske ulice; od jedne kuće do suprotne vješaju stanari rublje da se suši (D. sl. 23.).

Luka N a p u l j najvažnija je na Tirenskoj obali. Njezina je funkcija dvostruka; ona je regionalna i industrijska; u isto vrijeme i »luka brzine« (porto di velocità), a po tom velikog pomicanja putnika.

Zaleđe Napulja obuhvata cijelu Campaniju, južni Lazio i Abruzzi i dio Lucanije i Puglie. U cijelosti ovo zaleđe, pod privrednim vidom, nije mnogo aktivno, al je gusto naseljeno. Okolica Napulja pretvorena je — na osnovi posebnih zakona — u prostran i vrlo aktivan pojas industrijski. Do 20.000 brodova uđe ovamo na godinu ili otud izlazi; ali nije vrlo znatno pomicanje robe: tek neka 2 milijuna tona, od čega se uvozi 1.8 milijuna, a izvozi samo 0.2 milijuna tona. Jedna se četvrtina uvoza odnosi na ugalj, naftu, drvo a i na žitarice. Napulj je luka, u koju dopiru 63 parobrodarske linije (od njih su 43 italijanske), tako da je tu vrlo znatno pomicanje putnika; tamo dolazi, odnosno odlazi godišnje nešto preko 1 milijun ljudi.

Na jugoistoku Vesuvu bio je koncem rimske republike Pompeji, cvatuće naselje s nekih 20.000 žitelja. Bit će da su ga Oski osnovali, ali su ga kasnije Helleni kolonizirali. Nakon VI. stoljeća pr. Pr. bio je u rukama Etruska sve do početka V. stoljeća. Tada su ga Samniti zauzeli i u svojoj vlasti zadržali, dok ga konačno (g. 290. pr. Kr.) nijesu Rimljani osvojili. Položen je bio

na prastaroj skrućenoj struji lave uz plovnu rijeku Sarnus, a ne daleko od mora. Kasniji prirodni procesi udaljili su i rijeku i more od grada. Sa naseljima u Campaniji tjerao je grad Pompeji veliku trgovinu pa je postepeno postao bogatim gradom. Kad je Rim zauzeo Napulj (god. 326. pr. Kr.), spojio ga je s Pompejima u jedan »municipium«. Povrh sve prevlasti rimske sačuvali su se ondje helenski običaji, pa i službena upotreba helenskoga jezika sve do carskoga (Konstantinova) doba. Napulj je bio grad učenosti; tamo su polazili mladi Rimljani, da uče retoriku, književnost i glazbu. U okolici su bogati Rimljani zidali svoje vile, da mogu u njima boraviti bez brige. Sve je to propalo 3. veljače god. 63. po Kr., kad je potres porušio sve zgrade; a kad je 24. kolovoza god. 79. po Kr. Vesuv provalio, njegova je lava posve pokrila sav onaj kraj. Već se od nekoliko decenija ondje iskapaju ostaci naselja; našlo se velikih umjetnina: kipova, mozaika, pa i mnogo kuća, hramova i dr.

U sjevernom kutu zaliva salernskoga nalazi se naselje istog imena: *Salerno*. O njem poblje na str. 258.

Na jugoistoku Napulju, a na obali zaliva Salerno smješten je *Amalfi*. U srednjem je vijeku bio slobodna republika, gdje je živjelo do 50.000 ljudi. Kao znatna trgovačka luka natjecao se s Pisom i Genovom; danas je samo udobno kupališno naselje od 4000 žitelja (D. sl. 24.).

Castellamare (di Stabia), živahna trgovačka luka od 30.000 žit., ima veliko brodogradilište. Pola sata daleko je nekadašnji kraljevski dvorac (sada Hôtel) »*Quisisana*«; nalazi se na mjestu, gdje je god. 1300. bila izgrađena kuća, u kojoj su stanovali kralj Ladislav i njegova sestra Ivana II., dok je u Napulju trajala kuga.

Na kraju poluotoka, koji s juga zatvara Napuljski zaliv, nalazi se naselje *Sorrento* (D. sl. 25), komu su dali nadimak »*la gentile*« (plemenit). Izgrađen je na visokoj i strmoj terasi od vulkanskog materijala među dubokim ždrijelima, a usred krasne prirode i divote panorame. Vrlo je krasna Zelena spilja. Sorrento je poznat na daleko po svojim odličnim prirodninama, naročito narandžama i limunima, orasima i izvrsnim vrstama vina. Specijaliteti su Sorrenta intarsio-predmeti u drvu i svilene radnje.

Na krajnom jugu nekadašnjih Pontinskih močvara, a u prekrasnom položaju na morskoj obali, bila je *Terracina*, traženo kupalište davnih Rimljana.

U srednjem je tirenskom pomorju Poluotoka pokrajina LAZIO. Protegao se u duljini od nekih 150—160 km, a u širini od 80—85 km. U sredini te zemlje ispinju se slikoviti Albanski bregovi, koji su vulkanskog podrijetla, a njihovi su krateri ispunjeni vodom: jezera Nemi i Albano. Najdulji lanac Subappennina (Monti Sabatini i Monti Cimini) izgrađen je od brda, koja su također kraterska, a u njima jezera (Bracciano, Vico, Bolsena). Pored tirenske obale izmed Livorna i Rima protegle se »maremme«, a na jugu njima »Paludi pontine« (sl. 11). Dok su to nekad bile močvarne ravnice, danas su bonificirane. Opsežniji okoliš Rima t. zv. »Campagna di Roma« (Rimska kampanja), koja obuhvata nekih 2000 km², bila je od prvih stoljeća poslije Krista posve pusta, danas je prostran pašnjak, gdje se gaje mnoga stada volova, bivola i ovaca. Izvor zarade je u Laziju stočarstvo, koje je poduprto od latifundijske privrede; iza toga slijedi ratarstvo (žito) i vinarstvo. Industrija daleko zaostaje za poljoprivredom. tek se može istaknuti fabrikacija papira, koja upotrebljuje vodenu snagu Nere pa nešto industrija stakla, drva, svile i dr. Lazio je pradomovina Latina, a bio je nekad naseljen kao današnja Campania. Latini su nekada dospjeli na Apeninski poluotok kao malen samostalan narod. Kakogod je moć Rima postajala veća i jača, tako je važnost Lazija u povijesti bivala sve manja: utapljala se u rimsku povijest. U kasnije rimsko doba kano da nestaje i imena Lazija; ali se krajina oko rijeke Volturna zove, kao i danas; pojam pak »Campania felix« (srećna Kampanja) obuhvatila je i daljno susjedstvo Rima. Veza s morem bila je za davni Rim jedan od glavnih faktora za njegovu svjetsku važnost. Zbog toga su izgradili velike lučke uređaje na ušću Tevera, a žal morski postade omiljelo boravište bogatih Rimljana, što dokazuju mnoge vile. Nasipavanjem Tevera obalna se linija tokom stoljeća znatno pomakla prema moru; obalu do preko nekadašnjih Pontinskih močvara prate visoke sipine (tumoletti).

Mjestimice se protegao širok pojas stabljika (macchia) pored obale. U »Ostia Scavi« znamenite su iskopine staroga lučkog grada, koji je danas udaljen 4½ km od ušća Tibera (Foce del Tevere); u »Marina di Ostia« novo je uređeno kupalište sadašnjih Rimljana.

Rim (ital. Roma, 1,180.000 ž.) je usred ravnice »Campagna di Roma«, koja se protekla od Sabinskih bregova do mora u duljini od 135 km, a u širini od 40 km; po njoj teče Tevere u vijugastom

koritu. Grad je raširen ponajviše na lijevom brijegu rijeke. Ravnica izmed Tevera i brežuljaka stari je »Campus Martius«, dok je na njima bio davni Rim sagrađen. Središte se samoga grada (Panteon) nalazi u visini od nekih 50 m, dok se oko njega ispinje sedam brežuljaka: Kvirinal, Viminal, Eskvilin, Celij, Vatikan, Pincij i Kapitol, koji je najmanji, ali u povijesti od njih najvažniji. Nekad je bio Rim metropola (Alma Mater) sredozemnoga kulturnog okružja i središte (caput mundi) staroga svijeta. Rim je nazvan već u staro doba »vječnim gradom«; bio je najprije glavni grad

Slika 47. Rim; trg sv. Petra (P. Jousset)

svjetske rimske države, kasnije Papinske vlasti, a od 1871. kraljevine Italije. Neuporedivo je tu bogatstvo umjetnina i građevina, kojih ima u gradu iz rimskoga, papinskog i italijanskog doba. Ime Rima sjeća nas na uzvišenu veličinu njegove prošlosti od tri tisuće godina. (Rim će za nekoliko mjeseci imati $1\frac{1}{2}$ milijuna žitelja).

Oko Rima, ali i po drugim italijanskim gradovima mnogo su rasprostranjene katakombe, grobnice iz starokršćanskog doba. Ime potječe od duboke doline kod Sv. Sebastijana, koja se zvala »Catacumba« ili »ad Catacumbas«, što bi možda značilo »kod klanca«, pa se postepeno taj naziv prenio na sva podzemna pokopališta.

Jedva je prošlo 13 godina, da je usred nekadašnjeg Rima obnovljena stara država: »VATIKANSKI GRAD«, ali u puno manjem opsegu. Vatikanski Grad ima površinu od 0.5 km², na kojoj stanuju 1044 duše (1. I. 1933.), od tih 367 ženskih. U njemu je danas stožer katoličkog svijeta, kojim upravlja Papa. Po Trgu Sv. Petra, ako i jest dio Grada, ipak drži red državno italijansko redarstvo (sl. 47.).

Prešavši iz Zavale Padske preko Appennina već nas kod Pistoje zapanjuje kulturna krajina TOSCANA. Svi pristranci, humovi i ravnice pokrivene su vrtovima i vilama. Vinogradi, maslinici, povrtnjaci, parkovi — sve se to zeleni, a med njima bjelaste gizdave kuće, tamne šepurine i čempresi, pa široke krošnje pinijske. Sve to odaje imućnost žitelja, ma da težaci rade teško i ustrajno.

Južna Toscana raznolična je krajina, gdje se mnogo rudovitih vapnenačkih trupina i eruptivnih glavica ispinje iz laporasta i glinenasta tla. U opće je ova zemlja rodna, i po njoj uspijeva žito, loza i maslina; samo je gdjegdje gola i to, gdje prevladava sadra (gips). Najjača se kultura razvila u Toscani; odanle je zahvatila u sjevernu Italiju. Italici, koji su sa istočnih Alpa dolazili na Poluotok, obišli su etruščansku kulturnu krajinu i pošli u srednju i južnu Italiju. Tek kasnije počevši od IV. (396 g.) stoljeća prije Kr. etrurska su naselja postepeno osvajana od Rimljana. Međutim su Kelti osvojili sjevernu Italiju i prodrli do Rima (Brenno 390. g. prije Kr.), ali su Rimljani napokon i njih upokorili. Od toga doba pa dalje kroz čitav srednji vijek nastaje osnovni preokret prirodne krajine u kulturnu i to najprije u nizini, a onda postepeno i po isponima. Najznačajniji takvi pojavi bili su: krčenje šume i pretvaranje tla u polja, livade i pašnjake, odvodnjavanje močvara, zagaćivanje rijeka.

Daleko od morske obale, a u prekrasnoj okolici pored brijega rijeke Arno smjestila se Firenze (335.000 ž.), glavno naselje Toscanne. Firenze potječe iz vrlo davnih vremena; grobovi naime, koji su tu nađeni, dokazuju, da je ondje postojalo naselje već 1000 godina prije Kr., dakle u predetrursko doba. Etrurski grad osnovan je tek neko 200 god. prije Kr. U vrlo je podesnom prometnom položaju: prema istoku vode ceste preko apeninskih previja, prema zapadu po dolini Arna otvoren joj je put do mora, a prema jugu u južnu Toscanu. Na tim se prirodnim činjenicama

osnivala važnost Firenza; već na početku 13. stoljeća bila je najvažnije naselje u srednjoj Italiji. Ono, što je Rim bio u davno doba, to je Firenze bio u srednjem vijeku do novoga doba: središtem privrednoga i duhovnoga života Italije. Odavle je poteklo stvaranje italijanskoga jezika i kulture; ovdje se rodio Dante Alighieri (1265.), ovdje je djelovao Giovanni Boccaccio, a treći firentinac Fr. Petrarca snažno je podupro razvitak humanizma; i radi svih tih činjenica nazvali su je »Atenom Italije«.

Deset km od mora na rijeci Arnu nalazi se miran grad Pisa (72.000 ž.). Kako je rijeka neprekidno na svom ušću taložila sitni materijal, obala je ondje postajala sve šira, a Pisa je bila sve udaljenija od morske obale. U početku je bila etrurska trgovačka luka, a kasnije rimska kolonija. Na početku 11. stoljeća zavladała je kao pomorska vlast u zapadnom Sredozemnom moru. Stupila je na čelo borbe protiv nevjernika: potukla je Saracene u Sardegniji, Siciliji i Tunisu, a sudjelovala je i križarskim vojnama. Do 13. stoljeća nije joj bilo premca med toskanskim gradovima. U borbi protiv Genove podlegla je g. 1284., i od tada je počela njezina zvijezda da tone, dok nije izgubila svoju samostalnost g. 1509.: zauzela ju je Firenze. Otada je Pisa dijelila sudbinu svoje nametnice, a kako je napokon od primorskog naselja postala posve kopneno, izgubila je i svoju pomorsku vlast. Značajan je kuriozitet »Zvonik« ili »Kosi Toranj«; vrh njegove osovine pomaknut je od okomice na horizontalnu osnovku za 4.3 m. (Sl. 48.)

Luka Livorno u sjevernom Tirenskom primorju prometna su vrata za cijelu Toscanu. Luka je malo ne sva vještački izgrađena, a u novije doba snabdjevena potrebnim spravama za prenošenje tereta. Promet robe iznosi i do 2 milijuna tona godišnje, a od toga 1½ milijuna uvoz, i to uglj, žito, fosfati, benzin i dr. Vrlo je korisna željeznička pruga »direttissima« Bologna-Firenze, jer je njom znatno olakšana veza unutrašnjosti s lukom. Bila je tu vladajuća porodica Medici, koja je u 16. i 17. stoleću otvorila vrata grada izbjeglicama iz razliĉnih zemalja: katolicima iz Engleske, Židovima i Arapima iz Španije i dr., i time postavila temelje današnjemu velikom Livornu. Moderan je to i živahan grad (125.000 ž.). U ranom srednjem vijeku bio je malo selo; tek god. 1577. na zapovijed Cosima de Medici, koji je htio osnovati izvoznu luku za Toscanu, bude započeto zidanje samog naselja i uređenje luke.

Slika 48. Pisa (kosi toranj). K. Hielscher

Od kupališta na tirenskoj obali najznamenitije je Viareggio (između Spezie i Livorna); elegantno je to naselje, gdje se sastaje međunarodno općinstvo visokih položaja.

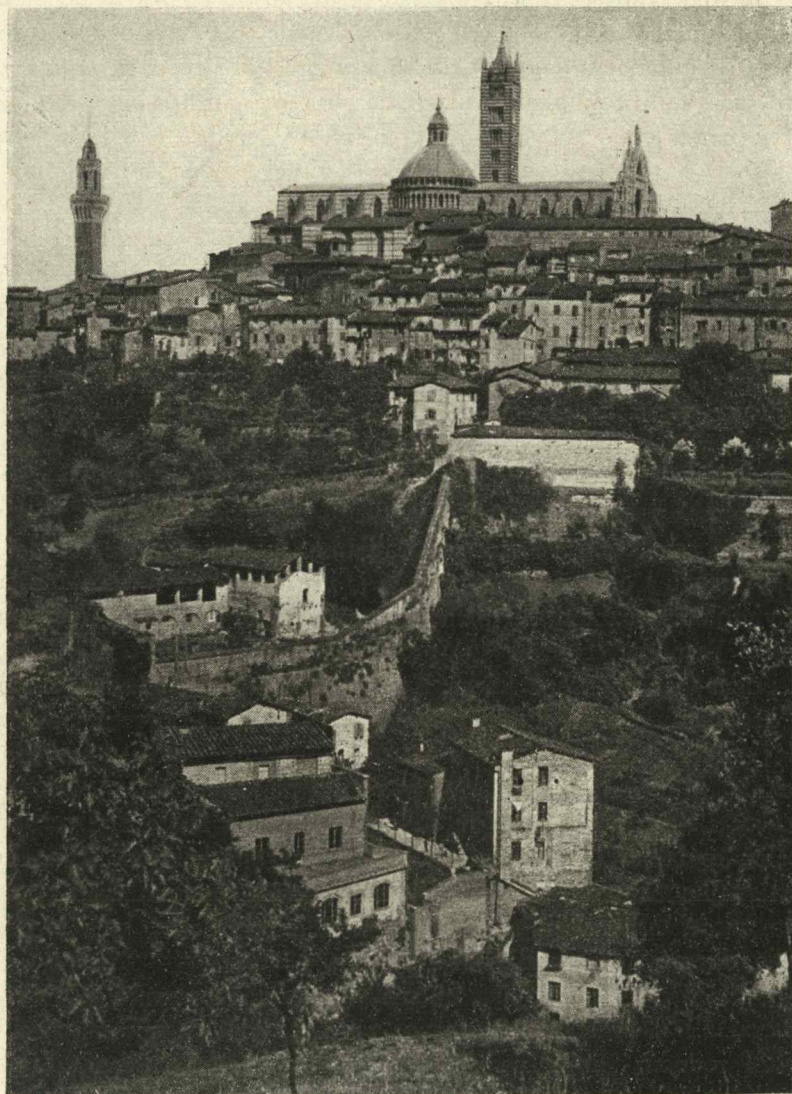
Na visini od 531 m malo je naselje Volterra (20.000 ž.), ali važno zbog starina. Prastari etrurski »Velhatri«, jedan od 12

Lucumonija, izmijenio je u rimsko doba ime u »Volaterrae«. Iz etruskog doba sačuvani su ostaci ciklopskih zidina, visokih do 12 m. Pronađeno je nekih 600 etrurskih pepeoničkih urna, dok je najstarije etrursko groblje propalo u susjedni ponor. Kuće su u Volterri izgrađene ponajviše od kamena »panchina« (ploča, klupa), koji se vadi u blizini. Glavno zanimanje žitelja je izradba malih kipova i umjetničkih predmeta od alabakra. Običan materijal potječe iz susjedstva, dok finiji alabaster dobivaju iz majdana kod nedaleke Castelline Marittime. Saline di Volterra. Sol je lećasto uklopljena u mladotercij. laporima, kao u Wieliczki. Njem se služi cijela Toscana.

Kako je na susjednom toskanskom otoku Elbi klima umjerenija i jednolična, rado polaze tamo Italijani s Poluotoka na ljetovanje. Elba je često mijenjala gospodare; poslije Rimljana zavladaše (u X. st.) Pisani, onda Genovezi, Lucchesi, Španija a god. 1814. predala je detroniziranom Napoleonu. Iza njegova odlaska Elba je ponovo došla u posjed Toscani (1815.) odnosno — kasnije — Italije. Glavno je naselje Portoferraio (= »željezovita luka«); u njemu su velike talionice (»alti forni«), koje prerađuju dnevno do 600 tona rudače. Vino i voće uspijevaju u odličnoj vrsti.

U Toscani, a na podanku Appennina danas je Pistoja (72.000 ž.) važan čvor željeznički i cestovni. Prvi put se to ime navodi u I. stoljeću prije Krista. U srednjem vijeku postepeno se općina razvijala, dok nije u XII. stoljeću dosegla najveću moć kao trgovačko i bankarsko središte. Njezini novčani zavodi bili su vječni zajmodavci krajeva Franceske i Engleske. Umjetnost se u Pistoji već u ranom srednjem vijeku počela gajiti, pa nije čudo, što je grad danas krcat umjetninama, da ga zovu »Piccola Firenze« (mala Firenze).

U davno doba bio je »Aretium«, današnji Arezzo (60.000 ž.) naseje umbrijsko. Otkako je postao etrurskom važnom stanicom, dospio je pod vlast Rima kao njegov vjerni saveznik. Smješten je u odličnom položaju, na okuci rijeke Arno, dok je njegovu sigurnost pojačavala močvarna okolina. Već u etrursko vrijeme bio je Arezzo rodno mjesto mnogih umjetnika; u rimsko doba pak svuda su »vasa arretina« širila slavu aretinske keramike. Rodni je grad mnogih znamenitih ljudi, za to izričaj »Aretini, cervelli fini« (Aretini su bistra mozga). Ondje su ugledali svjetlost svijeta

Slika 49. Siena (K. Hielscher)

Mecenas (8. pr. Kr.), Guido Aretino 900—1050.) osnivač našeg sistema kajda, Pietro Aretino († 1556.) genijalni, ali i razvikani satirički pjesnik, Petrarca, najveći lirik Italije i otac humanizma, Vasari (1511.—1574.) umjetnički biograf i dr.

U srcu Toscanе na tri brežuljka saziđana je Siena (49.000 ž.). (Sl. 49.) Bit će da je i to bila etrurska naseobina imenom »Sena«; mirno se razvijala, dok je Galli nijesu oplijenili u V. st. pr. Kr. Kad su je kasnije Rimljani zauzeli, car August je u nju smjestio vojničku koloniju i prozvao »Sena Julija«. U srednjem vijeku bila je glavna potpora gibelinske stranke i živjela stalno u neprijateljstvu s guelfskom Firenzom. Među njima se vodile krvave borbe tako da su Firentinci god. 1260. u jednoj bitci (4. rujna) izgubili 10.000 mrtvih i 15.000 zarobljenih. Međutim dva su golemā lika, jedan za drugim, vladala nad građanskim događajima. Sv. Katarina Sienska (1347.—1380.), koja je od Boga nosila mir među stranke, i Sv. Bernardin (1380.—1444.), koji je silnom svojom rječitosti propovijedao mir — i svetica i svetac su u svojim težnjama uspjeli, pa bilo i za kratko vrijeme. Gradu Sieni je onda dao lijep sjaj Enea Silvio Piccolomini, koji je (g. 1457.) zasjео na papinsko prijestolje kao Pio II. Kad se na početku novog vijeka njemački car Karlo V. upleo u italijanske poslove, zauzeo je najprije Firenzu a onda i Sienu, premda je i pristajala uz njega. Mržnja na vjerolomca uzbunila je Sienze; oni uz tajnu oružanu i novčanu pomoć Franceza (Henrik II.) protjerali su nametnike. Ali Karlo na poticaj firentinskoga kneza Kozima Medici, koji je silno žudio da zagospoduje Sienom, zavoјšti na grad da mu se osveti. Godine 1535. Siena se pokorila i tim se činom njezina povijest završila. Dok je Siena bila razvila veliki kulturni zamah od 13. do 15. stoljeća i isticala svoju sjajnu slikarsku školu, a imala do 100.000 žitelja, spala je s vremenom na običan pokrajinski grad. Ali se u posljednjim časovima svoga političkog života ponovo digla i to prva među toskanskim gradovima: prva je bila Siena, koja je odlučila da se pripoji kraljevini Italiji (g. 1859.).

Na sjeveroistoku Pisi nalazi se njezina suparnica Lucca (38.000 ž.) u prostranoj i ubavoj ravnici, koju su spretni žitelji učinili rodnom. Bit će da su i taj grad osnovali Etruščani. Živio je samostalnim životom, dok ga nijesu Rimljani učinili svojom kolonijom (g. 177. pr. Kr.). Bila je Lucca važan cestovni čvor i čvrsto naselje neposredno na granici nekadašnje Italije; pak je tako i ona kao i drugi gradovi osjetila nedaće od provala barbara. Ali kad se oporavila, Karolinzi su je učinili markgrofovijom, kojom su upravljali njihovi namjesnici, markgrofovi.⁶⁰ Međutim su

⁶⁰ Među njima se isticala Matilda (u 11. i 12. stoljeću) kao glavna pomoćnica Pape Grgura VII. u njegovoj borbi protiv cara Henrika IV.

se u Toscani iz zavisti razvile žive borbe između Guelfa i Ghibellina. A kako su se i Lucchesi upleli u te sporove, nastradali su u borbi, pak su se morali pokoriti svojoj suparnici Pisi, glavnoj zaštitnici Ghibellina. Lucca je tek godine 1370. iskupila svoju slobodu od njemačkog cara Karla IV. Od tada je kroz četiri stoljeća proboravila samostalno pod upravom neke oligarhije. Njezin je život u to vrijeme bio doduše miran, ali u privrednom pogledu žalostan; industrija je propadala, u prvom redu svilarstvo, koje je cvalo od godine 1300. Kad se napokon Napoleon počeo miješati u italijanske poslove, poklonio je Luccu kao »kneževinu« svojoj sestri Elizi. A kad je on pao (g. 1814.) tu je »kneževinu« dobila Bourbonška Marija Luiza po zaključku Bečkog kongresa. Sin njezin Lodovico prepustio je (g. 1847.) Luccu Austriji, dok napokon nije tom umiljatom gradu osvanula zora slobode: plebiscitom od 15. ožujka 1860. pristupila je u krilo svoje Italije.

LIGURIA je krajina, koja se rasprostrla oko Ligurskog zaliva od Nizze na zapadu do Spezije na istoku. Djelomice se dakle nalazi po Appenninima, djelomice po Alpama. Prema tome ona je u geologijskom pogledu dvostrana: na istku vladaju mlade, a na zapadu starije formacije. Kruna je prirodne ljepote Riviera. Strmo padaju gorski pristranci do mora, negdje goli drugdje pokriti vrtovima i seoskim kućama. Drage i klanci, pa široka dolinska dna raščlanjuju tu strmu obalu; u dnu draga ili na stepenicama — dokaz nekadašnje više razine mora — ima povećih naselja. Ali se med njima samo jedno razvilo do velegrada: Genova, a to zato, jer je odanle veoma pogodan prijelaz preko niske previje (Giovi 472 m) u Padsku ravnicu, u današnju industrijsku krajinu.

Gore, koje se ondje u Ligurskom primorju a u neznatnoj udaljenosti od mora ispinju strmenito do 1200 pa i do 1600 m, zaštićuju obalu od oštih sjevernih vjetrova. Otvorena prema jugu stoji pod potpunim utjecajem Sunca i mora, koje nije nikada hladnije od 12° C. Umjerena zima i toplo ljeto dopuštaju, da uspijevaju raznolike biljke južnjačke bujnosti: paome i agrumi. Po vrtovima je zastupana flora malo ne čitave Zemlje; ona se rascvate u rano proljeće, dok su krajine na sjeveru Alpama još pod debelim pokrovom snijega. Nigdje priroda nije nadarila Sredozemsko primorje toliko ljepotom kao Rivijeru; cijeli je niz naselja, koja služe ili kao lječilišta ili kao zabavišta. Alpsko i Apeninsko gorje na

svojem sastavku ispelo se kao barijera i u obliku luka zaokružuje Ligursko more. Dok se gorski pristranci na kopnenoj (unutrašnjoj) strani blagi, na primorskoj su strmeniti, pa nisu podesni za krupnije naseljavanje; tek se pojedine razasute kuće bjelasaju ovdje ondje, gdje ima nešto rodne zemlje. Suprotno toj nepovoljnoj gorskoj prirodi razvila se po samoj ligurskoj Rivijeri kulturna krajina.

Prvi je lučki emporij Italije, a najveća luka na Sredozemskom moru Genova (640.000 ž.). Na neuporedivom položaju — osobito kad je gledamo s mora — ispinje se po podancima gora u polukrugu (D. sl. 26). Genova je već u 5. stolj. pr. Kr. bila važna luka; Liguri su odanle podržavali trgovačke veze s Hellenima, Etruscima i Keltima. Ona je sačuvala svoju posvemašnju samostalnost do god. 200., kad je prihvatila rimski municipalni ustav. U 10. stoljeću oduprla se Saracenima i tako, zavládala čitavim Ligurskim primorjem. U srednjem vijeku najpogibelniji konkurenti bili su joj Pisa i Venezia; prvu je Genova nakon dvjestagodišnjih ratova slomila god. 1284., dok je borba s Venezijom prestala tek god. 1381. Genova je mnogo trpjela od domaćih stranačkih borba, koje su vodili među sobom Ghibellini (Doria, Spinola i dr.) i Guelfi (Grimaldi, Fieschi i dr.). Stari grad, u kom život najjače pulsira, sastavljen je od visokih kuća, međ kojima su mnoge ulice veoma uske, a i strme. Na istoku i jugoistoku novi je grad, širokih, a ravnih ulica. Genova je sjedište italijanske teške industrije, a ima tvornica živeža, papira, tekstilija, boja, kemikalija, ulja i dr. Genova je poznata zbog svojih veličanstvenih vrtova i parkova, a osobito zbog svog groblja, gdje su spomenici mrtvima krasne umotvorine. Divotne palače, koje su podignute tokom vremena, pa onda brojne umjetnine, kojih ima po privatnim i javnim zgradama, dadoše joj pridjevak »la superba« (ohola). Po svojem posebnom položaju Genova je posrednicom u prometu med suhozemskom sjevernom Italijom, pa i Švicarskom i dalekim stranim zemljama; zvu je »velika pomorska vrata«. Kako je obala ondje veoma uska, nije se Genova mogla raširiti po nizini, već se postepeno popela po gorskim pristrancima. U starom »donjem gradu« mnoge krasne palače uglednih bogatuna po tijesnim, a krivudastim ulicama živi su svjedoci, koliko se je ondje nagomilalo blaga tokom vijekova. Novi, »gornji grad« po pristrancima načičkan je vilama usred krasnih vrtova. Genova je bila već u srednjem vijeku važna trgo-

vačka luka, pa je kao takva s vremenom osnovala — poput Venecije — mnoge trgovačke podružnice ča i po obalama Crnog mora. Danas je Genova prva trg. luka Italije; u njoj je koncentriran pretežni dio trgovačke flote, koja raznosi toware u sve zemlje. Odanle je vrlo podesan prijelaz preko niskih previja u bogatu ravnicu padsku. »Passo di Giovi« visok je samo 457 m a »Passo di Turchino« 594 m.⁶¹ U ovo nekoliko zadnjih decenija luku su znatno proširili i snabdjeli potrebnim mehaničkim spravama za krcanje, iskrcavanje i prenošenje tovara. Glavna je karakteristika Genove, da je to luka pretežno uvozna; tako je god. 1939. iskrcano 6.5 milijuna tona robe, dok je ukrcano za plovidbu u strani svijet samo 1.3 milijuna tona. Uzrok je tomu nerazmjerju činjenica, da zaleđe Genove treba vrlo mnogo krutoga i tekućeg goriva, sirovina za industrije (pamuka, jute, koža i dr.), ali i hranivih sredstava (pšenice, kukuruza, uljna sjemenja), dakle robe, koja je teška i koja zauzima mnogo prostora. Nasuprot se iz Genove izvoze predmeti, koji su lagani, a malena voluma (svila, razne tkanine, ratarski proizvodi i sl.).

Odanle se prema zapadu stere Riviera di Ponente, poznata po cijelom svijetu poradi svoje čarobne ljepote i svoje umjerene klime. Po tom primorju ima mnogo industrijskih tvornica i brojnih naselja; tlo je pomno obrađeno, a u velike se ističu paome, agave i masline.

Na zapadnoj Rivijeri Savona (64.000 ž.) posebna je interesa za Piemonte, a donekle i za Lombardiju; ona je najspećijalnija ugljarska luka u Italiji. Spojena je sa zaleđem ne samo željeznicom, već i velikom »teleferikom« preko previje Altare (495 m); njezina 400 vagoneta prenose svakog sata 150 tona uglja.

Od Genove prema istoku protekla se Riviera di Levante, koja je radi svoje prirodne krasote jedna od najljepših krajeva na svijetu. Puna izmjena scenerija, slikovita priroda i krasno zelenilo maslinika, vrtovi bujni sredozemnom florom, gizdave vile i brojna naselja daju poseban život onoj prirodi.

Rapallo mali je trgovački grad na Rivieri di Levante (7500 ž.).

⁶¹ »Luke brzine« jesu one, koje se nalaze na krajnosti kontinenta, a daju mogućnost putnicima, da za dulji put iskoriste najveću brzinu, koju daju kopnena sredstva.

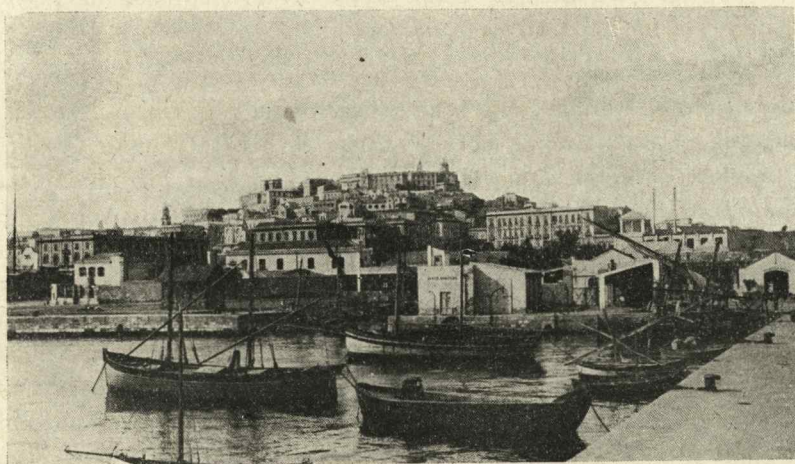
Na krajnom istočnom kraju Riviere di Levante izgrađena je *La Spezia* (58.000 ž.) u dnu zaliva, opkoljena šumovitim bregovima; dosta je znatno industrijsko središte. Najjača je ratna luka Italije, gdje je i veliki arsenal.

Po uskoj obali Rivijere reda se naselje do naselja, koja služe kao zimska lječilišta, ali i kao zabavišta: Mentone, Ventimiglia, Bordighera, Ospedaletto i San Remo (D. sl. 27) na »*Riviera di Ponente*«, pa onda Nervi, Santa Margherita, Rapallo i Sestri na »*Riviera di Levante*«.

c. SARDEGNA. Pretežna gorovitost, a k tome vruće i suho ljeto učinilo je Sardegnu zemljom pastira; ta po njoj ima do 2 milijuna ovaca i $\frac{1}{2}$ milijuna koza. Veći dio žitelja privredno zavisi od proizvoda sira, vune i mesa. Divotne hrastove šume nemilosrdno su u 19. stoljeću prorijedene, a redovno paljenje pašnjaka ne dopušta više, da se šuma ponovi. U ravnici Campidana i u rodnom pobrežju Sassarija (na sjeverozapadu) povrh stočarstva gaji se i ratarstvo. Ondje je od vajkada bila žitnica Sardegne; ali kako su metode obrađivanja tla još danas primitivne, rod žitarica ne dostaje za sve žiteljstvo. Voćke, grmovi indijske smokve i po gdjevoja palma u nizinama daju krajini u onoj vrućoj i suhoj klimi malo ne afrički karakter. Po dolinama, koje su zaštićene od hladna sjevernjaka (»maestrale«), uspijevaju narandže i citroni; po Campidanu oko Cagliarija na jugu raširena je vinova loza, a po brežuljcima su nasadi maslina. U granitnoj krajini na sjeveru ima dosta velikih kompleksa hrasta plutjaka; njihova se kora djelomice izvozi, a djelomice kod kuće prerađuje. Posebno je bogatstvo Sardegne — kako smo naveli — rudno blago, koga ima osobito u gorju Iglesiente.

Malarija, najraširenija bolest po otoku, vlada čitavu godinu ne samo pored obala, već i daleko po gorskim dolinama. Možda nekih 10% od svih sardenjskih žitelja trpi od te bolesti, osobito po nizinama. Državna vlast se pobrinula, da asanacijom umanji broj bolesnika, što joj je pošlo za rukom u obilnoj mjeri. Dok je na pr. oko god. 1887.—1889. prosječno umiralo u sjevernoj Sardegni 200 do 250 ljudi na 100.000, a u južnoj preko 250, oko god. 1915.—1917. spali su ti brojevi na 50—75 na sjeveru, a na 75 do 100 na jugu. Obranu od napadaja te bolesti državna vlast podupire time, što žiteljima prodaje kinina po veoma niskoj cijeni.

Glavno je naselje Sardeegne Cagliari (110.000 ž.). Prastara je to fenička kolonija, koju danas domaći ljudi zovu »Casteddu« (Kašteo). Spada u red najtoplijih a i najsuvljih gradova apeninskih krajeva; tek lagan vjetroć s mora oko 11 sati donosi nešto svježine. Industrija služi ponajviše za domaći konsum: tvornice živeža i čokolade, pa onda opekarne, cement i porcelan. Cagliari je najvažnija luka Sardegne, jer kroz nju prolazi polovina robe, koja se uvozi i izvozi. U blizini su dvije solane: jedna na istoku, a druga na zapadu samog naselja. Do njih su dvije velike bare, u

Slika 50. Cagliari (A. Steinitzer)

kojima su se kotili »anopheles«, uzročnici malarije. Bonificiranjem — ako i nije dovršeno posvema — mnogo se umanjio broj bolesnika. Cagliari je najvažnija luka Sardegne, ali nije prirodna već izgrađena. Razvitak Cagliarija vezan je na napredak u ratarstvu, ali i u rudarstvu. Taj napredak je siguran, a po tom Cagliari ima pred sobom lijepu budućnost. (Sl. 50.)

Drugo važno naselje na Sardegni jest Sassari (55.000 ž.). Njegovo današnje pučko ime u logudoreskom narječju izgovara se »Thatari«. Po svoj prilici je utemeljen u srednjem vijeku. Spominje se naime najranije tek u XII. stoljeću po Kr. Izgrađen je na vapnenačkom ravnom tlu u visini od 222 m, a nekih 12 km daleko od morske obale. Položaj tog naselja odredile su susjedne prirodne prilike. U doba feničko postojala je susjedna luka »Turris Libissonis« (današnji Porto Torres) na sjeverozapadu Sassariju, koja je

kasnije — osobito u carsko rimsko doba — bila i u trgovačkom i u upravnom pogledu veoma važna. Ali kako se u susjednom primorju malarija sve jače razvijala, stanovnici su odanle sve više bježali. Postepeno su se smjestili po nedalekoj unutrašnjosti, gdje nije vladala ta bolest, posebice po kraju, gdje je danas Sassari. Simpatičan i živahan grad opkoljen je brežuljcima, koji su lijepo kultivirani; tlo zasijano povrćem i zasađeno duhanom izmjenjuje se sa maslinicama i vinogradima. U novije doba sazidano je mnogo javnih zgrada, naročito za sveučilište i za bolnicu. Žiteljstvo je pretežno agrarno, tako da je industrija ograničena samo na prerađivanje duhana i na strojenje koža.

Malo je naselje na zapadnoj obali Sardegne Alghero. Zanimljivo je toliko, što se ondje smjestila u polovini 14. stoljeća naseobina Catalana; puk ondje i danas govori katalonski. Okolina je Alghera vrlo značajna i u arheologijskom i u prirodnom pogledu. U najbližem susjedstvu otkrivena je god. 1905. velika nekropola, sastavljena od 31 »ipogeja« (izgrađenih humaka), u kojima su spremali mrtvace. Uz nje su našli mnogo oružja, posuda, ornamenata na školjkama, pa i malih kamenih kipova. To je jasan dokaz, da je u Sardegni bilo ljudi i u davno pretpovjesno doba. U susjedstvu se dobro sačuvao i jedan »nuraghe«, kakvih ima na tisuće po ostalom otoku. Ne daleko, ali preko zaliva, na južnom rtu poluotočica Timitore otvara se ulaz u spilju »Nettuno«, koja je po svoj izgradnji posve slična našim spiljama u kršu. U najvećoj prostoriji, koja je duga 120 m, a široka i do 50 m, nalazi se jezero, duboko 9 m; obale su mu strmenite i do 20 m visoke. Golemi se stupovi ispinju iz vode, da podupru svod spilje, a fantastična su efekta, ako ih osvijetliš straga.

d. SICILIA je od najdavnijih vremena bila najnapučenija med svim apeninskim zemljama. U doba cara Augusta, dok je cijela Italija imala 6 milijuna žitelja, Sicilija ih je imala 1 milijun. Nakon općenog propadanja u ranom srednjem vijeku, Sicilija se pridigla brojčano u doba Arapa i Normana; Palermo je tada bio najveći grad u opsegu današnje Italije. Na početku novog vijeka (g. 1501.) imala je Sicilija 600.000 žitelja, na početku 17. stoljeća 1,180.000. Kad je pak pod pritiskom španjolske vlasti Sicilija stradala i privredno i socijalno, vrlo je bio slab porast žiteljstva; god. 1615. bilo je nekih 860.000 ljudi, koji su za 100 godina (god. 1714.) porasli samo na 923.000. Znatan porast žitelja iskazuju

Sicilija tek u 19. stoljeću; u drugoj polovini 18. vijeka (1770.) bilo je u Siciliji 1,300.000, dok je nakon stošestdeset godina dosegla (1936.) broj od neka 4 milijuna žitelja, tako da svakomu od njih pripada 0.64 hektara zemlje ili — po običajnom, ali neprirodnom računu — na jednom četvornom kilometru živi 155.6 žitelja. Raspored žitelja veoma je nejednak. Od žitelja najviše ih je po primorju, gdje je zarada veća i sigurnija nego po unutrašnjosti. Po unutrašnjosti ima manje povećih naselja, a i ta su smještena po položajima, koji su od davnijih vremena vrijedili kao obrambeni. Tako u pojasu izmed 50 i 300 m aps. visine ima razmjerno vrlo malo ljudi; ondje je naime tlo izgrađeno od strmih pristranaka ispona; po njima je naime vrlo teško gajiti kulturne biljke, pa zbog toga i ljudi ne mogu da borave trajno. Mnogo više ljudi žive izmed 300 i 800 m; taj je pojas karakteriziran po tom, što se ondje protegle visoravni; naselja su po njima oveća središta materijalne kulture ili turizma. Ta aglomeracija žitelja u oviskim naseljima po unutrašnjosti Sicilije vezana je na povijesne razloge obrane, ali je bez sumnje štetna po razvitak ratarske ekonomije. Sicilijsko tlo, ako i jest vrlo rodno i kultivirano, ipak ima golemih prostora obrađenoga tla, gdje nema ni jedne kuće, koja bi bila stalno nastanjena od ratara. Vrlo je malen broj žitelja, koji žive po raštrkanim domovima, što potpuno odgovara karakteru Italijana; oni vole društveni život. Nastojanjem državne vlasti izgrađena su nova seljačka naselja po nenastanjenim krajevima, da se time ratar približi sve više svojoj zemlji. Tako se na pr. u jugoistočnoj Siciliji prostire golema rodna krajina, vrlo slabo naseljena; državna vlast je odredila, da se ondje izgradi naselje, koje su nazvali »Mussolinia«. Što se tiče aglomeracije žitelja u naseljima, ona su se vrlo nejednako razvijala. Od god. 1871. do 1911. porastao je broj žitelja, koji stalno stanuju u malim naseljima ili u osamljenim kućama, dok od te godine dalje broj se umanjuje. Suprotno je dakako s velikim naseljima; broj se njihova žiteljstva povećava ne samo prirodnim putem, već mnogo i useljavanjem i to iz malih naselja. Dakle i u Siciliji se danas razvija isti proces kao i u mnogim drugim zemljama: žitelji sa sela bježe u gradove. Gomilanje seoskog žiteljstva u većim središtima daje im oznaku povećih težačkih sela, a ne možda pravih gradova, pa da imaju i više desetaka tisuća žitelja. Skromne seljačke kuće, sve jednolične, male su i samo prizemne.

Glavni je grad Sicilije P a l e r m o (417.000 ž.). Poradi svoje

blage klime i povoljna položaja na prostranom zalivu nazvan je »la felice« (t. j. città = srećan grad). (D. sl. 28.) Palermo je davna nasobina Feničana i osnovka njihove vlasti na Siciliji. Poslije je prešao u ruke Rimljana (g. 254. pr. Kr.), a Belizar ga je osvojio i podredio Bizantu. U takovu je položaju ostao do dolaska Arapa (g. 850.), koji su tamo uveli svoju, istočnjačku kulturu. Toliko su ga pak u privrednom pogledu podigli, da se natjecao sa Cordobom i Kairom. Zagospodovali su onda Normani (g. 1072.), a kad su Anjouvinci zavlada i cijelu zemlju upropastili, provalio je bijes žitelja god. 1282. (Sicilijska Večer) i poubijali sve Franceze. Pod knutom Bourbona pobunili su se Sicilijci tri puta (1820., 1848. i 1860.), dok konačno G. Garibaldi nije 27. svibnja 1860. prodro u Palermo i izvojštio kapitulaciju Bourbona (6. lipnja 1860.). Palermo je najaktivnija luka za promet robom i putnicima. Njezina je funkcija ne samo lokalna, već i regionalna; tamo prispijevaju brodovi od 31 linije, koje su preko polovine internacionalne. Kao po drugim italijanskim lukama, tako i u Palermu prevladava uvoz nad izvozom.

Na sjeveroistočnom krajnom šiljku Sicilije nalazi se Messina. Od potresa g. 1908. posvema uništena, ponovljena je izdašnom pripomoći državne vlasti, ali u mnogo većoj rasprostranjenosti. Kuće su danas niske i sigurne od potresa, jer su izgrađene od željezna betona i od vještačkog kamena. Zbog tih sigurnosnih mjera povećao se i broj žitelja na 200.000. Trgovina i industrija u živom su poletu: luka, jedna od najpodesnijih na Zemlji, važi kao treći prometni emporij Italije. Osnovana je u VIII. stoljeću od Hellena iz Kalkidike na mjestu, gdje je nekada bilo naselje Sikula, a nazvata je »Zankle« (srp) po srpastom obliku nasipa (muo), koji zatvara luku. Kad su kasnije (u V. st. po Kr.) Helleni zauzeli to naselje, onda ga je vođ njihov Anaksilas, koji je bio iz Messenije, nazvao »Messana«. U velikoj »šumi« agruma sakrivena, po svojem je položaju — iza Palerma — najvažnije naselje u Siciliji, jer je najveća izvozna luka kiselastog voća. Znatno je pristanište lađa, koje prolaze kroz tjesnac, a veliko je provozno mjesto za promet med kontinentom i otokom. (D. sl. 29.)

Na podancima Etne, a na obali Jonskog mora nalazi se Catania (Katanija; 250.000 ž.), kolonija Hellena. U brzo je procvatila, jer je njena okolina veoma rodna. Sva počiva naime na rastrošenoj lavi triju pretpovjesnih i šest povijesnih erupcija. Sav je grad Etne: njoj duguje svoj glas i svoju ljepotu, njoj duguje oko-

lina svoju rodnost (sl. 51.). Kao što i druga sicilijaska naselja, tako je pod ulica od lave, a od lave su i mnoge kuće. Catania je zaista i Catania pala (god. 396. pr. Kr.) pod vlast Kartažana. Ondje su kasnije Rimljani zasjeli, a onda Goti, dok je nije Belizar zauzeo

Slika 51. Catania; indijska smokva (C. W. Schmidt)

za Bizantijsku državu. Oplijenili su je Saraceni (g. 902.), a onda osvojili Normanni. Nakon drugih kasnijih nevolja procvala je pod vladom aragonskih kraljeva. Alfons I. osnovao je god. 1445. sveučilište, pa je Catania bila dugo vremena znanstvena metropola Sicilije. Ali kasnije prirodni pojavi, potresi i provale Etne sprije-

čili su, da se grad dalje razvije. U novije se doba znatno pridigla po sretnom položaju svoje luke; postala je po svojem trgovačkom prometu jedna od najvažnijih luka Italije. Catania ne zaostaje mnogo za Palermom, koliko se tiče prometa robom, dok je promet osobama daleko manji: u Palermo dolazi odnosno odlazi godišnje 135.000 do 160.000 putnika; u Cataniju nasuprot samo 2800 do 5300 ljudi.

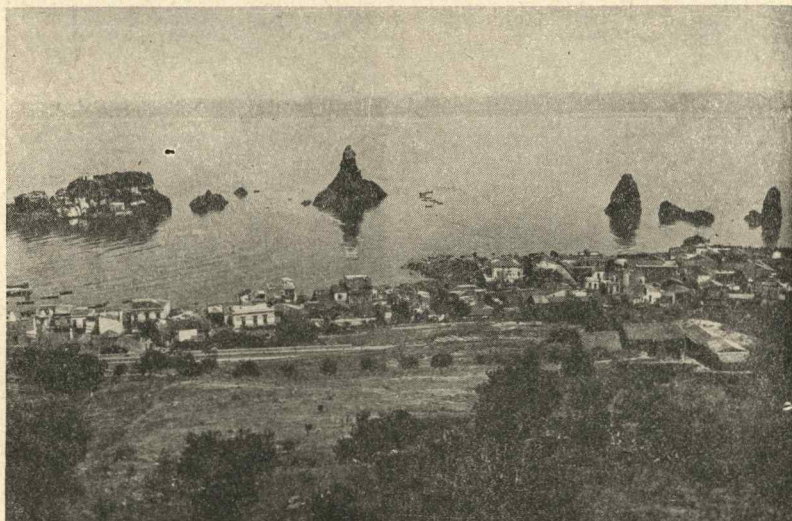
Na po puta izmed Messine i Catanije smještena je Taormina (3.500 ž.) u prekrasnu položaju, na prirodnoj terasi a nad zalivom s leđa joj se ispinje Monte Venere (884 m). Ona je nasljednica nekadašnjeg »Tauromenium«, koji su osnovali god. 396. pr. Kr. Sikuli kad su pobjegli iz vrlo stare helenske kolonije Naxosa na Siciliji. Iz onog davnog doba sačuvalo se mnogo ostataka velikih zgrada; med njima se osobito ističe helensko kazalište.

Iz Taormine putujući primorjem na jug stignemo u Acireale (37.000 ž.). U njegovu najbližem susjedstvu izvirili su iz mora mnogi bđovi »Faraglioni« ili »Ciklopsko kamenje« (gl. sl. 52.); ostaci su to povećih množina lave, koju je Etna izbacila u vrlo davno doba. Priča narodna drukčije tumači njihov postanak. Odisej, putujući po Sredozemnom moru, dospjeo je i na Siciliju. Ondje je (kod Etne) živio div Polifem, koji je imao samo jedno oko i to usred čela. Lijepo priča Homer kako je Odisej zabio užareni kolac u ono oko i oslijepio Polifema, pak brzo pobjegao. Bijesan div, da se osveti Odiseju, bacao je za njim kamenje, ne bi li ga ubio — ali bez uspjeha. To su kamenje oni bđovi. Cijela ta priča sjeća na davnu provalu Etne, koja je bacala i kamenja.

Malo ne usred Sicilije nalazi se Caltanissetta (50.000 ž.) na uzvisini od 580 m, a opkoljena od prostrana vijenca povišokih bregova. Grad je moderna izgleda, a važnim je središtem trgovine sa sumporom, koji se kopa u bližem i daljnom susjedstvu. O postanku imena tog naselja evo što priča pripovijeda: Misli se, da to naselje odgovara davnoj »Nissa«; ona je postojala na brdu, koji se kasnije nazvao »Gibil-Habib« (danas Gibilgabby). Prema tome su bili Arapi, koji su ondje gospodarili u srednjem vijeku; oni su joj stvorili ime, dodavši nazivu »Nissa« prefiks »Kalat« (= tvrđava; metatezom »Kalta«): Kaltanisa, a dem. Kaltamissetta.

Na krajnom zapadnom rtu Sicilije izgrađeno je naselje Marsala (62.000 ž.). Osnovali su ga Kartažani u IV. stoljeću pr. Kr. jer im je odanle bio put vrlo podesan od Afrike do ligur-

skih obala. Radi svoga takvog položaja cvala je Marsala i u doba Rimljana i u doba Saracena. Ti su — priča se — dali ime tom naselju; ono po nekima potječe od »Marsa Ali (luka Alije), a po drugima od »Mars-el-Allah« (luka Boga). Marsala je postala glasovita počevši od 18. stoljeća. Ondje je naime Englez John Woodhouse osnovao industriju vina, koja se postepeno razvila do svjetskoga glasa. Danas se iz svih vinograda po krajnom zapadu Sicilije izrađuje 350 do 400 tuića hektolitara, koji se šalju svakuda pod imenom »marsala«.

Slika 52. Faraglioni (po fotografiji)

Po helenskom pjesniku Pindaru »najljepše naselje smrtnika« jest Agrigento (33.000 ž.), 4 km daleko od južne obale Sicilije. Na njegovu mjestu bilo je prehistorijsko naselje na mijeni 3. i 2. tisućljeća pr. Kr.; po labirintskim kamenim spiljama našlo se mnogo lončarskih predmeta, kremenata i opsidijanskog oruđa. Novije naselje osnovano je od Hellena u VI. stoljeću pr. Kr. pod imenom »Akragas«. Kasnije su tu neko vrijeme vladali Kartažani, dok nije (oko god. 210. pr. Kr.) dospio pod vlast Rimljana, koji su ga prekrstili u »Agrigentum«. Današnji se grad nalazi na prostoru stare tvrđave Akragas, dok je površje starog naselja pretvoreno u polja. Na južnoj zidini a po terasi, koja je duga do 3 km, cijeli niz je golemih dorskih hramova i njihovih ruševina.

e. Od prilike 100 km na jugozapadu Sicilije ispinje se iz mora osamljeni otok PANTELLERIA (sl. 18.), pripadnik Italije.

U povijesno doba bit će da su Feničani kolonizirali taj otok u isto doba kad i Maltu, da konačno dopiše (217. g. pr. Kr.) pod vlast Rima. U srednjem vijeku zagospodovali su Arapi i od njih su se do danas sačuvala arapska topografijska imena. Sadašnje žiteljstvo potječe iz Sicilije, otkuda se ono doselilo u novije doba; govor je njegov naime pretežno sicilijski. Ljudi, njih do 9000, bave se osobito ribarstvom, a i ratarstvom: rozine, koje dobro rode, najvažniji je predmet izvoza. Glavno naselje, Pantelleria (6000 ž.) smješteno je na obali, koja je ponešto podesna za pristajanje manjih brodova; veći parobrodi moraju baciti sidro izvan luke, jer je dosta plitka. Državna vlast Italije osnovala je ondje pomorsku bazu za brodove i avijaciju.

2. Samo 130 km od Spezije preko mora ispeo se iz njega franceski otok CORSICA. Na njem ima doduše prosječno 33 čovjeka na 1 km²; ali je raspored veoma nepravilan, a ravna se po izvjesnim kulturnim krajinama. Najveća je gustoća u visinama od 400—800 m: 50 do 60 ljudi na 1 km²; ta se gustoća slaže naime sa donjom i gornjom međom pojasa, gdje uspijeva kesten. Taj je plod Korsikancima važno hranivo sredstvo, koje nadomještava kruh u nekim godišnjim dobama. U istočnom škrljavom gorju pak, gdje se cijela krajina pače zove »Castagniccia« (Kestenik), žiteljstvo je najgušće: 90 na 1 km², dok susjedna primorska ravnica, ako i jest kulturna, ima manje od 50 žitelja. Corsicanci su oholi, a zadojeni neukrotivim nagonom za slobodom; svoje su sporove rješavali krvnom osvetom.

Gostoprinstvo, poštenje i spremna pomoć strancima, osobito po unutrašnjosti otoka, za Corsicance je nešto posve razumljivo. Starinske privredne metode, pa oskudica u prometnim putovima ne dopuštaju, da se podigne blagostanje. Zloglasna krvna osveta (»vendetta«) kano da je nestala. Zločinci su bježali u »macchiju«, gdje su kao prezreni (»banditi«) kukavno životarili. Nestalo je i starokorsijsko naricanje za mrtvacem (»vocera«).

Žitelji govore dijalekt središnje Italije, dok je službeni jezik franceski.

Na Corsici ima 12 trgovačkih luka. Najvažnija je Bastia (38.000 ž.), izgrađena na istočnoj obali poluotoka, koji se pružio

prema sjeveru. U luku ulazi ili iz nje izlazi do 1500 brodova, koji su dopremili i otpremili 940.000 tona robe; ali je višak uvoza bio veći od izvoza. Grad ima čisto italijanski karakter, a po svom položaju, po svojoj strukturi i vanjštini svojih zgrada sjeća na primorska naselja u Liguriji. Simpatična je izgleda; visoke kuće opkoljuju Staru luku; svijetle moderne zgrade italijanskog tipa ispele se oko platana i paoma na domaku Nove luke, a kruna su svemu one nebrojene vile razasute po susjednim brdalcima. Zametak grada pada u god. 1380. Tada je otok bio u vlasti Genove; njezin delegat Leonello Lamellino, kad je preuzeo upravu otoka, izgradio je kulu, oko koje se s vremenom razvio novi grad, Bastia. Tijesni odnosi, koji su ga vezali sa Genovom, u velike su unaprijedili kulturne prilike po cijelom otoku pa i u Bastiji. Osobito u 18. stoljeću izgrađene su mnoge crkve, osnovane su bankarske institucije, pa i drugi kulturni zavodi (ubožnice, zalagaonice, škole Akademija znanosti i dr.). Važnost, koju je stekao grad Bastia, dala je povoda mnogo puta, da su ga podsjedali i stranci. Napokon god. 1764. ugovorom med Genovom i Franceskom, franceska je vojska zaposjela grad. Nije taj period dugo trajao. Žitelji, nezadovoljni tuđom vlasti, ustali su protiv nje pod vodstvom Paskvala Paolija, i zamolili pomoć od Engleza. Njihova je mornarica pod vodstvom Nelsona zauzela tvrđu god. 1794. Međutim pobjede, koje je tada izvojsčio Napoleon Bonaparte, uvjerile su Engleze, da će im biti najbolje, napuste li otok. Ali se u Bastiji dugo sačuvalo živa vrenje protiv Franceske; a god. 1798. njezini su građani gledali, kako pogiba domorodac Agostino Giafferi, vođa buntovnika, i kliče »Viva la Corsica, viva Paoli«. Osamdesetgodišnji starac bio je strijeljan 21. veljače 1798. Iza toga je Bastia dospjela kao i ostala Corsica pod suverenitet Franceske.

Na obali prekrasna zatona razvio se A j a c c i o (27.000 žit.), zimsko lječilište i ujedno glavni grad. Druga je to luka po važnosti, jer tamo dolazi godišnje samo 1100 brodova s ukupnom težinom robe od 810.000 tona. Po pripovijedanju kronista prvotno je to naselje bilo kod današnjega Castelvechio. Kako je taj imao nepovoljan položaj, Saraceni su ga u X. stoljeću lako zauzeli i porušili. Da se obrane od napadaja žitelji su po nagovoru upravitelja Banco-di-San-Giorgio sazidali tvrđavu. Obnovili su onda i samo naselje, a onda su pozvali ligurske obitelji, da se nastane u njemu, dok su samo izuzetno dopustili, da dođe koja druga sa Cor-

sice. Otada je važnost Ajaccia, najvećeg utvrđenog naselja na zapadnoj obali otoka, postajala sve veća. Osobito u 16. i 17. stoljeću podignute su mnoge zgrade i osnovane mnoge civilne i vjerske ustanove. Kad je otok bio god. 1723. politički podijeljen u dvije pokrajine, bude Ajaccio glavno sjedište u zapadnoj («Al di là dei monti»). A kad je Corsica gubila svoju samostalnost godine 1769., dne 15. kolovoza rodio se kao franceski državljani Napoleon Bonaparte.

Korsikanska obitelj Bonaparte potječe iz Toscan; odanle se odselila, dok su se borili med sobom Guelfi i Ghibellini. u Lunigianu, a odavle je — čini se — prešla na Corsicu. Napoleon je — na molbu svoje majke Leticije — proglasio Ajaccio glavnim gradom Corsice (god. 1811.). U prekrasnom je položaju na sjevernom rubu oširoka zaliva; pogled je zanimljiv prema unutrašnjosti kopna, gdje se ispelo visoko gorje i usred ljeta dugo vremena pokrito snijegom. Zaštićen je brdinama sa sjevera pa zbog toga ima ugodnu temperaturu, a — što je važnije — njezino je dnevno kolebanje manje nego na Rivijeri: zimi samo 6.4° C.

Nekih 10 do 15 km na jugu Corsici ispinje se iz mora italijanski otok Sardegna.

3. Britansko otočje MALTA ispelo se iz mora nekih 90 km na jugu Sicilije. Kad mu se približujemo otočić Gozo u vlažno se godišnje doba ističe svojim zelenilom bilja; Malta nasuprot se na prvi pogled prikazuje pustom i nerodnom. Ali prvi nevoljni utisak pretežno je prijevaran i neispravan; suhi zidovi naime, podignuti da brane kulture od bijesnih vjetrova, sakrivaju našim pogledima zelenilo, što ga marni žitelji brižno gaje i čuvaju.

Veći je dio tla otočja Malte neproduktivno tako da prirodo ne dostaje za prehranu žitelja. Kako pak sušno doba traje 5—6 mjeseci, ima malo vode; ono malo što je ima po dubokim bunarima, dovodi se u glavno naselje Valletta. Povrh svih tih neprilika žiteljstvo je dosta gusto: na 316 km² ima 220.000 duša. S jedne su strane veoma marljivi Maltežani znali učiniti tlo rodnim gnojidbom i navodnjavanjem, a s druge strane podizanjem zidova među pojedinim parcelama, da sačuvaju biljke od nepovoljna utjecaja jakih vjetrova. Najviše se bave sađenjem krumpira i gajenjem stoke i od tih dviju prirodnina izvoze nešto malo. Nasuprot moraju uvoziti žita, brašna, ulja, tkanina, kovina i dr. Svake godine pri-

staje ondje — u mirno doba — preko 2500 brodova, koji donose ili odnose malo ne 4 milijuna tona robe. (D. sl. 30.).

Od davnih odjevnih običaja sačuvao se na otočju samo oblik odjeće za ženske: la faldetta; to je neka vrst crne svilene mantije, nabrane ali i skrućene, omotane oko glave tako da daje ženskoj osobi nekaki strogi autoritet (sl. 53.).

Slika 53. Malta; la faldetta (E. Mauceri)

Maltežani su vatreni katolici pa su zbog toga svoje brojne crkve upravo sjajno opremili. Kako je jedna trećina zemljišta u posjedu svećenstva, a žiteljstvo mnogobrojno (713 na 1 km²), ono se za rana moralo seliti sa Malte u druge zemlje. Glavni grad Malteskih otoka, Valletta (25.000 ž.) na strmenitom je i kamenitom izbojku, koji se između dva mala zatona protegnuo u more u duljini od 1½ km. Sjedište je britanskoga guvernera i glavna luka britanske ratne sredozemske mornarice.

LITERATURA

koju sam upotrijebio pri izrađivanju ove knjige:

- G. Acerbo, L'olivicultura; »Nuova Antologia«, 1931, Fasc. 1433.
 N. Novelli, La risicoltura; — isto.
 N. Strampelli, La cerealicoltura; »Nuova Antologia«, 1931, fasc. 1434.
 G. Gorio, La sericoltura; — isto.
 V. Peglion, Le piante industriali; — isto.
 S. Incisa, La coltivazione e l'industria dell' olivo; »Le vie d' Italia«, Milano, 1934. (Etna).
 D. Guzzini, La fioricoltura in Italia; »Italia agricola«, Roma, 1931, fasc. 10.
 P. Jousset, L' Italie illustrée. Paris. (Larousse).
 K. Hielscher, Italien, Leipzig, 1932.
 H. Schmitthals, die Alpen, Berlin, 1926.
 A. Spühler, Meine Reise nach Italien, Leipzig, god.?
 E. Savini, Produzione lattiera; »L' Italia agricola«, Roma, 1934, fasc. 8.
 F. Virgilii, L' Italia agricola odierna; Milano, 1930.
 P. Ducati, Gli Etruschi; Roma, 1927.
 H. Bergman, L' Italie. Paris, 1923.
 U. Rellini, Le origini della civiltà italica; Roma, 1929.
 Bilder aus Italien, Düsseldorf, 1912.
 H. Goehertz, Die Häfen Italiens, Königsberg, 1937.
 C. W. Schmidt, Italien. Berlin, 1930.
 R. Blanchard, La Corse, Grenoble, 1930.
 L'Alpe; Rivista forestale italiana; Firenze, nekoliko posebnih brojeva.
 A. Hofmann, Das Land Italien und seine Geschichte. Stuttgart 1921.
 C. Weber, Appunti sulla distribuzione delle ferrovie in Italia; Roma, »Bollettino della Soc. Geogr. Ital.« 1933.
 L. Adamović, Italien; Berlin, 1930.
 G. Pullé, L' Italia Continentale; Firenze, 1925.
 — isti — L' Italia Peninsulare e Insulare; Firenze, 1926.
 W. Busse, der Kartoffelbau in Italien, Berlin, 1932.
 P. Luzzatto-Fegiz, Sulla struttura professionale della popolazione italiana, »Annali di Economia«. Padova, vol. 10, 1935.
 S. Valitutti, La grande industria in Italia. »Educazione fascista«. Anno XI, Firenze, 1933.
 Ferdinando di Savoia, La pesca nella storia e nella vita economica della Nazione. »Bollettino di pesca ecc.« Anno X. Roma, 1932.
 R. Forlani, La bonifica integrale in Italia. Torino, 1931.
 A. de Mori, Le piccole industrie rurali; Roma, 1930.

- J. Reinwald, *Italien*. Berlin, 1935.
- A. Albitreccia, *La Corse*. Paris, 1933.
- F. Eredia, *I venti in Italia*. Roma, 1909.
- A. Steinitzer, *Die vergessene Insel: Sardinien und die Sarden*. Gotha, 1924.
- M. W. van de Welde, *La Marina mercantile Italiana*; Milano, 1933.
- A. Marescalchi e L. Visintin, *Atlante agricolo dell' Italia fascista*; Novara, 1928.
- G. Crestani, *Climatologia*; Torino, 1931.
- A. Serpieri, *Bonifica integrale e colonizzazione*. »Nuova Antologia«, Roma, 1932, fasc. 1436.
- G. Briganti, *L'ortifruitticoltura e l'agrumicoltura*; — isto.
- E. Knorz, *Studien über die Regenverhältnisse Italiens*; Wetzlar, 1918.
- Annuario dell'industria mineraria per l'anno 1932*. Roma.
- V. Peglion, *Le nostre piante industriali*; Bologna, 1919.
- G. Pinza, *Storia delle Civiltà antiche d' Italia*; Milano, 1923.
- L. Ravel, *La Corse*; Paris, 1911.
- W. Schneefuss, *Italienische Geschichte*; Berlin, 1927.
- O. Maull, *Länderkunde von Südeuropa*; Wien, 1929.
- G. Greim, *Italien*; Breslau, 1926.
- C. Manetti, *Geografia zootechnica italiana*; Catania, 1925.
- A. Hahne, *Die Verkehrsgeographie Italiens*; Königsberg, 1930.
- R. Morandi, *Storia della grande industria italiana*; Bari, 1931.
- A. Cossu, *Sardegna e Corsica*. Torino, 1932.
- E. Mauceri, *Sicilia e Malta*. Torino, 1928.
- P. Gribaudo, *L'Italia*. Torino, 1935.
- Annuaire Statistique de la Franc 1935*. Paris, 1936.
- W. Deecke, *Italien*. Berlin, 1898.
- R. Paribeni, *Malta*. Bergamo, 1930.
- A. Morie a., *L'Italia; caratteri generali*. Milano, 1936.
- G. Ferrara, *La distribuzione geografica della »Neve«; »La metereologia pratica«; Montecassino, 1923.*
- D. Scaramuzzi, *Frutticoltura italiana*; Piacenza, 1929.
- E. Scheu, *Sardinien*. Leipzig, 1923.
- R. Almagià, *Lo sviluppo economico dell' Italia*. Napoli, 1928.
- Annuario statistico italiano; anni 1935 — 1942. Roma, 1935. — 1942.*
- A. Ambrosi-R., *Géographie physique de la Corse*. Paris, 1929.
- F. Eredia, *Le precipitazioni atmosferiche in Italia 1921—1930*. Roma, 1934.
- G. Roster, *Climatologia dell' Italia*. Torino, 1909.
- F. Eredia, *La temperatura in Italia*. Roma, 1912.

Italia forestale (više članaka). Firenze, I. sv., 1926.

A. Steinitzer, Aus dem unbekannten Italien; 3 sveske, München, 1910—1921.

Touring Club Italiano, 18 svezaka; Milano, novija izdanja.

Statistique de forces motrices en 1931. Paris, 1936.

Statistique agricole annuelle 1935. Paris, 1936.

J. Sion, L' Italie, U zbirci »Géographie univeselle«, tome VIII: Péninsules méditerranéennes — Paris, 1931.

F. Girolami-Cortona, Géographie générale de la Corse. Bastia, 1914.

F. Isnardi, La Corsica. Roma, 1942.

H. Kanter, Italien. U zbirci F. Klutea, a u odsjeku: »Südost- und Südeuropa«. Potsdam, 1931.

Malta, Supplement to »Great Britain and the East«. Malta, 1937.

Malta, Annual Report of the working of the Departement of Agriculture during 1936—37. Malta, 1938.

Census of the Maltese Islands taken on Sunday, 26th April 1931. Malta, 1932.

Malta, Report on the Departement of Fisheries for 1936—37. Malta, 1937.

Blue book of the Malta Gouvernement. Malta, 1938.

J. Gatt Rutter, Illustrated Guide to Malta and Gozo. Valletta, 1937.

Nekoliko novijih privrednih izvještaja nije bilo moguće dobiti.

K A Z A L O

	Strana
Predgovor	3
JUŽNA EVROPA	5
Opći pregled	5
APENINSKE ZEMLJE	8
Njihovi prirodne sastavine	8
PRIRODNI ODNOSI	9
A. More oko apeninskih zemalja	9
B. Geologijska povijest apeninskih zemalja	11
C. Oblici površja	16
I. Padska zaval a	16
II. Alpski pristranci Zavale	18
III. Apeninski poluotok	25
IV. Sardegna i Corsica	50
V. Sicilia	55
VI. Otoci oko Sicilije	58
VII. Malta	60
VIII. Pantelleria	61
IX. Appennini	61
D. Klima	62
I. Padsko-venetska zaval a	63
II. Apeninski poluotok	66
III. Corsica	71
IV. Sardegna ,	78
V. Sicilia	81
VI. Otočje Malta	82
VII. Otoci oko Sicilije i Malte	83
E. Prirodna produkcija	83
1. Produktivno tlo	83
2. Šumska stabla	84
Pristranci Alpa	85
Ravnica Papa	87
Poluotok	88
Sicilia	95
Sardegna	96
Corsica ,	97
Malta ,	99

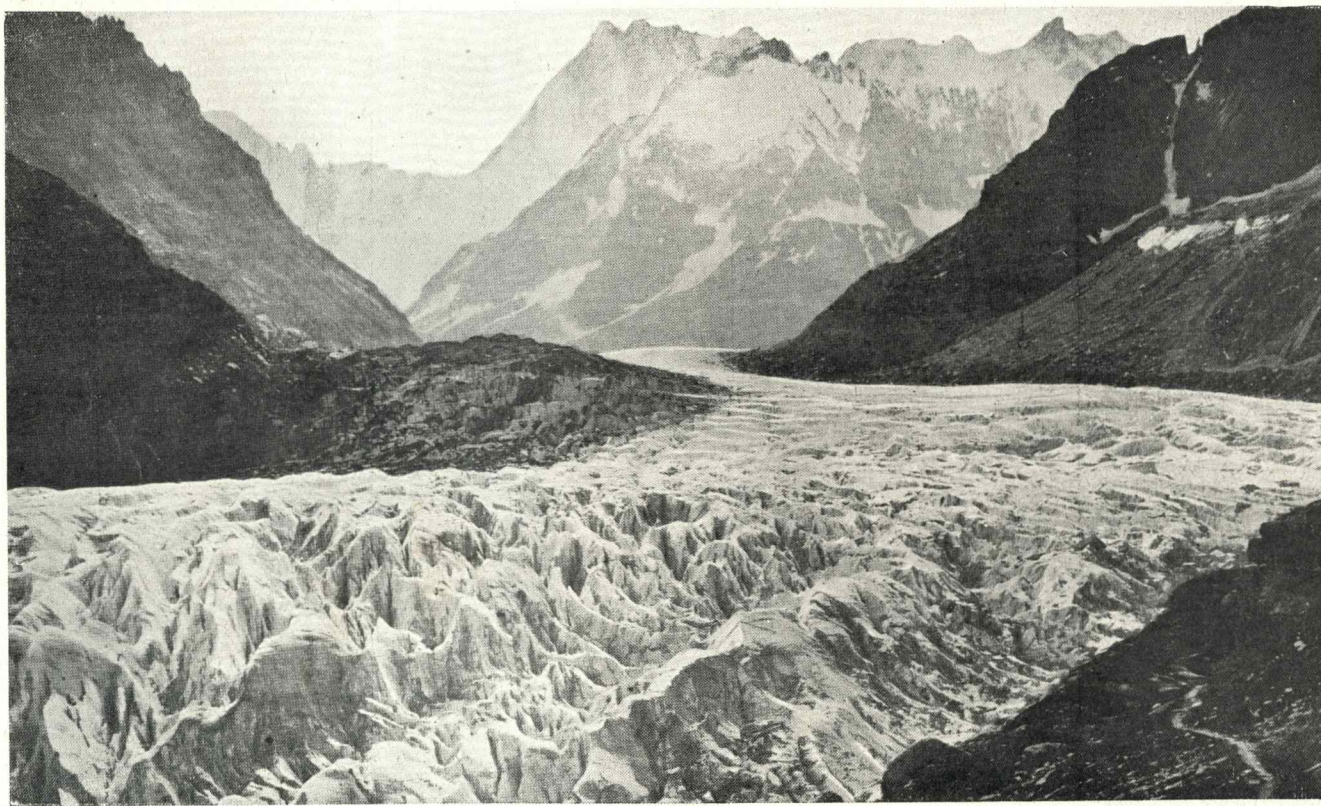
3. Sredozemska crnogorica	99
4. Macchia,	101
5. Ratarske biljke,	109
a. Žitarice	115
b. Voćke	121
c. Povrće	130
d. Cvijeće,	132
e. Industrijske biljke	132
F. Kopnen korisne životinje	135
a. Stočarstvo	135
b. Perad, pčele i svilci	143
G. Morski organizmi	143
Ribarstvo	143
Korali i spužve	146
H. Rudarstvo,	147
PRIVREDNI ODNOSI	153
1. Industrija	156
a. Motorna snaga	157
b. Različne industrije	161
2. Obrti,	170
3. Prometni odnosi	176
a. Ceste,	176
b. Željeznice	179
c. Brodarstvo po moru	185
d. Brodarstvo po rijekama	188
e. Zrakoplovstvo	189
f. Pošta, telefon, radiotelefon, telegrafija i radiofonija	191
4. Odnosi trgovine	194
5. Trgovinska bilanca	198
ŽITELJSTVO,	200
A. Pradavno žiteljstvo	200
B. Današnji narodi	210
C. Broj žitelja	214
D. Gustoća žitelja	214
E. Položaj naselja	219
F. Zvanje žitelja	222
G. Vjeroispovijesti	222
H. Narodna prosvjeta	223
I. Analfabetizam	224
L. Iseljavanje	226
M. Unutrašnja seoba	228
N. Politička povijest	230
A. Države po Zavali	231
B. Države po Poluotoku	244

	Strana
C. Apeninski otoci	261
D. Ujedinjenje apeninske Italije	267
Italijanski Jug	271
Fašistička Italija	272
E. Osnivanje italijanskog kolonijalnog carstva	275
F. Upravna razdioba i važnija naselja	276
1. Apeninska Italija	276
a. Zavala	277
b. Poluotok	288
c. Sardegna	314
d. Sicilia	316
e. Pantelleria	322
2. Corsica ,	322
3. Malta ,	325

ISPRAVCI

str.	redak	u mjesto	ispravi u
53	16 odzg.	sedimentu	sedimentnu
61	17 „	Apennini	Appennini
81	2 „	Sicilija	Sicilia
82	8 odzd.	Kmé	km²
127	9 odzg.	po	pola
„	14 odzd.	drvo	stablo
159	13 odzg.	po...	po lijevoj
164	12 odzd.	Zavali	ZAVALI
185	19 odzg.	Sicilija	Sicilia
189	17 „	Italija	apeninska Italija
„	10 odzd.	Venezija	Venezia
199	2 odzd.	njenom	njenu
204	2 „	nihale	nizale
216	2 odzg.	gdjgod	gdjegod
230	10 odzd.	loznatog	poznatog
267	15 „	i	i u žitelja
269	1 odzg.	prijatelja	prijestolja
276	8 odzd.	i.	i
293	7 odzg.	Puglia...	(čit. Pulja)
302	18 „	258	259

Dobrohotni čitalac moći će sam ispraviti manje tiskarske pogreške.

1. Mer de glace (P. Jousset)

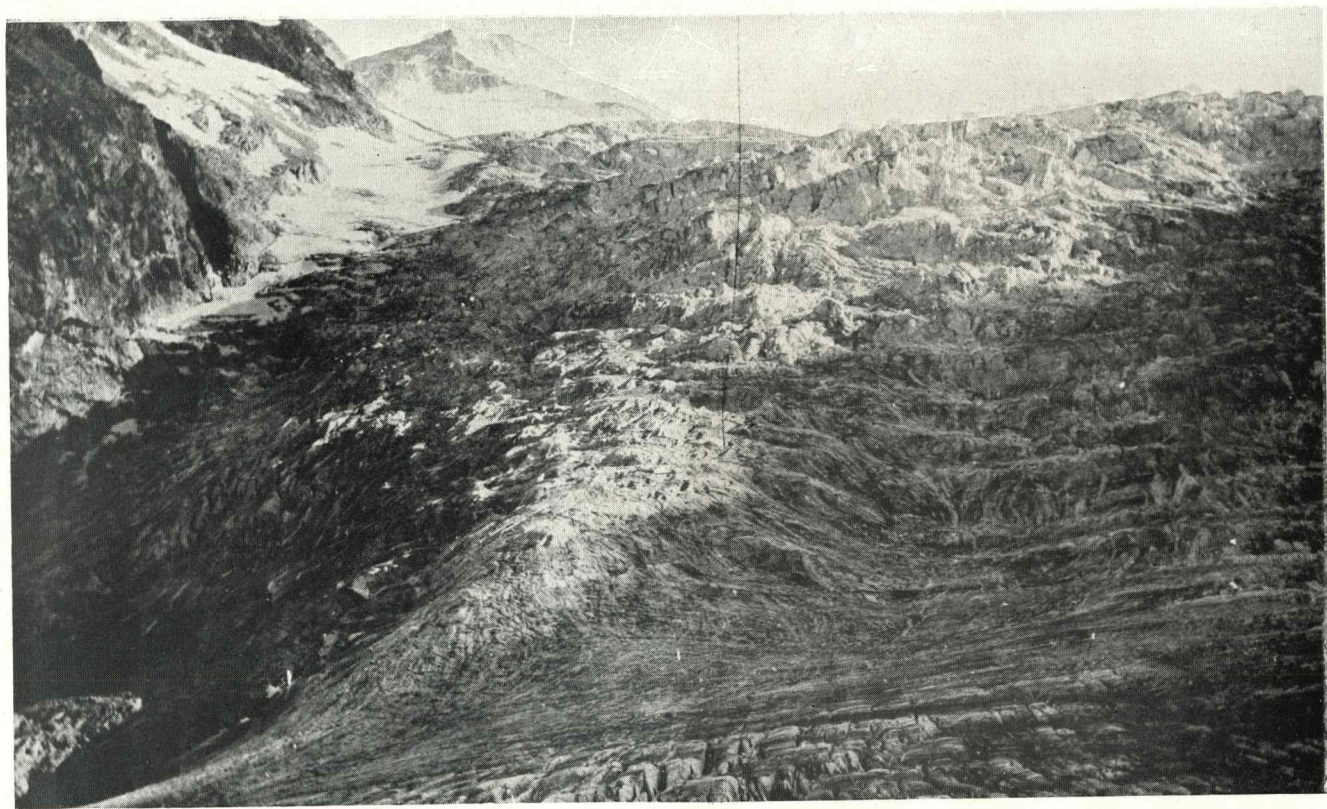
2. Monte Rosa i ledenik Lys (Enit)

3. Ortler (H. Schmithals)

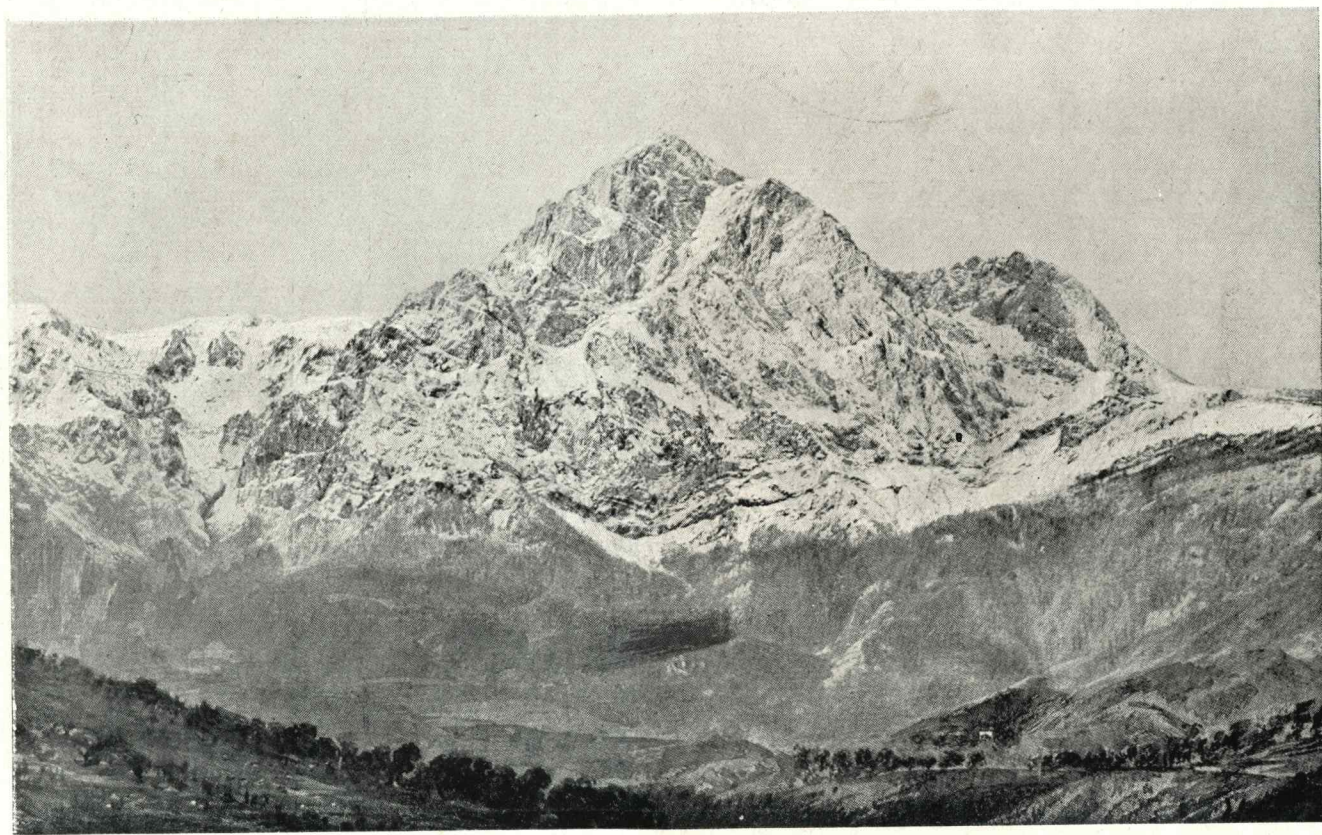
4. Lago di Ledro (Enit.)

5. Monte Adamello i ledenik Mandrone (Enit.)

6. Na putu kroz Valtellinu do Stelvija (2758 m, (Enit.)

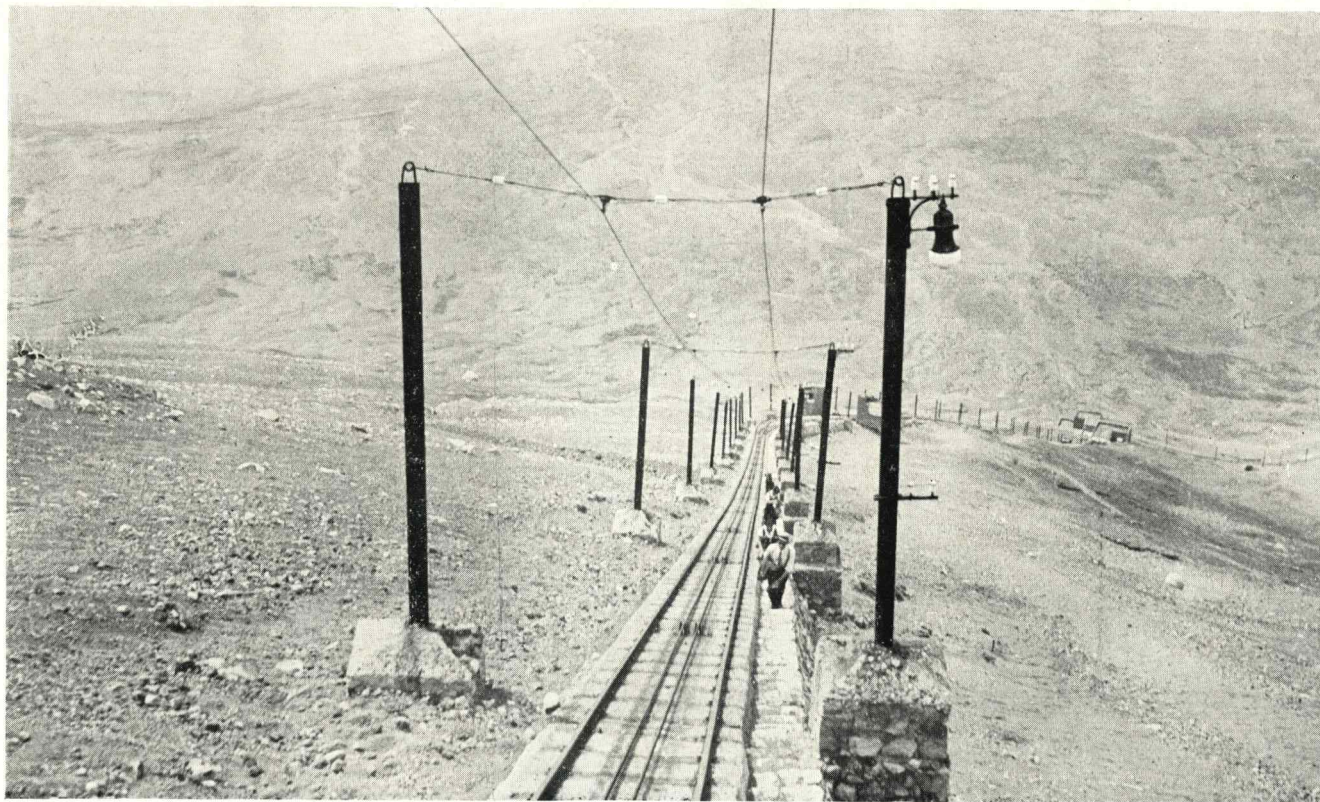
7. „Gran Sasso” u zimsko doba (po fotografiji)

8. Napulj, u pozadini (desno) Vezuv (po fotografiji)

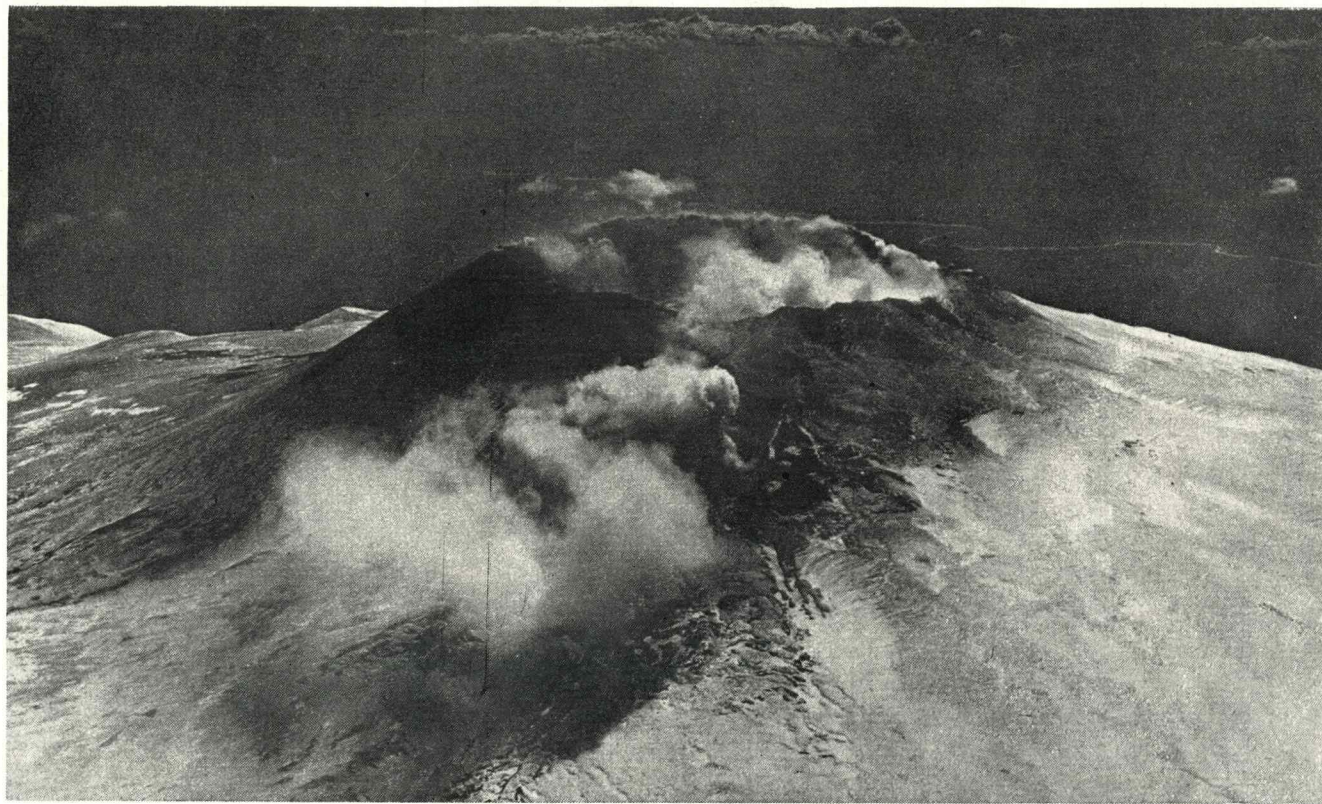
9. Stožac u krateru Vezuva (Enit.)

10, Žična željeznica na Vezuv (Enit.)

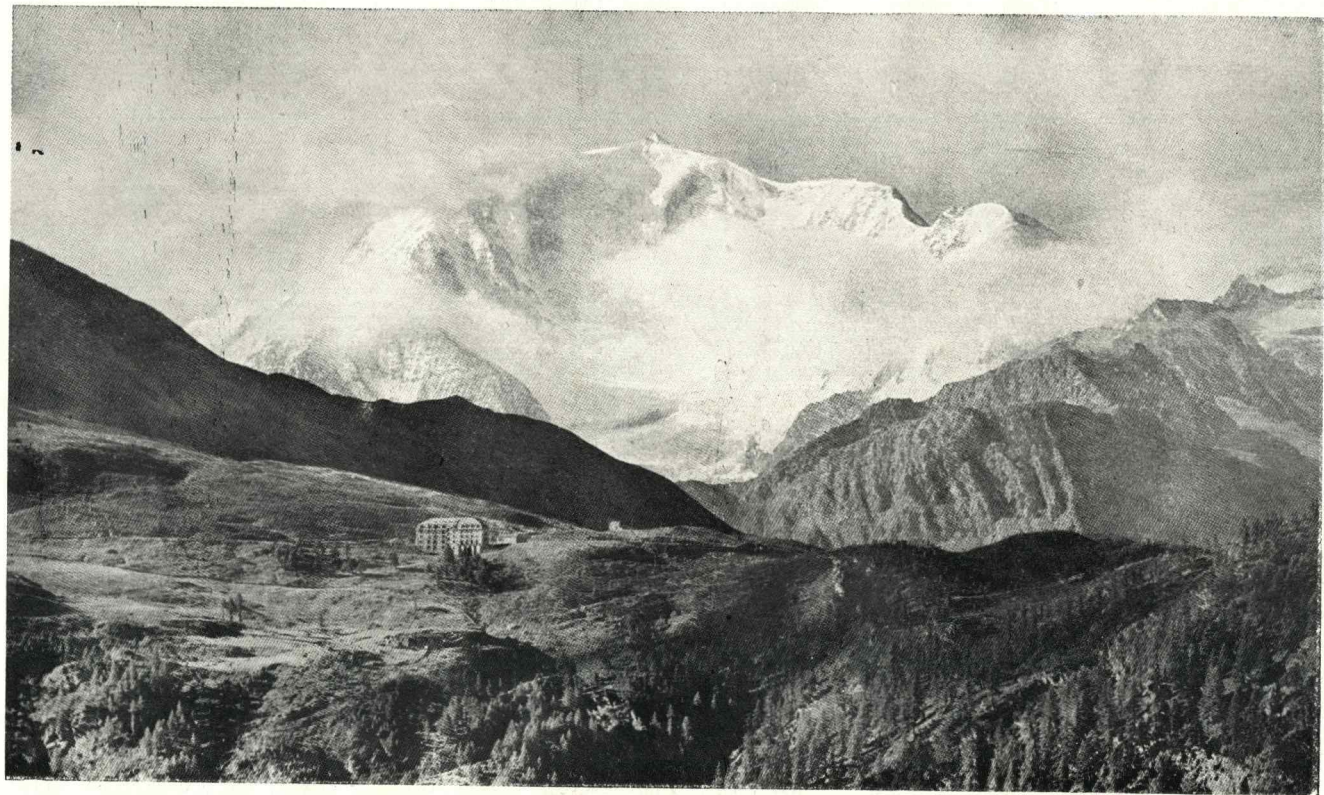
11. Panorama Etne (3274 m) [Enit.]

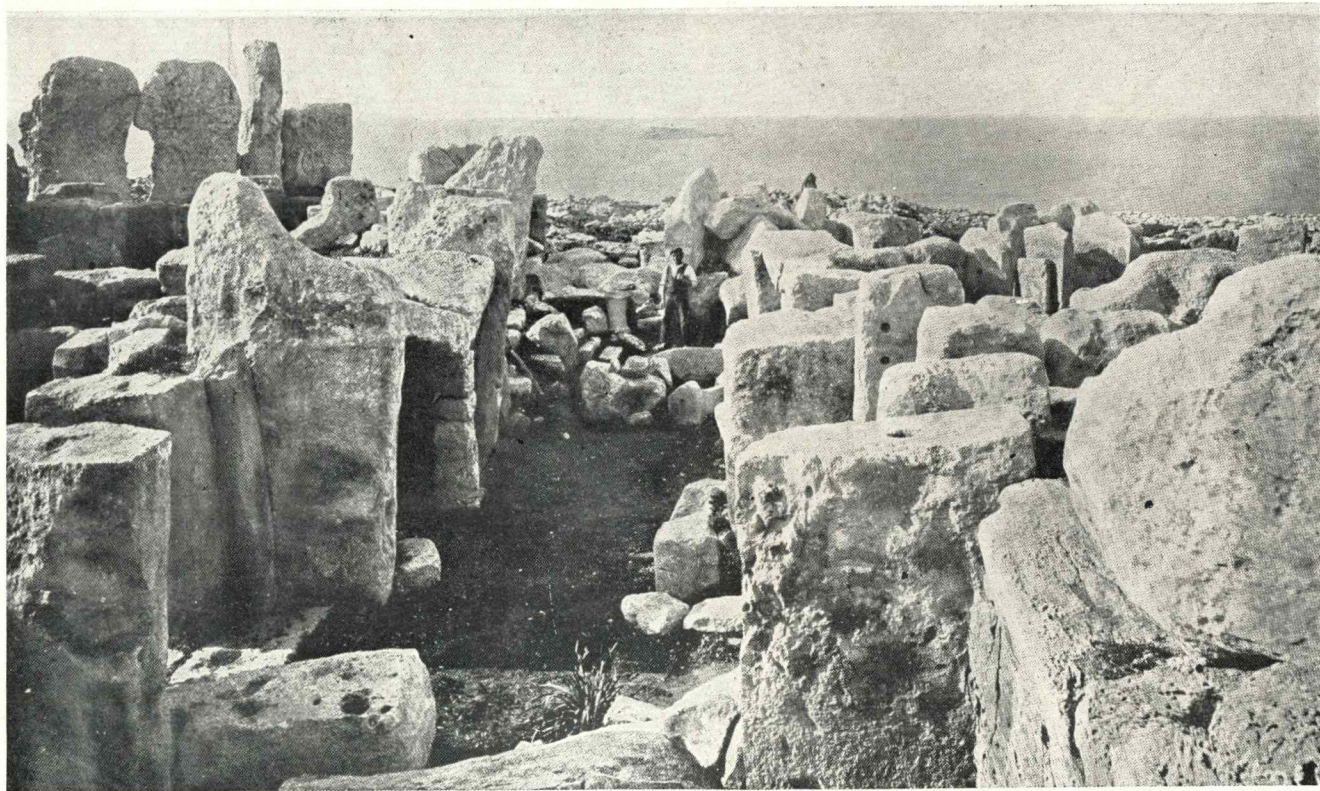
12. Etna; ispod ruba kratera sniježni plašt. (Le Vie d'Italia)

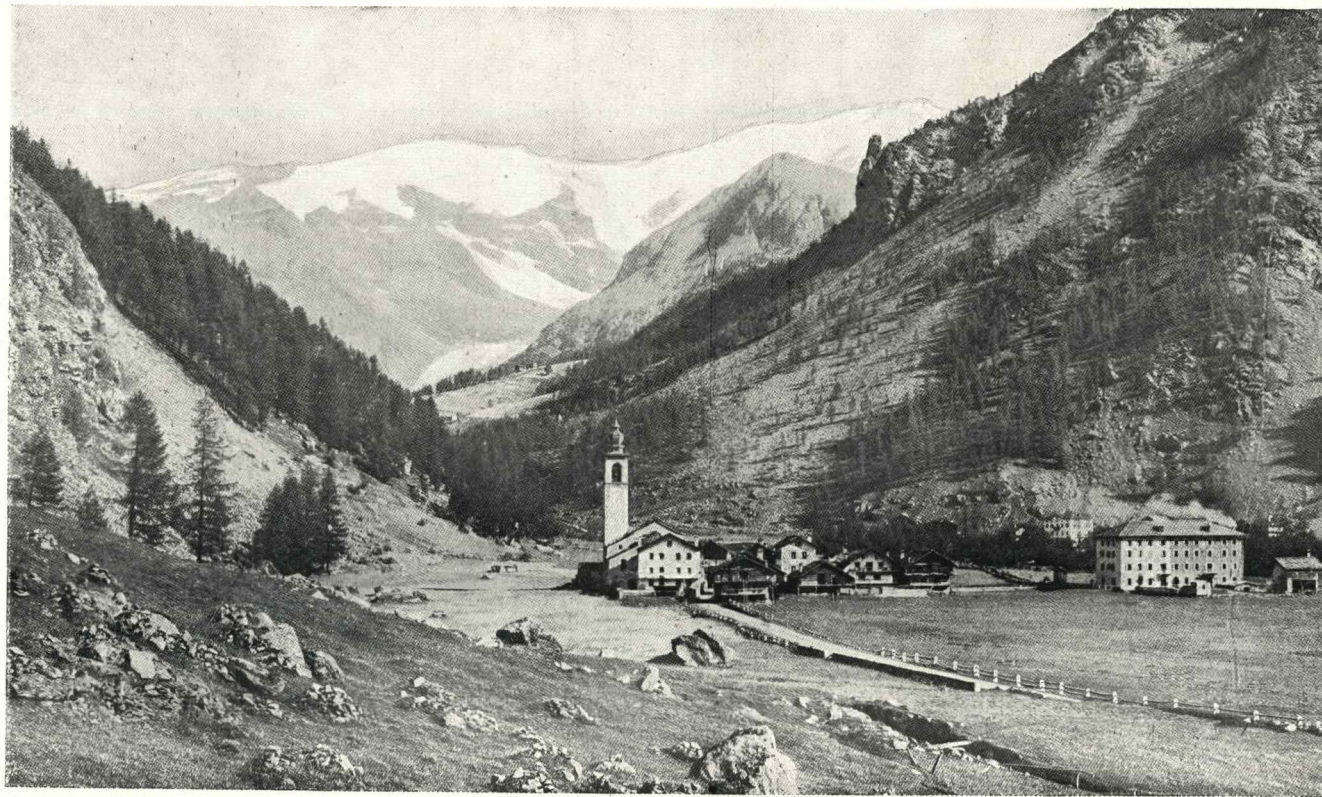
13. Camaldoli (L'Alpe)

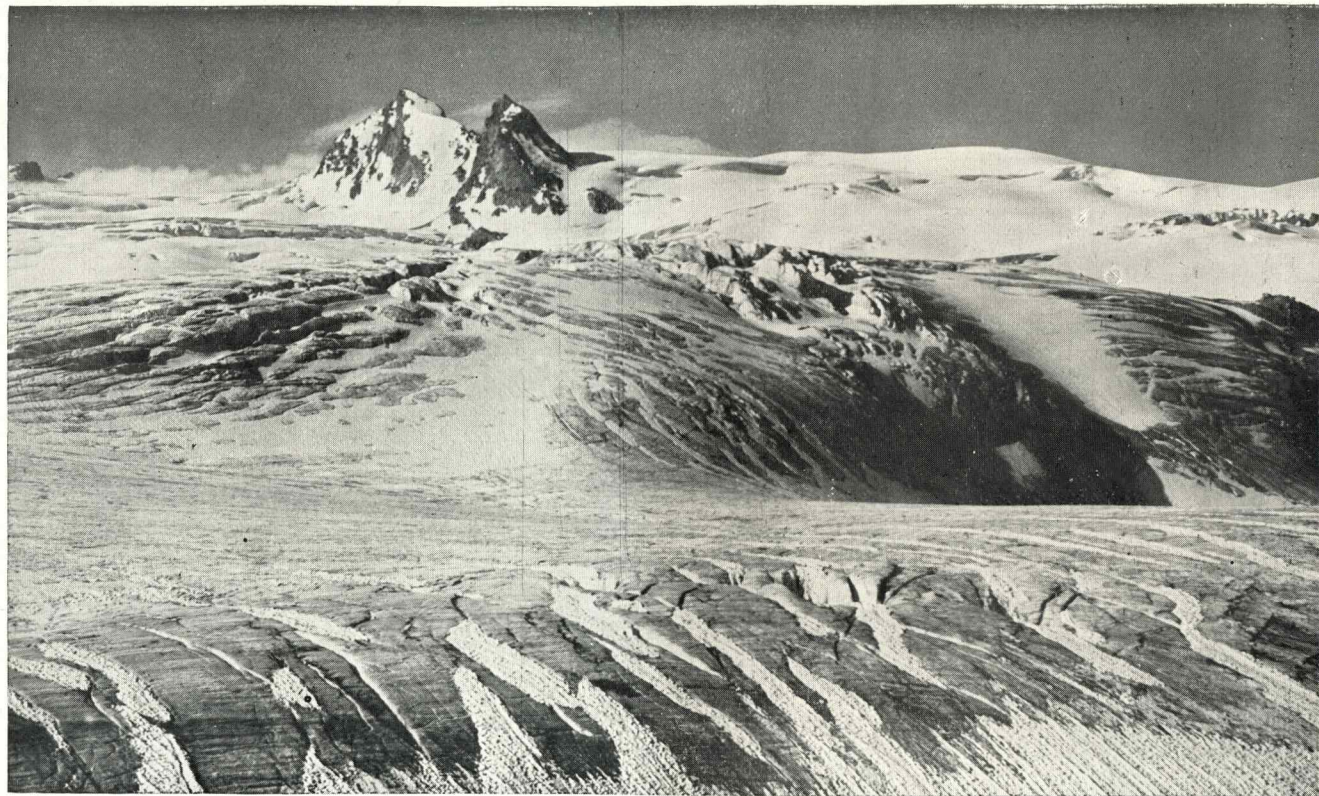
14. Simplon Kulm (H. Schmithals)

15. Hagiar Kim na Malti (R. Paribeni)

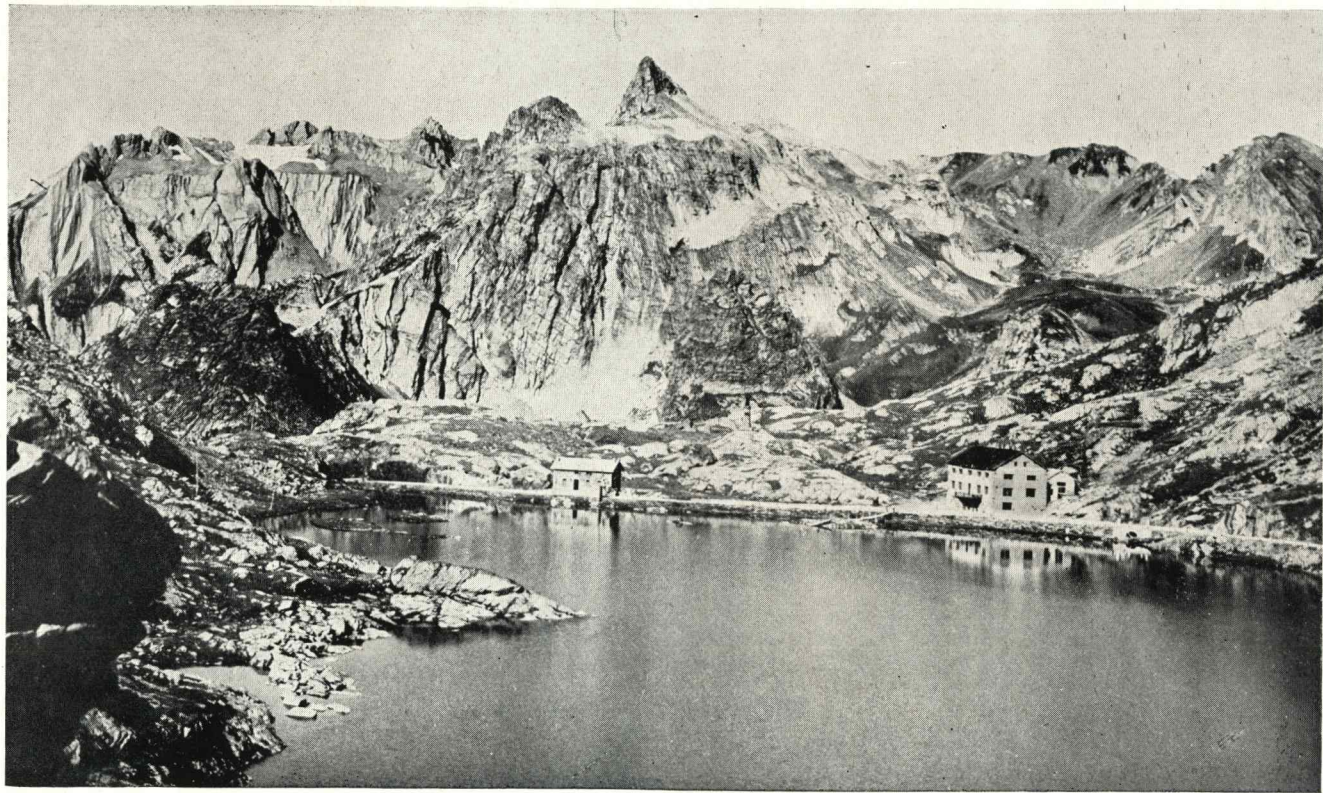
16. Dolina Gressoney (A. Spühler)

17. La Vedetta i ledenik Rutor (Enit.)

18. Pogled na Torino

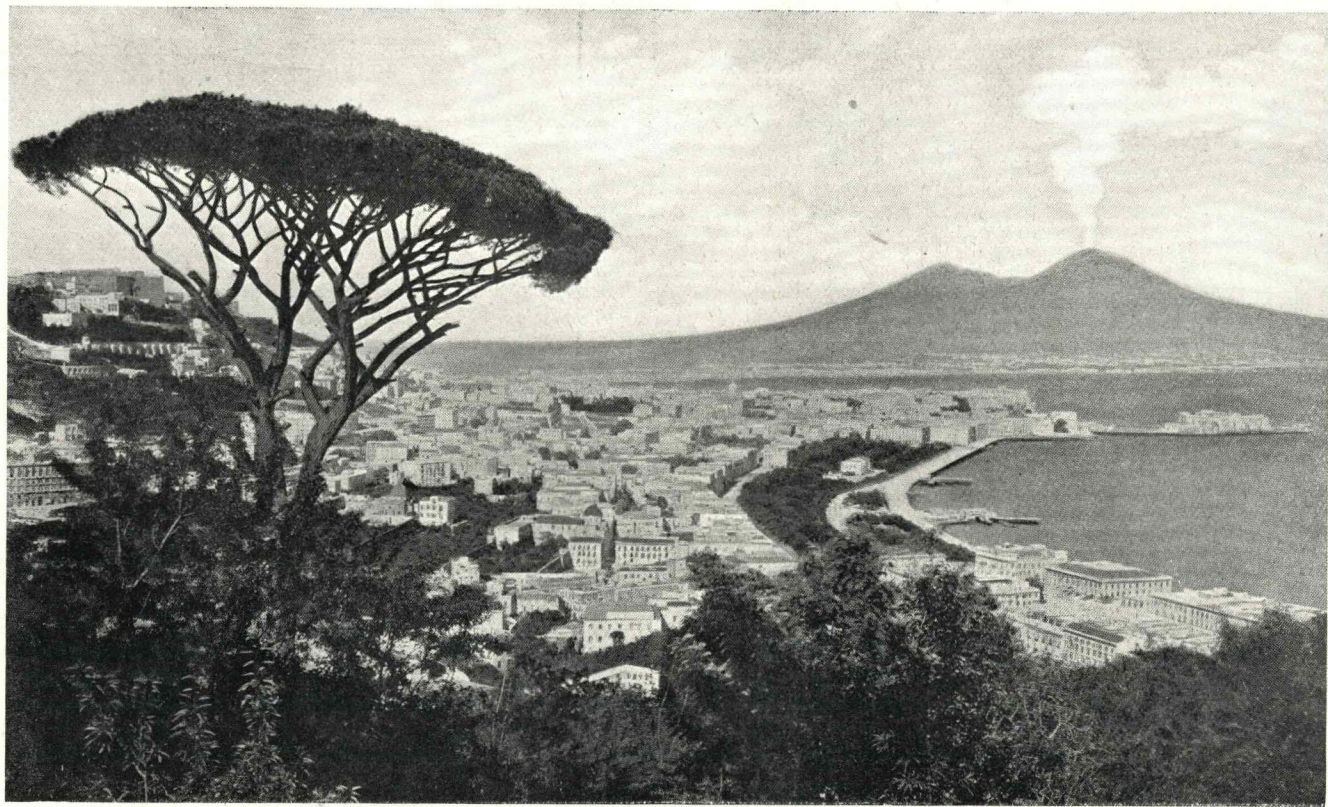
19. Sklonište „Italia” kod V. Sv. Bernharda (Enit.)

20. Lago di Lugano (Enit.)

21. Ponte dei sospiri. Venezia (Enit.)

22. Vegetacija kod Napulja i Vezuv (H. Haas)

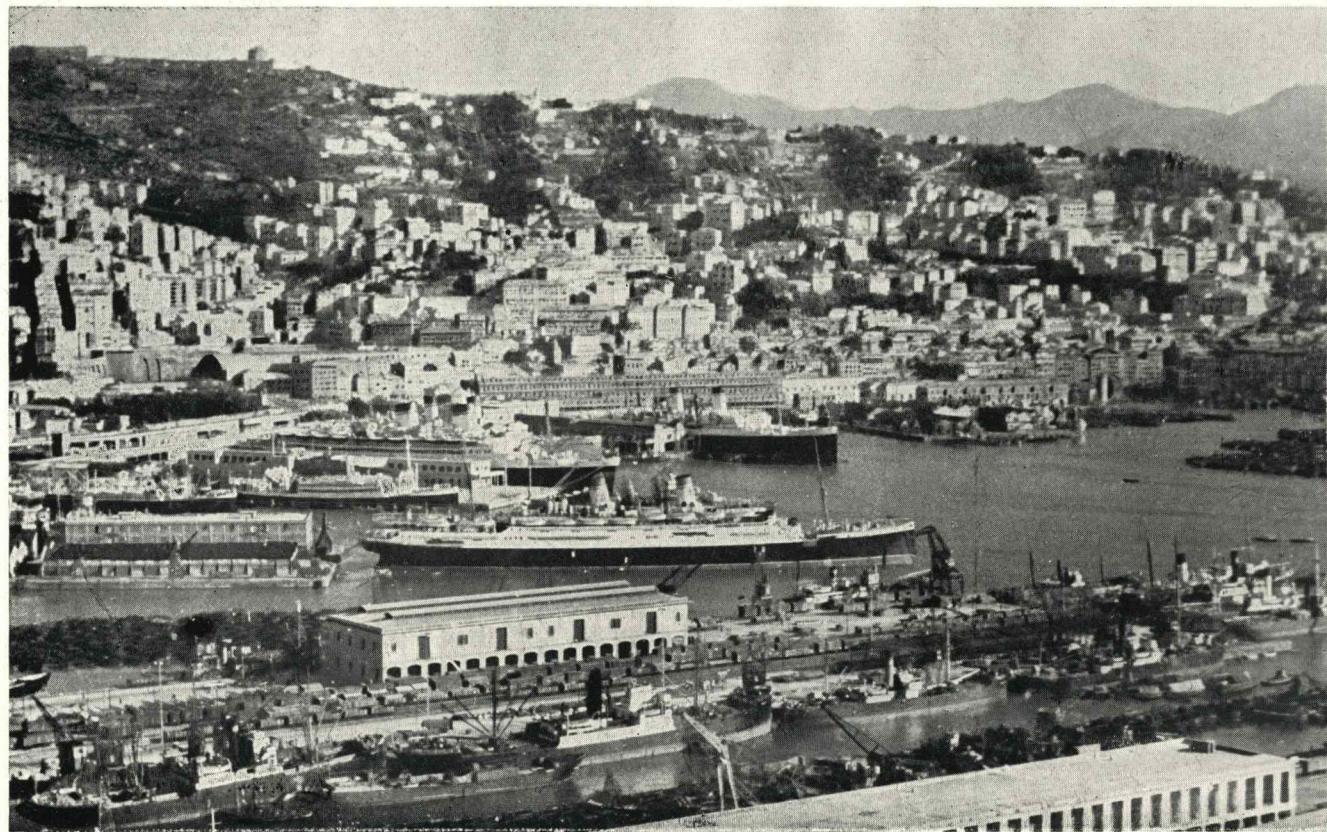
23. Ulica Sta. Lucia u napuljskom predgrađu (H. Haas)

24. Amalfi (H. Haas)

25. Sorrento (H. Haas)

26. Pogled na Genovu (Enit.)

27. Vegetacija u S. Remu (H. Spühler)

28. Panorama Palermo (po fotografiji)

29. Vegetacija u Palermu (W. Deecke)

30. Messina i Mesinski tjesnac (H. Haas)

31. Valletta na Malti (po fotografiji)

M

